

МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ
«ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ХУЧАНД БА НОМИ АКАДЕМИК
БОБОҶОН ҒАФУРОВ»

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТКБ: 81.5-2 Тоҷ.

ТДУ: 801.5:801.28

К-88

КУРҒАНОВ ЗОХИД ДЕХКАНОВИЧ

**ТАҲҚИҚИ МУҚОИСАВӢ-ТАЪРИХИИ УНСУРҶОИ ЁВАРИ
СЕРВАЗИФАИ ОСОРИ САДАҶОИ X-XIII БО ДАВРОНИ МУОСИР**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои филологӣ аз рӯйи ихтисоси
10.02.00 – Забоншиносӣ (10.02.20 – Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ,
қиёсӣ ва муқобилавӣ)

Мушовири илмӣ: доктори илмҳои
филологӣ, профессор Ҳасанзода А.А.

ХУЧАНД – 2024

МУНДАРИЧА

ИХТИСОРАҲО	5
МУҚАДДИМА	7
ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ	15
БОБИ I. АЗ ТАЪРИХИ ТАДҚИҚИ ҲИССАҲОИ ЁВАРИ НУТҚ	22
1.1. Пешояндҳо.....	24
1.2. Пайвандакҳо.....	42
1.3. Ҳиссачаҳо.....	51
БОБИ II. ТАҲАВВУЛИ ВАЗИФАИ ҲИССАҲОИ ЁВАРИ НУТҚ ДАР ДАВРОНИ БОСТОН ВА МИЁНА	62
2.1. Пешояндҳо.....	62
2.2. Пайвандакҳо.....	106
БОБИ III. УСУЛҲОИ ИСТИФОДАИ ҒАЙРИМАЪМУЛИ ПЕШОЯНДҲОВУ ПАСОЯНДҲО ДАР ОСОРИ САДАҲОИ X-XIII ВА ДАВРОНИ МУОСИР	123
3.1. Корбурди пешояндҳои аслии сода ба вазифаи ҳамдигар	123
3.1.1. Пешоянди «аз / зи».....	124
3.1.2. Пешоянди «ба / бад».....	135
3.1.3. Пешоянди «бар».....	147
3.1.4. Пешоянди «бо / або».....	153
3.1.5. Пешоянди «дар / андар».....	159
3.2. Истифодаи пешояндҳо ба вазифаи ҳиссаҳои ёвари нутқи дигар	165
3.2.1. Пешояндҳои аслии сода ба вазифаи пайвандакҳо.....	165
3.2.1.1. Пешояндҳои аслии сода ба вазифаи пайвандакҳои пайваस्तкунанда.....	165
3.2.1.2. Пешояндҳои аслии сода ба вазифаи пайвандакҳои тобеъкунанда.....	167
3.3. Пешояндҳои аслии сода ба вазифаи бандаки изофӣ	169

3.4. Хусусиятҳои корбурди пешояндҳои номии изофӣ ва таркибии номии изофӣ.....	172
3.5. Пасоянди «-ро» ба вазифаи пешояндҳо ва бандаки изофӣ.....	180
БОБИ IV. УСУЛҲОИ ИСТИФОДАИ ҒАЙРИМАЪМУЛИ ПАЙВАНДАКҲО ДАР ОСОРИ САДАҲОИ X-XIII ВА ДАВРОНИ МУОСИР.....	193
4.1. Пайвандакҳои пайвасткунанда.....	194
4.1.1. Пайвандакҳои «ва», «-у» («-ю», «-ву»).....	194
4.1.2. Пайвандаки «чи».....	216
4.1.3. Пайвандаки «ё».....	219
4.1.4. Пайвандаки «аммо».....	220
4.2. Пайвандакҳои тобеъкунанда.....	223
4.2.1. Пайвандаки «ки».....	223
4.2.2. Пайвандаки «агар».....	233
4.2.3. Пайвандаки «чун / чу».....	243
4.2.4. Пайвандаки «то».....	248
4.3. Пайвандакҳо дар вазифаи ҳиссачаҳо.....	256
4.3.1. Пайвандаки «агар».....	256
4.3.2. Пайвандаки «ки».....	257
4.3.3. Пайвандаки «то».....	257
БОБИ V. МАВРИДҲОИ ХОССАИ ИСТИФОДАИ ҲИССАҲОИ ЁВАРИ НУТҚ ДАР ОСОРИ САДАҲОИ X-XIII ВА ДАВРОНИ МУОСИР.....	260
5.1. Ҳазфи ҳиссаҳои ёвари нутқ.....	260
5.2. Соматизмҳо – унсурҳои меҳварии ҳиссаҳои ёвари нутқ.....	273
5.3. Қолабҳои пешояндиву пасояндии бофосила ва бефосила.....	283
5.4. Робитаи аносири ёвари сервазифа бо гӯйишҳои забони тоҷикӣ.....	298
ХУЛОСА.....	303
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИЧАҲОИ ТАҲҚИҚ.....	309

РҶЙХАТИ АДАБИЁТ.....	311
НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ	
ДИССЕРТАТСИЯ.....	339

ИХТИСОРАҲО:

- АХР – «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ»;
АИ – Академияи илмҳо;
АП – «Адабиёти паҳлавӣ»;
БҚ – «Бурҳони қотеъ»;
БС – Баҳманёр. «Сармаддех»;
БСЗ – Бозор Собир. «Замини модарӣ»;
ва ғ. – ва ғайра;
Г – Гулназар;
ГД – «Гардиши девбод»;
ГЗАҲТ – «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик»;
ГС – Гулрухсор. «Сакарот»;
ГШ – Гулрухсор. «Шуъла дар санг»;
ДИЯ – Древнеиранские языки;
ЗА – «Зайн-ул-ахбор»;
ЗАҲТ – «Забони адабии ҳозираи тоҷик»;
И – «Искандарнома»;
КАБ – «Корномаи Ардашери Бобакон»;
КН – Камол Насрулло;
КОА – Комиссияи олии аттестатсионӣ;
ЛК – Лоиқ. «Куллиёт»;
МҒ – Муҳаммад Ғоиб;
м. ин. – монанди инҳо;
ММ – «Маснавии маънавӣ»;
МС – «Марги судхӯр»;
МЧ – «Меъёри Ҷамолӣ»;
ниг. инч. – нигар инчунин;
НИЯ – Новоиранские языки;
НҚ – Низом Қосим;
НХО – Носири Хусрав. «Осори баргузида»;

НХШ – Низомӣ. «Хусраву Ширин»;
ОШН – Озар. «Шарқ нозуксуханист»;
ПТТ – Пулод Толис. «Тобистон»;
Р – Рӯдакӣ;
СА – «Самаки айёр»;
СГ – Саъдӣ. «Гулистон»;
СИЯ – Среднеиранские языки;
СК – Сорбон. «Куллиёт»;
СТ – Саттор Турсун;
СФ – «Сихоҳ-ул-фурс»;
ТА – «Тазкират-ул-авлиё»;
ТБ – «Таърихи Байҳақӣ»;
ТС – «Таърихи Систон»;
ТСО – «Тафсири Сурободӣ»;
ТТ – «Таърихи Табарӣ»;
ТТТ – тарчумаи «Тафсири Табарӣ»;
ЎКҲ – Ўрун Кӯҳзод. «Ҳайчо»;
ФД – Фарзона. «Девон»;
ФЗТ – «Фарҳанги забони тоҷикӣ»;
ФҚ – «Фарҳанги Қаввос»;
Х – Хайрандеш;
ҲО – «Ҳудуд-ул-олам»;
Ш – «Шоҳнома»;
ШШ – «Шояст на-шояст».

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Ручуъ ба таърихи инкишофи забон, нишон додани бурду бохти он дар тули мавҷудияташ, инъикос намудани дороиҳои луғавӣ ва захираҳои сарфию нахвияш барои ҳар чи бештар ошно шудани хонандаи имрӯза аз тавоноии он, дарк карда шудани роҳҳои тақомулбодияш мадад хоҳад расонид. Ҳамин хусусияти забонро дар назар дошта, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид кардаанд, ки «Забон дар маҷмуъ як қисмати муҳим ва ё, ба ибораи дигар, як баҳши ниғорандаи таърихи халқи мо буда, оинаест, ки дар он роҳи дуру дарози тайкардаи халқи тоҷик бо ҳама шебу фарози он инъикос ёфтааст. Аз мутолиаи он мо дар бораи бисёр ҷанбаҳо ва масъалаҳои муҳимми ҳаёти гузаштагонӣ хеш иттилоо ба даст меоварем, ки ҳатто таърихнигорон ба онҳо камтар тавачҷуҳ кардаанд... Забон ҳам, ки довари моҳир ва саҳтгир аст, танҳо коромадтарин ва баргузидатарини онҳоро дар ҳазинаи худ ҷой дода, сипас дар истифодаи умум қарор медиҳад» [145, с.13].

Дар забоншиносии тоҷик дар тули даҳсолаҳо бисёр масоили таърихи қадимтарин, қадим ва даврони асримиёнагии забони тоҷикӣ ба риштаи таҳлил қашида шуда, муҳаққиқон ба дастовардҳои назаррас ноил гардидаанд: дар омӯзиши вижагиҳои луғавии забони ниёгон асару мақолоти муҳим ба нашр расиданд, хусусиятҳои грамматикӣ дастае аз сарчашмаҳои куҳан ошкор карда шуда, ба ин восита умумияту тафовути забон дар муддати ҳазорсолаҳо муайян гардидааст. Бо вучуди ин, то ҳол дар назди аҳли пажӯҳиш як силсила масоили марбут ба вожашиносӣ ва сарфу нахвиносӣ истодааст, ки ҳаллу фасл намудани онҳо боиси ҳар чи бештар ворид гардидани хонанда ба асрори номақшуфи забони ниёгон хоҳад шуд. Яке аз ҳамин гуна қазияҳо аз назари таҳлил гузаронидани вижагиҳои корбурди унсурҳои ёвари сервазифа ва нишон додани сабабҳои бар дӯши гурӯҳе аз вожаву таркибҳо воғузур шудани чанд вазифаи грамматикӣ мебошад. Ҳаллу

фасл намудани ин масъала аз чанд ҷиҳат муфид аст: аввал ин ки хонанда аз сайри таърихии маънову вазифаҳои унсурҳои ёвари сервазифа огоҳӣ пайдо менамояд; баъдан бо услуби нигориши адибон ошно шуда, сабабҳои дар забони баёни онҳо роҳ ёфтани тарзҳои ғайримаъмули истифода гардидани иддае аз аносири сарфию наҳвии ёварро дарк мекунад; сеюм ин ки ҳангоми ба ин ё он вазифа кор фармудани ин гуна захираҳои сарфию наҳвии забон роҳи эҳтиётро пеша карда кӯшиш мекунад, ки ба услуби баёнаш ғалате роҳ наёбад.

То имрӯз ба таври комил таҳқиқ нагардидани гузаштаи дури унсурҳои ёвари сервазифа боиси ба забони тоҷикӣ роҳ ёфтани иштибоҳҳо дар кор фармудани ин гуна вожаву таркибҳо шудааст. Академик М. Шакурӣ борҳо дар асари ба хусни сухан бахшидааш аз он изҳори таассуф кардааст, ки ноогоҳона истифода намудани пешоянди «аз» бар ивази «ба» сабаби роҳёбии ғалат ба услуби баён хоҳад шуд. Чунончи, муҳаққиқ дуруст будани корбурди таркиби «вобаста ба»-ро назар ба «вобаста аз» чунин исбот мекунад: «Дар навиштаҳои ҳозира-чи дар матбуоти ҷорӣ ва радиову телевизион, чи дар адабиёти бадеӣ бо пешоянди **аз** омадани калимаи **вобаста** расм шудааст... Бояд гуфт, ки дар ин мавридҳо фақат бо пешоянди **ба** омадани **вобаста** дуруст аст, аммо бо пешоянди **аз** омадани онро дуруст шумурдан **ҳаргиз** (таъкиди мо – К.З.) мумкин нест. Чаро ки **вобаста** аз феъли **бастан** аст ва ҳол он ки **бастан** ба тоҷикӣ пешоянди **ба** талаб дорад: одатан чизеро ба чизе мебанданд, аммо чизеро аз чизе бастан дар забони мо нест» [182, с.248-249].

Маҳз ҳамин аз мадди назари аҳли пажӯҳиш пинҳон мондани таърихи унсурҳои ёвари сервазифа моро водор сохт, ки ба таҳлили ин масъала тавачҷух зоҳир намоем.

Дарачаи омӯзиши мавзӯ. Аз ҷониби аҳли пажӯҳиш кӯшиш ба харч рафтааст, ки вижагиҳои корбурди унсурҳои ёвари сервазифа ҳам дар таърихи забони тоҷикӣ, ҳам забони муносири тоҷикӣ ошкор карда шуда, нақши онҳо дар суратгирии муносибатҳои грамматикӣ нишон дода шавад. Аммо дар чунин таҳқиқот доир ба унсурҳои алоҳидаи ёвар маълумоти иҷмолӣ дода

шуда, таҳлили домнадори он баррасӣ нагардидааст. Ин ҷо бо мақсади нишон додани дараҷаи омӯзиши хусусиятҳои корбурди унсурҳои ёвари сервазифа дар осори садаҳои X-XIII аз ҷониби пажӯҳишгарони ватаниву хориҷӣ корҳои анҷомдодаи онҳо баррасӣ карда мешавад.

Эроншинос С.Н. Соколов пешояндҳои забони авестоиро ба риштаи таҳлил кашида овардааст, ки онҳо дар ин даврон «ба таври зиёд ё кам то андозае вожаҳои мустақилмаъноӣ ба зарф шабеҳ буданд» [226, с.203]. Баъдан қайд карда мешавад, ки ин гуна калимаҳо дар матни китоби мазкур ба ҷуз пешоянд будан боз метавонанд ҳамчун пешванд ва пасоянд ба кор раванд [226, с.203-205].

Ҳамин муҳаққиқ роҷеъ ба пешояндҳои забони форсии бостон андешаронӣ карда, теъдоди онҳоро мисли забони авестой ҳисобидааст ва дар ду вазифа: пешоянду пасоянд мавриди истифода қарор доштанишонро ишора намудааст [226, с.256].

В.С. Расторгуева ва Е.К. Молчанова қайд кардаанд, ки пешоянду пасояндҳо дар забони форсии миёна серистеъмол буда, иддае аз онҳо давоми пешояндҳои даврони бостон ва бархе дар заминаи зарфҳо ё ҳиссаҳои номӣ дар давраи миёнаи инкишофи ин забон зухурнамуда ҳастанд. Баъдан таъкид гаштааст, ки аксари онҳо дар матнҳои ин давра дар ду вазифа: пешоянду пасоянд ба кор рафтаанд. Аз таҳлили чунин унсурҳои ёвар муҳаққиқон ба ин ҳулоса омадаанд, ки онҳо дар забони форсии миёна дар иҷрои чанд вазифа мустаъмал будаанд. Муаллифони асар дар хусуси пасоянди «-ро», қолабҳои пешояндиву пасояндии ин даврони инкишофи забон низ ахбори судманд додаанд. Баъдан тавачҷуҳи муҳаққиқон ба корбурди пайвандакҳову ҳиссачаҳо равона гардида, куҳан будани пайвандакҳои пайваस्तкунанда назар ба тобеъкунанда, сарчашмаи онҳо, ҳиссачаҳои инкориву мамнуй қайд гардидааст [227, с.136-146].

Дар китоби сеюми «Асосҳои забоншиносии эронӣ» пешояндҳои давраи нави инкишофи забони форсӣ-тоҷикӣ ба асливу номӣ дастабандӣ карда шуда,

маъноҳои онҳо, вазифаҳои пасоянди «-ро», ду хели пайвандакҳо маълумот зикр гардидааст [228, с.195-203].

Л.П. Смирнова доир ба вазифаҳои алоҳидаи пешояндҳои чун «бо», «дар» дар «Таърихи Систон» маълумот дода, ба дараҷаи корбурди онҳо тавачҷух зоҳир намудааст. Баъдан номбурда дар хусуси доираи маъноии пайвандакҳо мулоҳизаронӣ карда, дар вазифаи ду навъи пайвандакҳо мустаъмал будани бархе онҳоро қайд намудааст. Чунончи, муҳаққиқ таъкид бар он мекунад, ки пайвандаки «ки» дар асари мазкур ҳам дар вазифаи пайвандаки пайваस्तкунанда, ҳам тобеъкунанда ба кор рафтааст [239, с.196-214, с.238-239].

Ҳамин гуна андешаронӣ дар пажухишҳои дигари ин муҳаққиқ дарҷ гардидааст [238; 239].

Е.К. Молчанова масъалаҳои мубрами наҳви забони форсии миёна (пахлавии китобӣ)-ро баррасӣ намуда, корбурди фаровони пешояндҳоро дар матнҳои ин забон бо овардани намунае аз ҷумла собит кардааст, ки дар он се пешоянд: **pas hač**, **arāk**, **ō** истифода шудааст. Баъдан маҳз дар ин даврон зуҳур кардани пешояндҳои номии изофиро таъкид карда, аз ҳиссаҳои номии нутқ ва зарф сарчашма гирифтани онҳоро исбот намудааст [220, с.121-122].

В.Минорский мухтасаран роҷеъ ба мавридҳои истифодаи пешояндҳои дар «Худуд-ул-олам» мустаъмали «аз», «бо», «бе» ва пасоянди «-ро» маълумот дода, дар тасдиқи андешааш ҷумлаҳои алоҳидае овардааст [303, с.253].

Профессор М.Н. Қосимова ҳангоми баррасии пешояндҳои дар осори садаи X мустаъмал хеле зиёд будани онҳоро қайд карда, дар бораи навъҳои онҳо аз рӯйи сохт маълумот додааст, ҳамвазифагии бархе аз онҳоро бо ҳамин гуна унсурҳои ёвар зикр намудааст (мисли «зӣ» бо «назди», «дар бораи, дар / аз хусуси»; «бо» ва «ба», «ба назди»; «ба ҷойгоҳи» ва «дар ҷойи»), ҳамчунин доир ба се хели пешояндҳои таркибии номии изофӣ, гунаҳои онҳо (монанди аз паси / пас аз), пешояндҳои такрори таркибии изофӣ (амсоли гирд андар гирди), нақши пешояндҳои аслий дар ташаккули пешояндҳои таркибии

номии изофӣ, пешояндҳои дучузъаи изофӣ (чун «сӯйи пушти»), пешояндҳои сечузъаи таркибии номии изофӣ (шабеҳи «бар ҳадди миёни»), пасояндҳои «-ро» ва «андар», шаш хели қолабҳои пешояндиву пасояндӣ, ду навъи пайвандакҳо, панҷ хели ҳиссаҷаҳо (тасдиқӣ, инкорӣ, таъкидӣ, саволӣ, шартӣ-модалӣ) маълумоти судмандеро ироа кардааст [129, с.233-251].

Муҳаққиқи номбурда дар ҷараёни таҳлили наҳви ҷумлаҳои содаи насри асри XI дар хусуси вазифаҳои пешояндҳои алоҳидае чун «ба», «бар», «дар», «андар», «бо», «бе», «аз», «то», «чуз», «чун», инчунин пешояндҳои изофии номӣ (мисли «барои»), таркибии номии изофӣ (монанди «аз барои»), таркибии беизофа (ҳамчун «нисбат ба») ва м. инҳо мулоҳизаронӣ кардааст [128, с.22-42, с.187-196].

Ҳамин муҳаққиқ дар хусуси воситаҳои барқароркунандаи муносибати грамматикӣ хабарҳои ҷидаи ҷумлаҳои содаи насри асри XI мулоҳиза ронда, нақши пайвандакҳои пайваस्तкунандаи «ва», «на...балки», «аммо», «валекин / лекин», «ё»-ро қайд намудааст [130, с.50-51].

Аз қайду ишораҳои профессор Д. Хоҷаев, ки дар масъалаи таърихи афкори забоншиносии тоҷик пажӯҳиш анҷом додааст, мусаллам мегардад, ки ниёгон ба мавзуи вазифаҳои пешоянду пасояндҳо, сарчашмаи зуҳури онҳо ҳанӯз дар даврони асри миёнагӣ дахл намуда, сабаби истифодаи якҷояи ду пешоянд (мисли «то ба»); аз ҷониби Хоҷа Ҳасани Нисорӣ зикр карда шудани ёздаҳ маънову вазифаи пешояндҳое чун «ба», «то»; вазифаҳои пасоянди «-ро»; дар ҷанд вазифа мустаъмал будани пайвандакҳо ва м. инҳоро дарк карда будаанд. [168, с.238-261]. Масалан, муҳаққиқи номбурда қавли Нисориро дар бораи як вазифаи пайвандаки «ки» ба таври зерин овардааст: «Дар мавриди пайвандаки «ки» маълумоти бисёр ҷолибе, ки... Нисорӣ овардааст, ин аст, ки ў ин пайвандакро муродифи «балки» доништа, ин тавр таъкид менамояд: «Панҷум – «коф»-и муболиға ва он маънии «балки», ки барои баёни зиёдатии сифот ё ҳаҷв мавзӯест, пайдо намояд» [168, с.255-256].

Профессор Д. Саймиддинов шабоҳату мутобиқати пешояндҳои забони форсии бостонро ба авестой (ба истиснои ҷанд маврид) ишора карда, аз

воситаҳои муҳим ба шумор рафтани онҳоро дар ташхиси маъноҳои луғавию грамматикӣ ҳолатҳо таъкид намудааст. Номбурда дар истифода қарор доштани 16 пешояндро дар даврони бостон ёдовар шуда, робитаи онҳоро бо ҳолатҳо (падежҳо) ишора намудааст. Аз баррасиҳои ӯ маълум мегардад, ки ханӯз дар даврони пешазмелодӣ идае аз пешояндҳо (мисли *patiū*) ба ҷуз пешоянд будан боз дар мақоми пасоянд низ қарор доштаанд. Муҳаққиқ ҳамчунин дар хусуси се пайвандаки пайваस्तкунанда ва даҳ тобеъкунанда маълумоти хеле мухтасар додааст [154, с. 69-74].

Забоншинос Р. Ҷӯраев хангоми таҳлили хусусиятҳои сарфию нахвии «Асрор-ут-тавҳид» (асри XII) дар бораи ду хели пешояндҳо: бо пуркунандаи бавосита оянда ва бо ҳол истифодашаванда маълумот дода, баъдан се мавриди қорбурди пасоянди «-ро», қолабҳои пешояндиву пасояндӣ (ҳолатҳои истифодаи пасоянди «-ро» бо пешояндҳои «бар», «аз», «барои», «мар»), мавридҳои ба қор рафтани пайвандакҳои пайваस्तкунанда («ва», «-у», «ҳам...ва ҳам», «вале», «лекин», «валекин») ва тобеъкунанда («чи», «то», «чун / чу», «агар / агарчи», «ки», «то ки / ки то», «илло он ки», «чандон ки», «ҳарчанд ки», «чунонки», «ҳамчунон ки»)-ро ба доираи таҳлил кашидааст [207, с.108-161].

Чунин масъалаҳо дар пажӯҳишҳои дигари ин муҳаққиқ низ баррасӣ шудааст [205; 206].

Забоншинос С. Ҳалимов дар раванди таҳлили вижагиҳои забони осори назму насри асримиёнагӣ оид ба ду шакли истифодаи пешояндҳои «ба / бад», «бар / абар», «бо / обо», «бе / абе», «дар / андар»; хеле рушд қардани системаи пешояндҳои таркибии монанди «бар / ба сони», «ба қирдори», «бар мисоли»; вучуд доштани таркибҳои пешояндиву пасояндии «ба хона-дар», «ба боғ-андар», «ба шеър-андар», «ба об-андарун»; тарзҳои хоссаи қорбурди пешояндҳои алоҳида мисли «зер-андар», «пас-андар»; дорои вазифаи бисёр будани пасоянди «-ро»; пайвандакҳои пайваस्तкунандаи «ва», «-у», «ё», «хоҳӣ-хоҳӣ», «бал»...ва тобеъкунандаи «агар / гар / ар / ва агар», «азероқ / азеро / эро», «азбаски / баски»; ҳиссаҳои «мар» дар осори манзуму мансури

садаи Х; истифодаи пешоянди «бари» ба маънои «ба»; «нази» ба маънои «ба»; мустаъмал будани пешояндҳои таркибии аз вожаҳои аслии тоҷикӣ ва арабӣ сохташудаи «ба воситаи», «бар савби» дар осори қарнҳои XI-XII ва ибтидои садаи XIII мулоҳизаҳои судманд баён намудааст [170, с.75-77, с.158, с.183].

Профессор А.Ҳасанзода (Ҳасанов) хангоми таҳлил кардани робитаи забони осори садаҳои XI-XIII бо ғуёиши шимолии тоҷикӣ оид ба корбурди пешояндҳо дар вазифаи пасоянд, қолабҳои пешояндиву пасояндии куҳан ва бархе пайвандакҳову ҳиссаҷаҳо мулоҳизаронӣ намуда, собиқаи тулонӣ доштани корбурди онҳоро ишора намудааст [165, с.212-218]. Аз ҷумла, номбурда доир ба истифодаи пешояндҳо ба вазифаи пасояндҳо овардааст, ки «дар забонҳои эронӣ..., ба вижа тоҷикӣ, дар вазифаи пасояндҳо истифода гардидани пешояндҳо суннати дерина дошта, ҳанӯз дар катибаҳои шоҳони Ҳахоманишӣ ва «Авесто» мустаъмал гардидани бархе пешояндҳои қадимро дар вазифаи зикршуда дучор меоем» [172, с.212].

Ш.3. Қориев забону услуби «Самаки айёр»-ро таҳлил намуда, дар мавриди вижагиҳои истифодаи пешояндҳо овардааст, ки онҳо ба ду навъ: аслий ва номии изофӣ ҷудо шуда, аз васли пешояндҳои аслий бо вожаҳои дигари мустақилмаъно пешояндҳои таркибии номии изофии «дар перомуни», «ба наздики», «аз паси», «дар паси» ташаккул ёфтаанд. Баъдан номбурда роҷеъ ба панҷ вазифаи пешоянди «аз», ду вазифаи «андар / дар» ва м. инҳо мулоҳизаронӣ кардааст. Муҳаққиқ аз байни пайвандакҳо аз рӯйи нақши ҷумлавааслнамоӣ дар мақоми аввал қарор доштани «ки»-ро таъкид намуда, дар рабт пайдо кардани ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда, пуркунанда, ҳоли мақсад, сабаб, мубтадо ҳиссагузорӣ намудани онро қайд кардааст [215, с.204-262].

Аз муҳаққиқони хориҷа донишманди эронӣ П.Н. Хонларӣ дар хусуси вазифаҳои пешояндҳои «аз», «бо», «боз», «ба», «бар», «бе», «то», «ҷуз / ҷудо», «дар / андар», «зи», «магар», пасоянди «-ро», пайвандакҳои «ва», «агар», «чун», «чи», «кучо», «ки» ва қолабҳои пешояндиву пасояндии

«аз...бар», «ба...бар», «ба...дар», «бар...бар», «ба...андар», «бар...андар», «бо...андар», «миён...андар», «миён...бар», «зер...андар» маълумоти муфассал баён кардааст [284, ҷ.3, с.302-306, с.421].

Муҳаққиқи франсавӣ Ж.Лазар ҳангоми таҳлили насри куҳантарини забони форсӣ-тоҷикӣ таваҷҷуҳашро ба мавридҳои корбурди пешояндҳои «аз», «бо», «ба сӯйи», «миёни», «аз гирди», пасоянди «-ро» ва пайвандҳои «чун», «ки», қолабҳои пешояндиву пасояндие чун «мар...-ро», «аз...боз» равона кардааст [301, с.237, с.239, с.358, с.382, с.420-432].

Аз таҳлили мазмуну муҳтавои осори таҳқиқӣ чунин андеша ба сар мезанад, ки ҳеҷ кадоми муҳаққиқони зикршуда ба таври комил ҳаллу фасл намудани масъалаи корбурди унсурҳои ёвари сервазифаи дар осори садаҳои X-XIII ва муосир мустаъмалро дар назди худ нагузоштаанд. Маҳз ҳамин ҳолати омӯзиши қазияи мазкур моро водор сохт, ки даст ба таҳқиқи ин масъала занем.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзуҳои илмӣ. Таҳқиқоти мазкур бо барномаҳо ва мавзуҳои пажӯҳиши илмӣ робитаи зич дошта, натиҷа ва ҳулосаҳои он метавонад дар таҳия ва такмили барномаҳои таълимӣ истифода шавад. Баррасӣ ва таҳлили мавзуи диссертатсияи мазкур дар доираи Барномаи дурнамои қорҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи забони тоҷикии МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» барои солҳои 2021-2025-ум аз рӯйи муаммои «Масъалаҳои мубрами забоншиносии тоҷик: вижагиҳои маъноиву сохтории забони осори аҳли адаби тоҷик» ба анҷом расидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Ҳадафи таҳқиқ нишон додани таърихи корбурди унсурҳои ёвар ба вазифаҳои мухталиф буда, ошкор намудани сабабҳои ба чунин вижагӣ доро гардидани ин гурӯҳи аносири сарфию нахвии забони ниёгон аст. Кӯшиш ба харҷ рафтааст, ки ба кадом таҳаввулоти шакливу маъноӣ дучоргардии чунин унсурҳои ёвар дар чараёни корбурдашон нишон дода шуда, умумияту тафовути онҳо бо ҳолати имрӯзаашон муайян карда шавад.

Вазифаҳои таҳқиқ. Барои расидан ба ҳадафҳои дар пеш гузошташуда ҳаллу фасл намудани вазифаҳои зерин амри зарурӣ ҳисобида шудааст:

-нишон додани замони оғози корбурди унсурҳои ёвар ба маънову вазифаи мухталиф;

-ошкор намудани сабабҳои аз даврони бостон ба баъд тадричан афзудани теъдод ва вазифаҳои унсурҳои ёвар;

-муайян кардани омилҳои дар як ва чанд шакл ба қор рафтани гурӯҳе аз аносири ёвар;

-мушаххас намудани сабабҳои матрукгардии дастае аз унсурҳои ёвари қуҳан ва бар ивази онҳо ба гардиш ворид шудани ҳиссаи дигари онҳо;

-ошқорсозии миқдори унсурҳои ёвари сервазифа дар осори садаҳои X-XIII;

-инъикос кардани мавридҳои ҳаммаъношавии унсурҳои ёвари сервазифа бо ҳамдигар;

-мушаххас намудани дараҷаи корбурди унсурҳои ёвар ба вазифаи вожаву таркибҳои дигари ёридиҳанда;

-нишон додани умумияту тафовути унсурҳои ёвари сервазифа дар осори садаҳои X-XIII ва даврони муосир;

-собит кардани сабабҳои аз сервазифагӣ ба камвазифагӣ майл намудани унсурҳои ёвар дар тули садаҳои X-XIII ва даврони минбаъда;

-нишон додани умумияту тафовути забони назму насри садаҳои X-XIII ва даврони муосир дар корбурди унсурҳои ёвари сервазифа;

-муайян намудани услуби хоссаи бархе адибони гузаштаву имрӯза дар истифодаи унсурҳои ёвари сервазифа.

Объекти таҳқиқи диссертатсияро ба таври муқоисавӣ-таърихӣ ва қиёсӣ ба риштаи таҳлил кашидани вижагҳои корбурди унсурҳои ёвари сервазифа дар осори қарнҳои X-XIII ва даврони муосир ташкил медиҳад.

Предмети таҳқиқи пажӯҳиши мазкурро таҳлил кардани раванди корбурди унсурҳои ёваре чун пешояндҳои пасоянди «-ро», пайвандакҳо ва ошкорнамоии вусъати вазифаи онҳо дар чараёни истифодашон дар тури дурударози таърихӣ ташкил медиҳад.

Асосҳои назариявии таҳқиқ. Бунёду асосҳои назариявии диссертатсияро дастовардҳои донишмандони хориҷиву ватанӣ, аз қабилӣ Ж.Лазар, С.Н. Соколов, В.С. Расторгуева, Е.К. Молчанова, В.А. Ефимов, И.К. Овчинникова, Е.Н. Шарова, Л.П. Смирнова, П.Н. Хонларӣ, М. Баҳор, С. Ҳусайнӣ, Д.Т. Тоҷиев, М.Н. Қосимова, Д. Хоҷаев, Д. Саймиддинов, А.О. Гаффаров, Р. Қўраев, С. Ҳалимов, А. Каримов, Ш.З. Қориев, А. Ҳасанзода ва дигарон ташкил медиҳад.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Диссертатсия дар асоси истифодаи методҳои маъмулу санҷидашудаи забоншиносӣ, аз қабилӣ мушоҳидаву муқоиса, синхрониву диахронӣ, муқоисавӣ-таърихӣ, қиёсӣ ва тавсифӣ-таҳлилий таълиф шудааст. Ҳамзамон, дар раванди таҳқиқ методи омӯрӣ ба кор гирифта шудааст.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Пажӯҳиш дар заминаи маводи гирдомада аз сангнавиштаҳои даврони Ҳахоманишиву маъхазҳои аҳди Сомонӣ, осори манзуму мансури садаҳои X-XIII, сарчашмаҳои таърихиву ҷуғрофиву тиббии ин давра, асарҳои дидактикӣ ва бадеии қарнҳои X-XIII ва замони муосир – ҳулоса дар асоси беш аз навад манбаъ таълиф гардидааст, ки номи онҳо дар феҳристи сарчашма ва осори таҳқиқии осори истифодашуда тазаккур ёфтааст.

Навгонии илмий таҳқиқ аз нукоти зерин иборат мебошад:

-нахустин маротиба таърихи унсурҳои ёвари сервазифа ба риштаи таҳлил кашида шуда, онҳо бо забони адабии муосири тоҷикӣ қиёс карда шудаанд;

-маротибаи нахуст дар тури инкишофи сеҳазорсолаи забони тоҷикӣ чараёни майл кардани унсурҳои ёвар аз маҳдудвазифагӣ ба сервазифагӣ ошкор карда шуда, сабабҳои руҳдодӣ чунин майлон бо зикри далелҳо баррасӣ гардидааст;

-дафъаи аввал дар мисоли корбурди унсурҳои ёвари сервазифа забону услуби назму насри садаҳои X-XIII ва даврони муосир ошкор карда шудааст;

-аввалин бор умумияту тафовути забони осори садаҳои X-XIII бо забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ муайян карда шудааст;

-дафъаи якум корбурди пешояндҳои алоҳида дар вазифаи чанд пешоянди дигар ё пасоянду пайвандаку ҳиссаҷа баррасӣ гардида, тақдирӣ баъдӣ онҳо на танҳо бо шакли меъёрии забон, балки бо шакли шифоҳиву гӯйишияш ҳаллу фасл карда шудааст;

-бори нахуст сабабҳои яквазифагии қисме аз аносири ёвар ва сервазифагии ҳиссаи дигари онҳо нишон дода шуда, пайомади онҳо дар даврони ҳозира бо зикри далелҳои фаровон нишон дода шудааст.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Дар муддати истифодаи наздик ба сеҳазорсолашон унсурҳои ёвари сервазифа таҳаввулоти шакливу маъноиро пушти сар карда, дар қиёс бо замони бостон дар давраҳои миёнаву нав вазифаашон тадриҷан вусъатнок гардидааст. Агар дар сангнавиштаҳои даврони пешазмелодӣ корбурди ин гуна захираҳои сарфию нахвӣ танҳо дар иҷрои ду-се вазифа ба кор рафта бошанд, пас дар нахустасрҳои миёна ва даврони баъдӣ на танҳо дар доираи як ҳиссаи нутқ ба вазифаи чанд унсури ёвар гардиш кардаанд, балки боз дар иҷрои вазифаҳои ҳиссаҳои ёвари нутқи дигар низ мустаъмал шудаанд.

2. Аз даврони куҳан сар карда, то замони дерин ин гуна унсурҳои ёвар дар таркиби ҷумла мавқеияти мухталиф дошта, гоҳ пеш аз калима, гоҳ пас аз он ва гоҳ дар ҳар ду мавқеъ ба кор рафта, маҳз ҳамин вижагии корбурдашон боиси сервазифа гардиданашон шудааст.

3. Дар оғоз дастае аз чунин унсурҳои ёвар дар вазифаи пешванду пешоянду пасоянд истифода гардида, баъдан ба ҷуз чунин вазоиф инчунин дар мақоми пайвандаку ҳиссача, ҳатто бандаки изофӣ низ гардиш пайдо карданд.

4. Чунин вожаву таркибҳои осори ҳаттии қарнҳои X-XIII-ро аз лиҳози дараҷаи корбасташон ба ду гурӯҳ: камистеъмол ва серистеъмол ва аз нигоҳи шакли корбурдашон ба якмувозиву сермувозӣ метавон дастабандӣ кард.

5. Дар ҷанд мувозӣ мавриди истифода қарор гирифтани ҳиссае аз аносири ёвари сервазифа ба се омил вобаста аст: дар радифи шакли нав ба кор рафтани гунаи ба куҳан наздик; баробари корбурди шакли адабӣ мустаъмал будани сурати гӯйишӣ; ҳамроҳ бо гунаи комили калима корбастшавии мувозии таҳфифёфта.

6. Мушоҳидаи ҷараёни тулонии истифодаи унсурҳои ёвар нишон дод, ки як ҳиссаи онҳо аз истеъмол хориҷ гардида, бар ивази онҳо минбаъд аз ҳисоби ҳиссаҳои номии нутқ силсилаи калони онҳо зухур намуданд. Ба гардиш ворид шудани дастаи калони ин гуна унсурҳо аз он дарак медиҳад, ки забон бо сабаби рӯй додани таҳаввулоти сохторӣ ба онҳо саҳт эҳтиёҷ пайдо кард. Муқоисаву муқобала нишон дод, ки теъдоди ин навъи унсурҳо дар даврони баъдии асримиеънагӣ низ афзуда, дар давраи имрӯза миқдорашон кам аст.

7. Пешояндҳои номӣ ва таркибии номии изофӣ дар осори садаҳои X-XIII дар оғоз аз ҳисоби вожаҳои аслии тоҷикӣ афзуда бошанд, пас, баъдан дар радифи ин гуна захираҳои луғавӣ калимаҳои иқтибосӣ низ дар ташаккули онҳо ҳиссагузори карда, имрӯз низ ба ҳайси захираҳои зарурии сарфию наҳвӣ маъмул ҳастанд.

8. Ба ҷуз пешояндҳову пасоянди «-ро» дар даврони Сосониён қолабҳои пешояндиву пасояндӣ зухур карда, теъдоди онҳо дар садаҳои X-XIII рӯ ба

афзоиш овард ва имрӯз ҳиссае аз онҳо ба он шакли бостонияшон матрук гардиданд, бархе дар забони адабии тоҷикӣ ва иддаи дигар дар ғӯйишҳои тоҷикӣ дар шаклҳои ба худ хос пойдор мондаанд.

9. Дар осори қарнҳои мавриди таҳлил бар ивази пайвандаҳои алоҳида ба қор рафтани баъзе пешояндҳо ва, баръакс, пайвандаҳо ба ҷойи пешояндҳои муайян ҳодисаи маъмулӣ будааст, вале чунин хусусияти онҳо дар даврони муосир қам андар қам ба мушоҳида мерасад.

Аҳамияти назариявии таҳқиқ дар он зоҳир мешавад, ки бори нахуст дар забоншиносии тоҷик қорбурди унсурҳои ёвари сервазифа аз ҷиҳати муқоисавӣ-таърихӣ ва қиёсӣ мавриди таҳқиқи густарда қарор гирифта, ҷараёни ба таҳаввулоти шакливу маъноӣ дучоргардии онҳо дар заминаи маводи фаровони фактологӣ аз даврони мухталифи инкишофи забони форсӣ-тоҷикӣ гирдомада ошқор қарда шудааст. Дар ҷараёни баррасӣ кӯшиш ба ҳарч рафтааст, ки раванди бар дӯши унсурҳои ёвар бор шудани вазифаи мухталиф нишон дода шуда, тақдирӣ имрӯзаи онҳо инъикос қарда шавад.

Натиҷаҳои аз диссертатсия бадастомада барои қомил гардидани маводи осори таҳқиқӣ марбут ба таърихи қалимаҳои ёвар, ошқор шудани раванди таҳаввулоти онҳо мадад хоҳад расонид.

Аҳамияти амалии таҳқиқ. Натиҷаву ҳулосаҳои таҳқиқро метавон дар таълиму тадриси қурсҳои таҳассусӣ аз ҳар се даврони таърихи забони тоҷикӣ (бостон, миёна ва нав), фанҳои интихобии таърихи унсурҳои ёвари сервазифа ба қор бурд.

Инчунин натиҷаву ҳулосаҳои диссертатсияро метавон дар таълифи васоити таълимӣ ва қитобҳои дарсӣ аз сарфу наҳви таърихӣ забони тоҷикӣ истифода бурд. Он ҳамчунин ба магистрантону докторантон дар ҷараёни таълифи рисолаҳои магистриву доктор PhD мавриди баҳрабардорӣ қарор хоҳад гирифт.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯи таҳқиқоти диссертатсионӣ мазкур бо шиносномаи ихтисоси

10.02.00 – Забоншиносӣ (10.02.20 – Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ, киёӣ ва муқобилавӣ) мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ, пеш аз ҳама, дар ҷамъовариҳои маводи фаровон аз сангнавиштаҳои даврони Ҳахоманишиву маъхазҳои аҳди Сосонӣ ва осори манзуму мансури мухталифжанри садаҳои X-XIII ва замони муосир, ҳамзамон, омӯзиши назарияҳои донишмандони муосири ватаниву хориҷӣ дар робита ба мавзӯи баҳс, омода намудани мақолаву маъруза ва нашри монография доир ба мавзӯи таҳқиқ зоҳир мегардад. Таҳқиқи мазкур заҳмати чандинсолаи муаллиф буда, дар шакли диссертатсия таҳия гардидааст.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи забони тоҷикӣ факултети филологияи тоҷикӣ Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Гафуров» дар таърихи 13-уми октябри соли 2023-юм (протоколи №3) муҳокима гардида, он пас аз ислоҳи эродҳои ҷойдошта ба ҳимоя пешниҳод карда шудааст.

Аз рӯйи мавзӯи таҳқиқ довталаби дараҷаи илмӣ дар конференсияҳои байналмилалӣ (1. Шарқшиносӣ, таърих, адабиёти форсӣ ва бузургдошти Саъдии Шерозӣ. – Ереван: Yerevan state university, 26-уми майи соли 2016-ум; 2. Дувумин ҳамоиши байналмилалии шарқшиносӣ. – Ҳиндустон. The Institute of Persian Research, Aligarh Muslim University is organizing a three-day International Seminar (01 – 03 March, 2017) on :Bedil Dehlavi); 3. Рушди забони адабии тоҷик дар замони истиқлол: мушкилот ва дурнамо. – Душанбе, 15-уми июни соли 2022-юм; 4. Вижагиҳои забонӣ ва мушкилоти тарҷумаи мероси адабии Ҷалололдини Балхӣ. – Душанбе, 5-уми октябри соли 2022-юм; 5. Рушди забони адабии тоҷикӣ дар асрҳои X-XV. – Душанбе, 16-уми январи соли 2023-юм; 6. Саҳми Пешвои миллат дар тақвияти мақоми забони тоҷикӣ дар арсаи байналмилалӣ. – Хучанд, 10-уми март соли 2023-юм) ва ҷумҳуриявӣ (1. Саъдии Шерозӣ ва рушди забони адабӣ дар асри XIII. – Душанбе, 29-уми апрели соли 2016-ум; 2. Масъалаҳои табиати иҷтимоии

забон. – Душанбе, 29-уми сентябри соли 2017-ум; **3.** Шевашиносии тоҷик: масоил ва рушди он. – Душанбе, 1-уми октябри соли 2019-ум; **4.** Вижагиҳои забони услуби мовароуннаҳрӣ дар осори адибони асрҳои XVI-XIX. – Душанбе, 15-уми март соли 2022-юм; **5.** Инкишофи таҳаввули забони тоҷикӣ дар замони соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Хучанд, 5-уми октябри соли 2023-юм) баромад намудааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзӯи диссертатсия. Хулосаҳои асосии диссертатсия дар 34 мақола, аз ҷумла 17 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 17 мақола дар маҷмуаҳои гуногуни илмӣ ба чоп расидааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, 5 боб, хулоса ва рӯйхати адабиёти истифодашуда иборат аст. Ҳаҷми умумии диссертатсия 343 саҳифаи чопи компютери ро ташкил медиҳад.

БОБИ I

АЗ ТАЪРИХИ ТАДҚИҚИ ҲИССАҲОИ ЁВАРИ НУТҚ

Забони ширин ва тавонои тоҷикӣ, ки ниғаҳбони фарҳанги халқи тоҷик буда, сарчашмааш забони порсии аҳди бостону миёна ба шумор меравад, аз пешрафтатарин забонҳои ҷаҳон аст ва ҷойи он дорад, ки соҳибзабонон хусусиятҳои дастурии ин забони куҳанбунёдро мавриди омӯзиши ҷиддӣ қарор дода, дар кашфи имконоти номакшуфи он саҳмгузор бошанд. Маҳз ба ҳамин масъала Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон тавачҷуҳ қарда гуфтаанд: «...ҳар забон имконот ва тавонмандии хос дорад. Сарчашмаи ин тавонмандӣ, аз як сӯ, агар бунёдҳо ва пояҳои сохтмони забон бошанд, аз тарафи дигар, вобастагии саҳт ба ҷиғунагии қорбурд ва истифодаи таърихӣ забон дорад. Барои аҳли таҳқиқ ба ҳубӣ маълум аст, ки кам ё зиёдии қорбурди забон дар ин ё он соҳа боиси он мегардад, ки вай дар заминаҳое, ки бештар истифода мешавад, дар онҳо парвариш ва сайқали бештар ёфта, тавоноии махсус пайдо мекунад ва шоҳа ё шоҳаҳои дигари камистеъмоли он сусту заиф менамояд. Ин ҳолат нишонаи он аст, ки фаъолияти миллати соҳибӣ забон дар қадом риштаи ҳаёт пурбортар буда, андешаву афкор ва орзуи ормонҳои он қавм ба ҷӣ шакл, дар қадом қолаби забонӣ баён шудааст ва аз байни имконоти зотӣ ва табиӣ забони худ вай қадомҳоро баргузидааст» [145, с.276].

Дар забоншиносии муосири тоҷик доир ба вижагиҳои дастурии ин забон аз ҷониби муҳаққиқон пажуҳишҳои судманду мондагор анҷом дода шуда, дар онҳо умумияту тафовути забони осори дар даврони муҳталифи таърихӣ таълифгардида баррасӣ шудааст, вале боз як қатор нуқтаҳои ба сарфу наҳви ниёгон марбут ҷой доранд, ки онҳо интизори таҳлил буда, ошқор гардидани вижагиҳои қорбурди онҳо боиси боз ҳам равшану возеҳ шудани хусусиятҳои забони осори манзуму мансури даврони гузашта хоҳад гардид. Дар ҷанд вазифа ба қор бурдани унсурҳои ёвари сервазифа аз ҷониби аҳли илму адаби

даврони асримиёнагӣ аз ҷумлаи ҳамин гуна масоили мубрами дастури таърихӣ забони тоҷикӣ маҳсуб меёбад.

Лозим ба ёдоварист, ки муоинаи дастурҳо ва луғатномаҳои дар даст буда аз он гувоҳӣ медиҳад, ки забоншиносон ҳангоми нишон додани маонии унсурҳои ёвари сервазифа аз истилоҳоти мутафовит суд ҷустаанд. Барои нишон додани маъноҳои гуногуни ин қабати таркиби луғавии забон мо низ ба онҳо таъҷиб кардем. Аз мушоҳидаву муоинаи калимаҳои мансуб ба нидо, ки дар осори садаҳои X-XIII ва даврони муосир истифода шудаанд, ҷизи ҷолиби таваҷҷуҳро пайдо накардем. Аз ин рӯ, муқоисаву таҳқиқи ин ҳиссаи нутқ аз доираи таҳлил берун монд.

Аз байни намунаҳои ба ҳайси маводи фактологӣ дар ихтиёрамон буда кӯшиш кардем, ки аз матни як сарчашма танҳо шоҳидро оварда, минбаъд бо ишораи «ниг. инч.» ба сафҳаҳои дигари он ҳавола кунем. Ҳамчунин дар ҳама маврид аввал намунаи наср оварда шуда, пас шавоҳиди мансуб ба назм (дар баъзе маврид баъд аз ҳар як мисраъ бо гузоштани як хатти ниммоил – /) ироа гардид. Дигар ин ки дар мавридҳои зарурӣ танҳо як мисраъ оварда мешавад, ки дар он унсури ёвари мавриди таҳқиқ истифода шудааст. Омилҳои асосии чунин ихтисор, пеш аз ҳама, ба кам кардани ҳаҷми намунаҳои таҳлилшуда пайванд мегирад. Дар ҳама маврид аввал намунаҳои мансуб ба мутуни кӯҳан, ки ба сарчашмаҳои мансуру манзуми садаҳои X-XIII рабт дорад, оварда шуда, минбаъд далелҳои ба осори даврони муосир иртиботдошта манзур мегардад.

1.1. Пешояндҳо

Аз ҷониби забоншиносони ватаниву хориҷӣ доир ба теъдод ва хусусиятҳои корбурди пешояндҳо, чунонки дар муқаддима қайд гардид, як силсила пажӯҳишҳои судманд таълиф гардида, ҳар кадоме аз эшон кӯшиш ба харҷ додаанд, ки нақши ин гуна унсурҳои ёварро дар зухури робитаи аҷзои ибораву ҷумла нишон диҳанд. Табиист, ки дар чараёни таҳлил аҳли таҳқиқ ба як самти ин масъала бештар, ба вижагии дигари он камтар тавачҷуҳ равона карда, то ҳадди имкон кӯшидаанд, ки зарурати истифодаи онҳоро дар матн ошкор намоянд.

Ошноӣ бо мазмуну муҳтавои ин гуна осори таҳқиқӣ моро водор сохт, ки онҳоро ба дастаҳои зерин ҷудо намуда, самти асосии тавачҷуҳи муҳаққиқонро дар ифшои ин масъала нишон диҳем:

1. Осори таҳқиқии ба вазифаи асосии пешояндҳо равонагардида.

Дар чунин пажӯҳишҳо олимони забоншинос кӯшидаанд, ки нақши ин гурӯҳи калимаҳои ёварро дар суратгирии робитаи аҷзои ибораву ҷумла нишон диҳанд.

Профессор Д.Точиев оид ба такрори пешоянду пасояндҳо, ки дар осори нависандагон ба назар мерасад, тавачҷуҳ намуда, чунин андешаро матраҳ кардааст: «Такрори пешоянду пасояндҳои забони тоҷикӣ яке аз ҳодисаҳои махсуси ифодаи муносибатҳои вобастагии синтаксисӣ мебошад. Ин масъала ҳамеша диққати забоншиносонро ба худ ҷалб карда меояд. Такрори пешоянду пасояндҳо, пеш аз ҳама, дар ифодаи аъзоҳои пайрави ҷида мушоҳида карда мешавад ва дар ин масъала қонуни муайяне ҳукмфармост... Дар вақти такрори пешоянду пасояндҳо тобиши синтаксисии таъкид дар аъзоҳои ҷумла мушоҳида мешавад. Такрори пешоянду пасояндҳо ба услуби забон зич вобаста аст» [163, с.241]. Дар мақола аз хусуси такрори пешояндҳои аслий ва таркибӣ дар пурқунандаҳои ҷида, такрори пасоянди «-ро» дар пурқунандаҳои бевоситаи ҷида, такрори пешояндҳои аслий ва содаи

изофӣ дар ҳолатҳои дигари чида шуда омадани аъзоҳои ҷумла ва ғ. суҳан рафтааст [163, с.245].

Забоншинос М. Исмаилов дар очеркҳои ба ҳолшарҳкунандаҳои забони адабии ҳозираи тоҷикӣ бахшидааш дар хусуси бо ёрии пешояндҳои асливу таркибӣ ва муродифҳои онҳо сурат ёфтани ифодаҳои ҳоли макон ва замон [117, с.6-36], бо пешояндҳои номӣ-изофӣ ифода шудани ҳоли макон [117, с.37-44], бо пасоянди «-ро» сурат ёфта ифода шудани ҳоли макон [117, с.44-51], бо пешоянду пасояндҳои гуногун ифода шудани ҳоли замон [117, с.111-114] ва ғ. маълумоти судманде додааст.

Қисми дуҷуми рисолаи илмии забоншиноси мазкур, ки ба ҳоли тарзи амал ва миқдору дараҷа рабт дорад, ҷо-ҷо аз хусуси пешояндҳо ишора рафтааст. Муаллиф дар боби «Ҳоли тарзи амали тарика ва ифодаҳои он» пешояндҳоро ҳамчун ҷузъи ёвари ин навъи аъзои ҷумла баррасӣ карда, чунин ақидаро манзур кардааст: «Дар ифодаи ҳоли тарзи амали тарика бо ибораю таркибҳо пешояндҳои содаи «бо», «ба», «бе», «аз» чун компоненти ёрирасон эътибор доранд. Ғайр аз ин, пешояндҳои таркибии изофии «ба таври», «ба тарзи», «ба тарики», «ба камоли», «аз рӯи», ки баъзеашон дар худ муродиф низ доранд, дар сурат ёфтани ҳоли тарзи амали тарика иштирок мекунанд. Дар суратҳои ҳоли тарзи амали тарика пешоянди номии изофии «паси» (паи) ва пасоянди феълии «гуфта» (гӯён) низ истеъмол меёбанд...» [118, с.13]. Лозим ба ёдоварист, ки пешояндҳои мазкур бо тобишҳои худ аз ҳамдигар фарқ карда, дар ташаккули ҳоли тарзи амал нақши ҳамгунро надоранд. Аз ин рӯ, М.Исмаилов вазифаҳои гуногуни пешояндҳоро кашф карда, дар мавридаш аз онҳо ёдовар мешавад. Масалан, «дар ифода ёфтани ҳоли тарзи амали тарика пешоянди **бо** дар таркибҳои устувори зарфӣ, бо ибораи изофӣ ва синонимҳои ҷуфт истеъмол меёбад» [118, с.14]; «дар ифода ёфтани ҳоли тарзи амали тарика пешоянди номии изофии «паси» (паи) бо ҷонишини «яқдигар», «ҳамдигар» (гоҳо шакли кӯтоҳи ин «ҳам») омада, як навъ таркиби изофиро, ки хислати нисбатан устувор пайдо карда, ба таркиби зарфӣ монанд аст, ба вучуд меоварад... Гоҳо пешоянди «паси» дар шакли муродифии «пасу

дунболи» ва пешоянди «паи» бошад, дар шакли «паёпаи» низ меоянд» [118, с.14]; «ҳоли тарзи амали тарика бо ёрии пешоянди таркибии изофии «ба таври» сурат меёбад. Дар ин маврид аксар сифатҳо истеъмол меёбанд, ки ин ҳолат чунин таркибҳоро ба ҳоли тарзи амал мансуб гардондааст» [118, с.15] ва ғ.

Ҳамин тарик, агар дар ташаккули ҳоли тарзи амал ҳамчун воситаи ёрирасон нақши пешояндҳои аслии сода намоён бошад, дар суратҳои ҳоли миқдори дараҷаву андоза пешояндҳои таркибии номии изофӣ авлабият доранд [118, с.84].

Донишманди тоҷик Т. Зеҳнӣ дар осори асримиёнагӣ дар бораи корбурди пешояндҳои «бо / обо», «бар / абар», «бе / абе» мулоҳиза ронда, гоҳо барзиёд ба кор рафтани иддае аз пешояндҳоро (мисли «ба») дар оғози баъзе ибораҳо (монанди «ба мерос доштан», яъне «мерос гирифтани») қайд намудааст [113, с.20-22].

Профессор Ш. Кабиров дар зербоби боби дуюми рисолаи доктории хеш, ки «Ҳамнишинии пешвандҳо (морфемаҳои пешвандӣ)» ном дорад, доир ба сайри таърихии пешояндҳои содаи аслии «бар» ва «дар» изҳори назар кардааст [119, с.59-71].

Профессор Т. Шокиров дар рисолааш бо унвони «Адиб, забон ва услуб» [186] оид ба вижагиҳои семантикӣ, лексикӣ, сарфию наҳвӣ ва услубии ду асари Ф. Муҳаммадиев – «Дар он дунё» ва «Палатаи кунҷакӣ» андешаронӣ кардааст. Таъкид гардидааст, ки аз ҳиссаҳои ёвари нутқ Ф. Муҳаммадиев бештар пешоянду пасояндҳоро мавриди корбурд қарор додааст: «Дар асарҳои Ф.Муҳаммадиев аз ҳиссаҳои ёвар бештар аз ҳама пешоянду пасояндҳо мавриди истифода қарор гирифтаанд... Ифоданокиашон, қабл аз ҳама, дар он зухур меёбад, ки ёридиҳандаҳои мазкур дар ибораву ҷумла муносибатҳои масохагӣ, замонӣ, объектӣ, сабаб, мақсад, восита, тарзи амал, монандӣ, сӯй, макон, муносибатҳои алоҳида, объекту амалиёти вайро муайяну муқаррар месозанд. Ба ин гурӯҳ «аз», «ба», «дар», «то», «бе», «барои» барин пешояндҳои хусусияти умумиистеъмолидоштаро... дохил кардан мумкин

аст. Ў (Ф.Муҳаммадиев – К.З.) дар лаҳзаҳои алоҳида «бар», «чуз», «бидуни»-ро низ истеъмол фармуда, чилою дурахши тасвирашро зӯртар кардааст» [186, с.137-138].

Ҳангоми мавриди пажӯҳиш қарор додани ибораҳои феълии замони дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ забоншинос А. Мирзоев панҷ боби рисолаи илмиашро ба нақши пешояндҳо дар ташаккули ибораҳои феълӣ бахшидааст. Дар боби дувуми рисола, ки унвони «Ибораҳои феълии замони бо пешояндҳои асли»-ро дорад, муаллиф бештар доир ба нақши пешояндҳои аслии сода ба мисли «дар / андар», «аз», «то», «ба» ва «бо» ахбор додааст [136, с.30-50]. Муаллиф нақши бориз доштани пешояндҳоро дар зимни ибораҳои феълӣ таъкид намуда, чунин андеша рондааст: «Ибораҳои феълии пешояндӣ, ки муносибатҳои замони роифода мекунанд, аз ҷиҳати маъно ва шакл бисёр гуногунанд. Роли пешояндҳо дар сохтани ибораҳои феълӣ бисёр калон аст, чунки бештарини ибораҳои феълӣ ба воситаи пешояндҳо сурат мегиранд. Вазифаи пайваस्तкунии пешояндҳо мантиқан аз моҳияти худ онҳо сар мезанад... Пешояндҳо алоқаи синтаксисии байни ҷузъҳои ибораро таъмин карда, худашон дар ибора роли мустақилро иҷро наменамоянд. Аз ин рӯ, ҷузъи ибора ҳам шуда наметавонанд. Ба ҳамин тариқ, пешояндҳо дар нутқи мо, ҳамчун воҳидҳои синтаксисие намоён мешаванд, ки маънои мустақил надоранд. Онҳо танҳо дар ибора ва дар ҷумла роли ҷирасонии худро ба ҷо оварда, маъно ва вазифаи грамматикӣ пайдо мекунанд» [136, с.37-38].

Ҳамчун воситаи алоқа шинохта шудани пешояндҳои номии таркибии замони ва ё таркибҳои пешояндмонанди «дар вақти», «дар замони», «дар мавриди», «дар фурсати», «баъд аз», «пас аз», «аз замони», «то замони», «аз овони», «ба ҳини», «ба айёми», «бо мурури»... ва ғ. мавзуи баҳси меҳварии боби сеюмро ташкил кардааст [136, с.80-124]. Муҳаққиқ ба он назар аст, ки «...пешояндҳои номии таркибии замоние, ки ба воситаи пешоянди аслии «дар» сохта шудаанд, зиёда аз 50% гурӯҳи пешояндҳои мазкурро ташкил мекунанд. Ҳарчанд ки ҳамаи ин пешояндҳо ба таври умумӣ нишондиҳандаи

муносибати замониянд, бо як қатор хусусиятҳои хоси худ фарқ мекунад» [136, с.82-83].

Ташаққули ибораҳои феълӣ замони бо пешояндҳои номи таркибии ғайризамонии «дар тули», «дар арзи», «дар баробари», «дар қатори», «дар поёни», «дар ними», «дар нисфи», «аз паси», «аз қафои», «аз мобайни», «аз миёнаи», «то дами», «то қариби», «то наздики», «ба қадри», «ба таври», «ба мучарради», «ба болои»... ва ғ. мавзуи баҳси боби чорумро фаро гирифта, муаллифи рисола ба ҳар яки ин навъи пешояндҳо далелҳои қотей овардааст [136, с.124-165]. Лозим ба ёдоварист, ки дар ин навъи ибораҳо, бар хилофи пешояндҳои таркибии номи замони, ҷузъҳои номи он нишондиҳандаи маънои замони ибора буда наметавонад [136, с.124].

Профессор Ф. Шарифова дар рисолаи ба таҳаввули ҷумлаҳои содаи забони тоҷикӣ бахшидааш таъкид мекунад, ки «воситаи алоқои калимаҳо дар мафъули бавосита, ки бо ёрии онҳо ин гунаи мафъул сохта мешавад, номбар шудаанд (дар дастурҳои забони форсӣ – К.З.), монанди «аз», «дар», «бар», «андар», «ба», «бо», «барои» [184, с.68]. Муҳаққиқи мазкур тасрифи калимаҳоро дар ҳашт ҳолат (падеж) (ниҳодӣ, рой, бой, барой, изофӣ, азӣ, дарӣ, нидой)-и аҳди бостон нишон дода, аз хусуси пешояндҳо низ аҳбори судмандеро матраҳ кардааст. Бино ба андешаи ӯ, «гарчи шаш ҳолати дигари забони форсии бостон ба забони форсии миёна нагузашт, аммо вазифаи ҳолатҳоро минбаъд калимаҳои ёридиҳанда, пешоянду пасоянд ва бандакӣ изофӣ иҷро мекарданд» [184, с.169].

Дар боби сеюми рисолаи ба ибораҳои исмӣ бахшидаи С. Абдурахимов [96] аз хусуси ибораҳои исмии пешоянду пасояндӣ сухан рафтааст. Дар ин типии ибораҳо пешояндҳои «аз», «дар», «ба / бар», «бо» ва «барои», ки воситаи асосии алоқои вобастагиро ташкил медиҳанд, мавриди омӯзиши муҳаққиқ қарор гирифтааст [96, с.143-151].

Пас аз таҳлилу тадқиқи тобишҳои маъноӣ ва доираи истемоли пешоянди «аз» дар ибораҳои исмӣ муҳаққиқ ба чунин хулоса расидааст: «Бисёр калимаҳо байни худ ба воситаи пешоянди «аз» алоқои грамматикӣ

баста, ибораҳоеро ташкил мекунанд, ки онҳо муносибатҳои гуногунро ифода менамоянд, ки ин, пеш аз ҳама, ба маъноии луғавии исмиҳо вобаста мебошад. Пешоянди «аз» нисбат ба дигар пешояндҳо барои алоқаманд намудани калимаҳо хеле серистифода аст ва аз ин рӯ, ибораҳои бо ин пешоянд ташкил ёфта серистеъмол ва дар айни замон сермаъноанд. Бо вучуди ин доираи истеъмоли пешоянди «аз» нисбат ба ибораҳои феълӣ дар ибораҳои номӣ маҳдудтар аст, чунки ҳамаи хелҳои исми ба воситаи пешоянд дигар калимаҳоро тобеъ карда, ибораҳоро ба вучуд намеоранд» [96, с.138]. Пешоянди «дар» дар ибораҳои исмӣ бештар барои ифодаи муносибати макон омада, чунки асосӣ дар ин навъи ибораҳо бо исмиҳои амал ва калимаи тобеъ бошад, аз исми моддӣ ташаккул ёфта, макони вуқуи амалро нишон медиҳад [97, с.143]. Ибораҳои исмие, ки воситаи алоқаашон пешоянди «ба / бар» мебошад, дар забони адабии ҳозираи тоҷик серистеъмол буда, муносибатҳои гуногуни синтаксисиро ифода мекунанд [96, с.145]. Забоншинос С. Абдурахимов доир ба ибораҳои исмие, ки бо пешоянди «барои» сохта шудаанд, чунин андешаро манзур доштааст: «Ибораҳои исмӣ бо пешоянди «барои» асосан муносибати таъинот, мақсад ва сабабро ифода мекунанд. Ба замми ин, ибораҳои исмии бо пешоянди «барои» тобиши объектӣ низ доранд, ки ин нисбат ба маъноҳои зикршуда дуҷумдараҷа мебошад» [96, с.151].

Дар рисолаи мавриди таҳқиқ ҷойгоҳи пешояндҳо дар шаклгирии ибораҳои исмӣ ба таври муфассал ва бо зикри шоҳид мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Муҳаққиқи мазкур асареро таҳти унвони «Ибораҳои ҷонишинӣ» [97] низ таълиф намудааст. Номи боби дуюми ин тадқиқот «Ибораҳои ҷонишинии пешояндӣ» буда, доир ба пешояндҳо, ки дар ташаккули ибораҳои ҷонишинӣ ҳамчун воситаи алоқа нақш доранд, андешаронӣ шудааст. Аз назари соҳибрисола ҷузъҳои ибораҳои ҷонишинии забони тоҷикӣ танҳо бо пешоянди содаи аслии «аз» ҳамроҳ мегарданд, аз ин лиҳоз чунин навъи ибораҳои забони тоҷикӣ нисбати навъи ибораҳои дигар маҳдуданд [97, с.53].

Муаллиф як тобиши маъноӣ грамматикӣ пешоянди «аз»-ро дар ибораҳои ҷонишинӣ ба маъноӣ ҷудой забт кардааст [97, с.65].

2. Осори таҳқиқии марбут ба доираи маъноӣ пешояндҳо.

Забоншинос Р.Л. Неменова аз зумраи онҳоест, ки тобишҳои маъноӣ ва вижагиҳои қорбурди пешояндҳои забони тоҷикиро мавриди баррасӣ қарор додааст [222]. Дар муқаддимаи рисола оид ба анвои пешояндҳо ва таҳаввулу ташаккули онҳо маълумоти иҷмолӣ дода шуда қайд гардидааст, ки бархе аз қолабҳо имрӯз аз доираи истифодаи забони адабӣ берун монда, дар осори классикон истифодаи гузарда доштанд. Бино ба андешаи ӯ, «дар тури таърих пешояндҳои забони тоҷикӣ дучори ҳодисаҳои айниву зехнӣ гашта, аксари онҳо маъноӣ пешини худро то имрӯз ҳифз кардаанд» [222, с.3].

Муҳаққиқ дар ҷараёни таҳлилу таҷқиқи пешояндҳои забони тоҷикӣ аз мақолаву рисолаҳои Б. Ниёзмӯҳаммадов, Л. Бузургзода, Ш. Ниёзӣ, С.Д. Арзуманов, М.Н. Қосимова, В.С. Расторгуева суд ҷуста, бар он таъкид мекунад, ки забоншиносони мазкур бештар ба таҷқиқи пешояндҳои аслии сода ба монанди пешояндҳои «аз», «дар», «бар», «бо», «барои» тавачҷух зоҳир карда, оид ба маъноҳои грамматикӣ онҳо андешаронӣ намудаанд [222, с.4-6]. Қашфи тобишҳои маъноӣ пешояндҳо дар заминаи маводи адабиёти муосири тоҷик сурат гирифта, дар мавридҳои ҷудогона барои қиёс ба маводи адабиёти классикӣ низ рӯҷуъ шудааст.

Муаллиф дар ҷараёни таҷқиқ пешояндҳои забони тоҷикиро ба ду даста ҷудо карда, доир ба ҳар яке онҳо маълумоти муфассал додааст. Нисбатан қамтар будани миқдори пешояндҳои аслии забони тоҷикӣ ишора шуда, ба ҳайси намуна пешояндҳои «аз», «ба», «бо», «бе», «бар», «дар» (андар), «то», «ҷуз» оварда шудааст [222, с.8-19]. Ҳамин тариқ, дар резарисолаи Р.Л. Неменова доир ба маъноҳои грамматикӣ пешоянди содаи аслии «аз» (15 маъно), пешоянди «ба» (10 маъно), пешоянди «дар» (4 маъно), пешоянди «бо» (6 маъно), пешоянди «бар» (4 маъно) ва пешоянди «барои» (4 маъно) аҳбори судманд дода шудааст.

Дар боби пешояндҳои номии изофӣ ба вижагиҳои онҳо диққат дода шуда таъкид мегардад, ки ин навъи пешояндҳо аз ҳиссаҳои гуногуни нутк ташаккул ёфта, дар мавридҳои ҷудогона то андозае маъноии лексикӣ худро ҳифз кардаанд [222, с.19]. Аз хусуси пешояндҳои номии изофӣ «пешӣ», «тағӣ», «пушти», «пайӣ», «болоӣ», «рӯӣ», «зери», «сари», «даруни», «беруни», «гирди», «пахлуӣ», «миёни», «ҳамроҳӣ», «баробари», «воситаӣ», «мувофиқӣ», «монандӣ», «ғайрӣ», «муқобили», «хусусӣ» ва «ҷиҳати» маълумот дода шуда, оид ба тобишҳои маъноии онҳо маводи фактологӣ қотеъ тазаққур ёфтааст [222, с.19-35].

Профессор М.Н. Қосимова ҳангоми дар бораи нақши пешояндҳои аслии «то», «аз», «бе», «бо», «андар / дар», «бар», «ба» дар барқароршавии робитаи байни калимаҳо дар насри асри XI мулоҳизаронӣ карданиш ба маънову вазифаҳои онҳо низ тавачҷуҳ карда овардааст, ки «пешояндҳои асли... маъноҳои сӯй, макон, ҳамроҳӣ, воситаи иҷро, муносибати кулл ва ҷузъ, замон, сарчашмаи амал ва монанди инҳоро мефаҳмонанд» [128, с.20]. Баъдан номбурда дар хусуси маъноии зиёдеро ифода кардани пешоянди «аз» таваққуф карда овардааст, ки он метавонад муносибати кулли ҷузъ, миқдору предметро ифода намояд, барои ифодаи муқоиса ба қор равад [128, с.23-24].

Профессор Т. Шокиров дар ҷараёни таҳлили вижагиҳои қорбурди пешояндҳо дар осори нависанда Ф. Муҳаммадиев тавачҷуҳашро ба доираи маъноии грамматикӣ пешоянди аслии содае мисли «аз» равона намуда, нисбат ба пешояндҳои дигар фарохтар будани онро таъкид кардааст. Панҷ маъноии грамматикӣ пешоянди «аз» дар заминаи маводи баррасишаванда забт карда шудааст: 1) аз ягон ҷиҳат ба ҳаракату ҳолат, масоҳаю замон муносибате доштани предметро нишон медиҳад; 2) ба ҷузъ ё қисму ҳиссае аз маҷмуи предмет далолат мекунад; 3) барои нишон додани сабаби рӯй додани амал, замони сар шудани он, макони предмет ё объект; 4) соҳибияту муносибати предметро ифода мекунад; 5) барои ба қасе ё қисме муқоиса намудани предмети тасвир истифода мешавад [186, с.138 – 139]. Ниҳоят, аз

чониби ин муҳаққиқ ишора шудааст, ки адиб дар истеъмоли пешояндҳо коидаю қонун ва қолаби забони тоҷикиро пурра риоя кардааст [186, с.143].

3. Осори таҳқиқии ифшоқунандаи вазифаҳои мухталифи грамматикӣ пешояндҳо. Дар чунин осори илмӣ, ки ба вижагиҳои қорбурди пешояндҳои асарҳои адибони муосиру гузашта бахшида шудааст, пажӯҳишгарон кӯшидаанд, ки ба таври муҷаз ё нисбатан комил дар хусуси дар ду вазифа ё беш аз он ба қор рафтани пешояндҳои алоҳидаро мавриди таҳлил қарор диҳанд. Чунончи, дар ГЗАҲТ доир ба ҳамвазифагии артикли номуайянии «-е» ва бандаки изофӣ чунин омадааст: «Ибораҳои, ки ба воситаи артикли -е сохта шудаанд, аз рӯи сохт ба ибораҳои исмии изофӣ монанд мебошанд. Дар забони адабиёти классикӣ вазифаи иборасозии артикли -е ба вазифаи иборасозии бандаки изофӣ дар бисёр мавридҳо монанд аст. Баъдтар ин вазифа асосан ба зиммаи бандаки изофӣ меафтад» [105, ҷ.2, с.27].

Вобаста ба чунин вазифаи артикли номбурда ин нуқтаро афзудан зарур аст, ки вижагии мазкур бештар ҳоси забони осори асримиёнагӣ буда, дар даврони баъдии инкишофи забони адабии тоҷикӣ, ба хусус замони муосир тадричан маҳдуд гардидааст.

Муҳаққиқ А. Халилов ҳангоми омӯзиши вазифаҳои грамматикӣ бандаки изофӣ таъкид мекунад, ки «...доираи вазифаҳои бандаки изофӣ (-и) хеле васеъ мебошад. Фактҳои забонӣ шаҳодат медиҳанд, ки бандаки изофӣ (-и) дар матн ба ҷойи пешояндҳои содаи «дар», «ба», «аз», «бо», пешоянди содаи изофӣ – «барои», пешоянди таркибӣ – «дар бораи» ё «дар хусуси» ва пасоянди «-ро» низ истеъмол шуда метавонад. Ва, баръакс, пешоянди «аз», пасоянди «-ро» ва суффикси номуайянии «-е», инчунин пайвандҳои «ва», «-у» (-ю), «ҳам» дар мавридҳои муайян метавонанд ба ҷои бандаки изофӣ (-и) ҳамчун синоним қор фармуда шаванд» [165, с.57]. Ба ҳайси далел ибораҳои «асли воқеа» ва «ғарқи ҳаёлҳо» оварда шуда таъкид гардидааст, ки дар ин ҷо бандаки изофӣ на барои алоқаманд қардани компонентҳо (муайяншавандаю муайянқунанда)-и ин ду ибора омадааст, балки он ба вазифаи пешоянди

аслии содаи «дар» истифода гардидааст. Бояд гуфт, ки чунин функсия на дар хама маврид мушоҳида мегардад ва он, пеш аз хама, ба муносибати ҷузъҳои ҷудоғонаи ибораҳо рабт дошта, вақте ба амал меояд, ки компонентҳои дохили ибора нисбат ба якдигар муносибати маконӣ ё замонӣ зоҳир карда бошанд [165, с.57].

Аз тадқиқоти муаллиф маълум мегардад, ки бандаки изофӣ на танҳо ба вазифаи пешояндҳои аслии сода, инчунин бар ивази пешояндҳои таркибии изофии «дар бораи» ва «дар хусуси» низ истифода мешудааст [165, с.64-65].

Ниҳоят, забоншинос М. Исматуллоев ҳини таҳқиқи масоили марбут ба ҳолшарҳкунандаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ, инчунин доир ба тобишҳо ва вазифаҳои пешояндҳо низ тавачҷуҳи махсус зоҳир кардааст [117, с.111-114].

Хусусияти сервазифагиро доро будани иддае аз унсурҳои ёварро дар осори ниёгон низ чанде аз пажуҳишгарон мавриди таҳлил қарор додаанд. Яке аз муҳаққиқоне, ки дар забоншиносии тоҷик бори аввал ба масъалаҳои марбут ба илми сарф дар асрҳои миёна изҳори андеша кардааст, профессор Давлатбеки Хоҷа мебошад. Забоншиноси мазкур андешаҳои донишмандони асрҳои миёнаро, ки оид ба забоншиносӣ матраҳ кардаанд, ба таври аҳсант мавриди баррасии ҷиддӣ қарор додааст. Муҳаққиқи мазкур ҷо-ҷо аз хусуси вазифаҳои грамматикӣ пешоянду пасояндҳо, пайвандакҳо ва ҳиссачаҳо маълумот додааст [167].

Мусаллам аст, ки дар даврони асримиёнагӣ ба ҷои истилоҳи «ҳиссаҳои номустақили нутқ» термини «ҳарф / хуруф» ба қор мерафт. Масалан, муҳаққиқи номбурда бо таъя ба андешаи Абуалӣ ибни Сино таъкид кардааст, ки ӯ «...дар «Донишнома» фаслери бо номи «Падид кардани маънии ном ва ... ҳарф» ҷудо кардааст, ки ба таснифи ҳиссаҳои нутқ бахшида шудааст: «Ва исм ва калима ҳар ду ро маънии тамом бувад. Ва аммо ҳарфро маънии тамом набувад. Чунонки агар гӯянд: «Зайд кучост?». Гӯӣ: «ба» ё «бар» ё гӯӣ «андар». Ҳеч ҷавоб набувад, то нагӯӣ: «Ба хона» ё «Андар масҷид» ё «Бар бом» [167, с.111]. Чунонки аз далели мазкур аён мегардад, ба маҳрум будани

маънои лексикии унсурҳои ёвар саҳми илму адаб ханӯз дар сарчашмаҳои пешин ишораҳои махсус кардаанд.

Профессор Б. Сиёев дар боби сеюми рисолаи илмиаш оид ба сервазифагии пешояндҳои «андар», «боз», «бар» мулоҳиза ронда таъкид мекунад, ки «дар асар («Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ – К.З.) як гурӯҳ аффиксҳои феълӣ, масалан, префиксҳои «андар», «боз», «бар» ва монанди инҳо мисли забони адабии ҳозира ҳамчун пешоянд низ серистеъмол мебошанд... Дар ин маврид муайян кардани аффиксҳои мазкур дар вазифаи префикс ва ё пешоянд масъалаи хеле муҳим аст. Вале дар ин ҷо мухтасар гуфтаним, ки «андар», «боз» ва «бар» бо предмет оянд, чун пешоянд ва агар бевосита бо феъл истеъмол ёбанд, ҳамчун префикс истифода шудаанд» [159, с.108]. Ҳамин тариқ, профессор Б. Сиёев вазифаи забоншиносони ояндаро чунин муқаррар кардааст: «Ҳартарафа ҳал кардани ин масъала барои муайян кардани таърихи инкишофи префиксҳо ва пешояндҳо аҳамияти калон дошта, тадқиқи алоҳидаро талаб мекунад» [159, с.161].

Забоншинос Б. Шарифов дар рисолаи хеш – «Хусусиятҳои морфологии «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ» дар бобати вазифаҳои пешояндҳои асари мазкур андешаронӣ кардааст [183, с.186-192]. Соҳибрисола дар оғози ин боб бар он ишора мекунад, ки ӯ аз шарҳу тафсири вижагиҳои умумӣ ва маъмули пешояндҳои асар худдорӣ карда, бештар ба таҳқиқи ҳамвазифагии пешояндҳои аслии сода майл кардааст. Маҳз ҳамин тавачҷуҳи хоссаи муаллиф барояш имкониятеро фароҳам овардааст, ки ӯ бо овардани маводи фактологии барзиёд нишонаҳои сервазифагии пешояндҳоро ошкор кунад. Дар рисола аз хусуси ҳамвазифа шудани пешоянди «дар» бо пешоянди «ба» чунин омадааст: «Сӯйро ифода кардани «дар» аз он ҷиҳат диққатангез мебошад, ки вай аксар бо исмҳои мафҳуми маконидошта истифода шудааст. Феълҳо бошанд, дар ҷумлаҳои, ки пешоянди «дар» ба чунин вазифа омадааст, бештар маънии амалу ҳаракатро дошта, дар шакли замони гузашта вомехӯранд. Аз ин ҷиҳат боиси зиёд кор фармудани «дар» ба ҷои «ба» шояд баҳисобгирии ҳамин тамоюли пуркуввати макон аст, ки муаллиф (Восифӣ –

К.З.) онро таъкид кардан мехостааст» [183, с.186]. Дар мавриди пешоянди «чун / чу», ки бино ба андешаи соҳибрисола он маънои худро гум кардааст, таъкид мегардад, ки ин пешояндро ба пешояндҳои асли мансуб доништан беҳтар аст. Аммо аз лиҳози доираи фароҳи маъно ва вазифа пешоянди «чун / чу» нисбат ба пешояндҳои аслии сода маҳдуд аст [183, с.192].

Лозим ба ёдоварист, ки, ба андешаи мо, ҳамвазифагии унсурҳои ёвари сервазифа маҳз дар ҳамин рисолаи илмии Б. Шарифов нисбатан муфассал мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Муҳаққиқ С. Ҳалимов хангоми баррасии корбурди пешояндҳо дар осори манзуми садаи Х сабаби бар ивази якдигар мустаъмал шудани ин гурӯҳи аносири ёварро дар он дидааст, ки «дар забони назм вазифаи пешояндҳои ба, бо, бар он қадар дифференсиатсия нашудааст (фарқ намекунад), яке ба чойи дигаре меояд» [170, с.75].

Муҳаққиқ Ф. Чалолова дар рисолаи ба афкори забоншиносӣ дар «Ғиёс-ул-луғот»-и Ромпурӣ бахшидааш оид ба истилоҳоти марбут ба калимаҳои ёридиҳанда низ маълумот дода таъкид мекунад, ки забоншиносони асри миёнагӣ қулли вожаҳои мансуб ба ҳиссаҳои номустақили нутқро бо истилоҳи «ҳарф» ном бурдаанд [179, с.54]. Аз ин сарчашма маълум мегардад, ки Ромпурӣ ҳини забти маъно ва тафсири калимаҳои чудоғона, инчунин ба ҳамвазифагии онҳо низ диққат кардааст. Кашфи корбурди пешоянди «аз» ба маънои «барои», инчунин ба вазифаи пасоянди «-ро» ва ба вазифаи пешояндҳои «дар», «бо» истифодагардиди он ва ғ. далели равшани ин иддао аст [179, с.55-56].

Аз муҳаққиқони эронӣ М.Т. Баҳор дар хусуси вазифаи ғайримаъмулии баъзеи чунин пешояндҳо дар осори даврони Сомонӣ қайдҳои ҷолиб кардааст. Чунончи, *ӯ* оид ба яке аз вазифаҳои пешоянди «ба сӯи» чунин навиштааст: «истеъмоли «ба сӯи» ҳам ба маънии имрӯз ва ҳам ба маънии «барои» ва ин маънӣ чун дар ашъори қарни баъди он ҳам танҳо Носири Хусрав дар наср аз байн рафтааст [251, ҷ.2, с.76].

Муҳаққиқи дигари эронӣ С. Хусайнӣ дар ҷараёни таҳлили забони гуфтори форсӣ-тоҷикӣ дар аҳди Сафавиён истифодаи як пешояндро бар ивази дигар (мисли пешоянди *ба* бар ивази *бо*) яке аз мавридҳои густаришѐфта ҳисоб намудааст [287, с.228]. Дар ҷойи дигар низ истифодаи «ё»-ро ба ҷойи «агар», «оё»-ро ба ҷойи «агар», «аз»-ро ба ҷойи «васила», «агар»-ро ба ҷойи «оё», «бар»-ро ба ҷойи «дар», «ба»-ро ба ҷойи «барои», «ба»-ро ба ҷойи «ба унвони», «ба ҳиммати»-ро ба ҷойи «ба монанди», «дар»-ро ба ҷойи «ба» ва «дар бораи», «ҳар гоҳ»-ро ба ҷойи «вақте ки» ва м. инҳо ишора намудааст [287, с.235].

Олими дигари эронӣ А. Ҳумоюнфаррух низ оид ба вазифаҳои пешояндҳои аслии содаи «дар», «бо», «то», «бе» ва номии изофиву таркибии номии изофии «нази», «барои», «бахри», «сӯйи», «пеши», «болои», «даруни», «миёни», «наздики», «зери», «забари», «ба сони», «гирди» ва м. инҳо мулоҳизаҳои муфид изҳор кардааст [286, с.705-713, с.725-750].

4. Осори таҳқиқии ба хусусияти муродифӣ зоҳир кардани пешояндҳо. Табиист, ки дар чанд вазифа мавриди истифода қарор гирифтани унсурҳои ёвар, ба хусус пешояндҳо боиси аз ҷиҳати маъно бо ҳамдигар шабоҳат пайдо карданишон мегардад. Чунин вижагии унсурҳои номбурда низ аз назари аҳли пажӯҳиш пинҳон намондааст. Чунончи, забоншинос Р. Л. Неменова оид ба муродифшавии пешояндҳои содаи аслии забони тоҷикӣ маълумот дода шуда, ба ду гурӯҳ ҷудо гардидани онҳо ишора ѐфтааст. Ба гурӯҳи аввал пешояндҳои дохил мешаванд, ки онҳо пурра бо ҳамдигар хусусияти муродифӣ («дар» ва «ба») зоҳир мекунанд. Дастаи дувумро пешояндҳои ташкил мекунанд, ки бо вучуди ҳаммаъно буданишон бо тобишҳои маъноӣ («аз» ва «бо») фарқ мекунад [222, с.35].

Ҳамин тариқ, рисолаи мавриди таҳлил кӯшиши нахустин оид ба муайян ва дақиқ кардани меъѐри корбурди пешояндҳои забони тоҷикӣ ба як ѐ чанд буда, барои тадқиқотҳои баъдӣ он ба ҳайси сарчашмаи марҷаӣ мавриди истифода қарор гирифтааст.

Забоншиноси варзида Н. Маъсумӣ ҳангоми омӯхтани вижагиҳои луғавӣ-грамматикии «Марги судхӯр»-и устод Айнӣ ба мавқеи истеъмоли пешояндҳои низ таваҷҷуҳ карда, аз хусуси «1. ҷойивазкунии вазифагӣ – маъногии пешояндҳои дар ҷумла» ба мисли пешоянди «а) «дар»-«ба»-«аз»; б) пешоянди «ба»-«дар»-«барои»; в) пешоянди «бар»-«дар»-«ба» ва «2. пешоянди номии «пешӣ» ва таркибҳои бепешоянд» изҳори андеша кардааст [134, с.281-289]. Дар истеъмоли ин унсуре забон муҳаққиқ хунари Айнӣро чунин доварӣ кардааст: «С.Айнӣ дар баробари ин ки ҳамаи шаклҳои пешояндҳоро мувофиқи зарурӣ кор мефармояд, вазифаи синтаксисӣ ва ҷиҳати маъногии онҳоро ҳам ҳаматарафа истифода мебарад. Дар ин бора метавон гуфт, ки вай анъанавӣ забони адабӣ ва гуфтугӯиро якҷоя карда истода, нормаи забони ҳозираи адабиро оид ба вазифаи баъзе пешояндҳои пурратар кардааст» [134, с.282]. Дар осори Айнӣ пешоянди содаи аслии «дар» ба вазифаи «ба» омада, барои нишон додани сӯи ҳаракат (сӯи макон) истифода гардидааст. Аз ин рӯ, Н.Маъсумӣ иллати ин шеваи баёнро чунин нишон додааст: «... ин тарзи ифода (қорбурди пешоянди «дар» ба ҷойи «ба» – К.З.) дар Айнӣ давоми бевоситаи анъанавӣ китобӣ ва гуфтугӯӣ мебошад. Инро мо дар нависандагони пешинаамон (классикон – К.З.) ҳам мебинем... Аз сабаби он ки дар забони ҳозираи адабӣ дар байни пешояндҳои «ба» ва «дар» аз ҷиҳати вазифа ва тарзи ифода ҳудуди муайяне мавҷуд аст, тарзҳои ифодаи боло ба назар ғайриодӣ ва ғайримӯқаррарӣ менамоянд. Дар ин бобат дар забони Айнӣ **эволютсияе** (таъкид аз мост – К.З.) гузаштааст, ки вай иборат аз оҳиста – оҳиста муайян шудани мавқеи истеъмолии «дар» барои ифодаи сӯи амал ва макон аст. Ин як хислати забони Айнӣ аст, ки дар ҳамаи асарҳои ӯ, аз ҷумла дар «Марги судхӯр», равшан ҳис карда мешавад» [134, с.282-283].

Ба назари муҳаққиқ, пешоянди «бар» асосан вазифаашро дар забони адабиёт ҳифз карда, дар осори устод Айнӣ низ чунин функцияи мӯқаррарии худро адо кардааст. Лозим ба ёдоварӣ, ки дар мавридҳои алоҳида пешояндҳои таркибии номӣ бо ҳазфи ҷузъи якум (пешояндҳои аслии сода) омада, танҳо компоненти номии он истифода мегардад. Ҳамин тариқ, «ба

шакли бепешоянд кор фармудани таркибҳои пешоянддори синтаксисӣ, яъне дар нутқ аксар вақт зикр наёфтани пешояндҳои дорои мафҳуми фосилавӣ ва масофа яке аз хислатҳои асосии забони гуфтугӯӣ ва шеваҳои вай мебошад» [134, с.286]. Н.Маъсумӣ доир ба хунари хосаи С.Айнӣ дар корбурди пешояндҳо, ки дар «Марги судхӯр»-и ин нависандаи нуктасанҷ мавриди истиқбол қарор гирифтааст, чунин хулоса мекунад: «...дар боби истеъмоли пешояндҳо, ҷиҳати маъноӣ ва вазифаи синтаксисии онҳо, инчунин дар масъалаи ихтисоркунии пешояндҳои таркибӣ ва бе пешоянд кор фармудани ибораҳои пешоянддор С.Айнӣ равияи адабӣ ва гуфтугӯиро якҷоя кардааст. Ин яке аз хусусиятҳои хоси сохти синтаксисии забони С.Айнӣ мебошад» [134, с.289].

Маҳз тавачҷуҳи Н.Маъсумӣ ба осори адибони алоҳида, ки дар он бевосита вижагиҳои забонии асари ин ё он адиб мавриди таҳқиқ қарор мегирифт, роҳро барои забоншиносони баъдӣ дар кашфи чунин муаммоҳои забонӣ ҳамвор кард.

Профессор Б. Камолиддинов ба масъалаи муродифоти пешояндҳо дахл намуда, сабаби ба чунин хусусият молик будани ин гурӯҳи унсурҳои ёварро ба миқдоран кам будани онҳо вобаста медонад, ки дуруст аст: «Маълум аст, ки миқдори пешояндҳои аслий дар забони адабии гузаштамон чандон зиёд набуду дар забони адабии имрӯза ҳам фузунтар нагардидааст. Саромадони сухан ба воситаи ҳамин теъдоди ками пешояндҳои аслий андешаҳои худро бо тамоми нозуқиҳо баён карда тавонистаанд. Онҳо аз сермаъноӣ ва муродифоти пешояндҳои аслий бо камоли маҳорат истифода кардаанд...» [122, с.76]. Баъдан оид ба дар як байти Фирдавсӣ корбурди пешояндҳои **ба** ва **аз**-ро ба маънои муштараки грамматикӣ ва дар як байти Ҳофиз ба чунин вазифа истифодашавии пешояндҳои **ба** ва **дар**-ро қайд намуда, идома ёфтани ин сабки нигоришро аз ҷониби С. Айнӣ ишора карда овардааст, ки «Устод бештар бо мақсади худдорӣ аз такрори айни як пешоянд дар дохили як ҷумла аз муродифоти он ва воситаҳои дигари забон истифода мебард» [122, с.76].

Забоншинос А. Халилов роҷеъ ба хусусияти муродифӣ зоҳир кардани бандаки изофӣ бо унсурҳои ёвари дигар мулоҳизаронӣ кардааст. Масалан, ба вазифаи бандаки изофӣ омадани пешоянди содаи аслии «аз» (дар мисолҳои «дувоздаҳ аз шаб»; «ҳар як аз онҳо»; «ҳар кадом аз шумо»), пасванди номуайянии «-е» (дар намунаҳои «пӯстине қимате»; «гӯспанде фарбех»; «кӯҳе бузург» ва ғ.), пасоянди «-ро» (дар далелҳои «Ҳайратро қувваи ҳофиза»; «занро Саодат ном»; «Рустамро ном» ва ғ.) нишон дода шуда, таъкид гардидааст, ки чунин падидаи забонӣ бештар ба забони адабиёти классикӣ хос мебошад [165, с.68-73].

Муҳаққиқ Б. Шарифов низ оид ба хусусияти муродифӣ зоҳир кардани пешоянди «чун / чу» бо пешояндҳои «монанди», «мисли» ва пасоянди «барин» таҳмин задааст [183, с.192].

Забоншинос С.Ҳочиев зимни омӯзиши пешояндҳои «Туҳафи аҳли Бухоро» таъкид кардааст, ки «... пешоянди «чиҳати» дар забони асари Мирзосироч серистеъмол аст ва... бо пешоянди «барои» ҳаммаъно ва ҳамвазифа шуда омадааст» [177, с.152].

5. Осори таҳқиқии ба қабатҳои мухталифи услубӣ тааллуқ доштани пешояндҳо. Дар чунин пажӯҳишҳо муҳаққиқон тавачҷуҳашонро ба мавридҳои истифодаи пешояндҳо равона намуда, ба ин восита таъкид кардаанд, ки онҳо на ҳамеша ва на дар ҳар услуби нигориш ҳамдигарро иваз карда метавонанд. Пажӯҳиши ба вижагиҳои забонии асари устод Айнӣ – «Одина» бахшидашудаи забоншинос Х. Ҳусейнов аз ҷумлаи ҳамин гуна асарҳо мебошад. Муаллиф аз хусуси тобишҳои пешояндҳои содаи аслии суҳан ронда, бар он аст, ки пешояндҳои «аз», «бар», «дар», «бо», «барои» бештар дар забони адабӣ – китобатӣ истифода бурда шавад, пешояндҳои «ба» ва «то» ба забони халқӣ – гуфтугӯӣ наздик мебошанд [178, с.117]. Ҳангоми омӯзиши пешояндҳо дар заминаи повести «Одина»-и устод Айнӣ маълум мегардад, ки истеъмоли пешояндҳои номӣ дар асар яке аз воситаҳои типиконидашудаи нутқи қаҳрамонҳо маҳсуб меёбад [178, с.118].

Ниҳоят, пас аз таҳлили пешояндҳои асливу номии асари мавриди таҳлил соҳибрисола ба чунин натиҷа расидааст: «С. Айнӣ дар забони «Одина» аз пешояндҳои аслий («аз», «бар», «бо», «барои», «дар», «то») ба воситаи калимаҳои мафҳуми сӯй, тараф, самт, масоҳа, макондошта пешояндҳои номӣ тартиб додааст... пешояндҳои аслий барои нишон додани чигунагии муносибати гӯянда ва объект хизмат мекунанд. Агар калимаҳои номӣ ҳам чунин вазифаро ба ҷо оваранд, бешубҳа, ҳамчун пешоянди номӣ ба ҳисоб гирифта мешаванд. Ин тавр ҳолатро дар вақти чун ёридиҳанда истеъмоли ёфтани калимаҳои номӣ дидан мумкин аст» [178, с.118].

Вобаста ба ин масъала қайд намудани ин нуқта бамаврид аст, ки корбурди ин гуна пешояндҳо ба ҷойи якдигар на ҳамеша дурусту бамавқеъ аст. Баъзан чунин ҳам шудааст, ки бо таъсири забони бегона дар навиштаҳои бархе адибон корбурди бемавриди ин ё он пешоянд мушоҳида мегардад. Чунонки дар муқаддимаи рисола таъкид карда будем, дар ин хусус ханӯз хеле барвақт академик М. Шакурӣ изҳори ташвиш карда буд. Номбурда роҷеъ ба нобарҷо ба кор бурдани пешоянди «дар бораи»-ро чунин шарҳ додааст: «Пешоянди **дар бораи** аз ҷумлаи он чизҳоест, ки тарҷумонҳо, муаллифон ва муҳаррирони имрӯза бисёр нағз дидаанд. Бинобар ин мехоҳанд, ки онро нафақат қариб дар ҳар ҷумла зикр кунанд, балки баъзе пешояндҳои дигари тоҷикиро бо он иваз намоянд... Яке аз сабабҳои ин ки дар навиштаҳои имрӯза **дар бораи** биёр ба ҷашм мерасад, ҳамин нусхабардории маҳз, яъне муносибати ғайриэҷодӣ ва эътибор надодан ба хусусиятҳои забони тоҷикӣ, ба назар нагирифтани ин мебошад, ки ба тоҷикӣ кадом феъл кадом пешояндро талаб мекунад [182, с.252-255].

Ҳамин гуна ҳолатро муҳаққиқ дар истифодаи нобарҷои пешоянд бар ивази бандеки изофӣ ҳисобида, бар зарари ҳусни сухани тоҷикӣ будани онҳоро таъкид мекунад. Масалан, номбурда овардааст, ки дар навиштаҳои имрӯза бар ивази ибораи кӯтоҳу ихчамии *ҳуқуқи меҳнат* ноогоҳона аз табиати забони тоҷикӣ ибораи гӯшхароши *ҳуқуқ ба меҳнатро* ба кор мебаранд [182, с.258].

Аз таҳлили иҷмолии асару мақолоти марбут ба пешояндҳои забони тоҷикӣ бахшидашуда маълум мегардад, ки кулли муҳаққиқон аз хусуси ин унсури забонӣ андешаи ҳамгунро қоил шудаанд. Дар чунин осори илмӣ муаллифони онҳо таваҷҷуҳи худро ба як вазифаи мушаххаси пешояндҳо равона намуда, ба доираи маъноӣ онҳо хеле кам диққат додаанд, ҳол он ки ба назар нагирифтани вазифаҳои мухталифи ин гуна аносири ёвар боиси возеҳу равшан дарк нашудани мазмуни матн мегардад.

1.2. Пайвандакҳо

Ин гурӯҳи унсурҳои ёвар, ки аз даврони бостон то имрӯз тадричан теъдодашон рӯ ба афзунӣ овардааст, дар матн нақши ба худ хос дошта, дар радифи воситаҳои муҳимми рабтдиҳандаи дигар махсуб мешаванд. Фурӯгузор кардан ё бемаврид ба қор бурдани онҳо, ба хусус онҳое, ки дар чанд вазифа мустаъмаланд, метавонад мучиби зуҳур намудани ғалатҳои дағали забонӣ шавад.

Дар забони тоҷикӣ тадқиқоти зиёдеро номбар кардан мумкин аст, ки масоили меҳварии онҳо ба сохт, маъно, вазифа ва доираи истеъмоли пайвандакҳо марбут мебошад. Чихати тақвияти ин андеша метавон аз мақолаву расоили ҷудогонаи забоншиносоне мисли Д. Тоҷиев, Н. Маъсумӣ, М.Б. Шаҳобова, Ш. Рустамов, М. Қосимова, С. Атобуллоев, Х. Ҳусейнов, Б.Қамолитдинов, Ф. Зикриёев, Н. Бозидов ва дигарон ёдовар шуд.

Пажӯҳишҳои муҳаққиқони ғавқро, ки ба таҳлили ҷунин унсурҳои ёвар бахшида шудаанд, аз ҷихати мазмуну муҳтаво ба қор гурӯҳ тақсим намудан мумкин аст:

1. Осори илмие, ки дар онҳо хусусиятҳои умда ва танҳо як вазифаи пайвандакҳо ба риштаи таҳлил кашида шудаанд. Дар ин гуна пажӯҳишҳои муҳаққиқон дар мисоли як ё чанд пайвандак вижагиҳои хоссаи қорбурди онҳоро нишон додаанд. Масалан, профессор Д. Тоҷиев ҳангоми баррасии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ аз хусуси пайвандакҳои ин типӣ ҷумлаҳои мураккаб ёдовар шудааст. Масалан, ӯ ба вазифа ва доираи истеъмоли пайвандаки «ки» дар ҷумлаҳои мураккаб ишора карда, серистеъмомтарини пайвандакҳо будани он, вобаста ба матн вазифаи синтаксисии тобеъкуниро адо намуда, барои ба сарҷумла алоқаманд намудани ҷумлаҳои пайрав хизмат карданаш, қудрати ҳамаи ҷумлаҳои пайравро ба сарҷумла тобеъ карда тавоништанаш маълумот додааст [163, с.307]. Соҳибрисола ба ин нуқта таъкид мекунад, ки дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ муаммои пайвандакҳо, хосса баъзе таркибҳои, ки ба вазифаи

пайвандакҳои тобеъкунандаи таркибӣ меоянд [163, с.245; с.320-321], ба таври бояду шояд омӯхта нашудааст. Ҳамчунин дар забони тоҷикӣ, ба назари мо, бори аввал пайвандакҳои тобеъкунандаи таркибӣ ба 17 гурӯҳ дастабандӣ шуда, ташаккули онҳо ба таври зайл муайян карда шудааст: 1) аз исмҳо бо морфемаи «-е» ва пайвандаки «ки»; 2) аз таркибҳои пешоянддори исм бо морфемаи «-е» ва «ки»; 3) аз пешояндҳои сода, ишораҷонишин ва пайвандаки «ки»; 4) аз пешояндҳои содаи изофӣ, ишораҷонишинҳо ва «ки»; 5) аз пешояндҳои таркибӣ, ишораҷонишинҳо ва «ки»; 6) аз пешоянди таркибӣ, исм, морфемаи «-е» ва пайвандаки «ки»; 7) аз пешоянди таркибӣ, ишораҷонишин, морфемаи «-е» ва пайвандаки «ки»; 8) аз пешояндҳои таркибии изофӣ, ишораҷонишинҳо ва пайвандаки «ки»; 9) аз ишораҷонишинҳо ва пайвандаки «ки»; 10) аз пайвандакҳои «чунон ки», «ҳамчунон ки» ва бо морфемаи «-е»; 11) аз ҷонишинҳои таркибӣ ва пайвандаки «ки»; 12) аз ҷонишинҳои таркибӣ, морфемаи «-е» ва пайвандаки «ки»; 13) аз пешоянди сода, ҷонишинҳои таркибӣ, морфемаи «-е» ва пайвандаки «ки»; 14) аз пайвандакҳо ва пайвандаки «ки»; 15) аз пайвандакҳо, ишораҷонишин ва пайвандаки «ки»; 16) аз зарф ва пайвандаки «ки»; 17) аз зарф, морфемаи «-е» ва пайвандаки «ки» [163, с.322].

Забоншинос Н. Маъсумӣ дар «Очеркҳо...»-яш зимни шарҳи ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва тобеи «Марги судхӯр»-и устод Айнӣ доир ба пайвандакҳои асар, ки дар ташаккули ҷумлаҳои мураккаб нақши боризеро доранд, маълумоти судманд ироа кардааст. Дар рисола метавон бо ҷунин ишораҳо бархӯрд кард: Ҷумлаи пайрави муқоисавии танҳо ба воситаи пайвандаки «ки» бо сарҷумла тобеъшаванда дар забони «Марги судхӯр» кам дучор мешавад [134, с.348], ба воситаи пайвандаки «чӣ тавре ки» ба сарҷумла алоқаманд шудани ҷумлаи пайрави ташбеҳӣ дар забони повест низ ба нудрат дучор меояд [134, с.349], бо ёрии пайвандаки «гӯё ки» бо ҳам алоқаманд шудани сарҷумла ва ҷумлаи пайрави ташбеҳӣ [134, с.349], ҷумлаи пайрави қиёсӣ бо пайвандаки «чунон ки» меояд [134, с.350], танҳо ба забони С. Айнӣ хос будани ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави ҳоли истисноии тарзи амал

ва бо пайвандаки «бе он ки» сохта шудани он [134, с.352], одатан вобаста ба қисмҳои эзоҳдиҳанда ва баёнқунандаи моҳияти масъала ва предметҳои гуногун қор фармуда шудани пайвандаки «ки» [134, с.364] ва ғ.

Дар маҷмуъ, Н. Маъсумӣ одитарин тобишҳои пайвандақхоро дар заминаи асари мавриди таҳлилӣ ба мушоҳида гирифта, бо овардани Профессор Б. Камолиддинов ҷо-ҷо аз мухтассоти пайвандақҳои тобеъқунандаи забони тоҷикӣ ёдовар шудааст [121, с.50-60]. Ҳангоми таҳлилу баррасии ҷумлаҳои мураккаби типӣ тобеъ профессор Б. Камолиддинов аз воситаҳои алоқаи онҳо низ, ки бештар пайвандақҳо мебошанд, ёдовар мешавад. Масалан, ӯ доир ба ҷумлаи пайрави мутобиқат изҳори андеша қарда чунин менависад: «Ҷумлаи пайрави мутобиқат мувофиқ омадану наомадани амалу ҳолат, аломату хусусият, мусоидат қардан ё нақардани мундариҷаи ҷумлаи пайравро бо амалу ҳолат ё мазмуни умумии сарҷумла, ё ин ки вобастагии амалу ҳолати ҷумлаи пайрав мефаҳмонад. Дар ифодаи маънои аввал пайвандақҳои «ҷунон», «ҳамҷунон (ки)», «ба тарзе ки», «ба тавре ки», «мувофиқи он ки» ва ҳоказо ба қор бурда мешаванд. Маънои вобастагӣ бо ёрии пайвандаки «вобаста ба он (ин) ки» ифода меёбад...» [121, с.56-57]. Муаллиф бештар ба гиреҳқушоии масоили сарбастаи наҳви забони тоҷикӣ тавачҷуҳ қарда, доир ба баъзе муаммоҳои мавҷуда нуқтаи таммат гузоштааст.

Забоншинос С. Атобуллоев ҳини омӯзиши ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва ҳабар дар забони адабии тоҷикӣ доир ба пайвандақҳои хоссаи ин навъи ҷумлаҳо тавачҷуҳи махсус зоҳир қардааст. Дар мавридҳои алоҳида оид ба доираи истеъмоли пайвандақҳои ҷумлаи пайрави мубтадо сухан ронда, аз маҳдуд шудани баъзеи онҳо ишора қардааст [99, с.55].

Бинобар андешаи муаллифи рисола, дар забони тоҷикӣ, асосан, ду воситаи алоқаи грамматикӣ ҷумлаи пайрави мубтадо бо сарҷумла мушоҳида мегардад, ки яке пайвандаки тобеъқунандаи «ки» буда, дигаре интонатсияи тобеъқунанда аст [99, с.34].

Мавзуи меҳвари боби сеюми рисолаи С. Атобуллоевро ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави хабар ташкил карда, ҳамчунин оид ба воситаҳои грамматикӣ ин навъи ҷумла, ба хусус баъзе пайвандакҳо мисли «ки» низ сухан рафтааст [99, с.156].

Аз муҳаққиқони эронӣ Х. Фаршедвард оид ба пайвандакҳои пайваस्तкунандаву тобеъкунанда (ба ифодаи $\bar{y}$ «рабт») мулоҳизаронӣ карда, онҳоро аз рӯйи вазифаи дар матн дошташон ба гурӯҳҳои зерин ҷудо намудааст: Пайвандакҳои пайваस्तкунандаи **тазодро** ифодакунанда: «вале», «аммо», «лекин», «лек»; **тасҳеҳ**: «балки»; **тановуб**: «ё», «ё ин ки»...; **яксонӣ**: «чи...чи», «хоҳ...хоҳ», пайвандакҳои тобеъкунандаро низ чунин тақсимбандӣ кардааст: 1) созандаи ҷумлавораҳои исмӣ («ки», «то», «кучо», «агар»); 2) созандаи ҷумлавораҳои васфӣ («ки», «кучо»); 3) созандаи ҷумлавораҳои кайдӣ, ки, дар навбати худ, ба чунин зергурӯҳҳо ҷудо мегарданд: **замон**: «чун», «ки», «то», «вакте», «вакте ки», «ҳангоме ки», «дар вакте ки», «ҳар гоҳ»...; **макн**: «кучо», «ҳар чо», «ҳар чо ки», «ҳар кучо», «чое ки», «он чо ки», «ба ҳар кучо ки»...; **кайфияту ҳолат**: «ки», «чун», «кучо», «ҳамин тур ки», «чунонки», «ба тавре ки», «ба навъе ки»...; **микдор**: «то», «ҳар чи», «ҳар қадар ки», «чандон ки»...; **иллат**: «зеро», «чун», «ба иллати ин ки», «барои ин ки», «аз барои ин ки»...; **мақсуд**: «ки», «то», «то ин ки», «барои ин ки», «аз тарси ин ки»...; **тақобул**: «агар», «агарчи», «ҳарчанд», «то он ки», «гӯё ин ки»...; **шарт**: «агар», «то», «ҳар гоҳ», «ба шарте ки», «дар сурате ки», «дар ҳолате ки», «чунонки», «агар чунончи»...; **истисно**: «магар», «илло», «магар ки», «магар ин ки», «ба истиснои ин ки», «ба ҷуз ин ки», «илло ин ки»... [281, с.273].

Аз чунин гурӯҳбандии Х. Фаршедвард аён аст, ки баъзеи чунин пайвандакҳо, монанди «ки», «кучо», «то», «агар» бо сервазифагии худ дар қиёс бо ҳамин гуна унсурҳои рабтдиханда тафовут доранд.

2. Осори таҳқиқие, ки дар онҳо дар як ё чанд вазифа ба кор рафтани пайвандакҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Ба қатори осоре, ки дар онҳо фақат дар як вазифаи мушаххас мустаъмал гардидани пайвандакҳо

мавриди тахлил қарор гирифтааст, пажухиши забоншинос Б. Шарифов ба шумор меравад. Забоншиноси номбурда хангоми тадқиқи пайвандакҳои «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ аз хусуси паиҳам омадани ду пайвандаки тобеъкунанда дар асар андешаронӣ карда, хусусияти онро ба тарзи зайл забт мекунад: «Дар забони адабии тоҷик ва «Бадоеъ-ул-вақоеъ» ба тариқи паиҳам оварда шудани ду пайвандаки тобеъкунанда фаровон мебошад, ки дар ин сурат бештар сарчумла дар аввал омада, пайвандаки тобеъкунандаи якум чумлаи пайрави дар охир омадаро ба сарчумла алоқаманд менамояд ва, дар навбати худ, ин чумлаи пайрав сарчумлаи чумлае ҳисоб меёбад, ки бо пайвандаки дуюм алоқамандӣ пайдо намудааст, ки ҷои он аксар байни сарчумла ва чумлаи пайрав мебошад» [183, с.210].

Муҳаққиқон Т. Зехнӣ, Н. Бозидов, С. Ҳалимов зимни таҳлили ин гурӯҳи унсурҳои ёвар дар заминаи маводи дар ихтиёрдошташон изҳор намудаанд, ки иддае аз онҳо дар чанд вазифа мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Т. Зехнӣ дар хусуси дар чанд вазифа ба қор рафтани унсури грамматикӣ «ма-» / «ма» андешаронӣ кардааст. Аз чумла, ӯ чунин навиштааст: «Яке аз хусусиятҳои забон ва адабиёти дарӣ ба ҷои «на» истеъмоли «ма» мебошад. «Ма» асосан ба аввали сифаҳои фармоиш меояд...» [113, с.27]. Ҳамин муҳаққиқ дар ҷои дигар таъкид менамояд, ки «гоҳ дар қадимтарин осори дарӣ ҳиссаҷаи «ма» ҳамчун пайвандак ба қор меравад» [113, с.27]. Муҳаққиқ дар тақвияти андешааш байтҳои зерини Фахриддини Гургониро меорад:

Ҳар он гоҳе, ки набвад ҷони ширин,
Ма доя боду ма шоҳу ма Ромин.

Гаҳе гуфтӣ шавам сӯи Хуросон,
Ма Ромин боду ма Вису ма Гургон.

Доир ба таркибҳои пайвандакӣ, ки яке аз воситаҳои дигари алоқани чумлаи пайрави мубтадо мебошанд, забоншинос С. Атобуллоев таъкид кардааст, ки «тадқиқи хусусият, моҳият ва вазифаҳои гуногуни калимаву

таркибҳои чун пайвандак хизматкунанда мавзуи махсуси тадқиқотист» [99, с.36-37].

Забоншинос Н. Бозидов аз таърихи омӯзиш ва таҳқиқи пайвандакҳо, ки аз ҷониби забоншиносони тоҷик сурат гирифтааст, ёдовар шуда, бурду боҳти чунин мақолаву асарҳоро зикр кардааст [101]. Дар рисола пайвандакҳои забони тоҷикӣ, пеш аз ҳама, аз лиҳози таркиб, вазифа ва таснифи онҳо мавриди тадқиқи вижа қарор гирифтааст.

Муҳаққиқ С. Ҳалимов ҳангоми таҳлили мавридҳои истифодаи пайвандакҳо дар осори садаи X қайд намудааст, ки «пайвандаки **чи** ба маънои **чунки**, **зеро ки**...дучор мешавад», «калимаи **кучо** дар забони назм ба вазифаи пайвандаки **ки** бисёр омадааст» [170, с.78].

3. Осори таҳқиқии ба корбурди ин ё он пайвандак дар чанд навъи ҷумлаи мураккаби тобеъ бахшидашуда. Маълум аст, ки дар забони тоҷикӣ пайвандакҳои тобеъкунандае вучуд доранд, ки онҳо аз ҷиҳати вазифаи ҷумлаваслкунияшон нақши алоҳида доранд. Дар ин хусус муҳаққиқон Ш. Рустамов, М.Н. Қосимова, М.Б. Шаҳобова, Ф.Қ. Зикриёев ва дигарон изҳори назар карда, дар тақвияти фикрашон далелҳои мушаххас овардаанд.

Профессор Ш. Рустамов дар боби сеюми рисолаи ба ҷумлаҳои мураккаб бо пайрави сабаби забони адабии ҳозираи тоҷикӣ бахшидааш [148] андешаеро, ки гӯё аз рӯи пайвандак навъи ҷумлаи пайрав муайян карда мешавад, ботил шуморида, чунин мулоҳизаеро матраҳ мекунад: «Аз ин ҷост, ки барои таснифоти ҷумлаҳои пайрав роли пайвандакҳо калон аст. Роли пайвандакҳо баъзан ба дараҷае мерасад, ки агар пайвандаки хоси як ҷумлаи пайрав бо пайвандаки хоси дигар ҷумлаи пайрав иваз карда шавад, ҷумлаи пайрав на танҳо ба тобиши маъноӣ дучор мешавад, балки мазмуни худро баъзан тамоман тағйир дода, аз як ҷумлаи пайрав ба дигаре иваз мешавад. Аммо пайвандакҳо на ҳама вақт нишондиҳандаи боэътимоди ҷумлаи пайрав ба шумор мераванд ва **танҳо аз рӯи пайвандакҳо тасниф кардани ҷумлаҳои пайрав ғалати маҳз аст** (таъкид аз мост – К.З.). Дар забони адабии тоҷик бисёр пайвандакҳои ҳастанд, ки барои ба сарҷумла тобеъ

намудани якчандто ҷумлаҳои пайрав қобиланд» [148, с.62]. Ҳамин тариқ, ба ҳайси далел пайвандаки «чун»-ро оварда, дар заминаи маводи фактологӣ дорои се вазифа доштани он: а) замони воқеъ гардидани сарҷумла (замон); б) дар асоси ҷӣ ба амал омадани сарҷумла (сабаб); ва в) ба кадом шарт вобаста будани иҷрои амали сарҷумла (шарт) исбот карда шудааст. Муҳаққиқ бар ин назар аст, ки дар пайванд кардани сарҷумла ва ҷумлаи пайрави сабаб, асосан, пайвандакҳои «зеро», «зеро ки», «чунки», «азбаски», «бинобар он ки», «бинобар ин ки», «аз сабаби ин ки», «ба сабаби ин ки», «ба сабаби он ки», «чаро ки», «ин ки», «он ки» нақши бориз доранд [148, с.67]. Дар рисола инчунин оид ба пайвандакҳои муштарақвазифаи ин навъи ҷумлаи пайрав маълумоти ҷолиб манзур шудааст.

Профессор М.Н. Қосимова дар боби дуюму сеюми рисолаи ба ҷумлаи пайрави шартӣ бахшидаш аз хусуси пайвандакҳои тобеъкунандаи «агар», «ки», «то», «агар ки», «ба шарте ки», «вақте ки», «ҳар гоҳ ки», «модоме ки», «чун», «кошки», «магар ки» ва ғ. маълумоти муфассалеро ироа кардааст [126, с.23-74].

Намунаҳои пайвандакҳои дар ихтиёрбудаи забони адабии ҳозираи тоҷикӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки унсури «ки» синтаксисӣ буда, дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ танҳо вазифаи тобеъкуниро адо намуда, ҳамаи хелҳои ҷумлаи пайравро ба сарҷумла мепайвандад. Чунин ишора дар фишурдаи рисолаи илмӣ М.Б. Шаҳובה ба назар расида, бо ҳашт хели ҷумлаи пайрав (пуркунанда, муайянкунанда, сабаб, шарт, замон, макон, мақсад ва натиҷа) омадани он қайд гашта, ташаккули ҷумлаҳои пайрави тарзи амал, миқдору дараҷа, монандӣ ва хилоф бо пайвандаки мазкур сарфи назар шудаанд [247, с.7]. Ҳамчунин муҳаққиқ дар тадқиқоти хеш доир ба мавқеи ин пайвандак, ки дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб дар ҷойгоҳи мухталиф меояд, тавачҷуҳ зоҳир кардааст. Масалан, бино ба андешаи ӯ «ки» дар ҷумлаи пайрави сабаб пас аз сарҷумла меояд [247, с.19].

Профессор Ф. Зикриёев дар ду зербоби «Ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ва монандӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик» [114] ба воситаҳои алоқаи

грамматикии ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ва монандӣ дахл кардааст. Аз назари муаллиф пайвандакҳои хоси ҷумлаи пайрави тарзи амал бештар пайвандакҳои тобеъкунандаи «дар ҳолате ки», «дар ҳоле ки», «ба ҳолате ки», «дар вазъияте ки», «дар сурате ки», «ба тартибе ки», «ба тарзе ки», «бе он ки», «бе ин ки» буда, онҳо на фақат ҳамчун воситаҳои грамматикӣ ба кор мераванд, балки то андозае маънои луғавии худро ҳифз карда, барои равшан кардани муносибати маъноии байни сарҷумла ва ҷумлаи пайрав низ нақши боризе доранд [114, с.42]. Бояд гуфт, ки вижагиҳои пайвандакҳо бо ҷузъитарин тобишҳояшон дар рисола мавриди тадқиқ қарор гирифтааст. Чунин андешаронириро метавон дар мавриди пайвандакҳои «ки» ва «дар ҳолате ки», ки яке аз пайвандакҳои меҳварии ҷумлаи пайрави тарзи амал мебошанд, дучор омад [114, с.43].

Дар монография пайвандакҳои таркибии «(ба) монанди он (ин) ки», «(ба) мисли он (ин) ки», «чунон ки», «чӣ (ба) тавре ки», «ба (чӣ) тарзе ки», «чӣ хеле ки», «ончунон ки», «ҳамчунон ки», «ба тартибе ки» ба ҳайси пайвандакҳои ҷумлаи пайрави монандӣ оварда шуда таъкид гардидааст, ки аксарияти онҳо бо якдигар ҳамвазифа, муродиф буда, инчунин яке дигареро иваз карда метавонад. Вижагии боризи ин навъи пайвандакҳо аз ҷониби профессор Ф. Зикриёев чунин баррасӣ карда шудааст: «Чизи характерноки ин гурӯҳи пайвандакҳои монандӣ-қиёсӣ ин аст, ки ҳамаи онҳо пайвандакҳои маънодор ҳисоб мешаванд: аз маънои семантикии нигоҳ дошташон ҳамин равшан шуда меистад, ки онҳо мафҳуми монанду муқоисакунанда доранд, ҳодисаву протсесс, предмету амалҳои гуногунро бо ҳамчунин предметҳо, амалу ҳолатҳо ва протсессу ҳодисаҳои дигари воқеӣ муқоиса мекунанд» [114, с.91].

4. Осори таҳқиқие, ки дар онҳо масъалаи муродифгардии пайвандакҳо баррасӣ шудааст. Доир ба ин масъала, пеш аз ҳама, хидмати профессорон М. Н. Қосимова ва М. Мирзоеваро қайд намудан бамаврид аст.

Профессор М. Н. Қосимова аз хусуси муродифшавии пайвандакҳо ёдовар шуда, тобишҳои фарқкунандаи онҳоро низ таъкид мекунад [126, с.67, с.68, с.69, с.70, с.73].

Профессор М. Мирзоева доир ба муродифоти грамматикӣ муносибатҳои сабабу мақсад дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ тадқиқоти судмандро анҷом дода, дар мавридҳои хосса доир ба тобишҳои маъноӣ пайвандакҳо низ дахл кардааст. Дар чараёни таҳқиқу баррасӣ таъкид шудааст, ки қовишҳои забоншиносии баъзе аз муҳаққиқон, ки мансуб ба ҷумлаҳои мураккаби тобеъ мебошад, мавриди шубҳа қарор мегирад [137, с.79-80]. Аз дидгоҳи профессор М. Мирзоева қорбурди муродифоти нахвӣ дар заминаи осори назмиву насри забони адабии ҳозираи тоҷикӣ гувоҳи он аст, ки домони имконоти ифодаи фикр дар забони тоҷикӣ фарох буда, гӯянда метавонад аз қаволиби мухталифи баён истифода намояд.

Ошноӣ бо мазмуну муҳтавои чунин пажӯҳишҳо нишон медиҳад, ки ҳеҷ қадам аҳли таҳқиқ дар назди худ ба таври густарда баррасӣ намудани вижагии сервазифагии пайвандакҳоро нагузоштаанд, аммо аз маводи аз осори ниёгон ва адибони муосир гирдомада мусаллам мегардад, ки дар мутуни қўҳан ва таълифоти имрӯза ба ҷуз вазифаи асосӣ дар ҷанд функцияи дигар ба қор рафтани ин гурӯҳи унсурҳои ёвар ба мушоҳида мерасад. Ба риштаи таҳлил қашидани чунин вазоифи онҳо метавонад ба ҳонанда дар дарқ шудани маъноӣ матн мадади қалон расонад.

1.3. Ҳиссаҷаҳо

Таҳқиқи ҳиссаҷаҳо дар асоси маводи осори манзуму мансури алоҳидаи забони адабии ҳозираи тоҷикӣ аз ҷониби забоншиносон то андозае сурат гирифтааст. Масалан, пажӯҳишҳо дар заминаи маводи «Марги судхӯр» ва «Одина»-и устод Айнӣ, романи «Палатаи кунҷакӣ»-и Ф. Муҳаммадиев, ки аз ҷониби забоншиносон Н. Маъсумӣ [134], Х. Ҳусейнов [178] ва профессор Т. Шокиров [186] ба анҷом расидаанд, даъвои ин андеша шуда метавонад. Аммо, то ҷое ки медонем, ба ҷуз рисолаи илмии забоншинос А. Халилов [166] вобаста ба ҳиссаҷаҳо то ҳол таҳқиқоти комиле рӯйи қор наомадааст. Бинобар ин, дар ин навишта ҳангоми дастабандӣ ва баррасии ҳиссаҷаҳо бевосита ба ҳамин сарчашма таъя хоҳад шуд.

Донишманди эронӣ А. Ҳумоюнфаррух дар хусуси вазифаҳои ҳиссаҷаҳои «ҳам», «боз», «инак», «магар» ва ғайраҳо ишораҳои судманд кардааст [286, с.758, с.760, с.763, с.768].

Муҳаққиқи эронӣ Х. Фаршедвард роҷеъ ба бархе аз ин гуна унсурҳои ёвар, монанди «ҳам», «низ» ишора кардааст [281, с.273].

Омӯзиши вижагиҳои қорбурди ҳиссаҷаҳо дар заминаи осори садаҳои X-XIII то ҳол ба таври густарда ва муфассал мушоҳида намешавад, аз ин рӯ, мавриди тадқиқ қарор додани он аз манфиат холӣ нест. Муайян ва дақиқ кардани динамикаи таҳаввул ва ташаккули ҳиссаҷаҳо аз даврони классикӣ то имрӯз, бешубҳа, дар ошқор гардидани инкишофи таркиби луғавии забон ва хусусиятҳои сарфию наҳвии он нақши муҳим мебозад.

Чунонки гуфта шуд, таҳаввули маъноии унсурҳои ёвар дар забони тоҷикӣ ҳамгун нест. Масалан, дар забони адабии муосири тоҷикӣ ҳиссаҷаи таъкидии «ҳатто» хеле серистеъмол аст: Агар тарафи Фарҳор ё Чувак мерафт, барои аскарбачаҳо аз магазин, албатта, ҳар хел қандина, **ҳатто** попурус ҳам мегирифт [53, с.359].

Модар фаришта буд, дақиқан, фаришта буд,

Ҳатто ба дӯш болу паре ҳам агар надошт [46, с.3].

Аммо, баръакс, маводи аз осори ниёгон гирдоварда собит месозад, ки корбурди ҳиссаҷаи мазкур дар маъхазҳои садаҳои X-XIII маҳдуд мебошад: Ва ин зикр ин ҷойгоҳ намоз ҳамехоҳад. **Ҳатто** «таворат би-л-ҳичоби», яъне ғобати-ш-шамсу, то офтоб фурӯ шуд [59, с.614].

Дар ҷумлаи мазкур ҳиссаҷаи «ҳатто» дар баробари таъкид инчунин барои ифодаи тобишҳои иловагӣ низ омадааст.

Азбаски вижагӣ ва тарзҳои хосаи корбурди ҳиссаҷаҳо дар заминаи осори суҳанварони муосир ба таври густарда мавриди тадқиқ қарор гирифтааст, бинобар он мо бештар тавачҷуҳи худро ба осори қуҳан равона қарда, ба таҳлили баъзе нуқтаҳои номакшуфи ин унсури ёвари сервазифа хоҳем пардохт.

Яке аз ҳиссаҷаҳои таъкидӣ-қувватдиҳандае, ки нисбат ба ҳиссаҷаҳои дигари ҳамин гурӯҳ дар осори садаҳои X-XIII ва адабиёти муосир серистемол аст, «ҳам» мебошад. Он ҳам дар осори мансур ва ҳам манзум серистифода аст: ...то бӯйҳо бишнавад ва **ҳам** ҷуфт офарид. Ва дандонро биёфарид, то бад-он таомҳо бихояд ва он **ҳам** ҷуфт офарид. Ва шикамро биёфарид, то таомҳо дар он кунанд ва он **ҳам** ҷуфт офарид бо пушт якҷо. Ва дасташро биёфарид, то бад-он амалҳо кунанд ва он **ҳам** ҷуфт офарид [59, с.7-8]. Ва дигар рӯде **ҳам** аз эдар биравад ва бар миёни ҳадди амали Ботлиқ ва амали Буқаллор бигзарад... [82, с.33].

Ҷаҳон бар аблақе тавсан савор аст,

Лагад хӯрдан аз ӯ **ҳам** дар шумор аст [76, с.122].

Мадҳи амире, ки мадҳ 3-ӯст ҷаҳонро,

Зинат **ҳам** 3-ӯву фарру нузҳату сомон [51, с.147; ниг. инч. с.321]!

Ту **ҳам** номдорӣ, зи тӯронсипоҳ

Ҷаро омадастӣ бад-ин размгоҳ? [70, ҷ.4, с.28].

Ҷар қиро он ҳуқм бар сар омадӣ,

Бар сари фарзанд **ҳам** теҒе задӣ [50, с.114].

Корбурди «ҳам», чунонки гуфта омад, дар адабиёти муосир низ яке аз пурбасомадтарин ҳиссаҷаҳо маҳсуб меёбад: ...ба инҳо ду писари хурди бой ва як хизматгояш **ҳам** зам мешуданд [1, с.69]. Дар фароғи ҷангу набардҳо хирадмандон ва донишварони бостонӣ **ҳам** ба меҳмониӣ $\bar{u}$ меоянд... [68, с.10]. Аммо Худо медонад, туро ҳаммоми шаҳр **ҳам** сафед кунад [19, с.57].

Санг **ҳам** об мешавад рӯзе,

Лек ин интизор сангин аст [44, с.53].

Аз мисолҳои фавқ маълум мегардад, ки ин ҳиссаҷа бештар барои паси ҳам воқеъ шудани ҳолу амал ва дар қору ҳоле ҳамроҳӣ, шарикӣ доштани қасро далолат мекунад. Аз таҳлилу қиёси маводи дар ихтиёрбуда ин нуқта мусаллам мегардад, ки ҳарчанд ҳиссаҷаи «ҳам» пас аз қалимаву таркиб ё ибораҳо ояд ҳам, алоқамандии ин унсур бо воҳидҳои мазкур хеле равшан эҳсос мегардад.

Забоншинос Ф.Қалолова ҳангоми баррасии истилоҳоти марбут ба ҳиссаҷа аз ҷониби Ромпурӣ таъкид мекунад, ки « $\bar{u}$ (Ромпурӣ – Қ.З.) зери истилоҳи қоф қалимаи «ки»-ро дар назар дорад, ки аз рӯйи вазифа бо ҳиссаҷаи ҳозираи ҳам мувофиқат мекунад» [179, с.58]. Аз ҷунин қайди муаллиф маълум мешавад, ки «ҳам» бо ҷанд унсуре дигар хусусияти муқодифӣ доштааст. Чунончи, аз баъзе намунаҳои аз осори садаҳои X-XIII ва адабиёти муосир ҷамъкардаи мо маълум мешавад, ки ба ҷои ҳиссаҷаи таъкидии «низ» ҳиссаҷаи «ҳам»-ро гузорем ҳам, маънои матн тағйир намеёбад, зеро дар ин маврид ин ду ҳиссаҷаи таъкидӣ дар адои як вазифа омадаанд: Миркӣ деҳест ва андар вай халлуҳиёнанд ва бозаргонон **низ** уфтанд он ҷо [82, с.49; ниг. инҷ. с.50].

Дар қафи $\bar{u}$ хору соя-ш **низ** нест,

Лекатон аз ҳирс ин тамйиз нест [51, с.65; ниг. инҷ. с.372].

Мушоҳидаи осори давраи муосир низ ин андешаро тақвият медиҳад: ...дар деҳа Рустам баринҳо **низ** ҳастанд ва дар паи пешгири ин марази сироятӣ ва

хамагир нашудани он ҷидол доранд [71, с.34]. Оқибати чунин даъватҳоро **низ** тасаввур карда метавонед [33, с.388]. Мо **низ** туро намешуморем [72, с.67].

Айни ҳамин равандро метавон дар муносибати муродифии ҳиссаҷаи «**хоҳ**» бо ҳиссаҷаи «**ҳам**» мушоҳида кард, ки дар осори суҳанварони классикӣ ва муосир мавриди истифода қарор гирифтааст:

Зи тӯфони ту хоҳам кард парҳез,

Бар ин дар **хоҳ** биншин, **хоҳ** барҳез [маъно: Дар ин дар биншинам ҳам, барҳезам ҳам, аз тӯфони ту парҳез хоҳам кард – 15, с.229].

Ман ҳамеафтам ба рав, дар ҳар даме,

Хоҳ дар хушқиву **хоҳ** андар намӣ [50, с.260].

Чӣ илоҷ, то зинда аст, одамизод хотираашро – вай **хоҳ** нек бошад, **хоҳ** бад – ҳамроҳ гирифта мегардад [64, с.82].

Як вижагии қорбурди ҳиссаҷаҳои таъкидӣ дар осори асрҳои X-XIII он аст, ки ҳиссаҷаи «низ» ба шакли «**на** (як ҷузъи пайвандаки пайвастандандаи паиҳами на ... на) **низ**» дар наср нисбат ба назм зиёдтар истифода шудааст. Масалан, дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ танҳо ба як байт дучор омадем, ки ин қолаб истифода шудааст:

На шаб хоб карду на рӯз орамид,

На май хӯрду **на низ** ромиш гузид [70, ҷ.1, с.295].

Ҳамчунин бояд гуфт, ки дар оғози ташаккули давраи нави забони адабии тоҷикӣ ин қолаб дар назм истифода шуда, минбаъд доираи қорбурдаш маҳдуд гардидааст. Он дар осори ҳамасрони Рӯдакӣ се маротиба истифода шуда, дар ашъори устод Рӯдакӣ ягон маротиба ба назар нарасид:

На ман расули гунаҳкору **на низ** шафеъ,

На мар маро ба чунин ҷой ҷои гуфтор аст [5, с.128].

Инак, раҳӣ ба миҷгон роҳи ту пок руфта,

Наздики ту на моя, **на низ** ҳеч суфта [5, с.83].

Аз рӯи ҳисоби мо, ифодаи мазкур дар тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» ҳашт маротиба, дар «Тазкират-ул-авлиё» ду маротиба ва дар «Сафарнома»-и Носири Хусрав як маротиба ба назар расид: Ва чун ин оят биёмад, он гаҳ на пайғомбар ва **на низ** ҳеч мусалмон духтарон ба кофирон надоданд ва на духтарони кофирон ба занӣ карданд [59, с.747]; ...дида чӣ дид ва **на низ** дида забонро донанд, то рози худ бигӯяд, то хар чӣ нисбат ба ту дорад, дар шавоҳиди улуҳият маҳв... [4, с.558-559]; ...ва **на низ** аз кас шунидам, ки гуфт: «Чунон чои дигар дидаам» [76, с.15].

Аз осори давраи муосир чунин тарзи ифодаи баён дарёфт нагардид.

Забоншинос Н.Маъсумӣ ҳангоми мавриди таҳлил қарор додани ҳиссаҷаи «боз» дар осори устод Айнӣ таъкид мекунад, ки «ин калима (ҳиссаҷаи «боз» – К.3.) ба маънои такрор дар забони адабӣ ва гуфтугӯӣ баробар умумиистеъмоли мебошад, аммо ба маънои замон (давомият) асосан дар забони зинда характернок буда, тадричан ба нормаи адабӣ даромадааст. Ба ин маънӣ қор фармуда шудани «боз» дар забони адабии ибтидои асри ХХ ниҳоят кам аст» [134, с.293]. Аммо аз маводи аз осори ниёгон гирдомада бармеояд, ки қорбурди ин ҳиссаҷа ҳанӯз барои ифодаи замон дар осори классикони мо ба назар мерасид: Ва ибтидои ҳоли ӯ он буд, ки аз кӯдакӣ **боз** дардзада буд ва талабгор; ва боадаб ва фаросат ва фикрат буд; ва тезфаҳме аҷиб буд [4, с.319].

Аз далелҳои дар дастбуда маълум мешавад, ки ҳиссаҷаи «боз» дар адабиёти классикӣ бештар барои ифодаи такрори амал омадааст: Пас, Иброҳимро **боз** даст оварданд ва пеши малик бурданд ва Сораро **боз** вай супурд... [59, с.201]; ...бар қутби чануб бигзарад ва бар ноҳияти мағриб бигзарад, то **боз** машриқ расад. ... то ба мағриб расад ва ҳамчунин ҳамеравад, то **боз** ба машриқ расад [82, с.10].

Ман мӯйи хешро на аз он мекунам сиёҳ,

То **боз** навҷавон шаваму нав кунам гуноҳ [51, с.161; ниг. инч. с.120].

Аз Хуталон омазия,

Ба рӯ табоҳ омазия

Овор **боз** омазия,

Бедил фароз омазия [5, с.15].

Аз рӯи ҳисоби мо, дар «Худуд-ул-олам» ин ҳиссача ҳашт маротиба истифода шуда, барои баёни мафҳумҳои гуногуни грамматикӣ омадааст.

Вазифаи такрорро ифода намудани унсури «боз» дар адабиёти муосир низ серистеъмол аст: Ромиз яқин кард, ки нашуниду нашинохт, **боз** салом дод [57, с.16].

Агар рафтам, ҳазорон беҳтар аз ман **боз** меояд,

Бале, беҳтар зи ман меояд, аммо ман намеоям [78, с.306].

Муайян кардани нишонаҳои грамматикӣ ҳиссачаи «магар» дар заминаи маводи айни як асар ва қиёси он бо осори муосир, бешак, дар ошкор кардани вижагиҳои он нақши муҳим дорад. Аз ин рӯ, таҳқиқи тобишҳои маъноии ҳиссачаи саволии «магар» дар «Худуд-ул-олам» ва муқоисаи он бо забони асарҳои адибони муосири тоҷик аз манфиат холӣ нест.

Оид ба вижагиҳои забонии осори аҳди Сомониён пажухишҳои мутааддид сурат гирифтааст, аммо, мутаассифона, таҳқиқи масъалаи ба вазифаи якдигар истифода шудани аносири ёвари сервазифа аз назари муҳаққиқон дур мондааст. Аз ин рӯ, омӯхтан ва муқоисаи чунин вижагии забонии осори ин давр бо адабиёти муосир ба ошкор сохтани таҳаввулоти дар забон рухдода кумак хоҳад расонд.

Бояд гуфт, ки таҳқиқи вижагиҳои лексикӣ ва ҷойвожаҳои ин рисолаи ҷуғрофӣ аз ҷониби забоншинос А.Ҳасанзода (Ҳасанов) сурат гирифтааст [244].

Муҳаққиқи мазкур ҳангоми таҳияи матни комили «Худуд-ул-олам» дар муқаддимаи он забони сода доштани ин рисолаи ҷуғрофиро таъкид карда чунин гуфтааст: «Асари мавриди таҳлил бо забони содаву равони порсии дарӣ иншо гардида, вежагиҳои муайяни луғавӣ ва сарфию наҳвири дорост. Ин аст, ки он кайҳо инҷониб таваччуҳи муҳаққиқони хориҷиву ватанӣ, мисли Ж. Лазар, В.Ф. Минорский, М. Баҳор, П. Н. Хонларӣ, С. Шамисо, М. Ҳ. Ямин, М.Н. Қосимова, М.Шакурӣ, С.Ҳалимов, А.Ҳасанов ва дигаронро ба

худ ҷалб кардааст. Ҳам дар хорича, ҳам Тоҷикистон роҷеъ ба хусусиятҳои забони ин асар рисолаҳои номзадӣ докторӣ дифоъ шудаанд, ки дар онҳо иртиботи забони асари мазкур бо ғӯйишҳои ҳозираи тоҷикӣ, корбурди истилоҳоти ҳайвоншиносӣ гиёҳшиносӣ, номҳои ҷуғрофӣ он, вежагиҳои грамматикӣ ва дахҳо масоили дигар баррасӣ гардидаанд» [82, с.7].

Ҳамин тариқ, чунонки гуфта шуд, омӯзиши ҳиссаҳои номустақили нутқ, бахусус ҳиссаҳо, маъноҳо ва ба вазифаи ҳамдигарашон истифода шудани онҳо дар осори садаҳои мавриди таҳлил то ҳол баррасӣ нашудааст.

Дар «Луғатнома»-и А. Деххудо ҳангоми забти маъноӣ ҳиссаҳои «магар» нӯх маъноӣ он нишон дода шудааст: 1. ба вазифаи пешояндҳои аслии таркибии номии ғайриизофии «ба ҷуз; ғайр аз»; 2. ба вазифаи калимаҳои модалӣ «бояд; бошад» ва пайвандаки «балки»; 3. ба вазифаи пайвандаки пайвастандандаи ҷудои «ё»; 4. ба вазифаи ҳиссаҳои саволии «оё»; 5. ба вазифаи ҳиссаҳои «ҳамоно»; 6. ба вазифаи ҳиссаҳои «гӯё»; 7. ба вазифаи «қазоро; аз қазо; иттифоқан» 8. ба вазифаи ҳиссаҳои маҳдудии «танҳо; фақат»; 9. ба вазифаи калимаи модалӣ «шояд» [316, ҷ.45, с.1015-1019].

Дар «Грамматика...» «магар»-ро ба ҳайси ҳиссаҳои саволии пешмавқеъ дохил карда, хусусияти китобӣ доштани онро таъкид кардаанд [105, ҷ.1, с.330-331].

Забоншинос Н.Маъсумӣ ҳангоми таҳлили вижагиҳои морфологии «Марги судхӯр»-и устод Айнӣ бар он назар аст, ки «ҷои он (ҳиссаҳои оё – К.З.) ва ҷои ҳиссаҳои «мӣ»-ро аксар саволи интонатсионӣ ва ҳиссаҳои «магар» ишғол мекунад ва ҳамеша бо тобиши махсуси эмотсионалӣ меояд» [134, с.290].

Муҳаққиқ А. Халилов дар тадқиқоти ба ҳиссаҳо бахшидааш ҳангоми шарҳу тафсири ҳиссаҳои «магар» чунин андеша рондааст: «Ҳиссаҳои «магар» ба ду маъно – ифодаи тахмин, саволи шубҳаомез ва дар ҷумлаҳои инкорӣ, дар инкори мазмуни ҷумла истеъмол мешавад» [166, с.68].

Аз таҳлили забоншиносони зикргардида бармеояд, ки онҳо бештар ҷанбаи саволи доштани ҳиссаҳои мавриди таҳлилро таъкид карда, тобишҳои

дигари онро, ки дар «Худуд-ул-олам» мушоҳида шуд, сарфи назар кардаанд. Аз рӯйи ҳисоби мо, ин ҳиссача дар рисолаи мавриди назар 25 маротиба истифода шуда, дар аксар маврид ба вазифаи пешоянди аслии таркибии «ба чуз» омадааст: Ва аз ӯ ҳеч чиз нахезад, **магар** моҳӣ [82, с.19]. Ва андар ӯ ҳеч чонвар нест аз шӯрии обаш, **магар** кирм [82, с.20; ниг. инч. с.42, с.51, с.57, с.65].

Дар «Луғатнома»-и Деххудо низ ба ҳамин маъно омадани ҳиссачаи «магар» ишора шуда, барои тасдиқи андеша аз «Худуд-ул-олам» шохид оварда шудааст: Ҳар ғарибе, ки ба шаҳри эшон андар шавад ва ба мазгити эшон намоз кунад, ҳар рӯзе се бор таом баранд ӯро ва навошти бисёр кунанд, **магар** ки муҳолифате кунад ба мазҳаб бо эшон. Кишту барз нест, **магар** андак (Худуд-ул-олам) [316, ҷ.45, с.1015].

Ниҳоят, муоинаи осори манзуму мансури давраи муосир аз он гувоҳӣ медиҳад, ки чунин маънои ҳиссачаи «магар» аз доираи истеъмол берун монда, имрӯз бештар барои ифодаи мафҳуми тахмин ва саволи шубҳаомез ба кор меравад: –Ин чӣ кор, Қориамак? **Магар** дар он ҷо рақсида истодаед? – пурсидам ман [1, с.56]. Муллоӣ ва эшониаш ба хотираш расид **магар**, ки чилави гапро ба дигар тараф кашид... [63, с.99].

Магар аз фораоби пахтакор аст,
Ки чуз олудагӣ сомон надорад [18, с.251].

Азизонам, азизонам, Азизам,

Магар ман ҳам замоне мешавам пир? [20, с.247]

Тааммул ба корбурди ҳиссачаи «магар» дар «Худуд-ул-олам» ба он оварда мерасонад, ки муаллифи номаълуми ин асар танҳо ба ҳамин вазифа истифода кардани ҳиссача маҳдуд нашуда, онро ба вазифаи пайвандак низ истифода кардааст: Ва андар шаҳрҳои Африқия ва Танча ва то ба ноҳияти Сӯс-ал-ақсо ҳеч рӯде нест азим, **магар чунон-к** хӯрдро ва кишту барзро ба кор шавад [82, с.47]. Ва андар ин ҳама ҷаҳон ҳеч рӯд нест бузург, ки андар ӯ киштӣ тавонад рафтан, **магар ин-к** мо ёд кардем [82, с.48; ниг. инч. с.113, с.123, с.125].

Лозим ба ёдоварист, ки чунин вазифаи ҳиссачаи «магар» ҳамчун яке аз аҷзои пайвандакҳои тобеъкунандаи таркибӣ дар осори даврони муосир низ истифода шудааст: Бимгоҳе буд, ки ҳатто оҳувон ёрои ба он фурумадан надоштанд, **магар ки** аз таъкиби одам ё дарандае ночор мемонданд, худро ба он афканда нобуд месохтанд [11, с.117].

Бидуни ҳарф садоҷам кун, **магар ки** бо хати райҳонат
Нагуфт чашми ғизоли ман, ки орзуи чаман дорам [78, с.331].

Чаро зи сур на, аз сӯғ гирия мекунадам чашм?
Магар ки мардуми ӯ ҳаққи интиҳоб надорад?! [46, с.105].

Бо вучуди ин муқоисаи осори садаҳои X-XIII бо осори давраи муосир аз он гувоҳӣ медиҳад, ки дар забони адабии муосири тоҷикӣ бештар қолаби «магар ки» роиҷ буда, қолабҳои дигари он маҳдуд шудааст. Дигар ин ки истифодаи «магар ки» низ нисбат ба осори даврони классикӣ дар адабиёти муосир камтар мебошад.

Ба назари мо, дар асрҳои баъдӣ доираи маъно ва вазифаи ҳиссачаи «магар» афзуда, маънову вазифаҳои иловагиро ба дӯш гирифтааст. Зеро, бино ба ақидаи муҳаққиқ Ф. Неъматуллоҳ, ҳиссачаи «магар» дар ашъори Ҳофиз тобишҳои зиёди маъноӣ дошта, «барои баёни истисно, барои истидрок, баъзе ҷоҳо қайди пурсиш... аст» [278, с.69]. Муаллифи мақола 12 маъноӣ ҳиссачаи «магар»-ро дар ашъори Ҳофиз пайдо карда, ҳамаи онҳоро аз дидгоҳи маъно ва вазифа тасниф кардааст. Ҳамчунин ба вазифаи пайвандакҳои «ба умеди он ки», «магар он ки» омадани ин ҳиссача низ дар ашъори Ҳофиз таъкид шудааст [278, с.70].

Ҳиссачаҳо баъзан барои хулоса кардани калом мавриди истиқболи адибон қарор гирифтаанд, ки онро «талхис ва васл» меноманд [270, с.34-37; 312, ҷ.2, с.227].

Талхис ва васл (дар ҳиссачаҳо) бар хулоса кардани калом ва кӯтоҳ гардонидани сухан далолат мекунад ва пайванди бақияи сухан ё матлаберо бо қисматҳои пеш аз он нишон медиҳад.

Дар ҷумлаи зерин ҳиссаҳои «охир» барои ифодаи маънои «ниҳоят ва хулоса кардани сухан» истифода шудааст: Гуфт: «Агар мо дил дар ин диёр бандем, кор душвор шавад ва чандин вилоят ба шамшер гирифтаем ва саҳт боном аст; **охир** фаръ асту дил дар фаръ бастан ва аслро ба ҷой мондан муҳол аст...» [7, с.65].

Дар абёти Шайх Саъдӣ ва Мавлоно низ унсури «охир» хулосаи калом ва натиҷагириро шарҳу тафсир мекунад:

Ўро ту ба даҳ дирам харидӣ,

Охир на ба қудрат офаридӣ! [92, с.246].

Эй соҳиби хусн, дар вафо кӯш,

К-ин хусн вафо накард бо кас.

Охир, ба закоти тандурустӣ

Фарёди дили шикастагон рас! [93, с.452].

Охир аз пашша на кам бошад танам,

Мулки намрудӣ ба пар барҳам занам [50, с.128].

Охир ин чон бо бадан пайваста аст,

Ҳеч ин чон бо бадан монанд ҳаст? [50, с.148].

Дар мисолҳои мазкур калимаи «охир» ҳамчун муродифи вожаҳои «боре» ва «инак» омадааст.

Ҳиссаҳои «охир» дар осори даврони муосир низ мисли осори садаҳои X-XIII бар хулоса кардани калом ва кӯтоҳ гардонидани сухан мавриди истифодаи суханварон қарор гирифтааст: Бихон ку, ҷӣ навишта бошад?

Охир, ӯ вақти навиштан надошт-ку? [23, с.77].

Оҳ, осон нест гуфтан, ҳарчи ҳаст андар дилам,

Ишқро, **охир**, ҷӣ сон бо ҳарф гуфтан мешавад? [88, с.19; ниг. инч. с.22].

Ба ин тариқ, таҳқиқи маънову вазифаҳои грамматикӣ ҳиссаҳо дар осори садаҳои X-XIII ва давраи муосир барои ошкор сохтани раванди

ташаккулу таҳаввули маъноӣ бархе аз онҳо муҳим мебошад. Бояд гуфт, ки ба маъноӣ истисно (ба вазифаи пешоянди «ба ҷуз») қорбасти гардидани ҳиссаҳои «магар»-ро дар паҷуҳишҳои илмӣ забоншиносони тоҷик дучор нашудем, ҳол он ки, чунонки дар боло мушоҳида гардид, дар сарчашмаҳои асри миёнагӣ ин ҳиссаҳо соҳиби маъно ва вазифаҳои зиёди грамматикӣ буда, имрӯз доираи вазифаи он, мутаассифона, маҳдуд шудааст.

Хулосаи боби I

Ҳамин тариқ, аз ҷониби аҳли таҳқиқ доир ба хусусиятҳои қорбурди калимаҳои ёридиҳанда, мисли пешоянду пасоянд, пайвандак, ҳиссаҳои забони адабии ҳозираи тоҷикӣ паҷуҳишҳои судманд анҷом дода шудаанд, мавридҳои истифода, доираи вазифа ва нақши ҳар кадоми онҳо дар иртибот пайдо кардани ҷузъҳои воҳидҳои наҳвӣ баррасӣ гардидаанд. Вале чунин паҷуҳишҳо дар заминаи маводи осори ниёгон, ба хусус таълифоти садаҳои X-XIII, кам сурат гирифтааст. Аз ин рӯ, ба риштаи таҳлил қашидани вижагиҳои қорбурди онҳо дар осори ниёгон барои равшан шудани раванди ба таҳаввулот дучор гардидани маъноу вазифаи чунин захираҳои сарфию наҳвии забон мадад хоҳад расонд.

Аҳли паҷуҳиш дар ҷараёни таҳқиқи ин навъи унсурҳои ёвари забон нишон додаанд, ки онҳо зоҳиран воситаи назарногир намоянд ҳам, дар матн на танҳо маъноу вазифаи муҳимро бар дӯш доранд, балки дар иҷрои силсилаи функцияҳо мустақилмаълум гардида, дар ташаккули матн дар радифи калимаҳои мустақилмаълум нақши шоистаеро иҷро менамоянд.

Таҳлил ва қиёсу муқобалаи чунин осори таҳқиқӣ нишон медиҳад, ки ин гурӯҳи унсурҳои забон дар баъзе вазифаҳо серистеъмол, вале дар иҷрои функцияҳои дигар камистеъмол буда, ҳатто иддае аз вазифаҳои собиқашон дар давраи имрӯза қомилан матрук гардидааст.

Маълум мегардад, ки бархе аз ин гуна калимаву таркибҳои ёвар на ҳамеша бар ивази яқдигар қор фармуда мешаванд. Ноогоҳона истифода намудани яке ба ҷойи дигаре боиси вайрон гардидани мантиқи сухан хоҳад гардид.

БОБИ II

ТАҲАВВУЛИ ВАЗИФАИ ҲИССАҲОИ ЁВАРИ НУТҚ ДАР ДАВРОНИ БОСТОН ВА МИЁНА

Дар забон-асоси фарзии хиндуаврупой, ки забонҳои эронӣ яке аз шохаҳои калони он махсуб меёбанд, теъдоди пайвандакҳо ва пешоянду пасояндҳо хеле кам ба назар расида, робитаи миёни ҳиссаҳои мустақили нутқ ва ҷузъҳои дигари ҷумла бо анҷомаҳои грамматикӣ баён мегардид. Яъне вазоифи чунин унсурҳо бо нишонаҳои ҳолатҳо (падеж)-и гуногун ифода карда мешуд. Дар анҷомаҳои падежӣ дар забонҳои аҳди бостон бар асари таҳаввули забон, ки ба тӯфайли омилҳои айниву зехнӣ сурат гирифт, мансух гардида, барои робитаи ҷузъҳои ҷумла калимаҳои ҳосе, мисли пешоянду пасояндҳо, пайвандакҳо зухур намуданд. Сарчашмаи ин аносири ёвар калимаҳои мустақилмаъно, чун ҷонишину зарф буда, тадричан аз маънои мустақили лексикӣ маҳрум гардиданд ва танҳо барои робитаи миёни аҷзои ибораву ҷумлаҳо ба кор рафтаанд.

2.1. Пешояндҳо

Маълум аст, ки забон ин амри собит набуда, дар ҳар даври замон дучори тағйирот мегардад. Аз ҷониби дигар, барои дарёфтани қонунҳои забон дар ҳар давра бояд ба суратҳои мухталифе, ки дар адвори пешин дошт, тавачҷуҳ кард, то асл ва маншаи ҳар нукта падидор шавад. Дар он вақт мо метавонем чигунагии тағйироти забонро аз як шакл ба шакли дигар мушаххас созем. Таҳқиқи гузаштаи дури ин ё он забон дар сурати дар ихтиёр доштани маводи фаровоне барои ташхис амалӣ мегардад. Хушбахтона, то ҳол маҳфуз мондани иддае аз маъхазҳо мисли катибаҳои Ҳахоманишӣ имкони чунин баррасихоро барои ин забон фароҳам месозад. Ба доираи таҳқиқ кашидани забони форсии бостон ва осори барҷоймондаи он аз ду ҷиҳат муҳим аст: нахуст ин ки забони форсии бостон аслу мабдаи забони тоҷикӣ буда, осори аз

ин забон ба мо омада шакл ва сохтори забони тоҷикиро дар миёнаҳои ҳазораи аввали пеш аз мелод нишон медиҳад; дигар ин ки ин осори пураарзиши хаттӣ ҷузъе аз гаронбаҳотарин мероси миллии мо ба шумор меравад. Осори бозмондаи мазкур ҳам аз лиҳози забоншиносӣ ва ҳам аз дидгоҳи таърихиву фарҳангӣ аҳаммияти ғавқулода дорад. Аммо, бо вучуди ин, таҳқиқу баррасии комили чунин осор, ба ҷуз қайдҳои ҷудогона, аз назари забоншиносон дур мондааст. Бояд гуфт, ки мусташирикини аврупоӣ аз худи мо, ки соҳиби ин мерос ҳастем, зиёдтар ба кашфи асрори он муваффақ шудаанд [298; 299].

Кори мондагор ва қовишҳои қобили тавачҷух, ки оид ба шиноҳти таърихи забон ва давраҳои он баҳс мекунад, ба қалами Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон мансуб аст [145]. Дар ин сарчашмаи арзишманд Пешвои миллат моро ба он ҳидоят мекунад, ки тамоми нозуқиҳои осори аҳди бостонро омӯхта, онро ҳифз намоем: «Донишмандон (муҳаққиқони аврупоӣ – К.З.) дар асоси равиши муқоисавии таърихӣ аз забонҳои авестӣ, форсии бостон, форсии миёна дар муқоиса бо ҳиндии бостон истифода бурда, таърихи забони моро аз аҳди бостон то давраи нав бар асоси манобеи хаттӣ бо таври амиқ таҳқиқ карданд. Имрӯз аз дастовардҳои илми ховаршиносии ҷаҳон дар иртибот ба забонҳои бостон истифода бурда, бояд муқаррар намоем, ки таърихи забонҳои эронӣ, аз ҷумла таърихи забони модарии мо аз ҳазорсолаҳои пеш аз мелод то даврони пайдоиши забони форсии дарӣ (тоҷикӣ) аз қучо оғоз ва ба қучо анҷом меёбад. Аз ин рӯ, мо – ворисони забони модариро лозим аст, то сатрҳои заррини осори таърихии ҳешро, ки аз гузаштаҳои дур ба мерос мондаанд, бештар омӯзем ва ҳамчун ганҷи арзишманди сарвати миллӣ ҳифз намоем» [145, с.47].

Муҳаққиқони эронӣ М. Исмоилӣ ва Ф. Ҳасанпур низ маҳз ба ҳамин масъала тавачҷух карда чунин гуфтаанд: «Дар Эрон чандон мавриди тавачҷуҳи муҳаққиқон қарор нагирифта (таҳқиқи забони форсии бостон – К.З.) ва ба ҷуз чанд асар китобе мустақил дар бораи дастури забон, адабиёт,

бозхонӣ, шарҳ ва гузориши он ва фарҳанги луғот ба забони форсӣ навишта нашудааст. Ин дар ҳоле аст, ки дар маҳофили илмии эроншиносии мағрибзамин аз замони интишори нахустин тарҷумаи катибаи Бесутун тавассути Роулинсун дар соли 1848 м. то кунун, яъне дар даврони мутаҷовиз аз як қарну ним, донишмандон ва мутахассисони ғайриэронӣ даҳҳо асари илмии арзанда дар қолаби китоб, мақола ва рисола дар бораи мавзуот ва масоили гуногуни марбут ба забони форсии бостон ба забони аврупоӣ мунташир кардаанд» [257, с.94].

Аз байни оилаи забонҳои ҷаҳон оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ, ки фарогири қариб 140 буда, бо он 2 миллиард одам гуфтугӯ менамояд, мавриди омӯзиши густардаи забоншиносон қарор гирифтааст. Аз лиҳози ҷуғрофӣ он аз Осиёи Ҷанубӣ ва Эрон то кулли минтақаҳои Аврупою Амриқоро фаро мегирад. Ба шоҳаи шарқии забонҳои ҳиндуаврупоӣ зершоҳаи ҳиндуэронӣ дохил мешавад, ки он шомили ду шоҳа: а) забонҳои эронӣ ва б) забонҳои ҳиндуорӣ аст. Қавмҳое, ки бо ин забонҳо сухан мекарданд, ҳудуди 3000 сол қабл аз мелод дар минтақаҳои имрӯзаи Ҳиндустон ва Эрон мезистанд.

Форсии бостон забоне ба шумор меравад, ки дар давраи Ҳахоманишиён дар минтақаи Порс бо он такаллум мекарданд. Осори мактубии он катибаҳои Ҳахоманишӣ ҳастанд, ки бо хатти меҳӣ навишта шудаанд, аммо забони девонӣ ва мукотиба забони «оромӣ» буд. Аз рӯи табақабандии забоншиносон забони форсии бостон ба шоҳаи ғарбии забонҳои эронии куҳан мансуб буда, он бо забонҳои авестой ва санскрит хешии наздик дошт. Ин забон, ки аз забонҳои форсии ҷанубӣ-ғарбӣ аст, бо забони модӣ низ робитаи қавӣ дошт. Забони форсии бостон мансуб ба оилаи бузурги забонҳои ҳиндуаврупоӣ аст, ки, эҳтимол, дар падидаи муҳочирати ориёиён бо ҳамроҳи забонҳои модӣ ва авестой вориди Эрон шудааст.

Сангнавиштаи Бесутун яке аз беҳтарин ва машҳуртарин санадҳои таърихи ҷаҳон ва муҳимтарин матни таърихӣ дар замони Ҳахоманишиён аст. Бино ба қавли П. Лукук [Р. Лесоқ] [35], номи «Бағсутонун» вожаи форсӣ (ё модӣ) аст. Вожаи «Вага – stāna» ба маънои «ҷойгоҳи Худоён» мебошад.

Имрӯз барои номидани минтакаи мучовир номи «Баҳсутон» ё «Баҳсутун» ва ё зери таъсири фарҳанги омма «Бесутун»-ро ба кор мебаранд [35, с.86]. Дар заминаи маводи чунин катибаҳо вижагиҳои забони ниёгонро то андозае метавон равшан кард.

Ҳарчанд миқдори пешояндҳо дар забони форсии бостон нисбат ба давраи миёна камтар аст, лекин нақши онҳо дар сурат гирифтани муносибатҳои грамматикӣ байни унсурҳои луғавӣ хеле густарда буд. Аз рӯйи мушоҳидаи мо, дар матни катибаи Бесутун пешояндҳо аксар вақт чун ҳозира пеш аз калимаҳо омада, барои амалӣ гардидани робитаи калимаҳо истифода шудаанд. Пешояндҳо дар забони порсии қадим калимаҳоеанд, ки сарчашмаи аслии онҳо зарфҳо буданд. Аксари он зарфҳо бо ҳиссаҳои номӣ омада, вазифаи пешоянд ва бо феълҳо омада, вазифаи пешвандро адо мекарданд. Махсусан, вазифаи он зарфҳоеро, ки ҳам ба вазифаи пешоянд ва ҳам пешванди феълӣ меомаданд, чудо кардан душвор буд.

Як хусусияти пешояндҳои ин давра ҳамин аст, ки қисме аз онҳо фақат бо шакли алоҳидаи падежии калимаҳо истифода шаванд, пас силсилаи дигарашон бо якчанд шакли падежии вожаҳо истеъмол мегаштанд. Чунончи, агар пешояндҳои «andar», «upariy» «аз болои» фақат дар падежи accusative омадани калимаро талаб кунанд (**upariy zam** «дар рӯи замин» **antār ima dahyava** «андар ин кишварҳо»), пас пешоянди «hačā» метавонист бо калимаҳое ояд, ки онҳо метавонистанд анҷомаҳои падежҳои гуногунро қабул намоянд: **hača a^hmāxam tau^hhmāya** «аз тухми мо» (падежи genitive); **hača sakaibiš** – «аз скифҳо» (падежи instrumentalist); **hačā Hindauv** («аз Ҳиндустон», падежи locative). Ба чуз пешояндҳое, ки ном бурдем, дар забони порсии қадим пешояндҳои зиёди дигар, мисли «patiš» «бар зидди» (**aiš hadā kāra patiš mām** – омад бо лашкар бар зидди ман), «yāta» «то», «pari» «атрофи», «pariy» «бар» ва монанди инҳо барои алоқамандшавии ҳиссаҳои калима кумак мекарданд. Ҳоло чихати тақвияти ин андеша аз матни катибаи Бесутун, ки аз ҷониби профессор Д.Саймиддинов тартиб дода шудааст,

намунахоеро ба унвони далел дар зер нишон хоҳем дод: **antār didām** – андаруни диз [154, сутуни дувум, банди ҳафтоду ҳашт, с.95-98].

pasa manā – аз пушти ман [154, сутуни сеюм, банди суву ду, с.100-103].

abiy avam Fravartim – ба сӯи он Фравартӣ [154, сутуни дувум, банди ҳабдах, с.93-96].

hada Ūvçiyaibiš – бо хузиён [154, сутуни панҷум, банди даҳум, с.112-113].

patiš Artavardiyam – бо Артавардия [154, сутуни сеюм, банди сиву шаш, с.101-103].

Дар намунаҳои ангуштшумор пешояндҳо пас аз калимаҳои марбут ба ҳудашон омада, хусусияти пасояндиро касб кардаанд:

kārašim hacā – мардум аз ӯ [154, сутуни аввал, банди панҷоҳ, с.87-91].

viθā pati – дар кох [154, сутуни сеюм, банди бисту шаш, с.100-103].

Дар давраи номбурда ғайр аз он пешояндҳо, ки ба вазифаи пасоянд низ меоманд, боз пасоянди «gādiy» вучуд дошт: **avahyarādiy vayam haxāmanišiya θahyāmahiy** (Аз ин сабаб мо Ҳахоманишиён номида мешавем) [173, қ.1, с.60].

Пешояндҳои забони форсии миёна, бешак, бозмондаи пешояндҳои забонҳои форсии бостонанд. Дар забонҳои форсии бостон ва авестой онҳо дар баробари анҷомаҳои падежӣ дар сурат гирифтани муносибатҳои грамматикӣ нақши ба худ хос доштанд.

Бо таҳаввули сохтори забон аз даврони бостон ба миёна, ба тадриҷ аҳаммияти пешояндҳо ҳамчун воситаи васлкунандаи калимаҳои таркиби ибораву ҷумла афзуда шуд. Ҳолатҳо (падеж)-и ҳаштгонаи сарфӣ таҳаввул ёфтанд ва бо аз байн рафтани анҷомаҳои падежӣ вазифаи васлкунии вожаҳо бо ҳамдигар бар дӯши пешояндҳо бор шуд. Нақши ин унсурҳои луғавӣ ба дараҷае буд, ки созмонёбии ҷумлаҳо бе иштироки онҳо тасаввурнопазир буд. Пешояндҳо дар ин забонҳо бо калимаҳои гуногун омада, барои ифодаи муносибатҳои мухталифи грамматикӣ хидмат мекарданд. Барои тасаввур кардани чунин хусусияти пешояндҳо ду ҷумлаи зеро таҳлил кардан

бамаврид аст: Ka Zardušt xāmōš **abāg** bud ēstād ātaxš **be / bē** ō pāy ēstād u-š wināhgārīh ī Krešasp **andar** xwēš **be / bē** guft [305, с.34]. «Ҳангоме ки Зардушт хомӯш шуд, оташ ба по истод ва гуноҳкориҳои Гаршосбро нисбат ба хеш бигуфт». Мисоли дигар: **bē az** ašmā ērān kē rawēd ud az Zarirān kēn xwāhēd [305, с.25]. «Аммо аз шумо озодагон кист, ки равад ва кини Зарирро хоҳад?».

Бо вучуди ин, мавридҳои низ вучуд доштанд, ки бе истифода аз пешояндҳои дарки маъноӣ куллиҷи ҷумла муяссар мешуд: Ud an Kerdīr ī mowbed yazdān ud Ardašīr šāhān šāh ud Šābuhr šāhān šāh huparistā ud hukāmag ānān [296, с.50]. «Ва ман Картири мӯбад нисбати Яздон ва Ардашери шоҳоншоҳ ва Шопури шоҳоншоҳ хидматгузор ва некхоҳ будам». **bē agar** ašmā bayān sahed man nilēd tā šawēm ud pidarān kēn xwāhēm [305, с.27]. «Аммо агар шумо бағон (аълоҳазрат) салоҳ бидонед, маро бигзоред, то биравам ва кини падар бихоҳам».

Баъзе аз пешояндҳои забони форсии бостон дар давраи миёна низ фаъол буданд. Аммо намунаҳои бостонии бархе дигарро дар мутуни маҳдуди форсии бостон, ки то замони мо расидааст, наметавон пайдо кард. Ба назари мо, гунаҳои онро метавон аз забонҳои дигари аҳди бостон, ба мисли забони авестӣ ҷустуҷӯ кард. Бояд гуфт, ки баъзе калимаҳои, ки ба ҳайси вожаҳои зарфӣ, ҷонишинӣ дар забони форсии бостон дар истифода буданд, дар давраи миёна ҳамчун пешоянд истифода шуданд. Дар давраи миёна низ ба монанди давраи бостон баъзе калимаҳо ба унвони пешояндҳо ба кор рафтанд.

Дар ин ҷо таъкиди як нукта хеле муҳим аст. Ҳангоми таҳлилу тадқиқи пешояндҳо дар ин бахши кор мо ба усули таҳқиқи шарқшиносони аврупоӣ таъя кардем. Дигар ин ки шакли пешояндҳои забони адабии муосири тоҷикӣ, ки мо дар назар дорем, бо пешояндҳои аҳди бостон ва давраи миёна забонҳо камтар монанд аст. Масалан, пешоянди «барои» имрӯз дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ҳамчун «пешоянди содаи асли» шинохта шудааст, ҳол он ки дар мутуни ин давр ин унсур ба гунаи «pad ... gāu» гардиш дошт [ниг.302, с.478-495; 300, с.1-13 ва ғ.]. Ё унсурҳои «padiš», «aziš», «awiš», «hammi/īs», «padišā/y», «tarist» ва «hassār», ки аз ҷониби забоншиносон ҳамчун

пешояндҳои мураккаби боризи давраи миёна забт шудааст, дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ аз доираи гардиш хориҷ шудаанд. Аз ин дидгоҳ, хангоми таснифи сохториву маъноии пешояндҳои ин давр бештар ба концепсияҳои матраҳкардаи онҳо, ки нишонаҳои пешояндии калимаҳоро бо далелҳо исбот кардаанд, пайравӣ кардем.

Дар чараёни таҳқиқ бештар ба мақолаву рисолаҳои забоншиносони ватаниву хориҷӣ ба мисли профессорон Д. Саймиддинов [152; 153; 154], А. Ҳасанзода (Ҳасанов) [172; 173; 174; 175], Ф. Шарифова [184], ДИЯ [226, с.203, с.256, с.336], СИЯ [227, с.136, с.141, с.145, с.227, с.230, с.232, с.297, с.299, с.301, с.503, с.506, с.509, с.511], НИЯ [228, с.195, с.278, с.281, с.283, с.307, с.310, с.357, с.359, с.443, с.444, с.445, с.544, с.549], Е. Блоше [292, с.151-159], К. Залеман [307, с.111-113], Х. Бруннер [294, с.116-158], Ф. Жиню [296], Ж. Лазар [300, с.1-13], Д. Маккензи [302, с.478-495], М.Бойс [293], Ҳ. Ньюберг [305; 306], Ф. Жиню ва А. Тафаззулӣ [297], М. Абулқосимӣ [248] ва дигарон таъя кардем.

Муҳаққиқони аврупоӣ пешояндҳои забони форсии миёнаро аз лиҳози сохтори берунӣ ба ду гурӯҳ чудо кардаанд: а) пешояндҳои фардӣ ва б) ғайрифардӣ, ки, дар навбати худ, ба ду гурӯҳ чудо шудаанд (пешояндҳои таркибии дугона ва пешояндҳои тавъам (қолабҳои пешояндиву пасояндӣ) [292, с.151-159; 307, с.111-113; 294, с.116-158; 300, с.1-13; 302, с.478-495; 266, с.75-100; 267, с.167-178; 317, с.19-299].

Таҳти мафҳуми пешояндҳои фардӣ онҳое фаҳмида мешаванд, ки ба танҳои бе ҳамроҳ гаштани пешояндҳои дигар ба кор рафтаанд. Пешояндҳои фардӣ аз рӯйи сохти дохилиашон ба ду гурӯҳ: а) пешояндҳои сода ва б) пешояндҳои мураккаб чудо мешаванд. Ба гурӯҳи аввал пешояндҳое дохил мешаванд, ки ба чузъҳои нисбатан хурди сарфӣ таъзия намешаванд. Ба ибораи дигар, суратҳои таҳаввулфатаи калимаҳои содаи аҳди бостонанд, ки онҳо ба тариқи зайланд: «pad», «az», «ō», «abar», «abāg», «andar», «andarg», «be / bē» (пахлавии китобӣ), «ba» (форсии миёнаи турфонӣ), «rāu», «rōn»,

«tā» (пахлавии китобӣ), «dā» (форсии миёнаи турфонӣ), «tare / tar» (форсии миёнаи турфонӣ tr / try) ва «wašn» (форсии миёнаи турфонӣ).

Бархе аз ин пешояндҳо дар мутуни форсии бостон ё авестой фаровон мавриди истифода қарор доштанд. Аммо баъзеи онҳо дар алоҳидагӣ истифода нашуда, ҳамеша бо таркибҳои алоҳида ба қор мерафтанд. Масалан, унсури «abē-», ки маънояш «бидуни; бе» мебошад, дар алоҳидагӣ истифода намешуд. Суратҳои таҳаввулфтаи пешояндҳои ду давраи вучуди забонро ба таври зайл метавон нишон дод:

patiy>pad	rādiy>rāy
hačā>az	yātā>tā/dā
avi/aoi>ō	tara>tar
upariy>abar	vašna>wašn
antar>andar/dar	
antarka>andarg	

Дар ин миён се пешоянд «be /bē/ба», «abāg» ва «gōn», ки дар шумори пешояндҳои форсии бостон ва авестой вучуд надоранд, аз ҷумлаи унсурҳои мебошанд, ки дар забони форсии миёна ҳамчун пешоянд мавриди истифода қарор гирифтаанд. Онҳо дар мутуни форсии бостон бештар ҳамчун зарф истифода мешуданд [226, с.203, с.256, с.336; 227, с.136, с.141, с.145, с.227, с.230, с.232, с.297, с.299, с.301, с.503, с.506, с.509, с.511], ки ин вижагӣ дар зимни маъноӣ грамматикӣ онҳо дар давраи миёна низ боқӣ монд.

Пешоянди «abāg», ки маънояш «бо; ҳамроҳ бо (дорой)» аст, дар баробари пешоянди «hadā»-и забони форсии бостон қарор мегирад. Ин унсур на дар мутуни паҳлавӣ ва на дар матнҳои форсии миёнаи турфонӣ боқӣ мондааст, дар ҳоле ки дар матнҳои портии турфонӣ ба шакли «ад» ҳифз шудааст. Олимони ҳадс задаанд, ки «ин вожа (abāg - К.3.) эҳтимолан аз сурати наздик ба вожаи «ирāка»-и забони санскрит ба маънои «наздик; мучовир», муштақ шудааст [306, с.21]. Ҳамчунин шакли «ирā» дар катибаҳои форсии бостон ба ҳамин маъно истифода шудааст: ...kāra pārsa utā māda hya **urā** mām

āha hauv kamnam āha [295]. «Сипоҳи форсӣ ва модӣ, ки ҳамроҳи ман буд, он кам буд».

Ҳамчун намуна барои пешоянди «abāg» метавон ҷумлаеро аз «Корномаи Ардашери Бобакон» [30] овард: (ud) Burzag ud Burzādur ō rēš xwāst (ud) **abāg** uskārd [30, с.52]. «Призвал (к себе) Бурзака и Бурзатура и посоветовался (с ними)» [30, с.76].

Ҷумлаи мазкур дар тарҷумаи профессор Д. Саймиддинов чунин омадааст: «Бурзу Барзодурро ба пеш хост ва ба эшон машвара кард» [153, с.37].

Бояд гуфт, ки теъдоди бештари ҷумлаҳо аз давраи миёнаи инкишофи забони форсӣ аз «Корномаи Ардашери Бобакон» интиҳоб шудааст, ки аз ҷониби муҳаққиқ О.М. Чунакова таҳия гардидааст. Барои равшан шудани хусусиятҳои гардиши пешояндҳову пайвандакҳо дар вазифаҳои мухталиф матни русӣ ва тоҷикии он низ дар паҳлуяш оварда шуд. Азбаски вазифаҳои пешояндҳо танҳо дар заминаи матн (ақаллан дар сатҳи як ҷумлаи воҳид) муайян мегардад, бинобар ин ихтисор кардани ҷумлаҳо зарур доништа нашуд. Тарҷумаи тоҷикии чунин матнҳо аз «Адабиёти паҳлавӣ»-и профессор Д. Саймиддинов интиҳоб гардида, дар мавридҳои зарурӣ ба мутуни аз ҷониби С. Ҳидоят [80, с.156-277] ва доктор М. Машкур [32] мураттабгардида ручӯш шуд.

Унсури «be/bē/ba» аз ҷумлаи вожаҳое аст, ки баҳсҳои зиёде дар байни забоншиносон ангехтааст ва асли бостонии он ҳанӯз дақиқан маълум нест. Масалан, забоншинос М. Бак [Bak M.] бар он аст, ки ин калима аз вожаи ориёии «bad» ё «badā» (дар ҳиндии бостон «badā» ё «bat») гирифта шудааст [291, с.204]. Ҳамчунин калимаи «bāda»-и авестой ба маънои «аммо, балки» вожаи дигаре аст, ки барои ифодаи «берун; хорич» омада, наметавонад бо «bahih»-и ҳиндӣ робита дошта бошад [304, с.730]. Вай бар асоси шакли портии «bēh byh», ки онро аз «badī» медонад, сурати форсии бостони «badī»-ро бозсозӣ мекунад. Ҳамин тариқ, тахмин мекунад, ки муодили ҳиндии он

«bahi» аз решаи «badhi» буда, барои ифодаи ҳар ду шакл «be/bē/ba» тавъам аст [291, с.204].

Пешоянди «gōn», зохиран, сарчашмаи худро аз калимаи авестоии «gavan», ки маънои аслиаш «рӯд; масири рӯд» [266, с.80] мебошад, гирифта, баъдҳо ба маънои «сӯй ва чихат» тағйир ёфт. Бояд гуфт, ки ин унсур оҳиста-оҳиста маънои аслии худро аз даст дода, дар сурати бо калимаҳои ҳаммаъноии худ омадан маънои аслиаш хеле хира шуда, тадричан маънои грамматикияш имтиёз пайдо кард. Масалан, он бо калимаи мушобеҳи худ «kust/ag», ки маънояш «чониб, сӯй; ноҳия» мебошад, омада, ҳамин вижагиро касб кардааст: u-š pursīd kū ān dō aswār ī ō ēn **kustag rōn** mad če zamān be/bē widard? [305, с.7]. «Пурсид, ки он ду савор, ки ба ин сӯ (ба сӯйи ин тараф / чониб) омаданд, чӣ замон гузаштанд?».

Дар таҳияи О.М. Чунакова ин чумла ба таври зайл омадааст: «u- š pursīd kū ān 2 aswār ī ō ēn **kust rōn** āmad če zamān bē widard [30, с.44] / И спросил: «В какое время здесь прошли те два всадника, которые направлялись в эту сторону?» [30, с.70]. Тарчумааш: «Ў пурсид, ки он ду савор, ки ба ин сӯй омаданд, кай гузаштанд?» [153, с.30].

Чунонки мушоҳида мегардад, дар матни мазкур калимаи «kust» бе замимаи унсури «ag» омадааст. Аз шарҳи муаллиф маълум мегардад, ки агар ин калима ба шакли «kust» «сторона», Pad~-ē «в стороне». мн.ч. ~ īhā «окрестности...» ояд, бешубҳа, бо унсури «gōn» ҳамвазифа аст. Дар сурати ба гунаи «kustag» омадан низ ҳамон маъноро ифода мекунад, аммо доираи маъноияш андак густарда мешавад. Чунонки: «сторона, **область** (таъкид аз мост – К.З.). Мн.ч. - īhā. ~ «из (разных) областей» [30, с.126]. Бояд гуфт, ки қолаби мазкур дар «КАБ» ҳамагӣ як маротиба истифода шудааст.

Лозим ба ёдоварист, ки оид ба тарзи навишт ва маънои вожаи «куста» дар байни муҳаққиқон андешаҳои мухталиф ба назар мерасад. Масалан, ин калима дар нусхаи тартибдодаи С. Ҳидоят ба гунаи «каста (бидуни вов) **کسته**» (ба забони фаронсавии қадим **costē**) ба маънои «сӯйи», «чониби» [80, с.177] забт шуда бошад, дар айни ҳамин сарчашма ҷойи дигар ба маънои «навоҳӣ,

атроф» [80, с.170] омадааст. Дар нусхаи М. Машкур «куста» ба маънои «бахш» [талаффузнигорияш: кустӣ – 32, с.115] омадааст: Сипоҳон ва Порс ва **бахшҳои** наздиктар ба он ба дасти Ардавони сардор буд [32, с.175]. Ҷойи дигар ба маънои «ҷониби» [талаффузнигорияш: кустак – 32, с.124] забт шудааст: ...ва аз Баҳром (Миррих) ва Ноҳид ба **ҷониби** ҳафт авранг ва Шерахтар... [32, с.181]. Профессор Д. Саймиддинов низ оид ба шакл ва имлои навишти ин калима тавачҷуҳ зоҳир карда, чунин навиштааст: «Пажӯҳишгарон ин вожаҳо ҳар гуна ташреҳ кардаанд: аз kust «рахнамо» ва ё «сӯй», яъне он чи ки рахнамоӣ кунад; ҳамчунин «ҳад» ва ё «марз», яъне нишони ташхисдиҳандаи ононе, ки дар ҷониби оини зардуштианд. М.Ҳауғ ва Э.Уэст бунёди ин истилохро аз kišt «камар» маънӣ кардаанд» [152, с.197].

Муҳаққиқон гурӯҳи дуҷуми пешояндҳои дар забони форсии миёна истифодашударо аз лиҳози сохт, ҷунонки таъкид шуд, ба мураккаб ҷудо намудаанд, ки онҳо ҳосили таҳаввули ду ва як вожаи аҳди бостонанд. Ба ҳайси ин навъи пешояндҳо калимаҳои «padiš», «aziš», «awiš», «hammi/īs», «padisā/y», «tarist» ва «hassār» дохил мешаванд [291, с.251; 299, с.193; 304; 306, с.227].

pati-šaiy>padiš   **pati sāyām; pati-sāyā – «дар сояи»**

hača- šaiy>aziš   **(hama-miça-) > hammi/īs**

avi- šaiy>awiš   **(tara+išta-) tarist**

Сурати бостонии пешоянди «hassār» дақиқан мушаххас нест. Ин калима аз лиҳози шакл ва маъно муодили вожаи портии «hawsār» ба маънои «шабех; монанд» аст: U-š bōditān wirāšt ēw... kē kēž **hawsār** nē ast [293, с.37]. «Ва бӯстоне орост...ки барои касе (ҳеч кас) монанди он нест». Дар ин шакл шояд ҷузъи нахусти ин вожа пешванди «ham-» бошад. Ҳамсадои «-m» бо ҷузъи дуҷуми калима (-sār), ки бо ҳамсадои «s-» шуруъ мешавад, ҳамгун шудааст. Ҷузъи дувуми он низ «-sār» ба маънои «навъ, гуна» аст, ки дар вожаи монанди «čand- sārāg» ба маънои «гуногун» боқӣ мондааст: Ud was būd hēnd kē-m tab ud rarz **čand- sārāg** aziš ānāft [293, с.45]. «Ва бисёр буданд (қасоне ки) ман табу ларзи **гуногунро** аз онҳо дур кардам».

Аз лиҳози мавқеи ҷойгиршавӣ пешояндҳоро дар ин давр ба се гурӯҳ
ҷудо мекунам:

а) Ба гурӯҳи аввал пешояндҳои «ō», «az» ва «pad» дохил мешаванд, ки
онҳо ҳамроҳ бо калимаҳои гуногун омада, ҳамеша пеш аз калимаи ҳамроҳи
худ меоянд. Дар сурати ба пешояндҳои мазкур ҳамроҳ гардидани
бандакчонишинҳои «-m», «-t», «-š», «-mān», «-tān» ва «-šān» онҳо шакли
«padiš», «aziš» ва «awiš»-ро мегиранд.

б) Ба дастаи дуюм пешояндҳое дохил мешаванд, ки пас аз вожаи
ҳамроҳи худ меоянд, ба мисли «gāy», «gōn» ва «wašn». Пешояндҳои мазкур
дар аксар вақт пас аз калимаҳои исмӣ ва ҷонишинҳои шахсӣ меоянд.

в) Гурӯҳи сеюмро пешояндҳое ташкил медиҳанд, ки онҳо имкони ҳам
пеш ва ҳам пас аз калимаи ҳамроҳи худ омада мавқеи дубаҳраро доранд:
«padiš», «aziš», «awiš», «abar», «abāg», «andar», «andarg», «be/bē/ba», «tā/dā»,
«tar/tare», «tarist», «padisā/y», «hammi/īs» ва «hassār».

Чунин пешояндҳо гӯё дар адои ду вазифа: пешоянд ва пасоянд меоянд.

Намунаи ҷумлаҳо барои ин навъи пешояндҳо, ки дар мавқеи охир
омадаанд:

«**Abar**»: *ōy ēd ōwōn abar nibišt ēstād kū Kirdīr ī hērbēd* [296, с.55]. «Бар он
чунин навишта шуда буд: «Картири ҳербад».

«**Abāg**»: *U-š Wahrām ī Nox-Ohrmazd Sagestān handarzne ud Narseh ī mog
... ud frēstag ī az pādgošān ud sālār abāg būd hēnd* [305, с.127]. «Ба Баҳроми
нух – Хурмузд, андарзбади Сагистон ва Нарсеҳи муғи Варозон (писари
Вароз) ҳамроҳи ӯ буданд».

«**Andar**»: *dudī kū dēn ī pēšēn andom dā-š sārārān pākān andar būd hēnd*
[293, с.29]. «Дувум ин ки дини пешин то замоне ки солорони пок дар он
буданд».

Аз байни ин навъи пешояндҳо пешояндҳои «padiš», «aziš», «awiš»
мавқеи махсус дошта, ниёз ба тавзеҳанд. Онҳо бо калимаҳои ҳамроҳи худ
метавонанд дар пеш ҷойгир шаванд: ...*kū grīwān padiš pāzīhēnd* [293, с.53].
«То нафсҳо бад-он пок шаванд».

Ҳамчунин ин гуна унсурҳои ёвар имкони пас аз калимаи ҳамроҳи худ омаданро низ доранд: k-z panzdah sālag būd ān xwarrah ī-š **pad-iš** rāy ast ī pad rāh hamē raft ēg iš payrōg az-iš hamē raft [296, с.60]. «Ҳангоме ки понздаҳсола шуд, ба далели фаррае, ки дар ӯ (буд), чун дар роҳ мерафт он гоҳ фурӯғ аз ӯ мерафт (метобид)». Вē- š **awiš** barēd rēmantom ud wattartom az xwarišnān... [305, с.76]. «Балки барои ӯ ремантарин (касифтарин) ва бадтарин хӯрокро аз миёни хӯроқҳо ... бибаред».

Як хусусияти ин навъи пешояндҳо дар он зоҳир шудааст, ки онҳо дар як матни воҳид метавонанд бо роҳҳои гуногун ифода ёбанд. Масалан, баёни таркиби «ба ӯ» (дар мутуни давраи миёнаи инкишофи забони форсӣ аз ҷониби муҳаққиқин ҳамчун пешоянди мураккаб шинохта шудааст) бо се усул сурат гирифтааст, ки далели қотеи ин фикр аст. Дар ҷумлаҳои аввали зерин бо бандакҷонишини «-š» ва бе пешоянд, дар далели дуҷум ба сурати «awiš» ва дар мисоли сеюм ба гунаи «-š... awiš» истифода гардидааст: eg-**iš** ān Behistūn ī man duxt pad zanīh be/bē dahēm [305, с.26]. «Он гоҳ Бехсутун духтарамро ба занӣ ба ӯ бидиҳам». ...tā Zaristūn ī man duxt pad zanīh **awiš** dahēm [305, с.25]. «...то Заристуни духтарамро ба занӣ ба ӯ бидиҳам». ... tā ka-š ān Humāy duxt pad zanīh **awiš** dahēm [305, с.25]. «... то ман Ҳумоӣи духтарамро ба занӣ ба ӯ бидиҳам».

Ба назари мо, як нуктаи қобили таваҷҷуҳи ин пешоянд дар вазифаи наҳвӣ он нухуфта аст. Ҷумлаҳои пайрави пуркунанда, ки дар таркибашон пайвандаки «кē» доранд, пас аз ин пайвандак ниёзи онҳо ба ин пешоянд эҳсос мегардад: Ēd rāy če-š han xīr wīzārd **kē** wašn āmad u-š drūd ud hruft han kē wašn āmad [308, с.107]. «Зеро ӯ анҷом дод чизеро, ки барои он омад ва ӯ дуруд ва гирд овард онро, ки барои он омад».

Баръакси ин ҳол низ мушоҳида мегардад, яъне дар таркиби ҷумлаи пайрави пуркунанда ин унсур сарфи назар мешавад: nēzag īg Ohrmazd xwadāy kē xast dušmen [293, с.114]. «Найзаи Ахурамаздой Худой, ки душманро захм зад» (... ки душманро **бо он** захм зад).

Забоншинос Д. Маккензи бар он андеша аст, ки агар хабари ҷумла хусусияти таъкидӣ дошта бошад, дар аксар маврид пешояндҳои мураккаби «*radiš*», «*aziš*», «*awiš*» дар ифодаи мафҳуми сарчашма, маншаъ ба кор мераванд [302, с.487-495]: *ābēn dēwān āburēn dēwān wārān ud wirrōg aziš uzīhēnd* [308, с.47]. «Девони обӣ ва девони оташин, борон ва барф аз онҳо хориҷ мешаванд» (Аз девони обӣ ва девони оташин барф хориҷ мешавад).

Ҳамчунин, ба назари ӯ, суратҳои «*radiš*», «*aziš*», «*awiš*», ки бо замимаи бандакҷонишинҳо сохта шудаанд, қолаби марбут ба марҳилаҳои баъдии забони форсии миёна аст: *U-tān an aziš gilagāy hem*. «Ва ман аз шумо гиламандам».

Муҳаққиқи номбурда андешаи худро оид ба замимаи бандакҷонишин ба пайвандаки «ки» идома дода менависад, ки «дар охири марҳила (давраи миёна – К.З.) ҷонишин ба пайвандаки «*kē*» пайваст шуд, ки, дарвоқеъ, барои ҳуди «*kē*» ҳукми оғозгарро дошт: *mānāg hē pad zīrīh ō mādar ī zīndagān... kē-š aziš uzīd wisr āfrāh ī kirbag* [302, с.488]. «Дар зиракӣ ба модари зиндагон мемонӣ... ки / касе, ки ҳамаи таълимоти нек аз ӯ пайдо шуд».

Пешояндҳои ин даврро метавон аз рӯйи усули пайвастшавӣ ба калимаҳои алоҳида ва ҷузъҳои грамматикӣ он ба гурӯҳҳо тасниф намуд. Классификатсияи мазкур бо таъя ба дастбандии боло, ки аз рӯйи мавқеъ сурат гирифтааст, асос меёбад. Бояд гуфт, ки тамоми пешояндҳои ин давр аз лиҳози алоқамандӣ бо калимаҳои дигар нақши ҳамгунро надоранд. Масалан, аз гурӯҳи аввал ҳамаи пешояндҳо бо калимаҳои ғайр ҳамроҳ гарданд (*radiš*, *aziš* ва *awiš*), аз гурӯҳи дуюм танҳо як (*ō...padgōs... rōn*) ва аз дастаи сеюм ду пешоянд (*abāg –iš* ва *abar –iš*) ба назар расид.

Чунонки пештар низ таъкид шуд, иттисоли бандакҷонишинҳо бо пешояндҳои «*pad*», «*az*» ва «*ō*» гунаи **𐭯𐭮𐭥** (PWN-š) «*pad-iš*», **𐭯𐭮𐭥** (MN-š) «*az-iš*», *ō-š* (L-š) **𐭯𐭮𐭥**-ро ба худ касб кардаанд. Пешоянди «*ō*» мумкин аст дар баъзе матнҳо ба сурати «*w*» ояд. Пешояндҳои «*pad*» ва бахусус «*az*», ки дар баъзе ҳолатҳо ба сурати ғайриҳузворишии **𐭯𐭮𐭥/𐭯𐭮𐭥** ва **𐭯𐭮𐭥/𐭯𐭮𐭥** меоянд, дар

мутуни ин давр хеле ба нудрат дучор мегарданд. Ҳамчунин бояд гуфт, ки гунаҳои **𐭮𐭥𐭥** ва **𐭮𐭥** аз лиҳози маъно бо «padiš (ptš)» **𐭮𐭥𐭥** ва «aziš» **𐭮𐭥𐭥** тафовуте надоранд ва, аз ин рӯ, ба ҷои якдигар низ навишта мешаванд: Dudīgar ayōxšust ī garm ō war abar rēzīhist **pad-iš** (**𐭮𐭥𐭥**) afsard... [297, с.80]. «Дувум, филиззи гарм бар сина (аш) рехта шуд, бар он сард шуд». čiyōn ka ātaxš waxšīdag ātaxš- waxšīdār **pad-iš** (**𐭮𐭥𐭥**) nazdīk ēstādan xwēškārīh [297, с.96]. «Чунон замоне ки оташ афрӯхта (аст) вазифаи оташафрӯзанда наздик истодан ба он (аст)». ...U- š sē zrēh **az-iš** (**𐭮𐭥𐭥**) būd... [297, с.42]. «... ва се дарё аз он ба вучуд омад...». Srīd guft kū nē ādūg hēm be ōzad če-m **az-iš** (**𐭮𐭥𐭥**) garzišn be aboxšišn pad dīl [297, с.58]. «Сарид гуфт, ки қодир нестам бикушам, зеро аз нолаш ба дил раҳм дорам».

Забоншиносон тахмин задаанд, ки сурати «awiš» (°wbš) **𐭮𐭥𐭥** бо **𐭮𐭥𐭥** талаффузи ҳамгунро дошт. Барои намуна: tēzīha abar burd ī nān **awiš** (**𐭮𐭥𐭥**) ka-š burd be murd būd [297, с.74]. «Босуръат нон барояш бурд, (аммо) вақте онро бурд, мурда буд». ...U- š pad nimūdārīh abāz dāšt tom az wēnišnīh ī **awiš** (**𐭮𐭥𐭥**) [297, с.80-81]. «... ва бо нишон доданаши торикиро аз дидаш боздошт ба далели душмани он торики». Ka mānd ēstād ō-š (**𐭮𐭥𐭥**) zāyišn 3 rōz... [297, с.347]. «Ҳангоме ки се рӯз ба зоишаш (Зардушт) монда буд...».

Аз унсурҳои дигаре, ки ба ҷуз аз бандакҷонишинҳо ба ин се пешоянд ҳамроҳ мешуд, ҳиссаҷаи таъкидии «-iz» (низ) аст: «pad-iz», «az-iz» ва «ō-z».

Аз рӯйи мушоҳидаи мо, дар матни «КАБ» якмаротибагӣ пешоянди «az» ва пешоянди «pad» бо замимаи ин унсур омадаанд. Муҳимтар аз ҳама, ҳар ду тахти як ҷумлаи воҳид қарор гирифтаанд: Ardaxšīr pad passox guft kū-m nūn juttarīh ne mad ēstēd bē-m im rōz andar dast **az-iz** cahārpāy ī gung ud agobāg ud adān ī-m xwad pad ēn ēwēnag be dīd u-m an zan ud an frazand ī-š andar aškamb ī mādar abē-wināh abāz ayyād bud. Ud pad ōzadan ī awēšān handēsīdār ud cīdār ham kū **pad-iz** ruwān wināh (ī) garān šāyēd būdan [30, с.57]. / Ардашир ҷавоб кард: «Со мной не случилось ничего иного, кроме того, что сегодня в степи из-за бессловесных и неразумных животных, которых я сам таким образом увидел,

во мне опять пробудилось воспоминание о жене и невинном ребенке в ее чреве. И я задумчив и озабочен из-за их убийства, ибо (из-за этого) также и на душе (моей), возможно, лежит тяжелый грех» [30, с.79]. Тарчумаи тоҷикии ҷумлаи ғавқ аз ҷониби профессор Д. Саймиддинов ба тариқи зайл сурат гирифтааст: «Ардашер дар посух гуфт, ки маро то кунун бадбахтиё пеш наомада буд, ба ҷуз имрӯз, ки дар дашт аз ҷаҳорпои гунгу ногӯёву нодон, ки худ ба ин ҳол дидам, он зану он фарзандро бегуноҳ дар шиками модар то кунун дар ёд буд. Аз куштани он дар андеша ва пушаймонам, ки ба ин ҷон гуноҳи гарон шояд буда бошад» [153, с.41-43].

Аз пешояндҳои гурӯҳи дуум, ҷунонки зикр шуд, танҳо пешоянди «gōn», ки дар мутуни форсии миёнаи турфонӣ ба ҳайси энклитика истифода мегардид, бо калимаҳои пеш аз худомада хусусияти пайвастшавӣ дошт. Муҳаққиқи шинохта М. Бойс онро ба гунаи «ō...padgōs... gōn» оварда таъкид мекунад, ки он ба маънои «ба тарафи ноҳия...»-ро дорад [293, с.79].

Ба гурӯҳи сеюми пешояндҳо ду пешояндҳо метавон шомил донист, ки бо замимаи бандакҷонишинҳо (abāg-iš ва abar-iš) омадаанд. Муҳаққиқин бар ин назаранд, ки онҳо бештар таҳти таъсири мутуни нисбатан нави ин давр қарор гирифтаанд: U-mān ēdōn sahist kū ēk az awēšān aswārān warrag-ē was wuzurg ud cābuk **abāg-iš** pad asp nišast ēstād [30, с.45]. / «Нам показалось, что с одним из тех всадников на коне сидел очень большой и сильный баран» [30, с.71]. Тарчумаи тоҷикиаш ба таври зер аст: «Моро ҷунин намуд, ки бо яке аз он саворон баррае бас бузургу ҷобук ба асп нишаста буд» [153, с.31].

Ин пешоянд дар идомаи ҳамин ҷумла ба маънои мушобех, лекин бо қолаби маъмул баён шудааст: Ardawān az dastwar pursīd kū ān warrag **i-š abāg** pad asp če nimāyēd [30, с.45]. / «Ардабан спросил дастура: «Что означает тот баран, который с ними на коне?» [30, с.71]. Тарчумаи тоҷикиаш: «Ардаван аз дастур пурсид, ки он барра бо ӯ ба асп чиро намояд?» [153, с.31]. Pas az ān pad dō sāl Wištāsp (ud) kayakān karapān hamēstārān (īh) sīh ud sē ānāstag **abar-iš** guft az framān ī Wištāsp [297, с.84]. «Пас аз он дар ду сол кайқҳо ва карпҳои

Виштосп, мухалифон (Зардушт) ба фармони Виштосп сиву се дурӯғ дар бораи ӯ гуфтанд».

Пешояндҳои ин давро аз рӯйи амалкард (вазифа, яъне мансубияташ ба ҳиссаҳои нутқ ва ё ҷузъҳо (компонент)-и ҷудогонаи калимаҳо) низ метавон дастабандӣ кард: а) пешояндҳо; б) зарфҳо; в) пешвандҳо; г) пайвандакҳо.

Як гурӯҳ аз пешояндҳо калимаҳои мебошанд, ки ҳамвора ба унвони пешояндҳо амал мекунанд ва нақши дигарро надоранд: «pad», «az», «ō», «gāy», «padisāy» ва «hammi/īs».

Пешоянди «gōn» ҳанӯз мафҳуми бостонии худро ҳамчун зарф ҳифз кардааст, аммо дар матнҳои давраи миёна чун пешоянд зоҳир шудааст.

Муҳаққиқон як идда пешояндҳои ин давро ҳамчун зарф номзад карда, чунин намунаҳоро меоранд: «ba», «abar», «andar» ва «andarg».

Ҳоло мисолҳои барои намуна дар зер хоҳем овард: U- šān ēn šādīh nizīhēh ke nūn amāh **andar** pahrēzom [293, с.79]. «Бошад ки ба онҳо ин шодиро, ки мо акнун дар он зиндагӣ мекунем, биёмӯзад». Ud az drayāb **ba** iškārwist [293, с.65]. «Ба аз дарё берун хазид».

Чунонки дар оғози ин бахши рисола таъкид гардид, тарзи истифодаи пешояндҳо дар давраи миёна аз забони адабии имрӯзаи муосири тоҷикӣ фарқ мекунад. Ба ин далел, мо бештар аз дидгоҳи манзараи кунунии пешояндҳо ба он давр нигоҳ накарда, бевосита бо назардошти вижагиҳои мутуни давраи миёна ин ҳиссаи номустақили нутқро омӯхтем. Масалан, дар илми забоншиносии имрӯза таҳти мафҳуми «пешванд» унсури грамматикиро дар назар дорем, ки пеш аз реша омада, маъно ва ё шакли онро тағйир медиҳад. Аммо забоншинос К.Г. Залеман бархе аз пешояндҳои ин давро бо истилоҳи «пешвандҳои феълии мунфасил» ва «пешвандҳои феълии муттасил» оварда нишон медиҳад, ки дар осори форсии миёна пешояндҳо дар баробари он ки ба оғози вожаҳо пайваست мешаванд (баръакси фаҳмиши имрӯза), инчунин имкони аз калима ҷудо навишта шудан (яъне пешвандҳои мунфасил)-ро низ доранд.

Пешвандҳои феълии мунфасила, ки ба ҳайси пешоянд дар ин давр истифода шудаанд, ба мисли «*abar*», «*andarg*» ва «*andar*» мебошанд. Бино ба ақидаи забоншиноси мазкур, дар сурати пеш аз феъл мавҷуд набудани ҷонишинҳои муттасил ё мунфасил «ин вазифа пешвандӣ хоҳад буд» [307, с.308-311]: *Ānōh pad dār abar framāyēm kardan* [305, с.20]. «Он ҷо фармон медихем (ӯро) бар дор кунанд». *Dušmenān az pas abar sad ud diz grift* [293, с.42]. «Душманон аз пушт боло рафтанд ва диҷро гирифтанд». *Ud andar čahār kišvar frēstag čahār, kē ērdom āsmān dāīfarēnd, hambadiz ud ham-paymōg ī abardarān abar ēstēnād* [293, с.62]. «Ва дар ҳар чаҳор кишвар чаҳор фаришта, ки поёнтарин осмонро нигоҳ медоранд, муқобил ва муодили болотарҳо қарор дод».

Агар бо феълҳо бандакҷонишини шахсӣ омада, барои ифодаи ин ё он амал нигаронида шуда бошад, дар он вақт шинохтани пешояндҳо ҳамчун пешванди феълии мунфасил осон аст: *ud ka ō man mad kē Krešasp hem, ā-š pāy ī man az zamīg abar dāštan nē tuwān būd* [305, с.33]. «Ва вақте ба ман расид, ки Гаршосб ҳастам, он гоҳ натавонист пойи маро аз замин бардорад».

Як усули ҳамчун пешванди феълӣ забт кардани пешояндҳои ин давр дар он аст, ки дар як ҷумла ду адади ин гуна унсурҳои ҳаммаъно оянд, пешоянди ба феъл наздикбуда ҳамин вижагиро ба уҳда мегирад: *U- š pad gāh ī harwisprēsīd abar nišānēd* [305, с.73]. «Ва ба тахт комилан зиннат шуда барнишонидаш». *Ud az bār ud mēwag īg draxtān hān-išān āz abar adīd* [293, с.65]. «Ва аз бору меваи дарахтон, оз бар онҳо дохил шуд».

Аммо андешаи Д. Маккензи оид ба корбурди як навъи ҷунин сохтор (*pad ... andar*) ба таври зайл аст: «Вақте ки «*andar*» дар як ҷумла бо «*pad*» меояд, онро наметавон ҳамчун зарф ё пешванди феълӣ баррасӣ кард» [302, с.489], ки мо низ пайрави ин андеша мебошем.

Пешвандҳои феълии муттасил дар давраи миёна бозмондаи суратҳои мушобех аз даврони бостон мебошанд. Аз ҷумла, «*ā-*» аз «*ā-*», «*ar-*» аз «*ara-*», «*ō-*» аз «*ava-*» ё «*avi-/aoi-*», *par-*» аз «*para-*» ё «*pari-*».

Бояд гуфт, ки муайян кардани бархе аз ин пешвандҳо осон бошад ҳам, ташхиси баъзеи онҳо ба далели он ки роҳи пурпечутоби овоиро пушти сар кардаанд, мушкил аст. Масалан, пешванди «ah-» дар вожаи «ahgāmišn» (уруч; сууд), аз «*us(ud)- \ ati-+ram-» иборат аст. Пешвандҳои феълии муттасил, бинобар муҳити овоӣ, метавонанд гунаҳои хархеларо пайдо кунанд. Ҷихати далел метавон аз пешванди «pati-» ёдовар шуд, ки он дар давраи миёна ба суратҳои «pa» ё «pa\pāt-», «pa\pād-», «pa\pāhi-», «pa\pāy-» зухур кардааст. Овози охири ин пешванд (-ti>t-) дар аксари маврид бо ҳамсадоҳо, ки дар оғози решаҳо омадаанд, ҳамгун мешуд. Монанди «pas-» дар «passandīdan» (писандидан) аз «*pati- +sand», «paš» дар «paššinjīdan\paššixtan» (пошидан, пахш кардан) аз «*pati- +hik».

Ҳамчун пайвандак истифода шудани пешояндҳои забони форсии миёна гурӯҳи дигари ин унсурҳои ёвари сервазифаро нишон медиҳад: «tā/dā» «то, то ин ки», «bē/ba». Намуна: U-š **tā** yazdān ayār... [305, с.125]. «То изадон (Яздон) ёраш (бошанд)...». **dā** gyāgīhān kū-šān passazag [293, с.56]. «То чое ки бар эшон муносиб». ...**bē** bū wyāg kū tigr abgand... [305, с.123]. «Аммо он чо ки тир афканда шуд». az nūn raggōn xwēš grīw dēndār mā xwān **ba** dēnāwar ī rāst [293, с.41]. «Аз ин пас хештанро диндор махон, балки диновари ростин».

Бояд гуфт, ки дар забони форсии миёна илова бар пешояндҳои фардӣ аз намудҳои дигари пешояндҳо ба кор гирифта шуда, бар теъдод ва густардагии ин ҳиссаи номустақили нутқ афзуда шуд. Ин унсурҳои нав бо равишҳои гуногун, аммо дар чаҳорҷӯби хос эҷод шуданд, ки пешояндҳои ғайрифардӣ далели равшани он аст. Чунонки таъкид шуд, пешояндҳои таркибии дугона як ҷузъи пешояндҳои ғайрифардӣ ба ҳисоб мераванд.

Ташаккули пешояндҳои таркибии дугонаро аз лиҳози сохт метавон ба се даста ҷудо кард: а) пешоянди фардӣ бо пешоянди фардӣ; б) пешояндҳои фардӣ бо ҳиссаҳои нутқи дигар, монанди исм, сифат, ҷонишин, зарф ва пайвандак, ки дар ин гурӯҳ ҷузъҳои алоҳидаи пешояндҳо метавонанд пеш ё пас аз компоненти якдигар қарор гиранд; в) бо якдигар омадани исм, сифат, ҷонишин, зарф ва пайвандак.

Лозим ба ёдоварист, ки натиҷаи пайванди ҳамаи ин таркибҳо ҳамеша ҳамчун пешояндҳо истифода нашуда, мумкин аст корбурди онҳо ҳамчун зарф ё пайвандак низ сурат гирад. Дар чараёни таҳқиқ ба бархе аз онҳо ишора хоҳад шуд. Дигар ин ки аз ин се навъи ғавқуззикр танҳо мавриди нахуст (пешоянди ғардӣ бо пешоянди ғардӣ)-ро метавон ҳамчун «пешояндҳои таркибии дугонаи аслий» қаламдод кард, зеро ҳар ду ҷузъро пешояндҳо ташкил мекунанд. Маъмулан, аз ин ду пешоянд яке нисбат ба пешоянди дигар хусусияти таъкидӣ дорад.

Дар ташаккули пешояндҳои таркибии дугона аз миёни пешояндҳои ғардӣ унсурҳои «pad», «az», «ō», «abar», «be/bē» ва «tā/dā» нақши муҳим бозида бошанд, аз ҳиссаҳои дигари нутқ калимаҳои «azabar», «azēr», «pēš», «pas», «pērāmōn», «ōrōn», «bērōn», «mayān», «sar», «ray», «nazd», «nazdik», «jud» ва «čiyōn/če>ōn» низ ҳамин вазифаро ба уҳда гирифтаанд.

Ҳамин тариқ, пешояндҳои таркибии дугонаи навъи якум (пешоянд + пешоянд)-ро ба се гурӯҳ метавон ҷудо кард:

1. Истифодаи онҳо ҳамчун пешоянд. Калимаҳое, ки дар вазифаи ин навъи пешояндҳо дар осори давраи миёна омадаанд, ба тариқи зайл мебошанд: «pad andar» (ба маънои «дар»), «az abar» (ба маънои «болои; рӯйи»), «abar pad» (ба маънои «аз назари; ба лиҳози; дар (ба маънои замони)»), «tā/dā ō» (ба маънои «то»; «то ба»).

Муҳаққиқон вучуди чунин қолабҳоро дар матнҳои осори паҳлавӣ ба таври зайл мушоҳида кардаанд: **pad andar** [296, с. 53], **az abar** [293, с.63; с.82], **abar pad** [293, с.605; с.608], **tā/dā ō** [305, с.127]. Аз рӯйи мушоҳидаи мо, ин навъи пешояндҳо дар матни «КАБ» ягон маротиба дучор нашуданд.

Ҳамчунин будани қолаби пешояндии «be/bē pad» ва «be/bē abar» дар мутуни паҳлавӣ аз ҷониби забоншиносон нишон дода шуда, зоида будани як ҷузъи онҳо таъкид шудааст: ...ud Ardaxšahr ī Pābagān šahrestān **be pad** frazāmēnīd [30, с.22]. «... ва Ардашери Бобакон шаҳристонро ба анҷом расонид». ...**be pad** menišn, **be pad** gōwišn, **be pad** kunišn [295, с.176]. «... бояд андешид, бояд гуфт, бояд анҷом дод».

2. Истифодаи онҳо ҳамчун зарф (барои ифодаи макон), ки танҳо пешоянди «*az abar*» (ба маънои «боло; дар боло») ба он шомил аст [293, с.89; 305, с.126].

Пешоянди мавриди назар низ дар матни «КАБ» барои ифодаи зарф дучор нагардид.

3. Истифодаи онҳо ҳамчун пайвандак: «*tā abāg*», «*tā andar*», «*tā ō*» ва «*tā rad*» (ба маънои «то»; «то ки», «то ин ки»).

Навъи сеюми пешояндҳои таркибии дугона, ки аз ду пешоянд ташаккул ёфта, ҳамчун пайвандак истифода шудаанд, дар матни «КАБ» нисбат ба навъҳои дигар мустаъмал мебошад.

«***tā abāg***»: *U-mān kāmag kū ōy (ō) dar (ī) amā frēstēh ud nazdīkīh (ī) amā āyēd tā abāg frazandān ud wāspuhragān bāwēd* [30, с.40]. / «И воля наша (такова): ты пошлешь (его) к нашему двору, он придет к нам, дабы быть с (нашими) сыновьями и принцами царского рода» [30, с.67]. Тарчумааш: «Орзуи мост, ки ўро ба даргоҳи мо фиристӣ ва назди мо ояд, то бо фарзандону шоҳзодагон бошад» [153, с.27].

«***tā andar***»: *Ud ka-tān tuwān pēš az xwarišn ō an wināhgār ud mihr-druj f dahēd tā andar zamān mīrēd ud tō an har 2 brādar ī bastag wišāyēnd (ud) amā-iz abāz ō šahr ud bum ud gyāg ī xwēš āyēm* [30, с.55]. / «И, когда сможешь ('сможете'), дай ('дайте') его перед едой этому преступнику и клятвонарушителю, чтобы он сразу умер, и оба твоих заключенных в оковы брата освободились, и мы вернулись в свою страну и землю» [30, с.77]. Тарчумааш: ... ва агар тавонӣ пеш аз хӯрок ба он гунаҳгори паймоншикан бидех, то дарҳол бимирад ва ту он ҳар ду бародари бастаро аз банд раҳо кунӣ ва мо низ ба шаҳру буму ҷойи хеш боз оем [153, с.39].

«***tā ō***»: *U-š Šābūr nām nihād u-š hame parward tā ō dād (ī) 7 sālag mad* [30, с.56]. / Она назвала его Шапуром и воспитывала, пока ему не исполнилось семь лет [30, с.78]. Тарчумааш: «Ўро Шопур ном ниҳод ва бипарвардаш, то ки ба синни ҳафтсолагӣ расид» [153, с.41].

«tā pad»: ...ud andar yazdān spāsdār bawam kē-m en xwadāyīh dād ud kirbag kunam ud az duš -menišnīh ud -gōwišnīh ud -kunišnīh wēs pahrēzam **tā pad** rāmišn šād ud ahlaw ud pērōzgar ud kāmāg rawāg bawam [30, с.64]. /...И я буду благодарен богам, которые дали мне эту власть, и буду творить добрые дела и еще больше буду избегать злых мыслей, речей и дел, чтобы мог я пребывать в спокойствии, радостным, праведным, побеждающим и исполнителем (своих) желаний [30, с.84]. Тарчумааш: ...Ва аз Яздон сипосгузорам, ки маро ин шахриёрӣ бидод. Ва кирдори нек кунаму аз пиндори баду гуфтори баду кирдори бад беш бипархезам, то ба оромиш шоду порсо ва пирӯзгару комраво бошам [153, с.47].

Бояд гуфт, ки дар чумлаи боло пешоянди «andar» ба вазифаи пешоянди «az» омадааст.

Гурӯҳи дуҷуми ин гуна унсурҳои таркибии дугоноро пешояндҳои бо ҳиссаҳои нутқи дигар омада ташкил мекунам. Ҳамроҳии пешояндҳо бо ҳиссаҳои нутқи дигар аз рӯи мавқеъ ба ду гурӯҳ чудо мешавад. Агар дар гунаи аввал пешоянд пеш аз ҷузъи дигар ояд, дар мувозии дигар пас аз он қарор мегирад. Ҳоло мо онро дар матни «КАБ» метавонем ба таври зайл ба мушоҳида гирем:

Пешоянд дар ҷойгоҳи нахуст. Пешоянд + исм / сифат / зарф:

«pad sar i»: Jahišn kanīzag **pad sar ī** čāh būd ud āb hame bixt ud čahārprāyān rāy āb hamē dād [30, с.60]. / «По предопределению, девушка была у колодца, доставала воду и поила скот» [30, с.81]. Тарчумааш: «Сарнавиштро духтар ба сари чоҳ буду об мекашонд ва чаҳорпоёнро об медод» [153, с.44].

«ō sar i»: Šābūr ka-s dīd ku aswaran hezag az čah hixt ne šāyist xēšm grift ud **ō sar ī** čāh šud ud dušnām ō aswārān dād ud guft kū-tān šarm ud nang bawād kē az zan-ē abādyāwandtar ud wad-hunartar hēd [30, с.60]. / Когда Шапур увидел, что всадники не смогли достать ведро, он разгневался, подошел к колодцу и выбранил их, говоря: «Стыд и позор вам, что вы слабее и менее умелы, чем женщина!» [30, с.81]. Тарчумааш: Шопур дид, ки саворон сатилро аз чоҳ боло кашида натавонистанд, дар хашм шуд ва ба сари чоҳ рафтӯ саворонро

дашном доду гуфт, ки шуморо шарму нанг бод, ки аз зане нотавонтару беҳунартаред! [153, с.44].

«**az pas <i>**»: Gōr-ē andar dašt bē widard. Ud Ardaxšīr ud pūs ī meh ī Ardawān **az pas <I>** an gōr tāxt ud Ardaxšīr andar rasīd tigr-ē ēdōn **ō gōr** zad kū tigr ta parr pad aškamb andar šud ud dudīgar sog be widard ud **gōr** abar gyāg murd [30, с.41]. / По степи пробежал онагр. Ардашир и старший сын Ардабана поскакали за ним. Ардашир настиг (его) и так пустил стрелу в онагра, что стрела до перьев вошла в живот (онагру) и вышла с другой стороны. Онагр умер на месте [30, с.68]. Тарчумааш: Гӯре дар дашт бигзашт ва Ардашеру писари меҳтари Ардавон аз паси он гӯр битохтанд. Ардашер даррасид ва тире ба гӯр чунон зад, ки гӯр ба чой бимурд [153, с.27].

«**ō pēš**»: Andar zamān mowbedān mowbed **ō pēš** xwast (ud) pursīd kū hērbēd kē pad gyān ī xwadāyān kōxšīhēd pad čē dārēh u-š čē kunišn [30, с.55]. / Он тот час вызвал к себе верховного жреца и спросил: «О хербед, что ты думаешь о том, кто покушается на жизнь господина, и что надо с ним сделать?» [30, с.78]. Тарчумааш: Андар замон мубади мубадонро ба пеш хост ва пурсид, ки хирбад! Он кӣ ба чони подшоҳон қасд кард ба чӣ доредаш? Чӣ бояд кардаш? [153, с.40].

«**az nazdik<i>**»: framud kū niger kū rōz ud sab **az nazdik <I>** stōrān **ō** naхčīr ud čōbēgān ud frahangestān ne šawēh [30, с.41]. / И приказал: «Смотри, не уходи от животных ни днем, ни ночью, ни на охоту, ни на игру в чоуган, ни в школу» [30, с.68]. Тарчумааш: «... ва фармуд: Нигар, то шабу рӯз аз наздики сутурон ба нахчире чавгон ва фарҳангистон нашавӣ» [153, с.28].

«**ō nazdik<i>**»: Kanīzag an saxwan čiyōn -iš **ō** Ardawān guft andar šab ka **ō nazdik <I>** Ardaxšīr āmad pēs **<I>** Ardaxšīr abāz guft [30, 43]. / Когда девушка ночью пришла к Ардаширу, она пересказала ему слова, которые были сказаны ими Ардабану [30, с.69]. Тарчумааш: Канизак он сухан, ки ба Ардавон гуфтанд, шаб чун назди Ардашер омад, пеши Ардашер боз гуфт [153, с.29]. *Мисоли дигар*: Nūn ēn kū agar-at hambun-iz mihr ī amā čārag ī amā xwāh ud kēn [ī] pidar ud an ī xwēšāwandān ud hamtōhmagān framōš mā kun ud ēn

zahr <gīr> ī-mān abāg mard [ī] abēgumān ī xwēš **ō nazdīk** <ī> ašmā frēstīd az en mard stānēd [30, с.55]. / Теперь следующее: если у тебя есть хоть немного любви к нам, поищи для нас средство и не забудь о мести за отца и за других родственников и близких. Возьми этот яд, который мы послали тебе с нашим надежным человеком... [30, с.77]. Тарчумааш: Акнун, агар туро каме мехри мо бувад, чораи мо бихоҳ ва кини падару хешовандон ва гуҳари хеш фаромӯш макун. Ин захр, ки мо бо марди бегумони хеш назди Шумо фиристодаем, аз он мард бигир [153, с.39].

Пешоянд дар чойгоҳи дувум. Исм / сифат / зарф + пешоянд:

«**pas az**»: Zad šud an kas kē **pas az** im rōz pad ēč zan pad gēhān wistāx abē-sāmān bawēd [30, с.54]. / Погиб тот, кто отныне полностью доверится какой-либо женщине в мире [30, с.77]! Тарчумааш: Мабод он ки пас аз имрӯз ба зане дар чаҳон беандоза бовар кунад [153, с.39].

«**pēš az**»: Ud ka-tān tuwān **pēš az** xwarišn ō an wināhgār ud mihr-druj f dahēd... [30, с.55]. Ин далел ҳамчун мисол ба пешоянди **tā andar** низ оварда шуда буд. Аз ин лиҳоз, овардани тарчумаи онро зарур надонистем.

«**abāz ō**»: U-š spāh hamōyēn **abāz ō** dar xwāst [ud] abāg spāhbedān uskārd ud čārag pad bē bōxtan ī xwēš ud spāh nigerīd [30, с.50]. / И он опять призвал в ставку все (свое) войско, посоветовался с военачальниками и обдумал способ спасти себя и войско [30, с.74]. Тарчумааш: Ӯ боз ҳама сипоҳ ба даргоҳ хост, бо сипоҳбадон дар машвара шуд ва чораи наҷоти хеш ва сипоҳ андешид [153, с.35].

«**nazd ō**» (назди; наздики; наздик ба): Kanīzag čiyōn **nazd ō** (bām) būd abāz ō gāh ī xwēš nazdīk <ī> Ardawān šud [30, с.43]. / Когда приблизилось утро, девушка вернулась на свое место к Ардабану [30, с.69]. Тарчумааш: Канизак, ҳамин ки наздик ба бомдод буд, ба чойгоҳи хеш – Ардавон баргашт [153, с.76].

«**jud az**» (чуз; ба чуз): Ēn-iz guft ēstēd kū az ān kas must-abarmānd mā bas kē **jud az** ōy ne wizārēd [30, с.42]. / И еще сказано: «Пусть никто не мстит (тому) человеку, без которого он не может обходиться (выходить из

затруднения) [30, с.68]. Тарчумааш: Инро низ гуфтаанд, ки «Аз он кас, ки чуз вай натавонӣ, мустамад мабош» [153, с.28].

Навӣи сеюми пешояндҳои таркибии дугоноро пешояндҳои ташкил медиҳанд, ки онҳо бидуни хузури пешояндҳо аз ҳиссаҳои дигари нутқ сохта шудаанд:

«**ēdōn čiyōn**» (чун; монанди): Mardōmān guft kū bāmdād ka xwaršēd tēx abar āwurd **ēdōn čiyōn** wād ī ardāy homānāg be widašt hēnd [30, с.45]. / Люди сказали: «Рано утром с (первым) лучом солнца они прошли, как праведный ветер» [30, с.70]. Тарчумааш: Мардум гуфтанд, ки бомдод, чун хуршед теғ бароварда буд, чун боди бузург бигузаштанд... [153, с.70].

Лозим ба ёдоварист, ки дар ин ҷо пайвандаки «ка» ба вазифаи пайвандаки «чун» омадааст ва «чун»-и дуҷум, чунонки аз тарчума низ дарк карда мешавад, ба вазифаи пешоянд омадааст.

Навӣи дуҷуми пешояндҳои ғайрифардири, чунонки дар боло гуфта омад, пешояндҳои тавъам (қолабҳои пешояндиву пасояндӣ) ташкил мекунанд. Бино ба андешаи профессор А.Ҳасанзода (Ҳасанов), «корбурди қолабҳои пешояндиву пасояндӣ яке аз аломатҳои боризи забони порсии дарӣ дар садаи Х ба шумор омада, чанде аз онҳо дар даврони баъдӣ низ идома ёфтанд, доираи корбурди бархе дигар маҳдуд гардид, силсилаи савум маҳчур ё матрук шуд, вале як дастаи онҳо ба ҳамон гунаи пешин ё ба шакли таҳаввулёфта дар гӯйишҳои тоҷикӣ имрӯз низ мустаъмаланд... Лозим ба таъкид аст, ки чунин қолабҳо ҳанӯз дар **осори давраи миёнаи инкишофи забонҳои эронӣ** (таъкид аз мост – К.З.), аз ҷумла тоҷикӣ ба мушоҳида мерасад» [172, с.215].

Қолабҳои пешояндиву пасояндӣ ба сурати ҷуфт, аммо бо фосила аз якдигар меоянд ва вожа ё ибораҳои дигар байни онҳо қарор мегиранд. Дар бархе мавридҳо пешоянд ва ҷуфти он аз ҷиҳати маъно бо якдигар пайвастагӣ доранд ва, дарвоқеъ, ҷуфти пешоянд мафҳуми онро такмил медиҳад, аммо батадрич дар тули замон вожаи дувум мафҳуми компоненти якумро заиф карда, бори аслии маъноро ба дӯши худ мегирад, монанди «hammis» дар

қолаби «az ... hammis» (ба маънои «бо»; «хамроҳ бо»). Мо дар ин хусус хангоми таснифоти маъноии пешояндҳо дар осори давраи миёнаи инкишофи забони форсӣ ба таври муфассал маълумот хоҳем дод.

Дар мавридҳои алоҳида маънои асли тавассути яке аз ин ду чузъҳо интиқол ёфта, дигаре нақши таъкидӣ дорад ва ҳатто бо вучуди ҳазфи он дар маънои мавриди назар тағйироти муҳиме эҷод намешавад. Монанди ҳазфи пешоянди «abar» дар қолаби «abar ... rēgāmōn» (бар / дар перомуни = перомуни) ё пешоянди «gōn» дар сохтмони «ō... gōn», ба шарте ки калимае барои ифодаи маънои «сӯй ва чихат» дар ҷумла вучуд дошта бошад. Чунонки исботи онро мо хангоми баррасии пешоянди «gōn» дар боло бо овардани мисолҳо зикр кардем.

Профессор А. Ҳасанзода (Ҳасанов) бар ин назар аст, ки «қолаби пешояндиву пасояндии «аз... – ро» таърихи тулонӣ дошта, аз давраҳои қадими инкишофи забонҳои эронӣ оғоз гардидааст» [172, с.215]. Дар ҳақиқат, муоинаи матни осори паҳлавӣ, хосса «КАБ», гувоҳ аст, ки чунин қолаб корбурди дерина доштааст:

«**az ... rāy**» (аз; аз барои; ба далели): Kanīzag guft ku man duxt (ī) Mihrag ī Anōšagzādān ham ud <**az**> bīm ī Ardaxšīr **rāy** ō en gyāg ānīd ham. Az 7 frazand ī Mihrag be man tā anī kas ne mānd ēstēd [30, с.61]. / «Девушка сказала: «Я дочь Михрака, сына Аношакзада. Из страха перед Ардаширом меня привели сюда. Из семи детей Михрака никого не осталось, кроме меня» [30, с.82].
Тарчумааш: Духтар гуфт, ки ман духтари Мехраки Анушакзодонам ва аз бими Ардашер ба ин ҷой овардандам [153, с.45].

«**abāg ... rāy**»: Kārezār **abāg** Kirm kardan **rāy** kas frēstīd [30, с.52]. / Для (подготовки) битвы с Червем (Ардашир) послал одного человека... [30, с.76].
Тарчумааш: Пас барои бо Кирм корзор кардан кас фиристод [153, с.37].

«**andar... rāy**»: ...(ud) nām ī jāwēdānag ō xwēš kard bēd ud abārīg zanān **andar** gēhān kunišn (ī) xūb ī tō **rāy** nāmīgtar ud grāmīgtar bawēnd [30, с.55]. / ...И ты заслужишь душу, достойную раю, и вечное имя, и другие женщины мира из-за твоего доброго деяния станут более почитаемы и уважаемы [30,

с.77]. Тарчумааш: Ва бо ин ту номи ҷовидона ба хештан карда бошӣ ва дигар занони ҷаҳон аз кирдори неки ту номитару гиромитар шаванд [153, с.39].

«**ō ... rōn**»: U- š pursīd kū ān 2 aswār ī **ō** ēn kust **rōn** āmad ҷe zamān bē widard [30, с.44]. (Тарчумаи он барои шарҳи мафҳуми «kust» дар боло оварда шудааст).

«**az ... hammis**»: ...xwad **az** aswārān ud stōrān **hammis** ō gursagīh ud tišnagīh mad [30, с.47]. / И он сам вместе со (своими) всадниками и конями испытывал голод и жажду [30, с.72]. Тарчумааш: Худ бо саворону сутурон хама ба гуруснагиву ташнагӣ омаданд [153, с.33].

«**pad ... abar**»: Brēhēnišn rāy kū abāyēd būdan **pad** ham šab **abar** Ohrmazd ī Šābūrān ābustan būd [30, с.61]. / По предопределению, как оно должно (было) быть, в ту же ночь она забеременела Ормаздом, сыном Шапура [30, с.82]. Тарчумааш: Сарнавиштро ҳамон шаб дар Хурмузди Шопурон обистан шуд» [153, с.45].

Муҳаққиқ А.Ҳасанзода (Ҳасанов) аз хусуси мафҳузмонии қолаби пешояндию пасояндии «**az ... abāz**» дар шеваи шимолӣ андешаронӣ намуда таъкид кардааст: «Бояд тазаккур дод, ки маъмултарин қолаби пешояндиву пасояндии осори садаҳои X-XIII «аз...боз» ба шумор меояд. Мавриди таъкид аст, ки чунин қолаб низ ҳанӯз дар забони порсии миёна мавриди истифода қарор дошт» [172, с.216]. Соҳибрисола барои тасдиқи андешаи хеш далели зеринро овардааст: Šābūr guft kū anōšag bawēd ēn pus ī man ast u-m **az** ēn and sāl **abāz** az ašmā pad nihān dāšt [30, с.62]. / Шапур сказал: «Будьте бессмертны! Это мой сын, и я его в течение этих нескольких лет прятал от вас» [30, с.83]. Тарчумааш: Шопур гуфт, ки: «Ҷовидон бошед, ин писари ман аст ва ман аз анд сол боз аз шумо пинҳон доштам» [153, с.46].

Давоми мантиқии айни ҳамин ҷумла, ки дар матни «КАБ» омадааст, ба назари мо, далели навбатии қолаби ёдшуда мебошад:

«**az ... abāz**»: Ardaxšīr guft kū ēd axwēškār čim ka-t **az** 7 sālāg **abāz** frazand (ī) ēdōn nēkōg az man pad nihān dāšt [30, с.62]. / Ардашир сказал: «Это

неподобающе. Почему ты в течение семи лет скрывал от меня такого хорошего сына?» [30, с.83].

Дар тарчумаи профессор Д. Саймиддинов аз ҳар ду ҷумлаи ғавқ унсури «боз» ғурӯғузур шудааст: Шопур гуфт, ки ҷовидон бодо! Ин писари ман аст ва ман дар ин чанд сол (боз – К.З.) аз шумо пинҳон доштам. Ардашер гуфт, ки: «Эй нодон, чаро ҳафт сол (боз – К.З.) чунин фарзанди некӯ ба ниҳон доштӣ?» [153, с.46].

Муҳаққиқи эронӣ М. Машкур хангоми тарчумаи ду ҷумлаи ғавқ то андозае қолаби аспро риоя карда, ин унсурро ҳамроҳи он овардааст (Ҷумлаи нахуст аз ҷониби профессор А.Ҳасанзода (Ҳасанов) ҳамчун далел оварда шудааст). Тарчумаи ҷумлаи дувум: Ардашер гуфт, ки Эй худсар, чаро ки ту аз ҳафт сол боз фарзанде чунин некуро аз ман пинҳон доштӣ» [32, с.214].

«**ēdōn čiyōn... homānāg**» (ба маънои ҳамчун; монанди): Mardōmān guft kū bāmdād ka xwaršēd tēx abar āwurd **ēdōn čiyōn** wād ī ardāy **homānāg** be widašt hēnd [30, с.45]. Шарҳи русиву тоҷикии ин ҷумла дар боло зикр гардида буд.

Ниҳоят, аз таҳлили сохтори пешояндҳои ғардӣ ва ғайриғардӣ метавон ба чунин хулоса расид:

1. Ба силсилаи пешояндҳои ғардӣ, ки бархе аз онҳо бозмондаи мустақими пешояндҳои даврони бостон ҳастанд, унсурҳои грамматикӣ чун «pad», «az», «ō», «abar», «abāg», «andar» ва ғ. мансуб ҳастанд.

2. Баъзе калимаҳои мансуб ба ҳиссаҳои дигари нутқ монанди исм, сифат, зарф ва пайвандак мисли «sar», «pas», «nazdik», «rēš», «azēr» дар давраи миёна ба ҳайси ҷузъи пешоянд ба кор рафтаанд.

3. Ба мушоҳида расидани ҳамнишинии пешоянд бо пешоянд бидуни фосила монанди «az abar», «pad abar», «tā ō» ва ғ.

4. Ҳамнишинӣ бо фосила, ки ҳар ду ҷузъро пешояндҳо ташкил мекунанд: «ō ... rōn», «pad ... abar», «az ... abāz» ва ғ. Баръакси қоидаи боло, дар миёни ин типҳои пешояндҳо калимаҳои дигар омада, барои бо фосила истифода шудани пешояндҳо мусоидат кардаанд.

5. Гунаҳои пешояндҳои бидуни фосила, ки як чузъашонро ҳиссаҳои дигари нутқ ташкил мекунанд, монанди «pad sar», «az pēš», «pēš az», «jud az» ва ғ. Дар ин ҳол бештар калимаҳои мансуб ба исм, сифат ва зарф омадаанд.

6. Ба қатори гунаҳои пешояндҳои бофосила, ки як чузъашонро ҳиссаҳои дигари нутқ (бештар исму сифат) ташкил мекунанд, «pad ... sar», «ō ... homānāg» ва ғ. мансубанд.

7. Дар давраи миёна пешояндҳои фардӣ бо дугона: «pad jud az» (пешоянди фардӣ (pad) + пешоянди дугонаи бефосила jud az (jud (сифат) + az (пешоянд)) ва ғ. ташаккул ёфтаанд.

8. Гунаҳои пешояндҳои бефосила, ки як чузъашонро ҳиссаҳои дигари нутқ ташкил додаанд, бандаки изофӣ қабул мекунанд (пешоянд + исмҳо, сифатҳо, зарфҳо, пайвандакҳо + бандаки изофӣ): «pad sar i», «ō sar i», «az ras i», «az nazdik i» ва ғ. Ин қолаб, дарвоқеъ, имкони пайванди бандаки изофиро бо пешояндҳо аз тариқи ба кор гирифтани як калимаи миёнҷӣ муяссар месозад, ки намунаи боризи он дар матни «КАБ» мушоҳида мегардад.

Акнун аз хусуси тобишҳои маъноии пешояндҳо, ки дар матнҳои забони форсии миёна ба назар расиданд, маълумот хоҷем дод. Пешояндҳо дар забони форсии миёна барои мушаххас гардидани мафҳуми гуногун нақши ба худ хосдоранд. Бояд гуфт, ки густураи маъноии бархе аз ин пешояндҳо нисбатан маҳдуд аст, дар ҳоле ки иддаи дигарашон доираи нисбатан фароҳи маъноиро соҳибанд. Аз рӯи мушоҳида маълум мегардад, ки маонии пешояндҳо дар давраи миёнаи инкишофи забони форсӣ дар мавриди бисёр бо маъноҳои пешояндҳои давраи бостон ҳамгун мебошанд.

Лозим ба ёдоварист, ки таносуби пешояндҳо аз рӯи ифодаи маъноҳои зикршуда ҳамгун нест. Ба назари мо, дар осори давраи миёнаи инкишофи забони форсӣ аз ҳама бештар пешояндҳои «pad», «az» ва «ō» имконияти бештари баёни чунин маъноҳоро ба уҳда доштанд. Баъзе намунаҳои дар зер тазаккурёфта нишон медиҳанд, ки гоҳ ду ё чанд пешоянд метавонанд барои ифодаи мафҳуми яксон ба ҷойи якдигар ба кор раванд, дар ҳоле ки дар мавридҳои чудагона ин аносири ёвари сервазифа бо якдигар ихтилофоти

маъноии нозуке доранд. Бидуни шубҳа, решаи ин шабоҳатҳо ва гуногуниҳои мафҳумҳои пешояндҳо дар забонҳои давраи бостон нухуфта аст. Ҳоло барои тақвияти ин андеша танҳо аз хусуси асли маъноии пешоянди «аз» ёдовар шуда, маонии боқимонда пешояндҳоро ба таври иҷмолӣ бо овардани ҷумлаҳои мухтасар нишон хоҳем дод.

Дар ЗАҲТ ба ин нукта ишора шудааст, ки пешоянди «аз» бо «һаҷа»-и забони форсии тоҷикии қадим алоқа дорад [112, қ.1, с.376].

Дар илми лексикология вожаҳои, ки беш аз як маъно доранд, ба ҳайси калимаҳои сермаъно пазируфта шудаанд. Дарвоқеъ, полисемия ҳосили тағйири таърихии маъноии калима аст, ки маъноии меҳварӣ (аслӣ) аз байн намеравад ва боқимонда маъноҳои дар асоси маъноии аслӣ зӯхур менамоянд. Бархе аз калимаҳои маъноии луғавидошта тадриҷан аз ҷунин хусусияти худ маҳрум шуда, ба гурӯҳи ҳиссаҳои номустақили нутқ шомил мешаванд. Ҷунин раванд, бешубҳа, маҳсули таърихӣ маҳсуб меёбад, ки натиҷаи он падидаи омадани вазифаҳои нави калимаҳои қуҳани забон аст.

Ҳоло аз рӯйи ҷунин нақша шаклҳо ва маонии пешоянди «аз» дар забонҳои санскрит, авестӣ ва форсии миёна ва пас аз он тобишҳои маъноии он дар забони тоҷикӣ мавриди паҷуҳиш қарор дода мешавад. Аз дидгоҳи таърихӣ пешоянди «аз» (az) бозмондаи «һаҷа»-и забони авестӣ ва «һаҷā»-и форсии бостон аст. Дар форсии миёна ба сурати «az» ва дар портӣ ба шакли «аҷ» ба қор рафтааст [248, с.40]. Муодили «һаҷā / һаҷа» дар забони санскрит, ки ба қавли забоншиносон «варосат (меросхӯр, меросгир) – и хоҳари забони авестӣ ва форсии бостон маҳсуб мешавад», ба гунаи «saçā» мавриди истифода қарор гирифта, он имкони ҳам пеш аз калима ва ҳам пас аз он омаданро дошт. Бояд гуфт, ки варианти «saçā» фақат дар «Ригведо» ба қор рафта, бо ҳолат (падеж)-и дарӣ¹ (локатив) ҳамроҳ шуда, бар нақши маъноии ҳамроҳӣ (комитатив) далолат доштааст. Мушташриқи шинохта Муниер-

---

¹ Ба назари мо, ба забони тоҷикӣ бори аввал истилоҳҳои ҳолати фоилӣ, рой, бой, барой, азӣ, изофӣ, дарӣ, нидой-ро забоншинос Ф. Шарифова бо таъя ба забоншиносии форсӣ ворид кардааст. Мо низ ба ҳамин таъя қардем.

Виллямс дар луғатномааш, ки ба шарҳ ва тарҷумаи вожаҳои санскрит ба англисӣ бахшида шудааст, унсури «saçā»-ро «хамроҳ бо наздики; дар; дар хузури» маънигузорӣ кардааст [304, с.1130]. Пешоянди мазкур аз исми «sacā» (аз решаи sac)-и забони санскрит ва «hak-»-и забони авестой, ки маъноҳои «хамроҳӣ кардан; хамроҳ будан; яке шудан; пайвастан; пайравӣ кардан»-ро дорад, гирифта шудааст [304, с.1130; 291, с.212]. Чунонки аз таҳлили маводи ғавқ ошкор шуд, маънои аслии калимаи «saçā» дар гузаштаи дур ифодаи «хамроҳӣ»-ст. Дар забони авестой вожаҳои «haxay» (Skr. Sakhay) ба маънои «дӯст, хамроҳ», «haxman» (Skr. sakman) ба маънои «дӯстӣ, хамроҳӣ» ва «haxədra» ба маънои «мачлис, мачмаъ» аз решаи «hak» (Skr. sac) сарчашма гирифтаанд [304, с.1744-1746]. Бояд гуфт, ки асоси чӯзӣ аввали калимаи мураккаби тобеи «haxā.maniš» ба маънои «дӯстманиш – он ки табиат (сиришт)-и дӯстона дорад» аз ҳамин реша гирифта шудааст [299, с.212].

Ниҳоят, пешоянди мазкур бо таҳаввулоти муайяни шакливу маъноӣ то имрӯз дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ боқӣ мондааст. Аммо бояд маънои аслии онро «хамроҳӣ» забт кард. Муоинаи баъзе осори забонҳои миёнаи эронӣ аз он дарак медиҳад, ки пешоянди «аз» ба маънои «хамроҳӣ» истифодаи васеъ доштааст. Масалан, дар осори забони портӣ, ки аз забонҳои эронии миёнаи шимолӣ-ғарбӣ мебошад, ин пешоянд дар шакли «až» дар ифодаи маънои ғавқ ба кор рафтааст:

u=t	mā	parmāyāh	kē	až	tu	pad	afrasāgīft	padkārēnd
у-т	на	фикр накун /андеш	ки	бо	ту	ба	таҳқир	мубориза кунанд

Яъне: «Ва тасаввур накун, ки **бо** ту аз сари таҳқир ва танаффур (чадал) мубориза кунанд» [293, с.50].

Шарқшинос Х. Бруннер хангоми таҳқиқи вижагиҳои наҳвии забони форсии миёна аз қолаби пешояндии «az ... hammis» ёдовар шуда таъкид мекунад, ки он дар забони форсии миёна барои ифодаи хамроҳӣ истифода шудааст ва далелеро аз «КАБ» меорад:

Xwad	az	aswārān...	hammis	ō	gursagīh	ud	tišnagīh	āmad
Худ	бо	саворон...	бо	ба	гуруснагӣ	ва	ташнагӣ	шуд

Яъне: «Худаш **бо** саворон ... ташна ва гурусна шуд» [294, с.143]. Барои ошкор шудани манзараи мазкур ҳоло матни пурраи он аз «КАБ», ки бо кӯшиши муҳаққиқ О.М. Чунакова таҳия шудааст, оварда мешавад: Ud Ardaxšīr az spāh ī xwēš wiyābān bē bud andar šab ō wiyābān-ē mad kē-š (pad-iš) ēč āb ud xwarišn ne būd xwad **az** aswārān ud stōrān **hammis** ō gursagīh ud tišnagīh mad [30, с.47]. / И Ардашир со своим войском заблудился и ночью пришел в пустыню, где не было ни воды, ни еды. И он сам вместе со (своими) всадниками и конями испытывал голод и жажду [30, с.72]. Тарҷумаи тоҷикӣ: Ардашер бо сипоҳи хеш дар биёбон шуд ва шаб ба биёбон омад, ки онро ҳеҷ обу гиёҳ набуд. Худ бо саворону сутурон ҳама ба гуруснагиву ташнагӣ омаданд [153, с.33].

Лозим ба ёдоварист, ки унсури «hammis»-ро, ки дар матни «КАБ» ҳамагӣ ду маротиба дар якҷоягӣ бо пешоянди «az» омадааст, муҳаққиқ О.М. Чунакова ба маънои «az ~ «с» (яъне аз ... бо, аз ... ҳамроҳи – К.З.)» таъкид кардааст [30, с.121]. Аммо, чунонки ба назар мерасад, дар мутуни тоҷикии он ин унсур ба гунаи «ҳамагӣ» забт шудааст. Вожаи «ҳама / ҳамагӣ» дар ин сарчашма ба шакли «hamōyēn – весь, все» омадааст [30, с.121].

Дар ин ҷумла низ пешоянди «аз» ҳамроҳиро ифода кардааст: Ēdōn gōwēnd kū warzāwand Ādur-Farrōbay ī pērōzgar ēdōn čiyōn xrōs-ē <†> suxr andar parrīd ud parr ō pist zad ud ān jām **az** pist **hammis** az dast ī Ardaxšīr ō zamīg ōbast [30, с.55]. / Говорят, что (тут) великий победоносный огонь Фарробай влетел в образе красного петуха и так ударил крылом по толокну, что чаша с толокном упала из рук Ардашира на землю [30, с.78]. Тарҷумаи тоҷикӣ: Чунин гӯянд, ки оташи неруманди Фарибайи пирӯзгар чун хурӯси сурх париду пар ба пист зад ва он чом бо пист аз дасти Ардашер бар замин афтод» [153, с.40]. Тарҷумаи форсӣ: Ардашер чун (он шароб)... мехост хӯрдан чунин

гӯянд, ки варчованд (муқаддас) Озарфари нубуғ ба монанди хурӯси сурх (даромад) ва андар парид ва пари хеш ба пист зад ва он ҷом бо пист аз даст ба замин афтод [32, с.202-203].

Дар забони тоҷикӣ пешоянди «бо» ҳам ҳамроҳӣ ва ҳам воситаеро дар анҷоми коре далолат мекунад, аммо пешоянди «аз» танҳо ба мафҳуми предмет алоқамандӣ дорад ва ҳамроҳиро низ ифода мекунад. Бояд гуфт, ки ин куҳантарин вазифаи маъноӣ пешоянди мазкур ба ҳисоб меравад ва ба ҳамин далел метавон ба ҷойи он пешоянди содаи аслии «бо»-ро гузошт: Инси молик ривоят кунад, ки ҳар ки як сол аз нияти дуруст бонги намоз кунад барои Худой Таоло рӯзи қиёмат ӯро бар дари бихишт бидоранд ва гӯянд онро, ки хоҳӣ шафоат кун [48, с.37].

Кунгура вайрон кунед аз манҷаник,
То равад фарқ аз миёни ин фарик [50, с.33].

Гуфт пайғамбар: «Адоват аз хирад
Беҳтар аз меҳре, ки аз ҷоҳил расад» [50, с.164].

Зи гавҳар Яман гашта афрӯхта,
Иморӣ як андар дигар дӯхта [70, ҷ.1, с.144].

Он яке девона дар барфе нишаст,
Ҳамчу оташ барф меҳӯрд аз ду даст [4, с.251].

Таҳқиқи осори бозмондаи аҳди бостон ва давраи миёнаи инкишофи забони форсӣ кушояндаи ин нуқта аст, ки пурбасомадтарин маъноӣ грамматикӣ он, пеш аз ҳама, ифодаи маъноӣ сарчашма буд. Профессор А. Ҳасанзода (Ҳасанов) низ чунин андешаро пуштибонӣ кардааст: *man az vas kas ašnūd* [173, қ.1, с.60; қ.2, с.69].

Аз таҳлили қиёси чанд ҷумлаи забони адабии муосири тоҷикӣ метавон собит сохт, ки обишхури чунин маъноӣ пешоянди «аз» даврони бостону миёнаи инкишофи забони форсӣ махсуб меёбад. Чунончи, дар ҷумлаи

«Сафедрӯд аз кӯҳҳои Курдистон сарчашма мегирад» [254, с.259] маълум аст, ки кӯҳҳои Курдистон оғози чоришавии ин рӯд ба ҳисоб меравад.

Маънои дигари пешоянди «аз» барои ифодаи соҳибият (моликият) буда, он низ маъхуз аз мафҳуми ҳамроҳӣ аст. Масалан, забоншинос Муниер-Виллямс ин масъаларо чунин асоснок мекунад: «Бо таваҷҷуҳ ба ин ки аз манзари таърихӣ вазифаи аввалияи «аз» баёни мафҳуми ҳамроҳӣ аст, метавон мафҳуми моликиятро густариши ҳамроҳӣ донист. Бояд гуфт, ки дар забони санскрит решаи **sac** ба маънои «доштан, молик будан» низ ба кор рафтааст [304, с.1130]. Мусаллам аст, ки мафҳуми соҳибият тааллуқи чизе ба касе ё чизи дигар мебошад ва мафҳуми ҳамроҳии он ду чизи бо якдигар бударо далолат мекунад. Бинобар ин, дар ҷумлаи «Ин китоб аз мо, инаш аз шумо» [112, қ.1, с.380], ки дар «ЗАХТ» барои ифодаи соҳибият оварда шудааст, китоб бо молики он (яъне мо ва шумо) ҳамроҳ аст. Ба назари мо, ифодаи чунин маънои пешоянди «аз» аз оғози давраи нави таърихи забони тоҷикӣ маншаъ гирифтааст: Гуфт: «Ман ғуломи туам ва ҳар чӣ дорам, **аз** они туст» [4, с.91]. Пас чун вафот кард аз ғояти хулқ ва тавозуи *ӯ* буд, ки ҳама адён дар вай даъво карданд: чухудону тарсоён ва муъминон, ҳар як гурӯҳ гуфтанд, ки вай **аз** мост [4, с.255].

Эй подшоҳи рӯи замин, давр **аз** они туст,

Андешаи тақаллуби даврон куну замон [6, с.361].

Қудрати худ бин, ки ин қудрат **аз** *ӯ*ст,

Қудрати ту, неъматӣ *ӯ* дон, ки *хӯ*ст [50, с.27].

Маънои дигари пешоянди «аз» баёни мафҳуми муқоиса аст. Ин роҳи дигари густариши маънои ҳамроҳӣ мебошад, ки дарк кардани он осон аст.

Чунин маънои пешоянди мавриди таҳлилро дар давраи миёна низ мушоҳида мекунем: **az hamdūyēn zanān vēh ud pirōz būd**.

Дар байти зерин ду калимаи алоҳида (ҳамдилӣ ва ҳамзабонӣ) дар мафҳуми беҳ будан ҳамроҳ шуда, ба ин васила муқоисаи онҳо (яъне ҳамдилӣ аз ҳамзабонӣ беҳтар мебошад) сурат гирифтааст:

Пас, забони маҳрамӣ худ дигар аст,

Ҳамдилӣ аз ҳамзабонӣ беҳтар аст [50, с.46].

Дар ҷумлаи «Дӯст аз душман наметиносад» [254, с.56] бояд дӯст ва душман бо ҳам ҳамроҳ бошанд, то муқоисаи онҳо аз якдигар сурат гирад. Ё дар ҷумлаи «Аҳмад аз Алӣ донотар аст» [264, с.223] исмҳои хоси Аҳмад ва Алӣ дар доноӣ ҳамроҳ шудаанд ва он гоҳ муқоиса сурат гирифтааст. Бинобар ин, мафҳуми ҳамроҳӣ асоси ба вуҷуд омадани муқоисаи ду предмет буда, бо пешоянди «аз» сурат гирифтааст, бе иштироки он қисми ду чиз имконнопазир мебошад.

Маънои сабабро ифода кардани пешоянди «аз» ҳанӯз дар даврони пешазмелодӣ ва нахустасрҳои миёна маъмул буд. Бино ба андешаи муҳаққиқон, дар забони авестой ҳам ҳолати бой ва ҳам ҳолати азӣ барои мафҳуми сабаб далолат мекардаанд. Дар форсии миёна ва ҷумлаи «аз» ва «аъ» барои далолат бар мафҳуми сабаб ба қор рафтаанд [294, с.145].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ низ пешоянди «аз» барои ифодаи сабабият серистифода буда, онро низ метавон чун маъноҳои боло густариши маънои ҳамроҳӣ номзад кард:

Аз харӣ ӯро намегуфт: «Эй лаин!

Ту аз он ҷой, чаро зорӣ чунин? [50, с.508].

Ҷунони аз муҳтавои байт маълум аст, сабаби «нагуфтани» «аз харӣ» буда, қорбурди пешоянди «аз» барои тавзеҳи феъл нигаронида шудааст. Ё мисоли дигар: Ва пайғомбар, алайҳи-с-салом, дилтанг ҳамебуд аз сухани он кофирон [59, с.645]. Ва аз паси он то ба қутби ҷанубӣ қас наҷвонад будан аз саҳтии гармои ӯ ва биллоҳ-ут-тавфиқ [82, с.11]. Ва он ҷо қас муқим наҷвонад шудан аз саҳтии гармо [82, с.17].

Ҳулоса, тамоми маъноҳои грамматикӣ пешоянди содаи аслии «аз», ки аз оғози давраи нави таърихи забони тоҷикӣ то имрӯз дар осори манзуму мансури аҳли адаби мо мавриди истифода қарор гирифтааст, ҳама натиҷаи густариши маънои аввалияи он мебошад, ки ҳамроҳиро далолат мекард. Ҳамчунин бояд гуфт, ки тобишҳои маъноии ин унсурӣ ёвар дар оғози ба

вазифаи пешоянд истифода шуданаш маҳдуд буда, тадричан васеъ гардид. Бо вучуди он, ҳама маъноҳои грамматикӣ дар доираи маънои лексикии он давр мезананд.

Ба ин тариқ, минбаъд аз хусуси маъноҳои мухталифи пешояндҳои дигари давраи миёна андешаронӣ карда, аз овардани ҷумлаҳо, ки ин аносири ёвари сервазифа дар дохили онҳо истифода шудаанд, худдорӣ хоҳем кард. Дар сурате матни комил оварда мешавад, ки дарки мафҳуми пешояндҳо дар алоҳидагӣ имконнопазир бошад. Илова бар ин, азбаски матни «КАБ» сарчашмаи асосии маводи тадқиқоти мо қарор гирифтааст, лозим донистем, ки далелҳоро бидуни ҳазфи ҷумла орем.

Пешояндҳое, ки дар ин давр барои ифодаи мафҳуми «макон» истифода шудаанд, қобили таваҷҷуҳанд: **pad** – «дар, бар, ба (=бар, дар канор)», **ō** – «ба, бар, дар», **az** – «дар», **abar** – «бар, дар, болои, рӯйи, дар канори, бар сари», **andar** – «дар, даруни, дохили», **andarg** – «дар, байни, миёни». Намуна: **pad** dar – «бар дар» [293, с.44]; **ō** dašn ārag – «дар самти рост» [293, с.78]; **az** dašn ārag – «дар самти рост» [284, с.78]; **abar** Staхr – «бар / дар канори Истахр» [305, с.127]; **andar** šahrān – «дар дунёҳо» [293, с.80]; **pad** zīšn – «дар меҳмонӣ» [293, с.56].

Инчунин барои нишон додани ҳад ва ҷиҳати маконӣ низ меояд: **tā/dā** – «то, то ба». Мисол: **tā** drayā danb – «то соҳили дарё» [305, с.127].

Гурӯҳи дигари пешояндҳои давраи миёна барои ифодаи мафҳуми «замон» омадаанд: **pad** – «дар, дар ҳангоми; ба, тайи, дар тули», **abar** – «дар, дар замони», **andar** – «дар», **ō** – «то, то ба», **tā/dā** – «то, то ба». Намуна: **pad** ōy-i-z āwām ī abdomen – «дар он рӯзгори вопасин (=охири замон)» [293, с.77]; **abar** sāl dō – «дар соли дувум» [305, с.127]. **dā** was sārān – «то солиёни бисёр» [293, с.53]. Мисол аз «КАБ»: **pad** šab – «ба шаб (=шабҳо)»: Ud pas az ān abāg Ardaxšīr mihr ud dōstīh ud dōšāram kard. Paywastag hamē **pad šab** ka Ardawān (ī) be šudag baxt bē xuft ān kanīzag pad nihān ō nazdīkīh ī Ardaxšīr šud ud tā nazd bām abāg Ardaxšīr būd ud pas abāz ō pēs Ardawān šud [30, с.42]. /...и затем подружилась с Ардаширом и полюбила (его). Постоянно, каждую ночь, когда

несчастный (букв, 'счастье его ушло') Ардабан засыпал, эта девушка тайком шла к Ардаширу и оставалась с ним до утра, а потом возвращалась к Ардабану [30, с.69]. Тарчумаи точикй: Пас аз он бо Ардашер дӯстӣ ва хушӣ мекард. Пайваста ҳар шаб чун Ардавони баргаштабахт мехуфт, он канизак пинхонӣ ба назди Ардашер мешуд ва то наздики бомдод бо Ардашер мебуд ва пас боз ба пеши Ардавон меомад» [153, с.28].

Пешояндҳо дар давраи миёна ҳамчун мафҳуми ифодакунандаи «сӯй; ҷиҳат ва самти ҳаракат» низ меомаданд: andar – «аз, аз миёни», tar/tare – он сӯйи, ба тарафи»: andar dašt – «дар (=аз миёни) дашт»: Gōr-ē andar dašt bē widard [30, с.41]. / «По степи пробежал онагр» [30, с.68]. Тарчумааш: «Гӯре дар дашт бигзашт» [153, с.27]; tar dahmayān – «аз миёни даҳмаҳо» [293, с.79]; tar ān čīdāg – «(ба) он сӯйи он чида» [305, с.123]; tare xwarāsān ērag ud xwarṇiwār – «ба тарафи шарқ, ҷануб ва ғарб» [293, с.61].

Пешоянди «рад» дар ифодаи мафҳуми «ба, ба сурати, ба шакли, ба унвони» истифода шудааст. Дар ин ҳолат пешоянди мазкур бо калимаҳои омадааст, ки фоил ё мафъули пеш аз худро тавсиф кардааст: pad dēs ī kanīzag – «ба шакли канизак» [293, с.40]; pad āyaft – «ба (=ба унвони) ҳадя» [305, с.9].

Пешояндҳои ифодакунандаи мафҳуми «руҷуъ» дар давраи миёна «рад», «рад-иш», «аз», «рӯ» буданд. Мисолҳо аз «КАБ»: Rōz-ē ka Ardaxšīr pad stōrgāh nišast ud tanbūr zad ud srud wāzīg ud hurrāmīh kard ӯy Ardaxšīr dīd ud pad-iš niyāzān būd [30, с.42]. / Однажды, когда Ардашир сидел в конюшне, играл на тамбуре, пел и веселился, она увидела Ардашира, влюбилась в него [30, с.69]. Тарчумаи точикй: Чун рӯзе Ардашер ба сутургоҳ нишаста танбӯр мезад ва сурудхониву хуррамӣ мекард, ӯ Ардашерро дида шефта гашт [153, с.28]; az ganj ašnūd – «аз ганҷ шунид»: Ud ka-š āgāhīh az ganj ašnūd dil hangrūdāg kard [30, с.44]. / А когда он услышал известие о сокровищнице, он огорчился [30, с.70]. Тарчумаи точикй: Ва чун огоҳӣ аз ганҷ бишнид, ошуфта шуд [153, с.30]; ašmā zanān rāy – «дар бораи шумо занон»: U-šān ӯ xwahar ī xwēš čiyōn zan ī Ardaxšīr būd nāmag nibišt (ud) paygām frēstīd kū rast ast ān (ī) ašmā zanān

rāy gōwēnd <kū> ka tō marg ī xwēšīwandān (ud) hamtōhmagān (ī) en wināhgār ud yazdān dušmen asazāgīhā pad marg ōzad framōš kard [30, с.54]. / И они написали своей сестре, которая была женой Ардашира, письмо и сообщили: «Верно то, что о вас, женщинах, говорят, если ты забыла о смерти своих родственников и близких, которых этот грешник, враг богов, неподобающе убил, и если... [30, с.77]. Тарчумаи точикй: Онхо ба хоҳари хеш, ки зани Ардашер буд, нома навишта пайғом фиристоданд, ки рост аст, ки шумо занонро гўянд. Чун ту марги хешовандону нажоди хеш, ки ин гунаҳкори душмани Яздон носазо ба марг бидушт, фаромӯш кардӣ [153, с.39].

Дар осори давраи миёна баъзе пешояндҳо барои ифодаи мафҳуми «шароит ва ҳолат» истифода шудаанд: **ō** – «дар, ба»: **ō** wirēg ud nihān-rawišnīh ēstād – «ба гурезу ниҳон буд (=дар гурез ва ниҳон зиндагӣ мекард)»: Ud Sāsān šubān (ī) Pābag būd ud hamwār abāg göspandān būd ud az tōhmag (ī) Dārāy ī Dārāyān būd ud andar dušxwadāyīh ī Alaksandar **ō** wirēg ud nihān-rawišnīh ēstād ud abāg kurdān šubānān raft [30, с.38]. / Сасан же был пастухом Папака и всегда находился при стаде овец. И был он из рода Дария, сына Дария, а в жестокое правление Александра он бежал и скрывался, бродя с пастухами-курдами [30, с.66]. Тарчумаи точикй: Сосон шубони Бобак буд ва ҳамвора бо гўсфандон ва аз нажоди Дорои Дороён. Ва дар фармонравоии Искандар ба гурезу ниҳон буд ва бо шубонони курд бирафт [153, с.25].

Мушоҳидаи осори давраи миёна аз он далолат мекунад, ки пешояндҳо барои ифодаи мафҳуми «далел ва иллат» низ омадаанд: az-iš – «ба далели он, ба хотири он», rāy – «ба далели, ба хотири»: ... pad tiš-ē kē ziyān nē **az-iš** šāyist būd – «ба хотири чизе, ки зиён аз он наметавонист бошад»: u-š pad passox (ī) o Ardashīr kard nibišt kū tō nē danagīhā kard ka pad tiš-ē kē ziyān nē **az-iš** šāyist būdan abāg wuzurgān stēzag burd ud saxwan društ-ēwāzīhā awi-š guft [30, с.41]. / И в ответе, который он дал («сделал») Ардаширу, он написал: «Ты поступил неразумно, когда из-за вещи, от которой не могло быть никакого вреда, поспорил с вельможами и грубо с ними разговаривал [30, с.68]. Тарчумаи точикй: ...ва дар посух, ки ба Ардашер кард, навишт, ки ту

нодонї кардї, чун ба чизе, ки аз он зиён нашояд будан. Бо бузургон ситеза бурдї ва сухан бо овози дурушт бад – ū гуфтї» [153, с.28]; **abar** ēn-iz yašt ud kirdagān – «низ ба хотири ин яшту аъмоли нек» [288, с.88]. Ardaxšīr xēšm **rāy** dāšt (ud) guft kū ēč zamān mā rāy u-š ōzan [30, с.56]. / Ардашир в гневе сказал: «Не медли больше и убей ее!» [30, с.78]. Тарчумаи тоҷикӣ: Ардашер, ки дар хашм буд, гуфт: «Ҳеч замон мапой ва ӯро бикуш!» [153, с.40]. jahišn ī abāyēd būdan **rāy** – «ба хотири тақдире, ки бояд бишавад»: Ud jahišn ī abāyēd būdan **rāy** andar zamān ān kanīzag ābustan būd ud Ardaxšīr az-iš zād [30, с.40]. / И, как должно быть согласно судьбе, девушка сразу забеременела, и у нее родился Ардашир [30, с.67]. Тарчумаи тоҷикӣ: Сарнавишт бояд буда, ки дар ҳол он духтар обистан шуду Ардашерро бизод [153, с.26].

Пешоянде, ки барои ифодаи мафҳуми «муқобила ва зиддият» омадааст: pad – «ба»: če dānāgān guft ēstēd dušmen pad dušmen ān nē tuwān kard če adān mard az kunišn ī xwēš awi-š rasēd [30, с.41]. / Что мудрецами сказано: «Враг не может сделать врагу того, что постигает неразумного человека из-за его собственных поступков» [30, с.68]. Тарчумаи тоҷикӣ: Бидон чун доноён гуфтаанд, ки душман ба душман он натавонад кард, ки марди нодонро аз кирдори хеш расадаш [153, с.28].

Дар давраи миёна пешоянди аз – «аз, аз миёни, аз ҷумлаи», дар баробари маъноҳои дигар, ифодакунандаи ҷузъе аз чизи дигар низ буд: **az** awēšān ēk – «аз эшон яке (= яке аз эшон)» [305, с.71]. Pābag marzbān ud šahryār ī Pārs būd ud **az** gumārdag ī Ardawān būd [30, с.38]. / Папак был марзбаном и владельцем Парса, и был он из лиц, назначенных Ардабаном [30, с.66]. Тарчумаи тоҷикӣ: Бобак марзбону шахриёри Порс ва аз гумоштаи Ардаван буд [153, с.25].

Дар осори давраи миёна пасоянди «-gāy» дар ифодаи мафҳуми «тааллуқ ва дорандагӣ» омадааст: Ud Pābag **rāy** ēč frazand ī nām-burdār nē būd [30, с.38]. / А у Папака не было сына-преемника [30, с.66]. Тарчумаи тоҷикӣ: Ва Бобакро (= барои Бобак – К.3.) ҳеч фарзанди номбурдор (= писар – К.3.) набуд [153, с.25].

Бояд гуфт, ки илова бар таснифоти маъноӣ пешояндҳоро метавон бар асоси вижагиҳои грамматикиашон боз ба гурӯҳҳои чудоғона дастабандӣ намуд. Ин унсурҳои ёвари сервасифа бо ҳиссаҳои дигари нутқ омада, калимаву таркибҳои гуногунро сохтаанд. Ин табақабандиро ба таври зайл метавон нишон дод:

1. Пешоянд + исм = сифат: **pad petīt** – «тавбакор», **pad gōhr** – «гавҳарин, гавҳарнигор» ва ғ.: Ud nūn-īz bōzišn gōw **pad petītīg** māndag. Hangār [30, с.41]. / Теперь же проси прощения молитвой покаяния в грехах. Учти [30, с.68]. Тарҷумаи тоҷикӣ: Акнун тавба гӯй ба гуноҳ, ба дуои патитӣ (суханони тавба аз «Авесто»)» [153, с.28]. Šab ka Ardawān xuft ēstād az ganj (ī) Ardawān šamšēr-ē hindūg ud zēn ī zarrēn ud kamar ī mēs-sār ud abesar ī zafrēn ud jān ī zarrēn ī **pad gōhr** ud drahm ud dēnar was ud zrēh ud zēn-abzār (ī) payrāst wasyār ud abārig was tis stād (ud) ō pēš Ardaxšīr āwurd [30, с.43]. / Ночью, когда Ардабан спал, она взяла из его сокровищницы индийский меч, золотое седло, пояс с изображением головы барана, золотую корону, золотую чашу, наполненную драгоценными камнями, много золотых и серебряных монет, кольчугу, богато украшенную сбрую и много других вещей и принесла Ардаширу [30, с.69]. Тарҷумаи тоҷикӣ: Шаб чун Ардаван хуфта буд, аз ганҷи Ардаван шамшери ҳиндиву зини заррин ва камарбанде бо нишони сари меш ва кулоҳи заррину ҷоми заррин бо босе гуҳару дираму динор ва ҷавшану зинафзори орастаи бисёр ва босе чизҳои дигар ситонду ба пеши Ардашер овард [153, с.29].

2. Пешоянд + исм = зарф: **pad awištāb** – «бошитоб, шитобон», **andar zamān** – «дарҳол, фавран» ва ғ.: Ardaxšīr asp 2 az bāragān ī Ardawān kē pad rōz-ē 70 frasang bē rawēnd zēn kard (ud) ēk xwad ud ēk kanīzag abar nišast ud rāh ō Pārs grift un **pad awištāb** hame raft [30, с.43]. / Ардашир оседлал из верховых коней Ардабана двух, которые проходят в день 70 парасангов, на одного сел сам, а на другого - девушка. Они взяли путь на Парс и быстро поехали [30, с.69-70]. Тарҷумаи тоҷикӣ: Ардашер ду асп аз борағони Ардавонро, ки рӯзе ҳафтод фарсанг мерафтанд, зин кард, бар яке худ ва бар дигар канизак

нишаст ва роҳ ба Порс гирифт ба шитоб ҳамерафт [153, с.29-30]. Ardashīr hurram be būd ud az ānōh **pad awištāb** bē raft [30, с.44]. / Ардашир обрадовался и поспешил оттуда [30, с.70]. Тарчумаи тоҷикӣ: Ардашер хуррам шуд ва аз он ҷой бошитоб бирафт [153, с.30]. U-š **andar zamān** Ardaxšīr ārāstag abāg 10 bandag ud was tis (ī) abd wēšist ud sazāgwār ō pēš Ardawān frēstīd [30, с.40]. / И он сразу послал к Ардабану Ардашира с 10 рабами и с множеством весьма удивительных и достойных даров [30, с.67]. Тарчумаи тоҷикӣ: Ӯ дархол Ардашерро биорост ва бо даҳ бандаву баче чизҳои сазовору аҷиб ба пеши Ардаван фиристод [153, с.27]. U-š **andar zamān** dādestān čiyōn bud nāmag ō Pābag nibišt [30, с.41]. И он сразу написал письмо Папаку о том, как все произошло [30, с.68]. Тарчумаи тоҷикӣ: Ва ӯ андар замон дoston чунон буд, нома ба Бобак навишт [153, с.28].

3. Пешоянд + феъл = исм: **pad did** – «падид»: Ardaxšīr xēšm grift u-š ō pus (ī) Ardawān guft kū hunar ud mardānagīh pad stambagīh ud dušrāmīh ud drōg (ud) adādestānīh ō xwēš kardan nē tuwān. Ēn dašt nek ud gōr ēdar was. Man ud tō ēdar dudīgar uzmāyišn kunēm (ud) nekīh ud dilīh ud čābukīh **pad did** āwarēm [30, с.41]. / Ардашир разгневался и сказал сыну Ардабана: «Талант и мужество нельзя присваивать жестокостью, бесчестьем, ложью и несправедливостью. Эта степь хороша, онагров здесь много. Давай мы с тобой еще раз попытаемся выявить достоинство, храбрость и ловкость» [30, с.67]. Тарчумаи тоҷикӣ: Ардашер хашм гирифт ва ӯ ба писари Ардаван гуфт, ки хунару мардонагӣ ба ситамгариву бешармӣ ва дурӯғу бедодгарӣ ба хештан кардан натавон. Ин дашт некӯст ва гӯр бисёр, ману ту дубора озмоиш кунем ва некӯиву чобукӣ аз худ падид оварем [153, с.27].

4. Пешоянд + зарф = зарф: **andar ham zamān** – «фавран, ҳамон мавқеъ»: **Andar ham zamān** kas mad ke Šābūr ō ānōh nīd [30, с.58]. / В это время пришел человек, который привел туда Шапура [30, с.80]. Тарчумаи тоҷикӣ: Андар замон он кас, ки Шопурро ба он ҷой овард, омад [153, с.42].

Мушоҳидаи забони осори бозмондаи давраи миёна аз он гувоҳӣ медиҳад, ки пешояндҳо дар ин давр ба вазифаи якдигар, инчунин дар

функсияи ҳиссаҳои дигари нутқ мавриди истифода қарор гирифтаанд. Таҳлили маводи дар ихтиёрбуда шоҳиди он аст, ки дар даврони мавриди назар пешояндҳои содаи асли ба вазифаи якдигар бештар омада, дар ифодаи унсурҳои ёвари дигар камтар мавриди истифода қарор гирифтаанд. Далелҳои зерини аз «КАБ» баргузидашуда исботи чунин андеша мебошанд.

Пешоянди «az» ба вазифаи пешоянди «bā»: Ud Ardaxšīr **az** spāh ī xwēš wiyābān bē bud andar šab ō wiyābān-ē mad kē-š (pad-iš) ēč āb ud xwarišn ne būd xwad az aswārān ud stōrān hammis ō gursagīh ud tišnagīh mad [30, с.47]. Азбаски шарҳу тарҷумаи ин ҷумла дар боло оварда шуда буд, бинобар ин аз такрори он худдорӣ менамоем.

Пешоянди «az» ба вазифаи пешоянди «andar»: Šābūr guft kū anōšag bawēd ēn pus ī man ast u-m **az** ēn and sāl abāz az ašmā pad nihān dāšt [30, с.62]. Ҷумлаи мавриди назар низ дар боло бо шарҳу тарҷума оварда шудааст, аз ин рӯ аз такрори он парҳез карда шуд.

Пешоянди «az» ба вазифаи пешоянди «tā»: Ardaxšīr guft kū ēd axwēškār čim ka-t **az** 7 sālāg abāz frazand (ī) ēdōn nēkōg az man pad nihān dāšt [30, с.62]. Тарҷумаи форсӣ: Ардашер гуфт, ки «Эй нохешкор (худсар)! Чаро ки ту то ҳафт сол боз фарзанди эдун некӯ аз ман ба ниҳон доштӣ» [80, с.209].

Пешоянди «abar» ба вазифаи пешоянди «ba»: **Abar** an bun abēr-iz cēhisnīg ud handēsīdār bud ku ma agar-am az abargar ne brēhēnīd ēstēd kū Ērān-sahr pad ēw-xwadāyīh be sāyēd wināristan [30, с.58]. / И по этой причине (Ардашир) был очень печален и задумчив, (размышляя): «Может быть, мне не предназначено богом сделать Эран-шахр единым государством» [30, с.80].

Пешоянди «abar» ба вазифаи пешоянди «andar»: Gōr-ē andar dašt bē widard. Ud Ardaxšīr ud pūs ī meh ī Ardawān az pas <ī> an gōr tāxt ud Ardaxšīr andar rasīd tigr-ē ēdōn ō gōr zad kū tigr ta parr pad aškamb andar šud ud dudīgar sog be widard ud gōr **abar** gyāg murd [30, с.41]. Andar zamān tigrag (ī) čōbag az diz firōd mad (ud) tā parr pad warrag (ī) **abar** xwān būd bē nišast [30, с.50].

Ҷумлаи мазкур дар се нусхаи зердасти мо, ки аз ҷониби профессор Д. Саймиддинов, С. Ҳидоят ва М. Машкур таҳия гардидааст, ба таври зайл забт

шудааст: Андар замон тире чӯбин аз диз фуруд омад ва то пар ба барра, ки **дар** хон буд, фуру нишаст [153, с.35]. Андар замон тире чӯбӣ аз диз фуруд омад ва то пар ба баррае, ки **бар** хон буд, нишаст [80, с.189]. Андар замон тире чӯбин аз диж фуруд омад ва то пар ба баррае (бирёне), ки **бар** хон буд, нишаст [32, с.193].

Пешоянди «abāg» ба вазифаи пешоянди таркибии номи изофии «бо ҳамроҳи»: (ud) abārig xastag (ud) dastgīr kard ud az kurdān šāh **abāg** pusrān brādarān (ud) frazandān was xīr ud xwāstag ō Pārs wisē kard [30, с.48]. Awēšan was hangrūdaghā ō Ardaxšīr guft kū gizistag bawād gannāg mēnōg ī druwand kē ēn uzdēs ēdōn čēr pādāyāwand kard ēstēd kū hamōyēn mardōm ī kustaghā az dēn ī Ohrmazd ud amahraspandān wiyābān kard ēstēnd ud wuzurg xwadāy-iz mard čiyōn Ardaxšīr ud spāh <ṭ> ī-š **abāg** hamōyēn az dast (ī) awēšan dušmenān ī druwandān uzdēs-paristagān sar ō stōwīh wardēnīd [30, с.51].

Пешоянди «andar» ба вазифаи пешоянди «az»: Gōr-ē **andar** dast bē widard [30, с.41]. Тарчумаи тоҷикӣ: Гӯре **дар** дашт бигзашт... [153, с.27].

Баъзан пешояндҳо ба вазифаи пайвандакҳо омадаанд. Масалан, пешоянди «bē» ба вазифаи пайвандаки пайвасткунандаи хилофии «аммо, вале» ба қор рафтааст: Ardawān škuft sahist ud guft kū hangār kū aswār ī dōgānag dānēm **bē** ān warrag čē sazēd būdan? u-š az dastwar pusrīd [30, с.45]. Тарчумаи форсии С. Ҳидоят: Ардавон шигифт намуд ва гуфт: «Ангор ки асубор (саворон) – и дугонаро донем, **ба** он барра чӣ сазад будан?» Ваш (ӯ) аз дастур пурсид» [80, с.181]. Тарчумаи форсии М. Машкур: Ардавон шигифт монда гуфт, ки ангор, ки саворони дугонаро донистем, **вале** он барра чӣ тавонад будан [32, с.184].

Қумлаи зерин низ дорои чунин хусусият аст, ки таҳиягари матни русии он О.М.Чунакова ба он ишора кардааст [30, с.111]: Ud Ardaxšīr tarsīd kūmā agar mardōm ī deh wēnēnd šnāsēnd ud griftār kunēnd (ud) andar deh nē **bē** pad kustag-ēw ē deh widard [30, с.43]. Тарчумаи форсии С. Ҳидоят: Ва Ардашер тарсид, ки: «Магарам мардуми деҳ бинанд ва шиносанд ва гирифтोर кунанд». На андар деҳ, **ба** ба кустаи (ҳаволӣ) деҳ гузаштанд [80,

с.179]. Тарҷумаи форсии М. Машкур: Ва Ардашер тарсид магараш мардуми деҳ бинанд ва шиносанд ва гирифтор кунанд. Андар деҳ нарафта ба канори деҳ гузашт [32, с.182]. Тарҷумаи тоҷикӣ: Ардашер тарсид, ки мабодо мардуми деҳ бинанду шиносанд ва гирифтор кунанд, на аз деҳ, **аз** канори деҳ бигзашт» [153, с.30].

Муҳаққиқ О.М. Чунакова пешоянди «bē»-и ҷумлаи зеринро низ ҳамчун пайвандаки пайваस्तкунандаи хилофӣ маънидод кардааст [30, с.111]: U-šān may nē būd **bē** wašag rēš āwurd ud mēzd rāyēnīd (ud) āfrīnagān kard [30, с.51]. Тарҷумаи форсии С. Ҳидоят: Эшонро май набуд, **ба** вашкала пеш оварданд... [80, с.191]. Тарҷумаи форсии М. Машкур: Эшонро май набуд, **валекин** вашкала (оби ангур) пеш оварда... [32, с.196]. Тарҷумаи тоҷикӣ: Эшонро май набуд, обчав пеш оварданд ва ситойиши додаи офаридгор карданд [153, с.36-37].

Ҳамин тариқ, аз таҳлили пешояндҳо, ки ба вазифаҳои гуногун омадаанд, маълум мегардад, ки пешоянди «az» бештар дар корбурди пешояндҳои дигар мавриди истифода қарор гирифта, пешоянди «bē» бошад, дар мавридҳои алоҳида ба вазифаи пайвандак омадааст.

2.2. Пайвандакҳо

Дар катибаҳои порсии қадим мо ду гурӯҳи пайвандакҳо дучор меоем: пайваस्तкунанда ва тобеъкунанда. Профессор Д. Саймиддинов доир ба ин гурӯҳи пайвандакҳо чунин гуфтааст: «Ба ин гурӯҳ (пайвандакҳои пайваस्तкунанда-К.З.) ду пайвандаки энклитикии пайваस्तкунанда, ки ба охири исмҳо замима мешаванд, низ шомиланд: - ња ба маънои «ва, ҳам», дар ҳоли такрори исм ба маънои «ҳам... ҳам, ҳам... ва ҳам» ва пайвандаки энклитикии «ё», ҳангоми такрор «ё... ё, чи... чи, хоҳ ... хоҳ» [154, с.72].

Муҳаққиқи мазкур ба ҳайси пайвандакҳои тобеъкунанда «hya», «tya», «yātā», «yavā», «hyavā», «yadā», «yaθā», «rasavā yaθā»-ро оварда, дар заминаи мисолҳо нишонаҳои грамматикӣ онҳоро нишон додааст [154, с.73-74].

Профессор А.Ҳасанзода (Ҳасанов) аз хусуси пайвандакҳои пайваस्तкунанда мулоҳизаронӣ карда, доир ба яке аз серистеъмолтарини онҳо чунин навиштааст: «Дар давраи мазкур... пайвандаки пайваस्तкунандаи «uta» дучор меояд, ки дар давраи сонӣ он ба «-u» табдил ёфтааст: uta>ud>u: Uta Pārsaiy uta Mādaiy **uta** aniyāhuvā dahyušuvā – Ҳам дар Порс, ҳам дар Мод, ҳам дар дигар кишварҳо...») [173, қ.1, с.60].

Пайвандакҳои тобеъкунандаи забони порсии қадим мисли забони адабии муосири тоҷикӣ навъҳои гуногуни ҷумлаҳои пайравро ба сарҷумла тобеъ менамуданд. Чунончи, ҷонишини ишоратии нисбии «hya» ҷумлаи пайрави муайянкунандаро ба сарҷумла тобеъ менамуд: вага vazraka Ahuramazdā **hya** imām āsmānam adā – Худои бузург Аҳурамаздо, кадоме ки ин осмонро офарид.

Унсуре ёвари «taya» ҷумлаи пайрави хабарро ба сарҷумла тобеъ менамуд: ima **taya** adam akunavam (Ин он аст, ки ман кардам).

Дар катибаҳои ин давра пайвандакҳоеро дучор меоем, ки ҳамаи онҳо аз ҷонишини нисбии **ya** ба вучуд омадаанд. Мисол, пайвандаки **yatā** (вақте ки, замоне ки) ҷумлаи пайрави замонро ба сарҷумла тобеъ мекард:

Ahuramazdāmaiū upastam abara yatā imam xšaθram hamadārayaiū – Хурмуз, то замоне ки ин ҳокимиятро бар дӯш доштам, ба ман ёрӣ дод.

Пайвандаки «уаθā» «чунон ки, тавре ки» ҷумлаи пайрави тарзи амалро ба сарҷумла тобеъ менамояд: *taya šam adam aθaham, ava akunava uaθā mām kāmā āha.*- Оне, ки ман ба онҳо гуфтам, онҳо иҷро карданд, чунонки ман мехостам.

Ҳамин тавр, дар забони порсии қадим барои тобеъ кардани хелҳои гуногуни ҷумлаҳои пайрав ба сарҷумла пайвандакҳои уаθа «ҳоло ки», раθāva уаθā «баъди он ки», *yadiū* «агар» ва монанди инҳо истифода мешуданд [173, қ.1, с.60-61].

Пайвандакҳои порсии миёна низ мувофиқи вазифаашон ба ду гурӯҳ чудо мешуданд: 1) пайвасткунанда; 2) тобеъкунанда.

Ба пайвандакҳои пайвасткунанда калимаҳои «*ud*», «*u-*» (ва), «*auāb*» (ё), «*bē*» (вале), «*nē... ud...nē*» (на...на), «*ham... ud... ham*» (ҳам...ҳам) дохил мешаванд, ки қариб ҳамаи онҳо аз пайвандак ва ҳиссаҷаҳои умумиэронӣ ибтидо гирифтаанд.

Лозим ба ёдоварист, ки пайвандаки пайвасткунандаи «*ud*» дар давраи мазкур ду вазифаро ба уҳда дошт. Муоинаи матни «КАБ» аз он гувоҳӣ медиҳад, ки унсури мавриди назар дар як ҳолат ҳамчун пайвандаки пайвасткунандаи паиҳам истифода шавад, дар мавриди дигар ба вазифаи пайвандаки хилофӣ ба кор рафтааст. Ҷумлаи зерин далели ин пиндор мебошад, ки айни як унсур дар як ҷумлаи воҳид ба ҳар ду вазифа истифода шудааст: *Xwad ān rōz rōy (ī) widāxtag dāšt ud* (аммо – К.3.) *Burzag ud* (ва – К.3.) *Burzādur yazišn ud azbāyišn ī yazdān frāz kard* [30, с.53]. / В тот день он сам взял расплавленную медь, а Бурзак и Бурзатур произнесли молитвы и заклинания богов [30, с.76]. Тарҷумаи тоҷикӣ: Худ он рӯз миси гудохта дошт. Бурзу Бурзодур парастӣшу ситойиши Яздон карданд [153, с.38].

Чунонки дида мешавад, унсури мавриди таҳлил, ки аввал ба вазифаи пайвандаки пайвасткунандаи хилофии «аммо» омадааст, дар тарҷумаи тоҷикӣ фуруғузур шудааст. Ё шояд унсури номбурда дар матни паҳлавии

чопи Е.К. Антия, ки профессор Д. Саймиддинов ба он така кардааст, афтида бошад. Ниҳоят, ҳарчанд дар тарҷумаи тоҷикии он, ки дар боло зикр шуд, пайвандаки «аммо» набошад ҳам, аз мухтаво ва мазмуни умумии ҷумла аён аст, ки будани ин унсур дар таркиби матн ҳатмист.

Мисоли дигар ба айни ҳамин қолаб: *Ardaxšīr pēš az ān uzdēs-paristagān ud kār-framānān pad čāšt mast ud abē-bōy kard ēstād (ud) xwad abāg rahīgān ī xwēš ō pēš Kirm šud* [30, с.53]... / (А еще) до этого Ардашир за едой напоил до бесчувствия служителей и управляющих идола, а сам пришел к Червю со своими слугами [30, с.76]... Тарҷумаи тоҷикӣ: Ардашер пеш аз он бутпарастону хидматгоронро ба чошт масту беҳуд карда буд ва худ бо чокарони хеш ба пеши Кирм шуд [153, с.38]... Дар шоҳиди мазкур пайвандаки «ud» бори аввалу дуҷум ба маънои муқаррарии худ омада бошад, маротибаи сеюм ба вазифаи «аммо» омадааст.

Бояд гуфт, ки аз лиҳози вусъати вазифа пайвандакҳои пайваस्तкунанда дар давраи миёна ҳамгун набуданд. Агар аз байни чунин пайвандакҳо «ud» (ва) сервазифа бошад, пас «ayāb» (ё) бештар ба маънои муқаррарии худ истифода шудааст: *Xwamn-wizārān guft kū ān kē ēn xwamn pad-iš dīd ōy ayāb az frāzandān ī ān mard kas-ē ō pādixšāyih ī gēhān rasēd...* [30, с.39]. / Толкователи снов сказали ему: «Тот, кто был виден в этих снах, он сам или кто-нибудь из его сыновей достигнет царствования над миром... [30, с.66]. Тарҷумаи тоҷикӣ: Хобгузoron гуфтанд, ки он ки ин хоб дидааст, ӯ ё аз фарзандони он мард касе ба подшоҳии ҷаҳон расад... [153, с.26].

Профессор А. Ҳасанзода (Ҳасанов) аз мутуни форсии миёна ба силсилаи пайвандакҳои пайваस्तкунанда инҳоро мансуб доништааст: **Ud:** *pad stōrgāh nišast ud tambur zad ud srud... ud hura Mih kard*— Ба саисхона нишасту ... танбӯр заду хурсандӣ кард; **U:** *tā nun vas frasang zamig šud u-tān griftan nē tuvān* – То акнун бисе фарсанг заминро рафтанд ва ба шумо доштани онҳо ғайриимкон аст; **Ayāb** <порсии қадим *ada: ka pus i pādixšāyihā ayāb čagarihā nēst...* – агар писарро, ки аз никоҳи қонунӣ ё чакарона набошад...; **Bē** <эронӣ

bait: ātaxš i zan... ō frazand nē, **bē** ō šōy rasēd – Оташи гирондаи зан ба фарзанд не, балки ба шӯй расид [173, қ.2, с.70].

Агар пайвандакҳои пайвастанда идома аз давраи умумиэронӣ бошанд, пас аксари пайвандакҳои тобеъкунанда маҳсули давраи миёна мебошанд ва бештар аз ҷонишину зарфҳо ба вучуд омадаанд. Ба силсилаи чунин пайвандакҳо калимаҳои «агар», «ҷе» (зеро ки), «ҷиӯн» (хамин ки, зеро ки), «ка» (вакте ки, агар), «ку» (барои он ки, чунки, назар ба), «тā» (зеро ки) дохил мешаванд: Pad frahangx^vāstarih tuxšāg bavēd **čē** frahang tōhm i dānišn – Дар фарҳангҳои боғайрат бошед, зеро ки фарҳанг тухми дониш аст. Kanizag **čiyōn** nazd ō bām būd, abāz ō gāh i x^vēš... šūd – Канизак, ҳамин ки бомдод фаро расид, ба ҷойи хеш рафт. ... ud **ka** sāl ē(v) čand būd, kanizag ō dad i zanān mad – ва вакте ки чанд сол гузашт, духтар ба синни занон расид. Ēdōn paidāg ku Ardaxšēr virēxt šūd – Акнун пайдост, ки Ардашер гурехт.

Ҳоло мехоҳем доир ба вазифаҳои пайвандакӣ «ки», ки дар давраи бостон ва миёнаи инкишофи забони тоҷикӣ истифода мешуд, маълумот диҳем. Таҳлилу баррасии осори таҳқиқии забоншиносон аз он гувоҳӣ медиҳад, ки муҳаққиқон танҳо бо ишораи як вазифаи маъмули ин пайвандак – тобеъ кардани ҷумлаи пайрав ба сарҷумла маҳдуд монда, аз хусуси вазифаҳои дигараш хомӯширо ихтиёр кардаанд. Лозим ба ёдоварист, ки пайвандакӣ мавриди назар дар иҷрои чанд вазифаи дигар ба қор рафтааст. Муҳимтарин ва маъмултарини он ҳамчун пайвандак (ки), ҷонишини саволӣ (кӣ) ва ҳиссача (-ки) истифода шуданаш мебошад, ки дар бархе дастурҳои забони тоҷикӣ қайд гардидааст. Ин ҷо мехоҳем ба хоҳири дарёфти гунаи аслии ва вазифаи ибтидоии он ба суратҳои пешина ва вазифаҳои таърихӣ ин пайвандак таваҷҷуҳ карда бошем.

Дар оғози ташаккули забони адабии тоҷикӣ дар хатти арабиасоси форсӣ-тоҷикӣ вожаи мазкур ба гунаи «ки» ҳамгун (⁴) забт мешуд. Муҳаққиқи шинохта П.Н. Хонларӣ дар робита ба ин масъала чунин гуфтааст: «Ба ин маънӣ, ки дар як нусхаи куҳан ҳама ҷо сурати воҳидеро барои нишон додани

хар се калима (кē, kū ва ка – К.З.) ба кор бурдаанд ва чойи дигар сурати воҳиди дигарро» [284, ҷ.3, с. 406].

Дар сангнавиштаҳои аҳди бостон ва осори давраи миёнаи инкишофи забони форсӣ он ба гунаҳои «hya», «yō», «tya» ва «ka» зикр гардидааст. Профессор Д. Саймиддинов зимни баррасии пайвандаҳои тобеъкунандаи форсии бостон чунин навиштааст: «Пайвандаҳои тобеъкунанда дар форсии бостон мисли забони авестӣ аз ҷонишинҳои нисбӣ бо анҷомаҳои ҳолатҳо аз ин ҷонишинҳо шакл гирифтаанд, ки тартиби онҳо чунин аст: hu - < ha- ya, ty < ta- taaya, яъне асоси ҷонишинҳо бо иловаи асоси дигари ҷонишин уа-: ha+ya > haaya, ta+ya > taaya, аммо дар имлои хати мехӣ: hya, tyā» [154, с.73]. Муҳаққиқи мазкур пас аз мушаххас кардани маншаи зуҳури пайвандаҳои тобеъкунанда ду тарзи навишти пайвандаки «ки»-ро овардааст: «**hya** (=ha+ya) «ки»:atar imā dahyāva martiya **hya** āgariya āha avam ubartam – Дар ин кишварҳо марде, ки вафодор буд, ӯро хуб навохтам...; **tya** (=ta+ya) «ки»: kārahya naiy azdā adava **tya** Bardiya avaçata – Мардум огоҳ набуд, ки Бардия кушта шуда [154, с.73].

Аз овонависӣ ва ҳарфнависии катибаҳои аҳди бостон, ки аз ҷониби муҳаққиқ сурат гирифтааст, маълум мегардад, ки дар айни як ҷумла ду тарзи зикри ин пайвандак ба назар мерасад:

«4.ya narā. θātīy Ariyāramna ruça Nahāmanišah – ки набера. Ариярамна – писари Ҳахоманиш мегӯяд.

5. iyam dahyāuš Pārsā **tya** (таъкид аз мост – К.З.) adam dārayā – ...ки дар тобеияти ман аст.

6. miy **hya** (таъкид аз мост – К.З.) uvaspā umartiyā manā бага... – Шох Ариярамна гӯяд: «Ин кишвари Порс, ки ман дорам, ки (дорои) аспони хуб ва мардони хуб (аст), Худои...» [154, с.83].

Профессор Х. Виллямс илова бар ин тарзҳои навишти пайвандак, гунаи «yō», «tyat» ва «kā»-ро овардааст. Ӯ низ ба вазифаи пайвандаки «ки» истифода шудани унсури «hya»-ро пуштибонӣ мекунад: «baga vazrka

Ahuramazdā **hya** imām būmīm adā – Ахурамаздо Худойи бузург (аст), касе ки ин сарзаминро офарид» [298, с.35].

Дар мисоли зерин ин пайвандак ба гунаи «yō» пас аз чонишини «azəm» омадааст: «āat hē mraom azəm **yō** ahurō mazdā – Он гоҳ ūро гуфтам: «Ман, ки Ахуромаздо (ам) [298, с.359].

Дар далели дигар пайвандаки тобеъкунандаи «ки» ба шакли «tyat» (профессор Д.Саймиддинов бидуни «t» забт кардааст) омадааст: mātyatmām xšnāsāti **tyat** adam bardyah naid ahmi – Мабодо маро бишносад, ки ман Бардия нестам [298, с.358].

Муҳаққиқ М. Абулқосимӣ ҳангоми шарҳи унсурҳои ёвари «yō» ва «yat» чунин навиштааст: «**yō** – ҳолати фоилии муфради музаккар аст аз **ya** «ки». Муодили ин калима дар форсии бостон **hya** аст. «Касраи изофа»-и форсӣ бозмондаи **hya**, **ya** аст..., **yat** мавсул аст ба маънии «ки» [248, с.49].

Бояд гуфт, ки ин пайвандак дар катибаҳои форсии бостон дар шаклгирии пайвандакҳои дигари тобеъкунанда нақши боризе дорад. Масалан, аксари ҷумлаҳои пайрави замон, макон ва монандии форсии бостон бештар бо ин пайвандак ба гунаҳои «yātā < yā+tā «то ин ки; ҳангоме ки; мисли он ки», yāθā < yā+θā (θā < thā) «ҳамчунон ки; он гоҳ ки; чун; ҳангоме ки; мисли он ки», yaniy < ya+niy «чое ки» [154, с.73] сохта шудаанд. Мушоҳида мешавад, ки дар давраи баъдии инкишофи забон бо сабаби зуҳури таҳаввули сохторӣ дар забон ҷойи ин пайвандакҳоро пайвандакҳои таркибҳое гирифтанд, ки онҳо бо «ки» ташаккул ёфтаанд.

Ниҳоят, унсури «hya» дар шакли «ī» ба давраи миёна расида, дар давраи нав он ҳамчун бандаки изофӣ мавриди истифода қарор гирифт [298, с.8-11].

Дар давраи бостон «kī»-и саволӣ комилан аз пайвандак ва ҳиссаҷаи ҳамгунаш фарқ мекард. Пурсишҷонишини «kī» дар забони авестой ба сурати **ka** (дар шаклҳои сарфии гуногун) ба кор рафтааст. Лозим ба тавзеҳ аст, ки чонишини саволии «kī» дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ҳосили таҳаввули ҳамин сурат аст. Мушоҳидаи осори даврони мавриди таҳлил аз он шаҳодат медиҳад, ки ин вожа бештар дар оғози ҷумлаҳо меомад: kahmāi mā

θawarōždūm? kā ma tašat? [Барои кӣ маро офаридед? Кӣ маро офарид – 49, с.93]. Забоншинос М. Абулқосимӣ ҳангоми овонависӣ, ҳарфнависӣ ва тарҷумаи бахше аз «Вандидод» бар он таъкид мекунад, ки «kahtāi ҳолати мафъулила муфради музаккар аст аз ka «кӣ» [248, с.48].

Нақши пайвандаки «kē» дар ташаккули ҷумлаҳои мураккаби давраи миёна бориз буда, барои васлгардии ҷумлаҳои пайрави гуногун бо сарҷумла хидмат кардааст. Дар баробари ин вожаи мавриди таҳлил ҳангоми корбурдаш барои ҳар як навъи ҷумлаи пайрав суратҳои хоссаи худро дошт. Дар давраи миёна ҷумлаҳои пайрави мубтадо, хабар, муайянкунанда, ҳол ва ғ. бо нишонаҳои мухталиф ба кор рафтаанд. Масалан, ҷумлаи пайрави муайянкунанда бо сарҷумла бештар бо унсурҳои ī (ки), kē (кӣ) ва čē (чӣ) алоқаманд мешуд.

Пайвандакҳо дар забонҳои эронии миёнаи ғарбӣ пас аз исмҳо бо фосила ё бе фосила меомаданд. Бояд гуфт, ки дар ҳар ду ҳолат онҳо ба калимаи пеш аз худ омада марбутанд: u-m dīd draht-ē **kē** (таъкид аз мост – К.З.) haft azg radiš būd – Дарахте дидам, ки ҳафт шоха дошт [49, с.53].

Чунин навъи ҷумлаҳоро дар матни «КАБ» метавон мушоҳида кард: U-š rad frahang ī (таъкид аз мост – К.З.) - š ast <ī> bar (ud) pādāšn framāyēm [30, с.40] . / И мы его вознаградим за то образование, которое у него есть [30, с.67]. Тарҷумаи тоҷикӣ: ...ӯро ба фарҳанге, ки ҳасташ, подош фармоем [153, с.27].

Профессор А. Ҳасанзода (Ҳасанов) низ аз хусуси ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи ин давр андешаронӣ карда чунин гуфтааст: «Ҷумлаҳои мураккаби тобеи ин давра чун забони ҳозира дорои типҳои гуногуни ҷумлаи пайрав (замон, макон, сабаб, мақсад, шарт, муайянкунанда) буданд, ки ҳар кадоме воситаҳои вижаи алоқаро доштанд. Вале аз ҳама бештар дар матнҳои ин давра ҷумлаи мураккаби тобее ривоч гирифтааст, ки ҷумлаи пайрави муайянкунанда дорад. Ин ҷумлаи пайрав аъзоҳои гуногуни сарҷумларо, ки бо исм ифода гардидаанд, шарҳ дода, ҳамеша баъди аъзои эзоҳдиҳандаш чой мегирад» [173, қ.2, с.73]. Ҳамин тариқ, маълум мегардад, ки пайвандаки «ки»

дар осори форсии миёна дар ташаккули ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба суратҳои «кē» ва «ī» ба кор рафтааст.

Дар матни «КАБ» пайвандаки «ки» дар ташаккули ҷумлаи пайрави хабар ба сурати «kū» омадааст: *pursīd kū* (таъкид аз мост – К.З.) *ēn zanišn kē kard?* [30, с. 41]. / Спросили: «Кто так пустил стрелу (выстрелил)?» [30, с.68]. Тарҷумаи тоҷикӣ: Пурсид, ки: «Ин заниш (зарба) кӣ кард?» / «Пурсиданд, ки: «Инро кӣ кард» [153, с.27]. *Ardayšīr guft kū* (таъкид аз мост – К.З.) *čē hamē gowēh?* [30, с.58]. / Ардашир сказал: «Что ты говоришь?» [30, с. 80]. Тарҷумаи тоҷикӣ: Ардашер гуфт, ки: «Чӣ ҳаме гӯйӣ?» / «Ардашер гуфт, ки чаро чунин гӯйӣ» [153, с.42].

Далели зерин низ моро итминон мебахшад, ки пайвандаки мавриди таҳлил дар давраи миёна барои ташаккули ҷумлаи пайрави хабар бештар ба гунаи фавқ забт шудааст: *rāst gōw kū* (таъкид аз мост – К.З.) *tō az frazandān ī kē hēh?* [30, с.61]. / Скажи правду, ты чья дочь? [30, с.82]. Тарҷумаи тоҷикӣ: Рост бигӯй, ки ту аз фарзандони кӣ ҳастӣ? [153, с. 44-45].

Чунонки аз маводи таҳлилшуда бармеояд, сарҷумлаи ин навъи ҷумлаҳо аз ду калима беш набуда, имкон дорад аз як калима низ иборат бошад.

Муҳаққиқ М. Баҳор ҳини муайян кардани замони гардиши «kū» таъкид мекунад, ки «... кофи иллат, ки онро «ки»-и баёния гӯянд ва онро «ку» нависанд ва ҳузвориши «айғ» будааст ва ҳанӯз дар забони мардуми Исфаҳон «ку» мутадовил аст ва дар забони дарӣ низ зоҳиран ин лаҳҷа то қарни шашум (XII мелодӣ – К.З.) ба нудрат қорӣ буда» [100, с.241]. Муҳаққиқи мазкур барои тасдиқи андешааш мисолеро аз «Тазкират-ул-авлиё» оварда [Илоҳӣ, агар маро чизе диҳӣ, чунон деҳ, ки... бар лаби ҳеч кас аз ту нагашта бувад, **ку** ман бозмондаи ҳеч кас натавонам хӯрд – 100, с.241], таъкид мекунад, ки «як навбати дигар низ бад-ин лаҳҷаи «ку» дар ҳамон китоб («Тазкират-ул-авлиё» - К. З.) ба назар расид... ва чуз дар ин китоб «ку» ба маънии «ки» ба назар наёмад» [100, с.241].

Ҷумлаи ба ҳайси далел овардаи М. Баҳор дар нусхаи кириллии «Тазкират-ул-авлиё» ба гунаи зайл омадааст: «Илоҳо! Агар маро чизе диҳӣ,

чунон дех, ки аз гоҳи Одам то ба қиёмат бар лаби ҳеч кас аз ту нагашта буд, **ки** ман бозмондаи ҳеч кас натавонам хӯрд» [4, с.506]. Истифодаи дуюми пайвандаки «ки»-ро, ки М. Баҳор дар ин китоб ба сурати «ку» мушоҳида карда, мисолашро наовардааст, мо аз нусхаи кириллии ин асар дарёфт кардем: Ва гуфт: «Нигар, то аз баҳри ӯ бо ҳеч офарида хусумат накунӣ, ки он гоҳ даъво карда бошӣ, **ку** (таъкид аз мост – К.З.) ту они туй ва ту они худ нестӣ» [4, с.489].

Дар маҷмуъ, ин пайвандак дар китоби мавриди назар як (нусхаи зердасти мо) ё ду маротиба ба гунаи «ку» истифода шудааст, ки ин далел қотеияти андешаи М. Баҳорро қувват мебахшад.

Дар забони тоҷикӣ низ оморфемаи ин унсур, яъне «ку» имрӯз дар гардиш қарор дорад. Аммо он гунаи дигари пайвандаки «ки» набуда, аз ҷониби муҳаққиқон ҳамчун ҳиссаҷа забт шудааст. Масалан, оид ба маъно ва вазифаҳои ин ҳиссаҷа забоншинос А. Халилов чунин андеша дорад: «Ҳиссаҷаи «-ку» яке аз унсурҳои ёридиҳандаи ҳоси забони тоҷикӣ буда, шакли кӯтоҳшудаи ҷонишини саволии «кучо» мебошад. Дар «ФЗТ» ҳиссаҷаи **-ку – кучо, дар кучо, канӣ** маънидод шудааст. Дар айни ҳол «-ку» (ба маънои кучо? ва канӣ?) дар шеваи ҷанубии тоҷикӣ низ қор фармуда мешавад. «-Ку» ба мурури замон тобишҳои маъноии гуногуне пайдо карда, бештар дар забони гуфтугӯӣ ҳамчун ҳиссаҷаи эмотсионалӣ истифода мешавад» [166, с.84-85].

Муруре ба осори бозмондаи давраи миёна, хосса матни «КАБ» аз он гувоҳӣ медиҳад, ки ҷумлаи пайрави замон бештар бо пайвандаки «ка» ташаккул ёфтааст. Бояд гуфт, ки ин сурати дигаре аз пайвандаки «ки» мебошад: Rōz-ē **ka** (таъкид аз мост – К.З.) Ardaxšīr pad stōrgāh nišast ud tanbūr zad ud srudwāzīg ud hurrāmīh kard ōy Ardaxšīr dīd ud pad-iš niyazān būd [30, с.42]. / Однажды, когда Ардашир сидел в конюшне» играл на тамбуре, пел и веселился, она увидела Ардашира, влюбилась в него [30, с.69]. Тарҷумаи тоҷикӣ: Чун рӯзе Ардашер ба сутургоҳ нишаста танбӯр мезад ва сурудхониву хуррамай мекард, ӯ Ардашерро дида шефта гашт [153, с. 28].

Дар ин навъи ҷумлаҳо пайвандаки мавриди назар бештар ҳамроҳи калимаҳои ифодакунандаи замону вақт (зарфи замон) омадааст: Paywastag hamē pad šab ka Ardawān (ī) be šudag baxt bē xuft ān kanīzag pad nihān ō nazdīkīh ī Ardaxšīr šud ud tā nazd bām abāg Ardaxšīr būd ud pas abāz ō pēs Ardawān šud [30, с.42]. / Постоянно, каждую ночь, когда несчастный Ардабан засыпал, эта девушка тайком шла к Ардаширу и оставалась с ним до утра, а потом возвращалась к Ардабану [30, с.69]. Тарҷумаи тоҷикӣ: Пайваста ҳар шаб чун Ардавори баргаштабахт мехуфт, он канизак пинҳонӣ ба назди Ардашер мешуд ва то наздики бомдод бо Ардашер мебуд ва пас боз ба пеши Ардавор меомад [153, с.28].

Ҷонишини саволии «кӣ» дар забонҳои эронии миёнаи ғарбӣ ба шакли «кē» барои ифодаи ашхос ба қор мерафт: pursīd kū ēn zanišn kē (таъкид аз мост – К.З.) kard? [30, с.41]. / Пурсид, ки: «Ин заниш (зарба) кӣ кард? gāst gōw kū tō az frazandān ī kē (таъкид аз мост – К.З.) hēh? [30, с.61]. / Рост бигӯй, ки ту аз фарзандони кӣ ҳастӣ? [153, с. 44-45].

Бояд гуфт, ки ҷонишини саволии «кӣ» низ аз **ка** – и забони форсии бостон сарчашма гирифтааст.

Забоншинос П.Н. Хонларӣ дар хусуси тафовути талаффузи ҷонишини саволии «кӣ» ва гунаи пайвандакии он чунин андешаронӣ кардааст: «Гоҳе калимаи «ك» (ки – К.З.) пурсиширо мерасонад муодили «кадом кас» ва «чӣ касе». Дар талаффузи имрӯзӣ миёни «ك» (кӣ – К.З.)-и пурсиш ва «ك» (ки – К.З.)-и рабт ва мавсул фарқ аст. Ба ин маънӣ, ки ҳар гоҳ мурод рабт бошад, калимаи «ك» бе таъя (аксент, зада – К.З.) адо мешавад ва дар мавриди пурсиш ин калима таъя дорад. Аммо ин нукта марбут ба ҳангоми қироати навиштаҳост. Дар гуфтори ҷорӣ калимаи пурсиширо «كى» (кӣ – К.З.) ва ҳарфи рабтро «ك» (кē – К.З.)-и максур талаффуз мекунанд [284, ҷ.3, с.413].

Дар робита ба масъалаи мазкур муҳаққиқ М. Баҳор овардааст, ки «дар паҳлавӣ ду навъи «ки» мавҷуд буд: яке исми мавсул барои завилукул ва ба маънии «касе ки» ва онро «кӣ» нависанд, муқобили исми мавсул барои ғайризавилрӯҳ, ки онро «чӣ=чи» нависанд. Ва хузвориши «кӣ» мавсули

«ману» аст, дигар қайди баёни мавсул ва кофи иллат, ки онро «ки»-и баёния гӯянд...» [100, с.240].

Профессор Б. Сиёев дар мавриди чонишини саволии «кӣ» чунин гуфтааст: «Чонишини саволии ʔʔ... форсии қадим *kaḥya* шакли вокатив – род. Падеж, аз асоси чонишини *ka*, форсии миёна *kē*, форсии нав *kī*. Чонишини мазкур (кӣ – К.З.) дар забони ин марҳала (асрҳои IX-X. – К.З.) ҳам мисли забони адабии ҳозираи тоҷик нисбат ба одамон истифода мешавад» [160, с.157-158].

Аз муқоисаи маводи осори забони форсии миёна дармеёбем, ки дар ин давра пайвандаки ҷумлаи пайрави муайянкунанда ва чонишини саволии «кӣ» сурати ҳамгун (*kē*) – ро дошта, пайвандаки ҷумлаи пайрави хабар (*kū*) ва ҷумлаи пайрави замон (*ka*) аз онҳо тафовут дошт.

Лозим ба тавзеҳ аст, ки дар давраи миёнаи инкишофи забони форсӣ дар канори пайвандаки «кē» унсури «ī» низ, ки бозмондаи пайвандаки «*ḥya*» аст, ба кор мерафт. Дар ибтидо доираи истифодаи гунаи пайвандакии «ī» густарда буда, тадричан ҷои худро ба пайвандаки «кē» вогузор кардааст. Ҳосили идомаи чунин таҳаввулот он аст, ки «ī» ба бандаки изофӣ табдил ёфта, «ки» вазифаи онро ҳама ҷо ба уҳда мегирад.

Забоншинос А. Содиқӣ чунин андешаро манзур мекунад: «Медонем, ки дар забони паҳлавӣ ба ҷои «ʔʔ»-и мавсул нишонаи *ī*, ки баъдан ба *i* бадал шуда ва аз *ḥaya*-и форсии бостон гирифта шуда, ба кор мерафтааст. Ин нишона дар форсии дарӣ ҷои худро ба «ки» додааст, ки дар паҳлавӣ бо талаффузи *kē* ба маънии «касе ки; чизе ки; ки» аст. Табиӣ аст, ки ин ҷобачой батадрич сурат гирифта, бешак, дар мароҳили миёни (давраи миёна – К.З.) ин таҳаввул ҳам *ī* – дар форсӣ бо имлои «*ی*» – ва ҳам «ки» ба кор мерафтааст. Ин таҳаввул қабл аз шуруи нигориши матнҳои форсии дарӣ ба хатти арабӣ будааст, зеро нишонаи *y* (*ی*) дар матнҳои форсӣ ба нудрат ба кор рафтааст» [277, с.3]. Муҳаққиқи мазкур дар заминаи мутуни куҳан танҳо панҷ далелро дарёфт кардааст, ки «*ی*» ба ҷои бандаки изофӣ истифода гардидааст. Ҳамчунин таъкид мегардад, ки дар баъзе мутуни форсии яҳудӣ низ

истеъмоли «ع» ба ҷои пайвандаки «ки» мутадовил будааст [277, с.4]. Ниҳоят, муҳаққиқ фикрашро чунин ҷамъбаст кардааст: «Аз он ҷо ки ī -и форсии миёна (пахлавӣ) дар форсии дарӣ ба касра (= i – и кӯтоҳ) бадал шуда, интизор меравад, ки дар мутуни форсӣ касра (бандаки изофӣ – К.З.) низ ба ҷои «ки» ба кор рафта бошад. Ҳақиқат ин аст, ки дар теъдоде аз мутун ба ҷои «ки» касра ба кор рафта, аммо чун касра маъмулан навишта намешавад (ҳадаф дар хатти арабиасоси форсӣ – К.З.) ҳеч кас то ба ҳол мутаваҷҷеҳи истеъмоли касра дар ин нақш нашудааст» [277, с.4].

Дар ҳақиқат, ковишҳои илмӣ аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки забоншиносон ба ин самти масъала ҷиддӣ тавачҷуҳ накардаанд. Ҳамин тариқ, муаллифи мақола ба ҳайси далел мисолҳоро аз осори садаҳои X-XIII мисли «Табакот-ус-сӯфия», «Луғати фурс» ва ғ. овардааст, ки бандаки изофӣ ба ҳукми пайвандаки тобеъкунандаи «ки» истифода гардидааст. Азбаски дар хатти арабиасоси форсӣ бандаки изофӣ навишта намешавад, бинобар ин муҳаққиқ ба ҷои он аломати Ø-ро гузоштааст: Шайхулислов гуфт, ки: «Он чунон аст Ø аз шинохти ū дил ба сар н-ояд». Дар саховат чун бод бош Ø ба ҳар кас вазӣ ва дар шафқат чун об бош, ки ба ҳар кас... Масх лагоме бувад сангин Ø бар асбону сутурон бефармон ниҳанд. Фараж гиёҳе бувад саҳт талх Ø дарди шикамро суд дорад. Қолус номи навое аст Ø мутрибон зананд [277, с. 6].

Матни кириллии «Маснавӣ» низ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки чунин ҳодисаи забонӣ дар даврони баъдӣ низ мустаъмал будааст:

Он яке нойии хуш най мезадаст,

Ногаҳон аз мақъадаш...бичаст [50, с.361].

Аз шоҳиди мазкур аён аст, бандаки изофии «-и» ба вазифаи пайвандаки тобеъкунандаи «ки» омадааст.

Забоншинос А. Халилов аз хусуси чунин таҳаввулотҳои забонӣ ишорае накардааст. Фарҳангшиноси маъруф М. Муин дар бобати ин масъала чунин гуфтааст: «Дар порсии бостон ба ҷои «лашқари ман» метавонистанд бигӯянд: **mana kāra** (аз ман лашқар) ё бигӯянд **kāra hya mana** (лашқари ман, лашқар [е ки] моли ман [аст]). Таъбири дуҷумӣ мушаххастар аз нахустин аст. **hya** ба

сурати **ī** тахфиф ёфта, шакли касраи изофаро гирифтааст. Касраи мазбур, ки аломати ҳолати изофии **genitif** аст, дар ҳақиқат чуз, замири мансуб нест» [265, с.8].

Профессор Ф. Шарифова низ ба айни ҳамин масъала таваҷҷуҳ зоҳир карда, раъйи хешро чунин изҳор кардааст: «... ҳолати изофӣ (genetive) дар забони форсии бостон бо ду роҳ ифода мешуд: 1) бо роҳи анҷома гирифтани муайянкунанда; 2) бо роҳи иваз кардани ҷойи муайянкунанда бо муайяншаванда ва дар байни онҳо омадани ҷонишини нисбати **hya** – (он) ки, ки» [184, с.169]. Таҳлили порчаҳои алоҳидаи осори давраи миёна аз он гувоҳӣ медиҳад, ки доираи корбурди варианти «**kū**» дар муқоиса бо ду гунаи дигар (**kē**, **ka**) басомади бештаре дорад. Ба сифати мисол метавон матни «КАБ»-ро далел овард, ки ин андешаро собит хоҳад кард. Аз муоинаи нусхаи зердасти мо маълум гардид, ки ин вожа дар 178 (яксаду ҳафтоду ҳашт) маврид истифода гардидааст. Аз чунин миқдори корбурди «ки» 117 маврид ба гунаи «**kū**», 33 маврид ба сурати «**ka**» ва 28 маврид бо шакли «**kē**» дучор омад. Ҳарчанд сурати «**kū**» дар ин давр басомади бештареро дошта бошад ҳам, натиҷаи таҳаввулотӣ минбаъдаи забон нишон медиҳад, ки гунаи камбасомади он – «**kē**» дар қиёс ба дуи дигар ривоч пайдо кард.

Дар аксари пажӯҳишҳо маншаи пайвандаки «ки»-и забони адабии ҳозираро «**ka**»-и ҷонишини саволии аҳди бостон медонанд [284, ҷ.3, с.406-415; 100, с.240-241; 248, с.47-50]: **ka** > **kē**. Минбаъд унсури «**kē**» дар давраи миёна дар баробари истифодааш ҳамчун ҷонишини саволӣ, инчунин барои ташаккули ҷумлаҳои мураккаб низ нақш бозидааст.

П.Н. Хонларӣ низ ба ду вазифаи пайвандаки «ки» аз замонҳои қадимтарин то имрӯз таваҷҷуҳ карда навиштааст: «Ду мавриди истеъмоли бисёр роиҷи калимаи «ки» он аст, ки амали ҳарфи рабт ва мавсулро анҷом диҳад. Ҳарфи рабт дар ин ҷо ба калимае итлоқ мешавад, ки ду ҷумларо ба якдигар пайванд диҳад ва мавсул он аст, ки қисмате аз ҷумларо ба қисмати дигар васл кунад. Ин ду амали ҳарфи «ки» аз қадимтарин замон дар форсии дарӣ роиҷ буда ва то имрӯз чи дар забони китобат ва чи дар забони ҷорӣ

рӯзона ба яксон мутадовил аст» [284, ҷ.3, с.410]. Аз далелҳои овардаи муаллиф маълум мегардад, ки муодили «ҳарфи рабти «ки» дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ пайвандаки «ки» буда, зеро истилоҳи «мавсул» пайвандакҳои таркибие фаҳмида мешаванд, ки бо «ки» сохта шудаанд.

Чунонки гуфта шуд, як вазифаи дигари унсури «ки» ҳамчун ҳиссаҷа истифода шудани он аст:

Масти чоми шароб ҳастам **ки**,
Нағмасози рубоб ҳастам **ки**,
Баъд аз оне ки тавба бишкастам,
Ғаркаи изтироб ҳастам **ки** [39, с.49].

Маънои грамматикӣ вожаи таъкидгардида, ки оморемаи пайвандаки «ки» аст, дар абёти ғавқ барои ифодаи «давомнокӣ ва шиддати амал» омадааст.

Бино ба андешаи муҳаққиқ А. Халилов, ҳамчун ҳиссаҷа истифода шудани пайвандаки «ки» бори аввал дар «Грамматикаи забони тоҷикӣ (барои мактабҳои ҳафтсола, соли 1940)» ишора шудааст. Муҳаққиқи мазкур ду роҳи сарчашмаи такомули ҳиссаҷаҳоро муайян сохта, мутаассифона, аз хусуси ҳамчун ҳиссаҷа истифода шудани пайвандаки «ки» ишорае намекунад. Аз дидгоҳи муаллиф роҳи аввали пайдоиши ҳиссаҷаҳо шеваҳои забони тоҷикӣ буда, омилҳои дуҷумлаи такмилёбӣ дар заминаи ҳуди захираи луғавии шакли адабии забон сурат мегардад. Аз ин рӯ, дар рисолаи мавриди назар чунин омадааст: «Манбаи бой гаштани забони адабии имрӯзаи тоҷик, чи аз ҷиҳати таркиби луғавӣ ва чи аз ҷиҳати сохти грамматикӣ, забони зинда – ҳамаи шева ва лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ мебошад... Сарчашмаи дигари инкишофи таркиби луғавии забон дар заминаи ҳуди захираи луғавӣ пайдо шудани калимаҳои нав мебошад, аз ин сабаб он доимо дар тағйирот аст. Калимаҳои нав ба нав пайдо мешаванд ва калимаҳое, ки ба мурури замон қудрату маънии худро гум мекунанд, ҷойи худро ба калимаҳои нав гузошта, ба гурӯҳи калимаҳои архаистӣ дохил мешаванд, ё шакл ва мазмуни худро дигар намуда, ба сифати калимаҳои ёридиҳанда (чун ҳиссаҷаҳою калимаҳои

модалӣ) хизмат мекунанд» [166, с.26-27]. Ў хангоми таҳлили осори таҳқиқии марбут ба шевашиносӣ ҳамчун ҳиссача истифода шудани пайвандаки «ки»-ро дар шеваи тоҷикони Бухоро ва лаҳҷаҳои Кӯлобу Қаротегин таъкид кардааст [166, с.9].

Дар китоби «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» ҳамчун пайвандаки фаъол будани «ки» ишора шуда таъкид гардидааст, ки муродифи дигари он унсури «анде» маҳсуб меёбад: «Пайвандаки... анде//ки дар шеваи ҷанубӣ гоҳо чун пайвандак ва гоҳо ҳамчун ҳиссача истеъмол мешавад» [87, ҷ.2, с.205].

Ҳангоми таҳлили боби ҳиссачаҳои шеваи ҷанубӣ пайвандаки «ки» низ ҳамчун «ҳиссачаҳое, ки шаклан бо ҳиссачаҳои умумихалқӣ пурра мутобиқатдоранд» [87, ҷ.2, с.207-208], арзёбӣ мегардад. Мутаассифона, пас аз зикри ҳар ду андеша далеле оварда намешавад.

Ҳамчунин доир ба сервазифагии пайвандаки «ки» чунин омадааст: «Дар шеваи ҷанубӣ пайвандаки «ки» бо пайвандаки хилофӣ ҳам аз рӯи иҷрои вазифаи синтаксисӣ муродиф мешавад...» [87, ҷ.2, с.205].

Ҳамин тавр, сабаби сервазифа шудани вожаи «ки» ба матрук шудани бархе унсурҳои ёвари дигар марбут аст.

Дар баробари «кē» пайвандаки «ĉiyōn» низ сервазифа буд. Мушоҳидаи матни «КАБ» аз он гувоҳӣ медиҳад, ки ин унсур дар як маврид ба маънои «сабабият» ояд, дар ҳолати дуум «шарт»-ро ифода мекард, дар мавриди сеюм «замон»-ро далолат менамуд. Чунончи, пайвандаки «ĉiyōn» дар шоҳиди зер мафҳуми «сабаб»-ро ифода кардааст: *Pābag az ān ĉiyōn Ardawān meh kāmḡārtar būd ĵuttar kardan ud ān framān bē spōxtan nē šāyist* [30, с.40]. / Так как Ардабан был более могущественным, Папак не мог поступить иначе и послушаться его приказа [30, с.67]. Тарҷумаи тоҷикӣ: Бобак чун аз он ки Ардаван комгортар буд, дигар чора кардан ва он фармон рад кардан натавонист» [153, с.27]. *Az ān ĉiyōn xwarrah ī kayān abāg Ardašīr būd Ardašīr rēḡzīh windād* [30, с.47]. / Поскольку фарр каянидов был у Ардашира, Ардашир одержал победу [30, с.72]. Тарҷумаи тоҷикӣ: Аз он ки фарри кайон Ардашер буд, Ардашер пирӯзӣ ёфт [153, с.32-33].

Дар чумлаи зерин пайвандаки мазкур мафхуми «шарт»-ро далолат кардааст: Pābag šab-ē pad xwamn dīd **čiyōn** ka xwaršēd az sar ī Sāsān bē tabēd ud hamag gēhān rōšnīh kunēd [30, с.38]. / Однажды ночью Папак увидел во сне, что солнце засветилось из-за головы Сасана и освещает весь мир [30, с.66]. Тарчумаи точикӣ: Бобак шабе ба хоб дид, ки чигуна хуршед аз сари Сосон битобад ва ҳама чахон рӯшноӣ кунад [30, с.25].

Дар ифодаи мафхуми «замон» истифода шудани пайвандаки «čiyōn» дар матни «КАБ» маъмул аст: Kirm **čiyōn** rōy ō tan mad pad 2 škāft ud wāng ēdōn az-iš bē mad kū mardōmān (ī) andar diz hamāg ānōh mad hēnd ud āšōb andar diz ōbast [30, с.53]. / Как только медь проникла в тело Червя, он раскололся на две части, и (при этом) раздался такой крик, что все люди крепости пришли туда, и крепость была повергнута в смятение [30, с.76]. Тарчумаи точикӣ: Чун мис ба тани Кирм расид, ба ду бишкофт. Аз ӯ чунон бонг баромад, ки мардумони диз ҳама он чо омаданд ва дар диз ошӯб афтод [153, с.38].

Дар ин давра пайвандакҳои тобеъкунандаи таркибӣ, мисли «čiyōn ka» (гӯё ки), «bē ka» (ба чуз он ки) низ мустаъмал буданд: did, čiyōn ka Sāsān pad pīl-ē(v) ī ārāstag ī spēd nišast ēstād – Дид, ки гӯё Сосон ба пили сафеди ороста нишастааст [173].

Аз далелҳои мавриди таҳқиқ қароргирифта равшан мегардад, ки доираи маъноии пайвандакҳо дар давраи миёна нисбат ба аҳди бостон густарда будааст.

Хулосаи боби II

Ҳамин тавр, таҳлили корбурди унсурҳои ёваре чун пешоянду пасояндҳо ва пайвандакҳо дар сангнавиштаҳои забони форсии бостон ва осори хатти давраи миёнаи инкишофи забони форсӣ нишон дод, ки дар тули мавҷудияти қариб духазорсола ин гурӯҳи захираҳои сарфию нахвӣ чун дигар унсурҳои луғавии забон ба таҳаввулоти назарраси шакливу маъноӣ ва вазифавӣ дучор гардидаанд. Сабаби рӯй додани ин гуна тағйироти сифатӣ ба вуқуи таҳаввули

сохтории забони ниёгонамон иртибот дошта, маҳз ба туфайли он забон аз имконоти қабляш маҳрум шуд ва дорои қудрати нав ба нави баён гардид.

Мушоҳидаи раванди корбурди гурӯҳи калони унсурҳои ёвар дар ду давраи таърихӣ: аҳди Ҳахоманишиён ва давраи Сосониён нишон дод, ки аз ҳисоби калимаҳои мустақилмаъно, ба хусус чонишину зарфҳо дар натиҷаи хӯрда шудани табиати лексикӣ ва афзун гардидани вазифаи сарфию нахвӣ теъдоди калимаҳои ёвар тадричан афзуда, онҳо ҳамчун ивазкунандаи содики падежҳои собиқ ба гардиш ворид шуданд.

Муқоисаву муқобалаи истифодаи чунин унсурҳои забон онро ошкор кард, ки дар даврони пешазмелодӣ ин гуна воситаҳои рабтдиҳандаи забон аксаран дар як вазифаи мушаххас ва гоҳо ду функция ба кор рафта, дар даврони нахустасрҳои миёна тадричан вазифаҳои нав ба навро соҳиб гардиданд. Чунин ҳолат, ба назари мо, ба он вобаста аст, ки дар аҳди бостон васли унсурҳои луғавӣ бо ду роҳ: бо дигаршавии шакли падежии онҳо ва корбурди калимаҳои ёвар сурат мегирифт, аммо дар даврони миёнаи инкишофи ин забон он танҳо тавассути унсурҳои ёвар сурат мегирифт. Мо гумон дорем, ки сабаби асосии тадричан сервазифа гардидани гурӯҳи калони вожаҳои ёвар ба матрук шудани ҳолатҳо (падежҳо) вобаста аст.

БОБИ Ш

УСУЛҲОИ ИСТИФОДАИ ҒАЙРИМАЪМУЛИ ПЕШОЯНДҲОВУ ПАСОЯНДҲО ДАР ОСОРИ САДАҲОИ X-XIII ВА ДАВРОНИ МУОСИР

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ ҳар кадом калимаҳои ёвар ҳамчун унсурҳои васлкунанда дар вазифаҳои муайяни грамматикӣ ба кор рафта, ивази яке ба ҷойи дигаре боиси роҳёбии нуқс ба баёни матлаб мегардад. Ин аст, ки дар дастурҳои забони тоҷикӣ чунин хусусияти онҳо махсус таъкид гардидааст. Чунончи, дар «ЗАҲТ» вазифаи асосии пешоянди «аз» ифодаи муносибати масоҳат ва замон ҳисобида шудааст, аслан дар баёни муносибати масоҳатӣ ба кор рафтани пешояндҳои «ба», «дар», «бар» ишора гардидааст, ифодаёбии ибтидову интиҳои амал дар масоҳату замон бо ёрии пешоянди «то» қайд шудааст ва м. инҳо [112, қ.1, с.379-386]. Чунин мазмун дар «ГЗАҲТ» низ ишора гардидааст [105, қ.1, с.287-292].

Ошноӣ бо забони осори садаҳои X-XIII, ба хусус корбурди пешоянду пасояндҳо, нишон дод, ки ин гурӯҳи захираҳои сарфию наҳвии забон аз бисёр ҷиҳат бо забони адабии муосири тоҷикӣ умумият доранд, вале байни онҳо тафовут низ кам нест. Ин гуна фарқ, пеш аз ҳама, дар вазифаҳои ғаримаъмулии онҳо мушоҳида мешавад.

3.1. Корбурди пешояндҳои аслии сода ба вазифаи ҳамдигар

Аз байни калимаҳои ёвари дар мутуни садаҳои X-XIII истифодашуда пешояндҳои аслиӣ бо доро буданашон ба сермаъноиву сервазифагӣ аз дигар навъи онҳо фарқ мекунанд. Хусусияти муҳимми ин гурӯҳи унсурҳои сарфию наҳвӣ на танҳо дар он зоҳир мешавад, ки онҳо дар дохили матн ба ҳайси ивазкунандаи якдигар ба кор рафтаанд, балки вижагиашон дар он ифода меёбад, ки қудрати бар ивази дигар навъи унсурҳои ёвар мустаъмал шуданро низ пайдо кардаанд.

3.1.1. Пешоянди «аз / зи»

Оид ба ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқи забонҳои тоҷикиву форсӣ бархе аз пажӯҳишгарон таҳқиқот анҷом дода, нақши калимаҳои ба ин гурӯҳ мансубро дар пайдо шудани робита байни аъзоҳои ҷумла бо зикри далелҳои мушаххас инъикос кардаанд. Ин гуна кӯшишҳои аҳли таҳқиқро дар мисоли гузаштаи дур, сайри он дар тули таърих ва сарнавишти имрӯзаи он метавон нишон дод.

Муаллифони аксари дастурҳои забони тоҷикӣ дар радифи дигар калимаҳои ёвар кӯшиш намудаанд, ки оид ба маънову вазифаҳои пешоянди «аз» андешаҳои судманд изҳор кунанд, аммо ошкор кардани вазифаи ибтидоии он дар давраҳои пешини забон ва таҳаввулоташ то замони муосир аз назари онҳо пинҳон мондааст [105, қ.1, с.285-288; 112, қ.1, с.376]. А. Деххудо дар «Луғатнома»-и хеш 64 маънои пешоянди «аз»-ро бо истинод ба шавоҳиди назму наср зикр кардааст [316, ҷ.5, с.1956-1961]. Муҳаққиқи дигари эронӣ М. Баҳор низ вазифаҳои гуногуни пешоянди «аз»-ро дар осори ниёгон баён кардааст [100, с.228-230].

Андешаи забоншиносон оид ба тобишҳои маъноии пешоянди «аз» ҳамгун нест. Забоншиноси фаронсавӣ Ж. Лазар фақат як маънои «аз»-ро (ба маънои маншаъ) ном бурдааст [262, с.98-102]. Забоншинос М. Абулқосимӣ дар атрофи вазифаҳои пешоянду пайвандакҳо дар забонҳои эронии бостон, миёнаи ғарбӣ, ба хусус форсии дарӣ мулоҳизаронӣ кардааст [248, с.37-56]. Ҷамчунин Х. Фаршедвард кӯшиш ба харҷ додааст, ки нақши пешоянду пайвандакҳоро дар суратгирии муносибатҳои сарфию наҳвӣ шарҳ диҳад [279, с.448-454]. Забоншинос П.Н. Хонларӣ бо таъя ба назарияҳои забоншиносӣ ба 20 маъно мустаъмал будани пешоянди «аз»-ро дар осори ниёгон зикр намудааст [284, ҷ.3, с.311-317].

Ҷамин тарик, пешоянди «аз» яке аз калимаҳои фаъоли ёвари забон маҳсуб ёфта, барои суратёбии алоқаи грамматикӣ ва зуҳури тобишҳои маъноӣ мақому мавқеи хосса дорад. Бино ба андешаи муҳаққиқон, «ин калима дар форсии бостон ба сурати **hačā** омадааст. Дар авестой низ ба сурати **hača** вучуд дорад. Дар форсии миёна **az**, дар портӣ ба сурати **až** ва

мухаффафи он «зи» низ дар шеър бисёр ба кор меравад» [284, ҷ.3, с.311]. Ин унсури ёвари сервазифа «ба ҳамроҳи ҳуруфи рабт, муаррифа, накира ва нидо нақшнамо номида шудааст. Вижагии муҳимми ин ҳарф нақшдиҳӣ ва адами истиқлоли маъноии он аст. Ҳарфи изофаи «аз» дар зумраи вожаҳое аст, ки барои нишон додани мақому нақши калима дар ҷумла ба кор меравад. Зоҳир шудани ҳуруфи изофа, аз ҷумла «аз» ва тамоми таквожаҳои сарфӣ дар ҷумла ба лиҳози лузумоти наҳвӣ аст» [282, с.103].

Вобаста ба нақши «аз» дар ҷумла ёдовар шудан бамаврид аст, ки барои мушаххас шудани раванди таҳаввули чунин унсурҳои ёвар ба таври муқоисавӣ-таърихӣ аз назари таҳлил гузаронидани онҳо судманд хоҳад буд. Бо назардошти ин, мо кӯшидем, ки қорбурди пешоянди «аз»-ро дар заминаи осори ду давр (асрҳои X-XIII ва замони муосир) ба доираи таҳқиқ кашем. Аз таҳқиқи унсурҳои ёвар маълум гашт, ки хунари ин ё он адиб тавассути бақоргирии унсурҳои ҷудогонаи забон ошкор мегардад. Ин аст, ки профессор М. Хоҷаева забонро яке аз аносири меҳварии сабку услуби адибони алоҳида ҳисобидааст [169, с.35]. Муҳаққиқ М. Баҳор маҳз бо таъя ба назария, қонунҳо ва унсурҳои забонӣ «табақабандии насри дарӣ»-ро муайян кардааст. Ӯ мухтассоти сабки давраи насри аввалро ба 24 банд дастабандӣ кардааст, ки қулли ин вижагиҳо таъя бар пояи забоншиносӣ дорад [100, с.280-283]. Академик Н. Салимӣ (Салимов), барҳақ, оид ба арзиши баланди асари М. Баҳор чунин гуфтааст: «Муфасссалтарин таҳқиқи насри классикии форсу тоҷик, ки ба равиши сабк ва асолиби сухан маҳсус аст, китоби маъруфи сечилдаи Маликушшуаро Баҳор «Сабкшиносӣ» мебошад. Дар ин китоб Муҳаммадтақии Баҳор даврабандии насрро аз ҷиҳати замони таърихӣ ва тамоюлҳои сабк ба ҳам омехта, ба ин васила хусусият ё тобеияти замони таърихӣ доштани сабку асолиби суханро ба наҳве ба таъкид овардааст» [155, с.34].

Мо низ бо таъя ба гурӯҳбандии насри форсии дарӣ ва муосир, ки аз ҷониби муҳаққиқони варзида М. Баҳор, С. Шамисо, Н. Салимӣ, М. Шакурӣ, Х. Асозода ва М. Хоҷаева, ки дар заминаи осори насри дариву муосир сурат

гирифтааст, чор китоб: «Чомеъ-ул-ҳикматайн»-и Н. Хусрав, «Таърихи Байҳақӣ»-и А. Байҳақӣ, «Тобистон»-и П. Толис ва «Сармаддеҳ»-и Баҳманёрро интиҳоб кардем [6; 11; 63; 75]. Сабаби асосии интиҳоби сарчашмаҳои мазкур дар он аст, ки мо ба таври мушаххас хостем дар доираи ин асарҳои конкрет таҳаввулу тағайюри пешоянди мавриди таҳқиқро нишон дода бошем.

Муҳтавои осори мавриди таҳлил аз лиҳози мавзуъ мухталифанд: агар «Таърихи Байҳақӣ» намунаи насри боризи адабӣ-таърихӣ бошад, «Чомеъ-ул-ҳикматайн» насри ҳикамӣ ва фалсафӣ аст. «Тобистон»-и Пӯлод Толис ва «Сармаддеҳ»-и Баҳманёр насри психологӣ ё андеша мебошад [98, с.508; 102, с.290].

Тадқиқи муфассал ва дақиқ кардани маонии пешоянди «аз», ҳамчунин басомадаш дар ин чор сарчашма имконнопазир мебошад. Бинобар ин, мо аз ҳар як китоб шартан 300 сатрӣ интиҳоб кардем.

Бояд гуфт, ки дар ин чор китоб басомади пешоянди мавриди таҳлил чунин аст:

р/т	Унвони китоб	Теъдоди қорбурди пешоянди «аз»
1.	«Чомеъ-ул-ҳикматайн»	122
2.	«Таърихи Байҳақӣ»	111
3.	«Тобистон»	60
4.	«Сармаддеҳ»	76
5.	Ҳамагӣ	369

Чунонки аз нақша дида мешавад, дар ду сарчашмаи давраи муосир басомади бештар ба насри давраи истиқлол рост омада, дар насри психологӣ ва ё андешаи замони шуравӣ истифодаи камтари он мушоҳида шуд.

Ҳоло ба маонии пешоянди «аз», ки аз чор сарчашмаи мансуб ба адвори мухталиф ба даст омад, мепардозем:

1. Ба маънои ибтидои замон. Пешоянди «аз» яке аз унсурҳои ёвари фаъоли бар оғози замон далолаткунандаи забони тоҷикӣ ба шумор меояд: Ба хашр орзу мекунад, ки ҳамчунон хок буданд, к-аз аввал буданд [75, с.13]. **Аз** замоне, ки ба ин хона қадам мондам, бори аввал садои «тик-тик»-и соати девориро шунидам [63, с.8]. **Аз** ҳамон шаб то кунун мехоҳам ситораяке чун кирми шабтоб баногаҳ худ ба сари худ рӯйи тахтонаи тирезаи хонаам пайдо шавад... [11, с.7].

2.Ба маънои ибтидои макон. Дар ин вазифа пешоянди «аз» ибтидо ва оғози як масирро баён карда, пеш аз калимаи ифодакунандаи макон меояд: Ба мазҳаби эшон ... Худойи таоло **аз** чое ба чое шавад [75, с.43]. Ҳама лашкар дар салоҳ саф кашида буданд, **аз** наздики саройпарда то дурҷой аз сахро [6, с.46]. – **Аз** Чорчинор кай баромада будӣ? [63, с.7] Инак, вай **аз** Осмондара мебарояд, бо Пайраҳаи Оҳувон ҷониби теғаи Шеданзо меояд... [11, с.7].

3. Ба маънои ихтисос. Маънои ихтисос хос гардонидан ба чизе ва касе аст. Ихтисос дар пешоянди «аз» дар он зоҳир мешавад, ки чизеро хоси чизи дигар мекунад: Бад-ин шиддатҳо **аз** ӯ моро неъматест [75, с.5]. Андар он фармоне **аз** он Худованди мозӣ...нигоҳ доштанд [6, с.44]. Аммо ба ҷои ин **аз** ӯ дӯстдорию навозиш дидам... [63, с.11]. Агар **аз** хуни ман бошад, вай ин корро бо ҷону дил, бо дилу ҷон адо мекунад [11, с.8]. Момоям пас аз чанд шаб **аз** ин рафтори ман бохабар шуду ба даҳшат омад [11, с.11].

4. Ба маънои миқдор ва андоза. Ҳамандоза будани чизеро бо чизе нишон медиҳад ва ё бар воҳиди миқёси чизе далолат мекунад: Камаре **аз** ҳазор мисқол пирӯзаҳо дарнишонда [6, с.44]. Вай баъд **аз** хеле қадам задан ба гап даромада гуфт... [63, с.8]. **Аз** ҷӣ бошад, ба дидорбинии ман аксар занҳо меоянд ва **аз** ҳама бештар духтари холаи калониам Бобуна [11, с.9].

5. Ба маънои муқоиса. Пешоянди «аз» дар ин маъно нисбат ва санҷиши ду чизро нишон медиҳад: Ва чунонки нафс ҳиссе **аз** таому шароб маза ҷӯяд, нафси нотиқа низ **аз** дидану шунидан илми маъно ҷӯяд [75, с.10]. ... ва дигар ба хӯрдани нони мусофирӣ тобу тоқаташ намонда, ҳаракат дорад, ки дар мобайни як-ду моҳи наздик боз ба ҳавлӣ баргардаду ба дидори падари

бузургвор, волидаи аз чон азизтар ва хоҳари мушфикаш расад... [63, с.12].
 Ҳарчанд ки Бобуна аз ман даҳ сол калон асту имсол мактабро хатм карда... [11, с.12].

Ба ҷуз чунин маъноҳо «аз» дар осори ниёгону муосирон дар вазифаи пешояндҳои дигар ба қор рафта, ҳамчун ивазкунандаи онҳо зоҳир мешавад.

Ба ин тарик, дар чор сарчашмаи мавриди таҳлил қорбурди пешоянди «аз»-ро бо тобиши маъноии мухталифаш метавон ба таври зайл нишон дод:

р/т	Маъно	Ҷомеъ-ул-ҳикматайн	Таърихи Байҳақӣ	Тобистон	Сармаддеҳ	Ҷамъ
1	Ибтидои замон	басомад	басомад	басомад	басомад	3
2	Ибтидои макон	1	10	7	13	31
3	Ихтисос	8	5	5	4	21
4	Миқдор ва андоза	–	1	1	1	3
5	Муқоиса	3	–	1	2	6

Дар мисоли «аз» метавон эҳсос кард, ки пешояндҳо дар тули таърих дучори таҳаввулоти фаровоне шудаанд. Бархе аз пешояндҳо, чунонки дар бобу фаслҳои пеш ишора шуд, ба шакли маъноҳои дигар низ мустаъмал буда, бо гузашти замон ин вижагии онҳо қоҳиш ёфтааст.

Мушоҳидаи забони осори садаҳои X-XIII ва даврони муосир нишон дод, ки пешоянди «аз» дар се шакл («аз», «зи» ва ба гунаи таҳфифёфтаи «з») гардиш дошт: ...Монда ман аз ту ба шигифт - андаро! [51, с.229]. Бародарони мано, з-ин сипас сияҳ мақунед... [5, с.445].

Зи тӯлиданаши шер мешуд шикӯҳ,

Зи овози ӯ раҳна меёфт кӯҳ [5, с.350].

...Хате аз ғубор дорад вараки захири рӯям [76, с.348]. Зи дунё лолагун хандида рафтӣ [72, с.182]. ...Ин барф з-офтоби ҳамал ҳам намеравад [46, с.134].

Дар осори садаҳои X-XIII пешоянди «аз / зи» дар мавридҳои чудоғона ба вазифаи пешоянди аслии содаи «ба» омадааст: Мардеро, ки вайро Ҳасани Муҳаддис гуфтандӣ, наздики Амир Масъуд фиристода буд, то ҳам хидмати муҳаддисӣ кардӣ ва ҳам гоҳ аз гоҳ номаву пайғом овардию мебурдӣ [7, с.180 – 181]. Гурӯҳе намоз на аз сӯи Каъба карда буданд [58, с.70; ниг. инч. с.84]. Бар канораи лашкаргоҳ мегашт ва аз ҳар ҷониб нигоҳ мекард [54, с. 130].

В-аз дарахт-андар гувоҳӣ хоҳад ӯй,

Ту бад-он гаҳ аз дарахт-андар бигӯй [51, с.332].

Фурсате чу аз пеши айвон расид,

Замин бўса дод, офарин густарид [316, ҷ.5, с.1956; ниг. инч. 70, ҷ. 1, с.44; с. 136; с.256, с.444].

Дар ГЗАҲТ бар он таъкид шудааст, ки «пешояндҳои «аз» ва «ба» дар ифодаи сабабгори амал ва ҳолат (ҳиссиёт) низ синоним мебошанд» [105, ҷ.1, с.293]. Ба ҳайси далел намунае аз осори С. Айнӣ оварда шудааст: Аҳмад аз ҳикояи ин кас беихтиёр хандид [105, ҷ.1, с.293].

Бояд гуфт, ки дар осори давраи муосир ҳамвазифа гаштани пешоянди «аз» бо «ба» ниҳоят маҳдуд мебошад. Ин андешаро мушоҳидаи осори илмӣ ба пешояндҳо бахшидашуда, ки аз ҷониби забоншиносон Р.Л. Неменова, Н. Маъсумӣ, Р. Ғаффоров, Б. Камолитдинов, Х. Ҳусейнов, Б. Шарифов, М. Исматуллоев, А. Мирзоев ва дигарон сурат гирифтааст, тасдиқ хоҳад кард. Ба ҳар ҳол, намунаҳои камтари он дар осори муосирон дар гардиш қарор дорад: Забон аз гуфтан месӯзаду ҷон аз хомӯшӣ [53, с.424]. Момоям ягона шахсе буд, ки ман аз гуфтани андешаҳоям истиҳола намекардам [11, с.8].

Дар гузашта гоҳе пешоянди содаи аслии «аз» қабл аз калимаи «ноғоҳ» ё «ноғохон» низ ба кор мерафт, ки дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ин вазифа ба уҳдаи пешоянди содаи аслии «ба» вогузор шудааст. Дар ин хусус

М. Баҳор чунин гуфтааст: «Ин ҳарф (пешоянди «аз» - К.З.) – ро низ мавриди бисёрест, ки дар қадим ва имрӯз ба кор равад. Танҳо чанд маворид доштааст, ки имрӯз ба кор нест, аз он ҷумла қабл аз лафзи «ногоҳ», ки имрӯз «ба» оваранд ва қадим «аз» меоварданд: аз ногоҳон, аз ногоҳон, аз ногоҳиён мегуфтанд ва гоҳе алифи онро ҳазф мекарданд ва «зи ногоҳ» мегуфтанд» [251, ҷ.1, с.410]. Чунин тарзи баён дар назми давраи дарӣ бисёр дида мешавад:

То чу шуд дар об нилуфар ниҳон,
Ў ба зери об монд **аз ногоҳон** [51, с.331].

Зи ногоҳ бори пирӣ бар ман афтод,
Чу бар хуфта фитад ногоҳ каранҷу [5, с.71; ниг. инч. с.345].

Маводи зеридаст гувоҳи онанд, ки пешоянди «аз» дар мутуни куҳан бо пешоянди «дар / андар» низ ҳамвазифа шудааст: Ва худуди Бухоро дувоздах фарсанг аст... ва ҳамаи работҳо ва деҳҳо **аз** андаруни ин девор [82, с.85]. Аз иттифоқи аҷибро..., ки амир **аз** дур истодаасту малакулмавт омадааст ба ҷон ситадан [7, с.486]. - Булбулонро дидам, ки ба нолиш даромада буданд **аз** дарахт. Ва қабкони **аз** кӯҳ. Ва ғукони дар об. Ва баҳоим **аз** беша... [92, с.119].

Шод будааст **аз** ин ҷаҳон ҳаргиз
Ҳеч кас, то аз **ӯ** ту бошӣ шод?! [51, с.82; ниг. инч. с.143, с.190].

Ба Тур **аз** миёни сухан Салм гуфт,
Ки: «Як-як сипоҳ аз ҷӣ гаштанд ҷуфт? [70, ҷ.1, с.166; ниг. инч. ҷ.1, с.38].

Профессор Р. Ғаффоров ҳини баррасии вижагиҳои сарфии «Одамони ҷовид»-и Раҳим Ҷалил аз хусуси ин вазифаи пешоянди мазкур ёдовар шуда, бар он аст, ки «... «аз» ғайр аз вазифаҳои муқаррарии худ барои ифодаи муносибати масоҳати ҷойи иҷроӣ амал омада, бо ҷилои махсуси маъноӣ – таъин кардани макони муайяни вуқуи амал пешоянди «дар»-ро иваз кардааст. Дар ифодаи ин маъноӣ, албатта, то дараҷае нигоҳ дошта шудани маъноӣ асосии «аз» роли қалоне бозидааст» [109, с.155].

Корбурди пешоянди мавриди таҳлил бо чунин маъно дар осори адибони муосир камтар шудааст: Дар баҳорон ҳамчу гул мехезам аз оғӯши саҳро, / Мевазам аз марғзорон чун насими ботароват [55, с.359].

Дар осори куҳан «аз» баъзан ба вазифаи пешоянди аслии содаи «бо» меомад:

Маҷлис бояд бисохта маликона

Аз гулу аз ёсамину хайрии алвон [51, с.142].

Ҳамон кун кучо аз хирад дарх(в)арад,

Дили аждаҳоро хирад бишқарад [70, ҷ. 1, с.310; ниг. инч. ҷ.2, с.35, с.150].

Кунгура вайрон кунед аз манҷаник,

То равад фарқ аз миёни ин фарик [50, с.33; ниг. инч. с.239].

Профессор А. Гаффоров яке аз вижагиҳои чашмрас ва қобили тавачҷуҳи осори садаҳои XV-XVI-ро дар муродифшавии ин ду пешоянд дида, ба он ақида аст, ки «яке аз хусусияти хоси ибораҳои феълӣ насри ин давра он аст, ки пешоянди аз имконияти муродифшавӣ бо пешоянди бо-ро дорад» [108, с.119].

Забоншинос Р.Л. Неменова дар боби «муродифоти пешояндҳо»-и резарисолааш таъкид бар он мекунад, ки пешоянди «аз» дар мавридҳои алоҳида бо пешоянди «бо» ҳамвазифа буда метавонад [222, с.35]. Дар ГЗАХТ бар он ишора шудааст, ки «пешояндҳои «аз» ва «бо» дар ифодаи сабаби вуқуи амал, ҳолат ё ягон ҳиссиёт ҳамин гуна (тобишҳои гуногуни маъноӣ – К.З.) хусусият доранд» [105, ҷ.1, с.293]. Ба ин нукта профессор Ш. Рустамов тавачҷуҳ карда чунин навиштааст: «Пешоянди «аз» аз ҷумлаи пешояндҳои муштараквазифа буда, пеш аз ҳама, барои бо исми ифода ёфтани ҳоли маконе, ки ибтидоӣ сарчашмаи амалу ҳаракатро мефаҳмонад, ёрӣ мерасонад. Вазифаи дигари он барқарор намудани муносибати ҳоли макони роҳи ҳаракат ба калимаи эзоҳшаванда мебошад. Дар ин гуна маврид пешоянди «аз» аз вазифаи аввали худ дур рафта, бо пешоянди «бо» (дар ифодаи кардани

макон бо исм) ҳамвазифа мешавад» [147, с.17]. Ҳамин тариқ, корбурди пешоянди «аз» ба ивази «бо» дар осори даврони муосир дар қиёс бо мутуни куҳани асрҳои X-XIII ниҳоят маҳдуд шудааст: Панҷаҳои аз зарби ҳасмолу нохунпечак бурмидааш коғазу қаламро ҳатто дошта наметавонист [55, с.270]. Онҳо аз кӯчаи дар ин шабонгаҳ ором ва хилват асп ронда, баъди чанд дақиқа аз маркази ноҳия баромаданд [64, с.60].

Аз ҷаҳон аз кӯчаи ӯ бигзарам,

Кӯчаи ӯро ба номи ман гузор [88, с.155]!

Ҳамчун муродифи пешоянди аслии содаи «бар» истифода шудани «аз» дар осори классикӣ собиқаи тулонӣ дошта, чунин вижагии корбурди он тадричан рӯ ба инқироз овардааст: Ва дудигар ду батиҳаи Басра аст ва аз гирди вай ободонӣ ва деҳҳо ва шаҳракҳои бисёр аст [82, с.23; ниг. инч. с.75, с. 102]. Писарони амми Муҳаммад ибни Тоҳир аз Муҳаммад ҳасад карданд... [16, с.5]. Бор Худоё, варо бипурс чаро бо ман накуӣ накард ва дари сарой аз ман бубаст? [21, с.336].

Ай малак, аз ҳоли дӯстон-ш ҳаменоз,

Ай фалак, аз ҳоли душманон-ш ҳамеханд! [51, с.96; ниг. инч. с.313].

Бихандид Рустам зи Исфандиёр,

Бад-ӯ гуфт: «Сер ой аз корзор [70, ҷ.6, с.392].

Арӯси ҷаҳонро нишонд аз бараш [316, ҷ.5, с. 1957].

Аз осори аҳли адаби муосир намунаҳои нисбатан камтари онро пайдо кардем, ки «аз» ба ҷойи «бар» омадааст:

Моҳи сунъӣ низ бо ахборҳо

Гашт аз гирди сари ман борҳо [65, с.42].

Дар бубастӣ, на ғарибу на гадо,

Бахти ту аз паси дар омаду рафт [18, с.73].

Дар мавридҳои ниҳоят кам «аз» дар осори куҳан ба вазифаи пешоянди «барои» омада, дар забони адабии муосири тоҷикӣ аз ин вазифа маҳрум

шудааст: Агар касе сатҳ аз коғаз тасаввур кунад ҳарчанд коғазро сатрест [12, с.3].

Ҳам аз он деҳ як зане аз кофирон

Сӯйи пайғамбар давон шуд з-имтиҳон [50, с.297].

Бояд гуфт, ки доираи истеъмоли пешоянди «аз» ҳам аз лиҳози маъно ва ҳам аз дидгоҳи вазифа дар осори садаҳои X-XIII густарда буда, минбаъд рӯ ба таназзул овардааст. Дараҷаи корбурди пешоянди «аз»-ро, ки дар осори кӯхан бо тобишҳои мутафовит ба назар расид, метавон дар чадвал нишон дод. Зикри омор ва рақамҳои мазкур аз силсилаи «Ахтарони адаб» баргузида шуданд. Азбаски осори Дақиқӣ дар «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» [5, китоби 2-юм, с.246-352] омадааст, бинобар ин, мо танҳо ба ашъори ӯ рӯчуъ карда, осори шуарои дигари ин сарчашма сарфи назар шудааст. Ҳамчунин 10 ҷилди «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ [70], ки китобҳои 3-юм ва 12-уми силсилаи «Ахтарони адаб»-ро фаро мегирад, бознигарӣ шуд. Ниҳоят, натиҷаи басомади сохтору маънои пешоянди «аз»-ро ба тариқи зайл метавон нишон дод:

Пешоянд		Рӯдакӣ	Дақиқӣ	Фирдавсӣ		
«аз»	сохтор	аз	268	324	7420	
		зи	110	68	936	
		аз (зи) ногаҳон	1	1	3	
		Ҳамагӣ	379	393	8359	
	маъно	ба	6	—	27	
		дар	6	—	41	
		ба сабаби	17	26	1263	
		ба ҷойи	—	—	12	
			Ҳамагӣ	29	26	1343

Муоинаи чадвали мазкур моро ба хулосае водор мекунад, ки, бешак, доираи истеъмоли пешоянди «аз» бо маънову вазифаҳояш дар осори қарнҳои мавриди таҳлил ба ҳадди вофир будааст.

Унсури ёвари сервазифа будани пешоянди «аз» дар он низ зоҳир мешавад, ки бархе аз забоншиносон онро ҳамчун воситаи алоқаи грамматикӣ байни калимаҳо забт кардаанд. Масалан, А. Мирзоев доир ба ин функцияи пешоянди «аз» чунин андешаро ироа кардааст: «Пешоянди аслии «аз» дар забони адабии ҳозираи тоҷик аз пешояндҳои серистеъмол ва сермаъно мебошад. Яке аз маъноҳое, ки он дар алоқааш бо дигар калимаҳо дар ибора ифода мекунад, маънои замон мебошад... Ибораҳои феълии бо пешоянди «аз», ки чузъи тобеашон исмҳои замон аст, амалро нишон медиҳанд, ки ибтидои он ба ягон муддати вақти муайяне рост меояд...» [136, с.59-60]. Забоншинос С. Абдурахимов доир ба алоқаи грамматикӣ ибораҳои исмии забони адабии ҳозираи тоҷикӣ тавачҷуҳ карда, аз хусуси ин вазифаи пешоянд чунин овардааст: «Бисёр калимаҳо байни худ ба воситаи пешоянди «аз» алоқаи грамматикӣ баста, ибораҳоеро ташкил мекунанд, ки онҳо муносибатҳои гуногунро ифода менамоянд... Пешоянди «аз» нисбат ба дигар пешояндҳо барои алоқаманд намудани калимаҳо хеле серистифода аст ва аз ин рӯ, ибораҳои бо ин пешоянд ташкилёфта серистеъмол ва дар айни замон сермаъноанд» [96, с.138].

Пас аз асрҳои X-XIII тобишҳои маъноии пешоянди «аз» рӯ ба маҳдудӣ овардааст. Ин андешаро забоншинос Б. Шарифов ҳангоми омӯхтани ҷанбаҳои забонии «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ таъкид карда чунин навиштааст: «Дар истеъмоли пешоянди «аз» чизи характерноке дида намешавад...» [183, с.191].

Хулоса, пешоянди муштарақвазифаи аслии содаи «аз» аз гузаштаи дур то имрӯз дар осори адибон бо се шакл («аз» / «зи» / «з-») дар гардиш қарор дошта, дар масири таърих камтар тағйир хӯрдааст. Пешоянди «аз» дар осори қуҳан ва давраи муосир бештар бо пешояндҳои аслии содаи «ба», «дар», «бо», «бар» ва «барои» ҳамвазифа шуда, таносуби муродифшавии он бо ин

унсурҳои ёвар ҳамгун нест. Дар баробари ин, баъзе аз функсияҳои пешоянди «аз» дар забони адабии муосири тоҷикӣ маҳдуд шуда, ҳатто наметавон намуна ва ё мавридиро барои ин вазифа аз осори суханварони давраи муосир пайдо кард.

3.1.2. Пешоянди «ба / бад»

Маводи гирдомада бозгӯи он аст, ки пешоянди «ба» аз аҳди бостон то ба имрӯз дар осори манзуму мансур истифодаи фаъол доштааст. Унсури ёвари мазкур дар давраи бостон ба гунаи «pat» ва дар давраи миёна ба сурати «pad» истифода мешуд. Профессор А. Ҳасанзода (Ҳасанов) аз хусуси шакли аслии ва ваҷҳи тасмияи ин пешоянд андешаронӣ карда чунин навиштааст: «Пешоянди «pad» аз эронии «pati» (порсии қадим patiу) сарчашма гирифта, маъноҳои макон, сӯй, вазъият ва монанди инро ифода менамуд» [173, қ.2, с.67].

Забоншиноси эронӣ М. Абулқосимӣ пешояндро бо истилоҳи «ҳарф» зикр карда, бар он назар аст, ки «ҳарфи изофаи «пад» (pad) дар давраи миёна ба суратҳои «ба» ва «бад» ба форсии дарӣ расидааст. Сурати «бад» гоҳе пеш аз «он», «ин», «ӯ» ва «эшон» ба кор мерафтааст» [249, с.290].

Ин унсур дар забони адабии муосири тоҷикӣ ағлаб ба сурати «ба» мавриди қорбурд қарор гирифта, ба нудрат гунаҳои дигари он низ ба шаклҳои «бад-ӯ», «бад-ин» ва «бад-он» мушоҳида мешавад:

Дигар давлат намехоҳам аз ин дунёи пурсавдо,

Тамоми умр мехоҳам **бад-ин** сон зиндагӣ кардан [88, с.55; ниг. инч. с.125, с.380].

Профессор А. Гаффоров ҳамчун воситаи алоқаи калимаҳо ба ҳисоб рафтани ин унсуро таъкид карда меафзояд, ки «пешоянди **ба** дар алоқаи калимаҳо яке аз пешояндҳои сермаъно, серистифода ва сервазифаи ҳам забони насри классикӣ ва ҳам забони адабии ҳозираи тоҷикӣ буда, барои ифодаи муносибатҳои гуногуни пурқунандагӣ, ҳолӣ, муайянқунандагӣ бо тобишҳои гуногуни маъноӣ хизмат кардааст» [108, с.70].

Муҳаққиқ Ш.Юсупов ҳини омӯзиши вижагиҳои сарфии «Ҷомеъ-ут-таворих» доир ба имконоти муродифшавии пешоянди «ба» ба хулосае мерасад, ки «...пешоянди *ба* дар асар («Ҷомеъ-ут-таворих» – К.З.) ба ҷойи пешояндҳои **аз, бо, дар** омада хусусияти муродифӣ пайдо кардааст [189, с.107].

Муҳаққиқи тавоноӣ эронӣ П.Н. Хонларӣ аз хусуси маонии пешоянди «ба» ёдовар шуда таъкид мекунад, ки ин пешоянд «гоҳе маъноӣ қасду ниёт медахад» [274, ҷ.3. с.348-349].

Маводи гирдовардаи мо низ андешаҳои ин муҳаққиқро тасдиқ мекунад: Пас малик мардумонро **ба** талаби Иброҳим фиристод ва ӯро... [59, с.638]. Рӯзи шанбеи ёздаҳуми шаввол дар Нишобур шудам... ва ӯ худ **ба** вилоятгирӣ ба Исфохон рафта буд, бори аввал [76, с.3]. Ва андар вай бутхонаҳои бисёр аст, ки ҳиндувон он ҷо **ба** зиёрат оянд [82, с.45; ниг. инч. с.95]. Як гурӯҳ... **ба** зиёрати малик ба сӯи пойтахти мамлакат меомаданд... [19, с.479].

Бо лутфу саҳо гузашт аз худ,

Зеро **ба** зиёрати Худо рафт [44, с.236]!

Пешоянди «ба» дар қарнҳои X-XIII барои ифодаи маъноӣ бисёре, аз ҷумла «восита», «сабаб», «зарфият» ва ғ. меомад, вале дар забони адабии муосири тоҷикӣ доираи маъноӣ он маҳдуд шудааст:

Агар ин май **ба** абр-андар **ба** чанголи уқоб астӣ,

Аз он то ноқасон ҳаргиз нахурдандӣ, савоб астӣ [51, с.173]!

Шояд, ки марди пир **бад-ин** гаҳ шавад ҷавон,

Гетӣ ба дил ёфт шабоб аз пайи машиб [51, с.61].

Ба гоҳи зодани духтар **ба** даст даф гиранд,

Сурури синаи худро ба рӯи каф гиранд [46, с.176].

Ҳоло барои ошкор кардани вусъати вазоифи пешоянди «ба» дар гузашта мо барои намуна аз осори садаҳои X-XIII танҳо «Таърихи Табарӣ»-и Балъамиро [ниг.9] интихоб карда, чунин вазифаҳоро бо осори давраи муосир

киёс хоҳем кард. Албатта, сарчашмаи мазкур танҳо барои як қисми вазифаҳои ин унсури сервазифа интихоб шуда, дар мавридҳои ҷудогона ба осори суханварони дигари аҳди қадим низ рӯҷуъ гардид. Корбурди чунин унсурҳои ёвари осори ниёгон бо таълифоти адибони муосир мисли Айнӣ, С.Улуғзода, Лоик, М. Солеҳ, Баҳманёр, Б. Собир, Гулрухсор, Н. Қосим, К. Насрулло, М. Ғоиб, А. Самад, Сорбон, Фарзона, Хайрандеш ва Озар киёсу муқобала карда шуд.

Аввалин маънои ин пешоянд «ба чизе часпидану часпонидан»-и ду предмет ба якдигар аст, ки ин вазифаи он дар осори кӯхан ва давраи муосир муштарак мебошад: Иброҳим саловоту-л-лоҳи алайҳи бад-он ҳол андар ҳаме ба миёни оташ мешуд **ба** силсилаҳо баста... [9, с.116; ниг. инч. с.425]. ... дар поёни суфа **ба** дарахтҳо ва деворҳо тақя карда... [1, с.123].

Маънои дигари ин пешоянд барои баёни иллат ва бурҳону далел мебошад, ки бо истилоҳи «сабабият» низ ёд мекунад. Бояд гуфт, ки аз байни пешояндҳо, аслан, барои ифодаи ин маъно пешоянди «барои» ба қор меравад, аммо баробари ин пешояндҳои дигар, аз ҷумла пешоянди «ба» метавонад ин маъноро ба уҳда гирад: Гуфто: «Ба ҳар замоне андар гунаҳгорони замонаро ба гуноҳи худ азоб кунанд ва **ба** гуноҳи пешиниён азоб накунанд ва аз гуноҳ напурсанд [9, с.285]. Маҳз **ба** гуноҳи ӯ, Таманно, ин хел осон гирифта шуд ақои Юнус [64, с.205]!

Барои мусоҳибат ва ҳамроҳӣ омадани пешоянди «ба» маънои дигари он аст. Мусоҳибат бар ҳамроҳии чизе бо чизи дигар ё шахсе бо шахси дигар далолат мекунад. Аслан дар забони тоҷикӣ бори ин маъно ба дӯши пешоянди «бо» мебошад. Аммо пешоянди «ба» низ дар иҷрои ин вазифа саҳмгузор будааст: Таврот **ба** хатте неку бинавишт ба сухане дуруст ва ба мазгити Байтулмақаддас ба зери сутун андар пинҳон кард [9, с.374]. – Гулистон ҳам **ба** одам зеб дорад, чони хола... [53, с.79].

Муоинаи сарчашмаҳо аз он далолат мекунад, ки пешоянди «ба» барои ифодаи «савганд» ҳам истифода шудааст. Пешояндҳо ва унсурҳои луғавие, ки дар мавриди савганд ёд кардан ба қор бурда мешаванд, гуногунанд. Дар

забони тоҷикӣ, ғолибан, дар ин маврид бештар ҳангоми муоширати гуфтугӯӣ пешоянди «ба» истеъмол мешавад. Масалан, «Ба Худо...», «Ба номи Оллоҳ...» ва ғ. Корбурди он ҳам дар осори гузашта ва ҳам давраи муосир барои ифодаи ин маъно чашмрас аст: **Ба** ҳаққи Худой, ки ман фармони $\bar{u}$ ба савганди ту даст бознадорам [9, с.42]. Бо чунин дил, **ба** Худо, зистанам душвор аст, / Чунки дар ҳар тапишаш зеру бами бисёр аст [78, с.42].

Маънои дигари пешоянди «ба» мучовизат мебошад. Калимаи «мучовизат» ба маънои «гузаштан аз чое»-ро далолат мекунад. Аз пешояндҳои забони тоҷикӣ барои ифодаи ин маъно, бештар, пешоянди «аз» меояд, аммо пешояндҳои дигар, аз ҷумла «ба» низ метавонад дар забони тоҷикӣ ҷойгузини он бошад: Ва чун аз мулки Парвез бист сол бигузашт, пайғомбари мо алайҳи-с-салом **ба** Макка берун омад... [9, с.616].

Сабр ҳал кард ҳама масъаларо,

Ба дари баста калид омадааст [78, с.99].

Маънои ивазу бадал яке аз маонӣ ва вазифаҳои дигари пешоянди «ба» мебошад. Ҳар чизе, ки ба ҷои дигаре воқеъ шавад, ҷойнишини чизи дигар мешавад: ... бад-он хондам, ки то хуни ту **ба** хуни падари хеш қасос кунам [9, с.441].

То аз ғаму шодии ту пур шуд дили ман,

Монанди гуле **ба** ханда дур шуд дили ман... [55, с.189].

Аз мазмуни ду ҷумлаи охир равшан аст, ки таркибҳои «ба хуни» ва «гуле ба ханда» мутаносибан ба маънои «ба ивази хуни» ва «гуле ба ивази ханда» омадааст.

Яке аз вазифаҳои дигари пешоянди «ба» ифодаи мувофиқату мутобиқат аст. Баёнқунандаи маънои аслии ин вазифа пешоянди «бар» аст, вале пешоянди «ба» низ дар осори ниёгон ба ин маъно истеъмол шудааст: Ва $\bar{u}$ ро бар ҳамаи фарзандони худ солор карду гуфт: «Ҳар чи кунед, **ба** фармони $\bar{u}$ кунед... [9, с.70]. Ромиз **ба** хоҳиши Соҳиб зид набаромада ҳамроҳаш даромад... [57, с.70].

Пешоянди «ба» инчунин ба маънои тавзеҳ (возеҳ ва ошкор кардани амре) низ меояд, дар он сурат вай ба рафъи ибҳом далолат карда, маъноро ошкоргар ва сарехтар баён мекунад. Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ муодили ин калима пешояндҳои таркибии номии изофӣ «аз назари» ва «аз ҷиҳати» аст: Ва банӣ Исроил **ба** болову қувват ҳамчун халқи ин замона буданд [9, с.291]. Музаффар аз паҳлуи падар қадам монда, баъзан дар як ғурури кӯдакона **ба** қаду қомати расо, китфони барҷаста ва чеҳраи ҷаззоби ӯ менигарист [64, с.457].

Аён аст, ки дар ҷумлаҳои ғавқ пешоянди «ба» ба вазифаи «аз назари» ва «аз ҷиҳати» омадааст.

Маводи аз мутуни даврони асримиёнагӣ гирдомада ба он далолат мекунад, ки пешоянди «ба» барои ифодаи «шабеҳи ҳам будан», «монанди ҳам шудан» ва «ҳаммонандӣ» меояд. Лозим ба ёдоварист, ки дар забони тоҷикӣ барои ифодаи ин маъно асосан пешояндҳои номии изофӣ («монанди») ва таркибии номии изофӣ («ба монанди / сони») мавриди истифода қарор мегиранд. Аммо пешоянди «ба» низ дар ифодаи ин маъно дар мутуни даврони асримиёнагӣ ба қор рафтааст: ... ва хештанро бад-ӯ намуд **ба** сурати пире ва ӯро гуфт: «Иброҳим писаратро кучо бурд?» [9, с.141-142]. ... аз як гӯши шунаванда меदारояду аз дигараш **ба** мисли ҳавопаймо баромада, ғайб мезанад [11, с.179].

«Ба» маънои тақсимро низ ифода карда, дар ин сурат «бар бахш қардан» далолат мекунад: Пас сипоҳи эшон **ба** ду нима шуданд... [9, с.441]. Пас... заминро **ба** ҳафт пора қард... [9, с.31]. Малик сӯйи миз баргашта, **ба** пора қардани варақҳо пардохт [19, с.183].

Пешоянди «ба» ҳолат, кайфият, ҷиғунагӣ ва вазъияти фоил ё мафъулро баён мекунад: Пас гуфт: «Офтоб зери арши Худой **ба** сучуд бошад ҳама шаб бо он фариштагон... [9, с.36]. ... баъд аз гуфта шудани азон мардум барҳоста **ба** намоз шуруъ қарданд [1, с.183].

Пешоянди «ба» барои ифодаи мафҳуми сӯй ва ҷониб омада, бар ҷиҳат ва ҷониби амал (феъл) далолат мекунад: Ва агар малика маро ҷиҳозе кунад...

ман **ба** Ироқ равам [9, с.443]. **Ба** Душанбе парвоз карда, пеш аз дигарон ба маҷлис ҳозир шудам [23, с.465].

Барои ифодаи мафҳуми музоддат (бо ҳам зид будан; бо касе душманӣ кардан) омадани пешоянди «ба» дар осори қадим ва давраи муосир яке аз хусусиятҳои ҷудогонаи ин унсури ёвари сервазифа аст. Дар ин ҳангом он ба маънои «бар муҳолифати чизе бо чизи дигар ё касе бо каси дигар» далолат мекунад: Акнун моро касе мебояд, ки бо сипоҳ **ба** ҷанги вай фиристем [9, с.582].

Дили мо доимо байни ду санг аст,

Дили мо доимо бо мо **ба** ҷанг аст [88, с.479].

Ҳангоме ки пешоянди «ба» мафҳуми миқдор ва андозаро ифода мекунад, бештар бо калимаҳои ифодакунандаи миқдор ҳамроҳ мегардад: Ва Зулқарнайн аз паси Исо ва Яҳё буд **ба** сесаду шаст сол [9, с.427]. Ин суханҳои рӯҳбахши котиб **ба** се нафар шинос **ба** се ҷонхалос нафорид [23, с.104].

Баёнкунандаи маънои замон яке аз маонии дигари пешоянди мавриди таҳлил буда, дар ин маврид он муродифи «дар ҳангоми» мешавад: Ва рӯйи Сора аз некуӣ ҳаметофтӣ **ба** рӯз, ҳамчунон ки моҳ тобад **ба** шаб [9, с.120]. Агар ба шаб накунам ёди ту, сияхрӯзам [72, с.14].

Ба ин тариқ, доманаи маъноии пешоянди «ба» бисёр фарох аст. Аз шавоҳиди дар ихтиёрбуда маълум мегардад, ки ин пешоянд дар аксар маврид маънои пайвастанро дошта, баробари он маонии дигарро низ дар пай дорад.

Ҳоло ба намунаҳои «ба», ки дар баёни маънои мухталиф омада, ба дигар пешояндҳои осори даврони мавриди пажӯҳиш муродиф гардидааст, ишора мешавад. Дар осори асрҳои X-XIII пешоянди «ба» бар ивази «бо» меомад: Пас, Абубакр наълайни расул, салавоту-л-Лоҳи алайҳи, нек кард ва **ба** якдигар мерафтанд... [59, с.174]. Шумо, ки дарвешонед, шуморо **ба** худованди шумо шиносанд [83, с.31; ниг. инч. с.14]. Ва ўро **ба** хунарҳои подшоҳона ва сиратҳои ситуда гардонд [67, с.1; ниг. инч. с.3]. Чунонки ду тан **ба** якдигар нишаста бошанд ва ҳадис ҳамекунанд [9, с.63; ниг. инч. с.115, с.508]. **Ба** ҳам нишастанд ва шароб хӯрданд [7, с.148; ниг.

инч. с.165]. ...ки **ба** номи эшон қисса дароз шавад [61, с.98]. Агар имом хоҳад **ба** фирқа аввал як рақъат кунад [48, с.85]. Ҳаракати инқибозро дартавон ёфтани **ба** душворӣ [3, с.106; ниг. инч. с.119]. Ва **ба** нишот ҳар чи тамомтар бонге бикард [41, с.61]. Хуршедшоҳро **ба** ҳиял пеши Махпарӣ овард [54, с.126; ниг. инч. с.134]. Ва аз хиттае, ки дил **ба** он ёр набувад иҷтиноб нанамуд [43, с.24]. Чӣ гӯйӣ дар ҳаққи фулон обид, ки дигарон дар ҳаққи вай **ба** таъна суханҳо гуфтаанд [92, с.98; ниг. инч. с.128].

Ба бурзу фари шоҳи эронӣ

Бибандед куштӣ ҳама бар миён [5, с.251].

Гирифт хоҳам зулфайни анбарини туро,

Ба бўса нақш кунам барги ёсамини туро [51, с.58; ниг. инч. с.62, с.111; 8, с.167; 50, с.335; ниг. инч. с.367].

Забоншинос Б. Шарифов бар он аст, ки агар «ба» дар иҷрои вазифаи «бо» ояд, дар он сурат «ҳамроҳ будан»-ро ифода менамояд [183, с.189]. Профессор Р. Ғаффоров ҳини таҳлили романи «Одамони ҷовид»-и Раҳим Чалил ба ҳулосае мерасад, ки «дар ифодаи машғулият ва тарзи иҷрои амал пешоянди «ба» вазифаи «бо»-ро низ адо кардааст» [109, с.153].

Лозим ба ёдоварист, ки корбурди пешоянди «ба» ба ивази «бо» дар осори адибони муосир маҳдуд шудааст: ... гове **ба** номи Увағдат тухми куллияи чорпоён ва ҳатто бархе гиёҳони судмандро бо худ дошт [56, с.56]. Аз пайи онҳое, ки **ба** дарав кардану мева чидан ва хирман кӯфтану бор кашондан машғуланд, бо дидаи ҳасрат менигарад [23, с.229]. **Ба** ихтиёри ҳудаш ҳам омада натавонист [64, с.100].

Барои ифодаи маънои макон омадани пешоянди «ба» яке аз вижагиҳои хоссаи он аст. Дар ин маврид он бо пешоянди «дар» ҳамвазифа гардида, ба маънои дарун, миён ва мобайн меояд: ...мо **ба** Испоҳон будем [7, с.280; ниг. инч. 316, ҷ.11, с.394]. ... ва яке мурда зуд **ба** гӯр кунанд... [9, с.28].

Пӯпак дидам **ба** ҳаволий Сараҳс,

Бонгак барбурда бар абр-андаро [51, с.54; ниг. инч. с.78, с.113, с.130, с.145, с.151].

Ба хоби ноз шаҳ бо турки навшод

Зи хиндуи ятоқӣ кай кунад ёд [5, с.176].

Дехқон **ба** сахаргоҳон к-аз хона барояд,

Не ҳеч биёромаду не ҳеч бипояд [316, ҷ.11, с.394].

Хирад раҳнамою хирад дилкушой,

Хирад даст гирад **ба** хар ду сарой [70, ҷ.1, с.24; ниг. инч. ҷ.8, с.175].

На саъде **ба** гардун туро номусоид,

На марзе **ба** гетӣ туро номусаххар [8, с.499].

Доир ба ҳамвазифагии пешоянди «ба» бо «дар» низ аз ҷониби забоншиносон андешаҳои судманд ироа карда шудааст. Масалан, академик Б. Ниёзмуҳаммадов як вижагии услуби устод Айниро ҳамчун муродиф истифода кардани «ба»-ро ба ҷойи «дар» мебинад [142, с.304]. Профессор Ш. Рустамов ҳангоми мушаххас кардани маъно, вазифа ва тарзи ифодаи ҳоли макон доир ба пешоянди «ба» чунин навиштааст: «Пешоянди «ба» бо исмҳои омада, одатан ҳоли макони сӯйро ифода мекунад ва баъзан ба ҷойи пешоянди «дар» ба ифодаи ҳоли макони конкретӣ ёрӣ мерасонад» [147, с.17]. Профессор Р. Ғаффоров бар он таъкид мекунад, ки «ин пешоянд («ба» - К.3.) дар роман («Одамони ҷовид» - К.3.) ... махсусан ба вазифаи «дар» хело фаровон истифода шудааст» [109, с.153]. Ба андешаи забоншинос Б. Шарифов, «пешоянди «ба» дар осори Восифӣ... ба ғайр аз вазифаҳои маъмулаш, боз метавонад функцияҳои гуногунро адо намояд, ки он бо синоним шудани вай ба пешояндҳои дигари аслии характернок аст. Вай аз ҷиҳати истеъмоли худ... бо пешоянди «дар» дар як қатор меистад...» [183, с.188]. Забоншинос А. Мирзоев омилҳои ҳамвазифагии ин ду пешояндро ба гузаштаи дури таърихи забони тоҷикӣ рабт дода, бар ин нукта қоиладар аст, ки

«пешоянди «ба» дар чумла бо иваз намудани вазифаи дигар пешояндҳо низ муносибати замонири нишон дода метавонад. Ин гуна ҷойивазкунии вазифаву маъноро, пеш аз ҳама, дар байни пешоянди «ба» ва «дар» мушоҳида мекунем. Дар таърихи забони адабии тоҷикӣ сермаъноӣ ва гуногунвазифагии пешояндҳо яке аз сабабҳои асосии ҷойивазкунии пешояндҳо ба шумор меравад, ки дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ, махсусан дар наср, дучор шудани ин тарзи ифода давоми бевоситаи анъанавии забони адабиёти классикӣ ва гуфтугӯ мебошад» [136, с.73-74].

Дар осори суҳанварони муосир низ ин хусусияти пешоянди «ба»-ро метавон мушоҳида намуд: **Ба** болои кафасаш нишаст [84, с.95].

Ба боғи хештан чун тоқ рустӣ,

Ҳазидӣ, роҳи боғи ғайр ҷустӣ [34, с.88].

Забоншинос Р. Ғаффоров намунаҳои аз «Одамони ҷовид» ба муносибати замони доштани пешоянди «ба» дарёфт накардааст [109, с.153], аммо мушоҳидаи осори даврони истиқлол гувоҳи он аст, ки минбаъд чунин вазифаи пешоянд вусъат пайдо кардааст: Агар **ба** рӯз набинам туро, **ба** шаб нарасам [72, с.14].

Дар мавридҳои ҷудоғона пешоянди «ба» ҷойгузини пешоянди «аз» мегардад. Истеъмоли пешоянди «ба» ба ҷои «аз» яке аз вижаҳои хоси даврони асримиёнагиву муосир мебошад: Он муътамад ба шитоб бирафт ва пас **ба** муддати дароз бозомад ва чизе дар гӯши амир гуфт [7, с.81; ниг. инч. с.103]. Бигашту дигар сӯ пеши рӯи ӯ **ба** дар берун шуд [61, с.87]. Он ки гаравида буд аз фарзандони ту, ӯро ҳам бархурдорӣ деҳ **ба** неъматӣ дунё [58, с.75]. Табиби бузург як рӯз **ба** дари хонаи он ҳаммол бигузашт [3, с.124; ниг. инч. с.115]. Сари кӯча сангу гач бароварданд, то **ба** гурӯснагӣ ва ташнагӣ бимиранд [54, с.126; ниг. инч. с.143]. **Ба** роҳе маҷхул ба як ҳафта ... расид [47, с.63]. Магӯ, ки шафиқе нест, ки **ба** ғаму андӯх мутаассир шавад [43, с.8]. ... ва дигарон ҳам **ба** баракати анфоси шумо мустафид гарданд ва ба салоҳи аъмоли шумо иқтидо кунанд [92, с.126].

Ӯ хашм ҳамегирад, ту узр ҳамехоҳ,

Ҳар рӯз **ба** нав ёри дигар менатавон кард! [51, с.84; ниг. инч. с.144].

Нихоне, ки дорад, ки гӯяд ба мо,

Ҳама чораи он бичӯяд **ба** мо [70, ҷ.5, с.448; ниг. инч. ҷ.1, с.41; ҷ.1, с. 111; ҷ.1, с.122; ҷ.1, с.338; ҷ.2, с.31; ҷ.2, с.123].

Мавриди таъкид аст, ки забоншиносон аз хусуси ҳамвазифа гардидани пешоянди «ба» бо «аз» хомӯширо ихтиёр кардаанд. Ин функсияи пешояндҳо дар осори куҳан, чунонки шоҳид шудем, ба ҳадди вофир аст, вале дар осори давраи муосир ниҳоят маҳдуд шудааст: ...ду-се нафар ришсафед, ки барои фотехаи оғози кор омада буданд, гуфтанд: «Як вачаб замин, аввалан, чое **ба** ману ту надорад, баъдан...» [11, с.73].

Бино ба андешаи забоншинос Н. Маъсумӣ, С. Айнӣ пешоянди «ба»-ро ба ивази «барои» танҳо дар ифодаи маънои сабаб истифода кардааст [134, с.284]. Профессор Р.Ғаффоров доираи маъноии ин ҳамвазифагиро дар романи «Одамони ҷовид» афзун ҳисобида, барои ифодаи се маъно (объекти бевосита, ҳоли мақсад ва ҳоли сабаб) омадани онро таъкид кардааст [109, с.152]. Ин хусусияти пешояндҳои мавриди таҳлилро Б. Шарифов чунин хулоса кардааст: «Дар ҳолате, ки пешоянди «ба» соҳибиятро бо тобиши сабабноқӣ якҷоя нишон медиҳад, вай синоними пешоянди «барои» мешавад ва ба сифати чунин маънӣ дар асар («Бадоеъ-ул-вақоеъ» – К.3.) ҳамагӣ ду маротиба вохӯрд» [183, с.189].

Дар ГЗАҲТ вижагии муродифӣ зоҳир кардани пешоянди «ба»-ро бо «барои» падидаи таърихӣ пиндоштаанд [105, ҷ.1, с.292].

Таҳлилу қиёси осори садаҳои X-XIII ва даврони муосир гувоҳ аст, ки пешоянди «ба» ба вазифаи «барои» низ омадааст: **Бад**-он кӯшад то номи ӯ бимонад [40, с.31; ниг. инч. с.35]. Боз гуфт, ки ман ин сулҳ **ба** чӣ кардам [61, с.87]. Ҳар соле як навбат **ба** зиёрати Исмоил ба Макка шавӣ [58, с.74]. Гумон мебарам, ки Яъқуби Лайс ... **ба** хиёнат ин чо меояд [67, с.78]. Он кас, ки **ба** амон ба шумо ояд ... [48, с.73; ниг. инч. с.76]. Муҳаммад ибни Закариёи Розиро бихонад **бад**-ин муолиҷат [3, с. 115]. Дар ин миён дурӯдгар **ба** хочате

бархост [41, с.68; ниг. инч. с.79]. **Ба** хостории духтари шоҳ омадаем [54, с.128; ниг. инч. с.128; 43, с.5; 90, с.97; 79, с.91; 51, с.225].

Профессор А. Ғаффоров ҳини омӯзиши воситаҳои алоқаи ибораҳои феълии осори садаҳои XV-XVI аз хусуси ҳамвазифагии ин ду пешоянд ба чунин хулоса расидааст: «Мо ба зиёда аз 35 ҳолат дучор шудем, ки пешоянди **ба** чун муроди пешоянди **барои** муносибати ҳолии маконро ифода кардааст» [108, с.97].

Бояд гуфт, ки ҳамин раванд то даврони имрӯза идома ёфта, дар осори суҳанварони давраи муосир низ ба мушоҳида мерасад: ...бинобар ин диловарона мечангиду **ба** фидо кардани чонаш ҳам тайёр буд [68, с.121]. ...ба ин мардуми мискину шӯрбахт рӯ ба рӯ шуда, аз омода будани худ **ба** харидани занони ҷавон духтаракону писаракони наврас гап кушоданд [53, с.475].

Ризки Хайрандешро сар то сари дунё мапош,

Луқмаи ноне **ба** хоки поки Хатлонам бидеҳ [72, с.29].

Дар мавридҳои чудоғона «ба» дар осори куҳан ва давраи муосир ба вазифаи пешоянди «бар» омадааст: Пас ин ҷо халифате **ба** пой кард [61, с.201]. Бомдод **ба** сари ҷоҳе фуруд омаданд [3, с.120]. Ва **ба** хилофи дуои ин мастура ... коре напайвандад [41, с.77]. Агар дар он **ба** хилофати ақидати аҳли суннат ... ҳикояте бошад ... [79, с.64].

Сулсул **ба** сарвбун-бар бо нағмаи куҳан,

Булбул **ба** шоҳи гул-бар бо лаҳнаки ғариб [51, с.62; ниг. инч. с.135].

Баромад **ба** санги гарон санги хурд... [70, ҷ.1, с.52].

Дар нигоҳи ҳама зиё бархост,

Сӯхта шаҳру деҳ ба **по** бархост [33, с.10].

Хуш ҳоли он ки ин сон бинҳода аз сари сидқ

Дилро ба роҳи Миллат, сарро **ба** пой Миллат [33, с.12].

Пешоянди «ба» дар осори садаҳои X-XIII дар мавридҳои ниҳоят маҳдуд ба вазифаи пешоянди «то» [В-аз чунон бонги баланду наъраҳо, / Ки **ба** миле мерасид аз вай садо – 50, с.367] омада, дар осори аз даврони муосир баргузидаи мо пайдо нашуд.

Аз таҳлилу баррасии намунаҳои боло метавон ба натиҷае расид, ки қорбурди унсури ёвари мавриди назар дар гузаштаи дур аз лиҳози маъноу вазифа дар муқоиса бо сарчашмаҳои даврони муосир авлавият доштааст. Мисли «аз» пешоянди «ба»-ро низ аз дидгоҳи маъно дар мутуни кӯхани асрҳои X-XIII (дар заминаи маводи «Ахтарони адаб») мавриди омӯзиш қарор додем, ки натиҷаи басомади ин пешоянд ба таври зайл ҳосил шуд:

Пешоянд			Рӯдакӣ	Дақиқӣ	Фирдавсӣ
«ба»	шакл	ба	390	281	12331
		бад	38	83	3520
Ҳамагӣ		428	364	15851	
маъно	бо	68	34	922	
	дар	37	52	3200	
	рӯ(й)и	–	16	2459	
	аз назари	9	9	310	
		Ҳамагӣ	114	111	6891

Таҳлилу қиёс моро ба хулосае водор мекунад, ки тадричан ин унсури ёвар аз сервазифагӣ майл ба камвазифагӣ намудааст. Унсури мазкур барои ифодаи маъноҳои мақсади амал, иллат, бурҳону далел, мусоҳибату ҳамроҳӣ, савганд, мутобиқату мувофиқат, тавзеҳ, миқдор ва андоза омада, дар мавридҳои алоҳида бо пешояндҳои дигари аслий ба мисли пешояндҳои «бо», «дар», «аз», «барои» ва «то» хусусияти муродифӣ зоҳир кардааст. Таносуби бештарини муродифшавии он дар осори кӯхану муосир бо пешоянди «дар» буда, мавриди камтарини он бо пешоянди «то» мебошад.

3.1.3. Пешоянди «бар»

Яке аз пешояндҳои дигаре, ки дар осори садаҳои X-XIII ва давраи муосир истифодаи густардаву вазифаи мухталиф дорад, пешоянди «бар» аст. Бино ба қавли П.Н. Хонларӣ «ин калима (пешоянди «бар» - К.З.) дар порсии бостон **upariy** ва дар авестой **upairi** аст, ки дар форсии миёна **apar** ва дар позанд **awar** ва дар порсии дарӣ «абар» ва «бар» шудааст» [284, ҷ.3, с.336]. Забоншинос А. Каримов дар таҳқиқоти хеш [212] доир ба 19 маънои ин унсури бостонӣ тавачҷуҳ карда, қорбурди онҳоро бо овардани намунаҳо аз осори давраи миёна асоснок кардааст. Ӯ таъкид мекунад, ки пешоянди мазкур дар матнҳои давраи миёна бо пешояндҳои «аз» ва «дар» хусусияти муродифӣ зоҳир кардааст [212, с.25-27]. Профессор Б. Сиёев диққати худро ба вазифаҳои вандҳои «андар», «боз» ва «бар» равона карда, бар он назар аст, ки агар ин унсури «бо предмет оянд чун пешоянд ва агар бевосита бо феъл истеъмол ёбанд (дар сарчашмаҳои асри X – К.З.), ҳамчун префикс (пешванд – К.З.) истифода шудаанд» [159, с.108].

Ба назари мо, аз садаҳои X-XIII то имрӯз мавридҳои қорбурди ин пешоянд рӯ ба маҳдудӣ овардааст, танҳо дар бархе осори мансуру манзум, ки ба шеваи баёни қуҳан рабт дорад, доираи қорбурди фарохро соҳиб аст.

Пешоянди «бар» дар осори садаи X илова бар шакли роиҷи имрӯзааш ба сурати «абар» низ дар гардиш қарор дошт. Аз рӯи мушоҳидаи сарчашмаҳои мансуб ба осори ин давр маълум гардид, ки шакли «абар» танҳо ҳоси назм аст:

То хай **абар** гули руҳи ту қарда шабнамӣ,
Шабнам шуда-ст сӯхта чун ашки мотамӣ [51, с.177].

Абар қитфи Заҳҳоқи ҷоду ду мор
Бирусту баровард аз Эрон димор [70, ҷ.1, с.91].

Абар қини Шедасп – фарзанди шох,
Чу Рустам биёяд миёни сипоҳ [5, с.273].

Таваччуҳ ба забони осори назмии забони адабии ҳозираи тоҷикӣ нишон дод, ки пешоянди «бар» ба гунаи мазкур доираи истеъмоли ниҳоят тангро дошта, ҳатто метавон онро ба қатори калимаҳои матрук шомил сохт.

Аз таҳлили маводи осори садаҳои X-XIII маълум гардид, ки ин унсури ёвар ба ҳайси ивазкунандаи пешояндҳои дигар омадааст. Масалан, гоҳо «бар» ба вазифаи пешоянди «аз» ба қор рафтааст. Вобаста ба ин масъала бояд гуфт, ки сарфи назар кардани тобишҳои маъноӣ грамматикӣ пешояндҳо дар ошқор сохтани матлаби суҳанварон, ки ҳатто нақши калидири иҷро кардаанд, номумкин аст. Ба ҳамин нукта профессор А. Ҳасанзода (Ҳасанов) ишора карда таъкид намудааст, ки «...маҳз аз доираи муошират берун мондани ин гуна вазифаҳои чунин аносири луғавӣ (ҳиссаҳои номустақили нутқ – К.З.) боиси ба хонандаи имрӯз душворфаҳм шудани мазмуни мисраъ ё байти шоир гаштааст» [174, с.463]. Масалан, дар ҷумлаи зерин пешоянди «**бар**» ба вазифаи пешоянди аслии содаи «аз» омадааст, ки ба эътибор нагирифтани тобиши маъноӣ «**бар**» барои фаҳмидани ҳадафи муаллифи асар монеа эҷод мекунад: Ва дигар рӯз муҳолифон анбухтар даромаданд ва **бар** се ҷониб ва ба ҳар ҷаҳор ҷониб ҷанг пайвастанд [Маъно: Рӯзи дигар душманони зиёд на аз се ҷониб, балки аз ҳар тараф ҷанг карданд – 7, с.606].

Қиёсу муқобалаи қорбурди ин пешоянд нишон дод, ки дар осори даврони мазкур он бо серистеъмолии худ фарқ мекунад: Ҳар ҳатти росте, ки андар доира **бар** марказ бигзарад, ўро қутр хонанд [12, с.4]. Бидонистам маро Худой аст ... мутталеъ **бар** ман [83, с.14; ниг. инч. с.21]. Ва кишту барзи ин ҳама ноҳиятҳо **бар** оби рӯди Марв аст [82, с.77]. Амир Абулфазл тоҳтан қард ва ўро баргирифт ... ва андар соат фармон дод то **бар** миён дуним қарданд [316, ҷ.10, с.783]. Акнун донам, ки бедор гаштӣ ва **бар** он қарда пушаймонӣ [67, с.14]. Ва баррафтан **бар** дарачот шарафи бисёр маунат аст [41, с.64]. Шерафқан ҳалок шуд **бар** дасти айёрпешае, ки номи вай Самак аст [54, с.127; ниг. инч. с.130]. Муддати ҷаҳор - панҷ моҳ **бар** ин бигзашт [47, с.57; ниг. инч. с.58]. Ними шаб ...**бар** он худуд гузаштам [43, с.22]. ... равандае **бар** қанори маҷлис гузар қард [92, с.106]. Авомро **бар** зоҳири лафз иттилоъ аст [79, с.74;

ниг. инч. с.75]. **Бар** акиби вай пиёдае омад [81, с. 127; ниг. инч. с.91; 51, с.338; ниг. инч. с. 192; 70, қ.1, с.473; ниг. инч. қ.1, с.170; қ.2, с.84].

Забоншинос Б. Шарифов доираи маъноии унсури ёвари мазкурро дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» омӯхта, ба ин нукта ишора мекунад, ки «пешоянди «бар» нисбатан сермаъно буда, ҳам мафҳуми сарчашма ва ҳам муносибати амалро бо амалиёти тарафайни объектӣ» ба ивази пешоянди «аз» анҷом додааст [183, с.191].

Доираи чунин шеваи корбурди пешоянди «бар» дар давраи муосир маҳдуд шудааст:

Ниҳоди кохи Ваҳдат баски **бар** хуни шаҳидон аст,

Ниғаҳ дор аз шабохунҳои ваҳшат ваҳдати моро! [88, с.535].

Чавоне, ки равон **бар** кӯи ишқ аст,

Хати иршод аз пире надорад [23, с.41].

Беишқ будан аст, дигар ҳеч, ҳеч, ҳеч,

Гарде, ки **бар** фариштаи бадном мерасад [78, с.157].

Профессор А. Гаффоров тобишҳои маъноии пешоянди «бар»-ро дар осори садаҳои XV-XVI ба доираи таҳқиқ кашида, муродифшавии онро бо пешояндҳои аслии «ба» ва «дар» ишора кардааст [108, с.134]. Забоншинос Н. Маъсумӣ бар он андеша аст, ки пешоянди «бар» дар матни «Марги судхӯр»-и С.Айнӣ баъзан ба вазифаи пешояндҳои «ба» ва «дар» омадааст [134, с.284-285].

Таҳлили намунаҳои зайл гувоҳи он аст, ки пешоянди «бар» дар осори садаҳои X-XIII ба вазифаи «ба» низ омадааст: Чун нисбати нахустин ба дувум... ҳамчун нисбати савум **бар** чаҳорум аст [12, с. 11; ниг. инч. с.13]. Ёрост он чӣ дар осмонҳо ва замин аст **бар** се маънӣ [58, с.70; ниг. инч. с.86]. ...В-ар гузорӣ вой **бар** кирдори ман [316, қ.10, с.784]. ...он гаҳ фатҳи Макка низ **бар** дасти ӯ шуд [59, с.763]. Марги вай ва фарзандони вай ҳам **бар** дасти ту хоҳад буд [45, с.5]. Охир ҳама лашкар **бар** дасти хаворич кушта шуданд

[61, с. 183; ниг. инч. с.88, с.261]. Бад - он донишу ақл зердастонро ҳар як **бар** андозаи хеш бидорад [67, с.2; ниг. инч. с.80]. Чашмаш **бар** ҷамоли зани барзгар афтод [83, с.14]. Ва пас аз ин **бар** фазливай эътимод хоҳам кард [7, с.56]. Мутафозил бошад баъзеро бар баъзе **бар** қадри истехқоқ [48, с.75; ниг. инч. с.82]. Чаро касеро **бар** бузурге эътироз бояд кард [3, с.111; ниг. инч. с.128]. Ва онро **бар** андозаи мадхал махраче набошад [41, с.60; ниг. инч. с.76; 54, с.135; ниг. инч. с.139; 47, с.58; ниг. инч. с.59; 43, с.10; 79, с.76; 51, с.90; ниг. инч. с.111, с.242]?!

Аё, он ки ту офтобӣ ҳама,

Чӣ будат, ки **бар** ман натобӣ ҳама [70, қ.1, с.30; ниг. инч. қ.9, с.455]?

Чунин хусусияти истифодаи пешоянди мазкур дар осори даврони муосир низ ба мушоҳида мерасад: Қорӣ лампаро оварда **бар** рӯйи сандалӣ гузошт [1, с.65].

Қасам **бар** номи Яздонат, ки дар роҳи тамузи ишқ

Мане ҳасту Туе ҳасту саробе нест! [18, с.9].

Ба вазифаи «дар» омадани ин унсури ёвар ҳам дар осори куҳан ва ҳам муосир маъмул аст: Дӣ бар растаи саррофон ман **бар** дари тим... [316, қ.10, с.784]. .... Чу ман парвона **бар** гирдат ҳазоро [51, с.53; ниг. инч. с.90, с.204, с.216, с.329]. Чу хуршед **бар** гоҳ бинмуд тоҷ... [70, қ.1, с.39]. Вай **бар** ҳақиқат имоми ҳақ аст [83, с.84]. **Бар** ҳақиқат Худованди олам бидонад... [67, с.16].

Академик Б. Ниёзмухаммадов доир ба вижагиҳои шеъри М.Турсунзода сухан карда таъкид намудааст, ки шоир барои эҳёи маонӣ ва сохтори пешояндҳои «андар», «бахри» ва «бар» дар забони адабии муосири тоҷикӣ кӯшиш ба харҷ додааст. Бино ба андешаи ӯ, М. Турсунзода ин «пешояндҳоро аз забони адабии пешазреволуционии тоҷик ба забони миллии тоҷик дохил намудааст» [142, с.39]. Баъзе аз забоншиносон бар ин андеша ҳастанд, ки дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ «баъзан вазифаи пешоянди «дар» ва «бар» то дараҷае ба ҳам наздик аст, ки муаллиф ба айни як калима гоҳ «дар» ва гоҳ «бар»-ро истифода мекунад, вале аз он мувофиқати семантикии феълҳо ва

аъзоҳои ҷумла осебе надида, ба ҳар яке мутобиқат карда метавонад» [183, с.190].

Намунаҳои ин вазифаи пешоянди «бар»-ро дар осори адибони муосир метавон дар ҷумлаҳои зайл мушоҳида кард: Чойхонаро аз мобайн ба ду суфаи дарозрӯя ҷудо карда, **бар** рӯи суфаҳо палосҳои ... андохта буданд... [63, с.26]. Ин дарахти сар ба фалаккашида, ки тамоми паррандагон бо сарвари Симурғ **бар** шохсори он лона гузоштаанд, «дарахти ҳаматухм» аст [56, с.56]. Ашки ҳичрон **бар** сари миҷғони афсӯси назар дошт [19, с.20].

Ба вазифаи пешоянди «бо» омадани пешоянди «бар»-ро забоншинос Б.Шарифов дар асоси матни яке аз сарчашмаҳои асри XVI омӯхта, формулаеро матраҳ мекунад, ки, тибқи он, «маънии ҳамроҳиро ифода намуда, синоними пешоянди «бо» гаштани «бар» чандон доираи васеъ надорад ва он мисолҳое, ки дучор шуданд, аксар дар чунин маънӣ бо ҷонишинҳо омадаанд» [183, с.191]. Як назари иҷмолӣ ба маводи осори садаҳои X-XIII гувоҳи он аст, ки назарияи мазкур танҳо ба асри XVI рабт надошта, сарчашмаи он оғози ташаккули забони адабӣ маҳсуб меёбад. Дар аксар намунаҳои поён низ барои ифодаи маънои «бо» пешоянди «бар» бо ҷонишинҳои «хештан», «эшон», «ӯ», «ман», «худ», «ин», «ҳар» ва ғ. ҳамроҳ омадааст: Ва аз эшон (сарзамини мардуми Судон – К.З.) то ба Миср ҳаштод рӯз роҳ аст **бар** уштур [82, с. 145]. Ва он сарҳангу айёрон, ки Султон Маҳмуд эшонро **бар** хештан бурда буд, бозомаданд [316, ҷ.10, с.784]. То Алии Лайс ... омад бо андак мардум, аммо моли бисёр **бар** худ дошт [316, ҷ.10, с.784]. Ҳеч кас **бар** ӯ баробарӣ накард [61, с.87; ниг. инч. с.94]. Қариб даҳ ҳазор мард **бар** ӯ байъат карданд [79, с.98]. Дигар чизҳоро **бар** ин қиёс бояд кард [67, с.16]. Ва агар муҳиме будӣ ё набудӣ, **бар** ман холи кардӣ ва гуфтӣ: дӯш чӣ кардӣ? [7, с.29].

Чу аз дафтар ин дostonҳо бaсе

Ҳaме хонд хонaнда **бар** ҳар кaсе... [70, ҷ.1, с.35].

Дар сарчашмаҳои мансуб ба даврони муосир низ ин раванди муродифшавии ду пешоянди содаи аслии бетағйир боқӣ мондааст, танҳо фарқ

дар он аст, ки дар ин сурат пешоянди «бар» бо ҷонишинҳои нисбатан таърихии «эшон», «хештан» ва ғ. камтар меояд: ...паланги барфӣ, бузи кӯҳӣ, кабки дарӣ, харгӯши роғӣ... **бар** вай гироиш мекунад, омад-омадашро ситоиш мекунад... [11, с.152].

Нотавонӣ ҳад надорад,

То ризои мо **бар** он аст [20, с.337].

Ҳамвазифагӣ зоҳир кардани «бар» бо пешоянди «барои» низ дар осори давраи қадим мушоҳида мегардад: Сӣ сол мучоҳадат кардам **бар** ман ҳеч чиз сахттар аз илм ва мутобаат... наёммад [83, с.21]. Ҳеч чиз **бар** ӯ пӯшида нест [48, с.73]. Заъфи мо пӯшида набувад **бар** мардумон [48, с.79]. Марди бемор аз Макка берун омад он ҷо ҳол **бар** ӯ сахт шуд [48, с.82; 3, с.111; 41, с.73; 47, с.73]. ... ва базаҳе **бар** ман нанавиштанд ... [92, с. 123; ниг. инч. с.129]. ... **Бар** ӯ ба ҳеч ҳаводис замона даст мадод [51, с.100; с.208, с.332]. ... Ҳаме хонд хонанда **бар** ҳар касе [70, ҷ.1, с.35; ниг. инч. ҷ.1, с.96; ҷ.1, с.236].

Ин гуна вижагии пешоянди номбурда баъзан дар бархе осори замони муосир пойдор мондааст: Сараввал ҳукми ҳама **бар** он будааст, ки ӯ... хусну малоҳати назаргир дошт... [71, с.87; 1, с.72].

Яке аз маъноҳои дигари пешоянди «бар» ба паёпай ё паиҳам омадани предметҳои ҷудоғона далолат мекунад:

Ту донӣ, ки хашми падар **бар** писар

Беҳ аз хуб меҳри писар **бар** падар [5, с.315].

Падар **бар** падар шоҳи Эрон туй... [70, ҷ.1, с.228].

Чун пешояндҳои қаблӣ басомади корбурди пешоянди «бар»-ро, ки дар осори ниёгон мушоҳида шуд, бо таъя ба маводи «Ахтарони адаб» метавон чунин нишон дод:

Пешоянд			Рӯдакӣ	Дақиқӣ	Фирдавсӣ
«бар»	сохтор	абар	1	9	37
		бар	100	190	6324

		Ҳамагӣ	101	199	6361
	маъно	ба	24	24	1450
		рӯ(й)и	39	42	2720
		дар	4	19	630
		барои	8	32	1420
		пайдарҳамӣ; паёпай	–	3	38
		Ҳамагӣ	75	120	6258

Хулоса, муқоисаи пешоянди «бар»-и осори садаҳои X-XIII ва даврони муосир баёнгари он аст, ки қорбурди ин унсури ёвар дар қиёс бо даврони гузашта дар забони адабии муосири тоҷикӣ ҳам аз лиҳози шакл ва ҳам вазифаву маъно маҳдуд шудааст.

3.1.4. Пешоянди «бо / або»

Забоншиносон пешояндҳоро вожаҳои ёваре медонанд, ки танҳо соҳиби маънои грамматикӣанд ва робитаи миёни ду калимаро дар ҷумла барқарор мекунанд. Пешоянди «бо» яке аз чунин унсурҳои ёвари забони тоҷикӣ аст, ки монанди пешояндҳои дигари аслии сермаънову сервазифа мебошад. Муаллифони осори илмӣ ва дастуру фарҳангҳои забони тоҷикӣ ҳарчанд ба чанд намуна аз маъноҳои пешоянди «бо» ишора кардаанд, ба раванди шаклгирии ин маонӣ ва иртиботи онҳо бо якдигар камтар тавачҷуҳ намудаанд. Дар ягон сарчашма ба робитаи миёни маъноҳои пешоянди «бо» ва раванди ҷӣ гуна аз маънои лексикӣ ба грамматикӣ майл кардани он тавачҷуҳе нашудааст. Дарвоқеъ, ҷараёни грамматиконида шудани ин пешоянд то ҳол пинҳон мондааст. Аз ин рӯ, таҳқиқи протсессии таҳаввули маънову вазифаи ин пешоянд дар ошқор кардани манзараи аслии маънои он ниҳоят муҳим аст.

Доир ба вазҷи тасмияи ин пешоянд забоншиносони ватаниву хориҷӣ ба мисли П.Н. Хонларӣ [284, ҷ.3, с. 324-330; ҷ.1, с.155], Ҳ. Нюберг [306, с.21,

с.106; 304, с.213], А.Ҳасанов (Ҳасанзода) [173, қ.2, с.69] ва дигарон таваҷҷуҳи махсус зоҳир кардаанд. Забоншинос М. Боқирӣ сурати пешоянди «бо»-ро дар форсии бостон - «ирака», дар давраи миёна – «арāk» муаррифӣ намудааст ва ба маънои «ҳамроҳӣ»-ву «муийят» омадани он ишора кардааст [253, с.126]. Муҳаққиқ П.Н. Хонларӣ бар ин бовар аст, ки пешояндҳо дар забонҳои эронии бостон камтар ба кор меоянд, зеро дар ин забонҳо нақши асосӣ дар барқароргардии робитаи аҷзои ҷумла ҳолат (падеж) ба шумор меомад. Ӯ маънии аслии «бо»-ро «баёни бастагӣ» ва «баёни тааллуқи чизе ё касе бо мафҳуме ба чиз ё кас ё мафҳуми дигар» медонад. Номбурда баъдан қайд намудааст, ки дар мутуни кӯҳани форсӣ-дарӣ ин унсурӣ ёвар ба ду сурат - «фо» ва «во» омадааст [284, ҷ.3, с.324-330].

Ҳамин тариқ, таҳқиқи сарчашмаи аслии баъзе унсурҳои забон моро ба андешае водор мекунад, ки бархе аз онҳо то соҳибгардӣ ба сурати аслии имрӯзаашон марҳилаҳои зиёди таърихро пушти сар кардаанд. Дар форсии бостон пешоянди «ирā» (бо) барои баёни мафҳуми ҳамроҳӣ ба кор рафтааст [299, с.176]. Ҳамчун далел метавон аз катибаи Дориюш дар Бесутун, ки бо эҳтимоми профессор Д. Саймиддинов таҳия шудааст, намуна овард:

kāra	Pārsa	utā	māda	hya	urā	mām	āha
Сипоҳи	Порсӣ	ва	Модӣ	ки	бо	ман	буданд

Сипоҳи Порсӣ ва Модӣ, ки бо ман буданд – Бесутун, сутуни дувум, сатри 18 ва 19 [154, с.93].

Пешоянди «ирā / ура» дар забони авестой ва форсии бостон инчунин барои далолат ба мафҳумҳои ҳамроҳӣ ба кор рафтааст. Ин маънои қадимтарин ва аслитарин пешоянди «бо» аст ва дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ низ бисёр пурбасомад аст. Дар ГЗАҲТ низ муаллифон аз хусуси чунин маънои он ёдовар шуда таъкид намудаанд, ки «пешоянди «бо» ғайр аз маъноҳои ҳамроҳӣ ва воситаи иҷро вобаста бо семантикаи исм ва феъл тобишҳои иловагии маъно зоҳир мекунад» [105, қ.1, с.291]. Дар форсии

миёна «abāg» барои далолат бар мафҳуми «хамроҳӣ» ба кор рафтааст, ки онро дар «КАБ» метавон равшан мушоҳида кард: Ud Sāsān šubān (ī) Pābag būd ud hamwār abāg göspandān būd ud az tōhmag (ī) Dārāy ī Dārāyān būd ud andar dušxwadāyīh ī Alaksandar ō wirēg ud nihān-rawišnīh ēstād ud **abāg** kurdān šubānān raft [30, с.38]. / Сасан же был пастухом Папака и всегда находился при стаде овец. И был он из рода Дария, сына Дария, а в жестокое правление Александра он бежал и скрывался, бродя с пастухами-курдами [30, с.66]. Тарчумаи тоҷикӣ: Сосон шубони Бобак буд ва ҳамвора бо гӯсфандон ва аз нажоди Дорои Дороеън. Ва дар фармонравиии Искандар ба гурезу ниҳон буд ва бо шубонони курд бирафт [153, с.25].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ низ дар ҷумлаҳои монанди «Ниёз гуфт, ки **ӯ бо** тағоияш пагоҳ ба Бухоро равон мешавад; Баргҳои ҳазон **бо** чанги роҳ якҷоя дар ҳаво чарх мезаданд» [112, ҷ.1, с.385] пешоянди «**бо**» ҳамин маънои асли ва куҳани худро бар дӯш дорад.

Профессор А. Ҳасанзода (Ҳасанов) хангоми баррасии унсурҳои ёвари сервазифаи осори Абдурахмони Ҷомӣ бар ин бардошт расидааст, ки «яке аз чунин вижагии корбурди ин гурӯҳи калимаҳо (ҳиссаҳои номустақили нутқ – К.3.) истифодаи як пешоянд дар вазифаи пешоянди дигар аст, ки ҳоло дар забони тоҷикӣ фақат баъзеи онҳо... дар иҷрои ин ҳодиса мустаъмаланд» [174, с.463].

Ҷумлаву байтҳои гирдомада андешаи забоншиносии номбурдари тасдиқ мекунад. Масалан, пешоянди «**бо**» дар осори садаҳои X-XIII ба маънои пешоянди «**ба**» мавриди истифода қарор гирифтааст: Дев фаромӯш кард он ғуломро то **бо** ёд наёмадаш [316, ҷ.9, с.22]. Ва ду дарвоза аст..., ки рӯ **бо** дарё дорад [316, ҷ.9, с.22]. Он нахустин чун гувоҳи адл аст ва ростгӯ, ки он чи шунавида баланд **бо** ҳоким бигӯяд [316, ҷ.9, с.22]. Худой Таоло хитоб мекунад **бо** ҷумла муъминон [48, с.76; ниг. инч. с.87]. Махр **бо** он як парӣ дод [9, с.119; ниг. инч. с.173, с.292]. Чун бингаред рӯй **бо** Бусаҳл кард [4, с.120]. Юсуф хичил шуд ва **бо** масҷиди Зуннун бозомад [4, с.296; ниг. инч. с.51, с.125; 7, с.585; ниг. инч. с.170, с.201, с.435, с.586, с.618, с.664]. Ҳамаро банд

кунед ва асирвор **бо** Миср баред [45, с.10; ниг. инч. с.69]. Ва сари хеш **бо** ӯ бигуфт [16, с.274]. Субх бидамид гуфт **бо** сари бузургвор... [61, с.99; ниг. инч. с.105]. Худой туро **бо** қиблаи Иброҳим гардонида [58, с.74; ниг. инч. с.82]. Ризои Ҳаққ субҳонаху андар эҳсоне бошад, ки **бо** халқ карда шавад [67, с.6]. Хуршедшоҳ бар он чо расид, ки **бо** айёрон пайваст [54, с. 147]. Аёзро бишкасту **бо** Исфаҳон омад [47, с.58; ниг. инч. с.74]. Гуфт **бо** харгӯш: - Хона хони ман... [51, с.333; ниг. инч. 335]! ... Чу обдор бувад, **бо** лабони ту монад [5, с.328]. Чунин гуфт **бо** солхӯрда меҳон... [70, қ.1, с.64; ниг. инч. қ.1, с.192; қ.6, с.404]. Ҳуш **бо** эшон наёяд то маҳшар з - он шароб [8, с.167].

Забоншинос М. Исматуллоев аз хусуси муродифҳои пешоянди «бо», ки ҳамчун воситаи алоқаи ҳоли макон истифода шудаанд, сухан карда, бар он ишора менамояд, ки дар ин сурат баъзан пешоянди «ба» ҷойгузини пешоянди «бо» мешавад. Муҳаққиқ ин вижагиро танҳо ба «забони адабии пешина» рабт додааст [117, қ.1, с.34].

Корбурди пешоянди «бо» дар асрҳои минбаъда низ ҳамчун воситаи алоқаи ибораҳо нақши бориз доштааст. Профессор А.Ғаффоров бар ин нукта қоиладар аст, ки «дар сохтани ибораҳои феълӣ (дар осори асрҳои XV-XVI) нақши пешоянди **бо** қалон аст. Ин пешоянд аз пешояндҳои сермаъно буда, вобаста ба маънои луғавии ҷузъҳои ибора ва мавқеи он дар ҷумла тобишҳои гуногуни маъно зоҳир менамояд [108, с.145-146].

Дар осори қуҳан пешоянди «бо» ба вазифаи пешоянди аслии содаи «бар» низ омадааст: Инон бигардонид ва **бо** пил нишаст, ки асби ӯро ба душхорӣ кашидӣ [47, с.107]. Ё он чӣ гуфтам ба ҷой оварам ё **бо** сари нони чавин ва моҳӣ ... шавам [67, с.15; 9, с.121]. Моро **бо** ҳам ҳақ бисёр аст [54, с.147]. Васият карда будам, ки ӯ роҳи Мозандарон гирад, ки аз гузари Тотор **бо** ҷонибе аст [43, с.10]. Ҳамчунон ки киштӣ **бо** об фуруд ояд [12, с.61]. Акнун **бо** сари ҳикоят ва кори худ шавам [76, с.5]. Шаҳриёр **бо** сари бахшоиш омад [14, с.128]. Хато навиштанд ва **бо** он бинҳоданд [79, с.87]. Бад-ӯ гуфт Рустам, ки «**Бо** коми ту... [70, қ.2, с.186; ниг. инч. қ.3, с.67].

Бархе аз забоншиносон ҳамчун муродифи «дар» истифода шудани пешоянди «бо»-ро падидаи таърихии забон ҳисоб кардаанд [118, қ.2, с.39]. Чанд намуна: Ва ин ноҳият **бо** ҳама аҳвол ба Кимок монад ва бо ҳар ки аз гирди ўст, ҳарб кунанд... [82, с.72; ниг. инч. с.17]. ...ва пайғомбари Худойро **бо** оташ андохтӣ... [59, с.230]. Андар ин шаҳри Табария масчиде аст, ки онро масчиди «Ёсуман» гӯянд, **бо** чониби ғарбӣ [76, с.24]. **Бо** роҳ бад-эшон расид ва бизадан гирифт [9, с.119]. Ва пас аз он **бо** ҳафт рӯз саворон расиданд... [7, с.585]. Яъне бо баробари душман **бо** чойи он гурӯҳи дигар [48, с.87]. **Бо** васли ту кас чу ман бадомуз мабод... [51, с.195]. Шаби тира буданд **бо** гуфтугӯй... [316, қ.9, с.24].

Ба сервазифагии ин пешоянд забоншинос А. Мирзоев таваҷҷуҳ карда чунин навиштааст: «Маънои аслии пешоянди «бо» дар ибора, пеш аз ҳама, нишон додани муносибати ҳамроҳӣ ва воситаи иҷрои амал мебошад. Вале вобаста ба семантикаи ҷузъҳои ибора тобишҳои гуногуни маънои иловагӣ низ падида менамояд. Аз ин рӯ, ба қатори пешояндҳои сермаъно дохил мешавад» [136, с.77].

Профессор Б. Камолиддинов низ оид ба роҳҳои ифодаи ҳоли мутобиқат дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ диққат намуда, яке аз роҳҳои асосии воситаи алоқа будани «пешоянди муштараквазифа ва сермаънои «бо»-ро ишора кардааст [120, с.111].

Дар осори куҳан «бо» дар мавридҳои ҷудогона бо пешоянди «аз» ҳамвазифа шудааст: Як рақъат ... бигзорад дар намоз пас намоз **бо** сар гирад [48, с.89; 316, қ.9, с.25; 76, с.24]. Гуфтам: «Зиндагонии худованд дароз бод, агар эҳтиёче хоҳад буд **бо** хонон уддате ва маунате хоستان, нома аз лавне дигар бояд» [7, с.664]. **Бо** дода қаноат куну бо дод бизӣ!... [51, с.219]. ...В-аз ин панд **бо** меҳри ман магзаред [316, қ.9, с.25]. ...Чу бишнохт, баргашт **бо** хуррамӣ [70, қ.1, с.147].

Чӣ хоҳиш, к-он накардам дӯш **бо** ӯ,

Напазруфту ҷудо шуд хуш **бо** ӯ [15, с.247].

Дар осори куҳан пешоянди мавриди назар ба вазифаи «барои» низ истифода шудааст: Ва ҳаққ ҳамеша ҳаққ бошад ва **бо** хасмон дар ҳол агар боде чаҳад, рӯзе чанд дертар нишинад... [Маънӣ: Агар имрӯз боди мусоид барои душманон мевазад, ин бод чанд рӯз баъд хоҳад нишаст – 7, с.669]. Кунун ганҷи шоҳӣ маро **бо** шумост, / Надорам дарег аз шумо дасти рост [70, ҷ.5, с.211].

Басомади корбурди пешоянди «бо»-ро аз лиҳози вазифаву шакл дар осори куҳан (дар заминаи маводи «Ахтарони адаб») ба таври зайл метавон нишон дод:

Пешоянд		Рӯдакӣ	Дақиқӣ	Фирдавсӣ	
«бо»	шакл	Або	5	11	348
		Бо	49	56	4471
		Ҳамагӣ	54	67	4819
	маъно	Ба	5	2	276
		пайвандаки «ва»	1	5	88
		Ҳамагӣ	6	7	364

Муродифшавии «бо»-ро бо пешояндҳои аслии дигар дар осори адибони муосир ба нудрат дучор мешавем. Ба ҳар ҳол, намунаҳои хеле ками онро ба таври зайл метавон нишон дод: Момоям мегуфт, ки ман аз зода шудан то кунун ҳамеша бемори бистарӣ будааму **бо** (=барои – К.З.) ҳамин роҳгардиро наомӯхтаам [11, с.5]. Онҳо ҳар як корро дасти ба даст, **бо** (=ба – К.З.) шӯхиву ханда осонакак сомон мебахшиданд [53, с.104].

Рӯ ба рӯ **бо** (=бар – К.З.) кӯҳ мегӯям: на аз кӯҳи баланд,

Сарбаланд аз ҳиммати озодмардон будаам [88, с.127].

Ба ин тариқ, истифодаи пешоянди «бо» дар сарчашмаҳои садаҳои X-XIII фаровон буда, дар мавқеҳои алоҳида бо пешояндҳои «ба», «бар», «дар», «аз» ва «барои» ҳамвазифа шудааст.

Мушоҳидаву муқоисаи забони осори садаҳои зикршуда бо давраи имрӯза гувоҳи онанд, ки хусусияти муродифшавии ин пешоянд дар осори даврони муосир мансуху матрук гаштааст.

3.1.5. Пешоянди «дар / андар»

Яке аз пешояндҳои содаи аслии дигар, ки дар забони адабии меъёр барои ифодаи маънои мухталиф меояд, пешоянди «дар / андар» аст. Бояд гуфт, ки дар давраҳои гузашта шакли қадимтари ин пешоянд ба гунаи «андар» истифода шудааст [141, с.72; 249, с.290]. Муҳаққиқи шинохта М. Баҳор дар бораи замони зуҳури шакли «дар» дар осори наср таваққуф карда муътақид аст, ки «дар замони Сомониён ба ҳеҷ вачҳ калимаи «дар» дар наср нест ва ба ашъори мансуб ба он давра ҳам эътимоди комил наметавон кард, вале дар кутуби насри қадимӣ, ки метавон бад – онҳо эътимод кард, ҳар қадар ҷустуҷӯ шуд, ҳама ҷо «андар» истеъмом шудааст ва лафзи «дар», ки муҳаффафи «андар» аст, дар аҳди Ғазнавиён пайдо омада... ва зоҳиран нахуст ин калима аз тарафи шуаро таҳфиф ёфт ва сипас мутарассилон аз шоирон тақлид карданд ва аз қарни шашум (XII мелодӣ – К.3.) ба баъд калимаи «андар» аз насри форсӣ рахт барбаст ва имрӯз ба кулӣ аз байн рафтааст, магар дар ашъор, он ҳам ба нудрат дида мешавад» [251, ҷ.1, с.360-361]. Вале баъзе муҳаққиқон бо оморгирӣ аз чанд китоби наср дар қарни X ва XI мелодӣ ба ин натиҷа расидаанд, ки пешоянди «дар» низ дар давраи мазкур истифода шудааст [284, ҷ.3, с.381].

Дарачаи истифодаи шакли «андар» дар гузаштаи дур бештар аз пешоянди «дар» будааст. Дар осори садаҳои X-XIII низ ин пешоянд ҳар ду сурати корбурд дошт: ...Наҳишт **андар** он хона бегонаро [5, с.247]. Дар намунаи зер «дар» ҳамчун унсури қолаби пешояндӣ-пасояндӣ омадааст: ... Мир хоҳам, ки бимонад ба ҷаҳон-**дар** асаро [51, с.60].

Ҳамчунин пешоянди мазкур дар сарчашмаҳои давраи асримиёнагӣ бо маънои гуногун корбурд дошта, дар забони адабии муосири тоҷикӣ ин вазифааш коҳиш ёфтаву пешояндҳои дигар ҷойгузини он шудаанд. Масалан,

дар шавоҳиди зер пешоянди мавриди таҳлил ба вазифаи пешоянди «ба» омадааст, ки ин яке аз вижагиҳои маъмули осори садаҳои X-XIII маҳсуб меёфт. Ҳамчун муродифи пешоянди аслии содаи «ба» истифода гардидани «дар»-ро аҳли пажуҳиш нишон додаанд [105, қ.1, с.292]: Пиразан ангушти таачҷуб дар дандон гирифт ва даст **дар** ҳаво кард... [4, с.241]. ...ва соате ангушт **дар** дандон гирифт [37, с.23]. Гӯйӣ **дар** ҳар ду менигарам, ки мусанниф ... чӣ марде бошад [3, с.110]. Мумкин аст ... **дар** суҳбату хидмати ӯ рағбат намояд [41, с.72]. Эшонро **дар** камингоҳ фиристод [54, с.139; ниг. инч. с.128, с.130, с.135]. Ногоҳ **дар** сарой рафтанд [48, с.58]. Абдулло андар рачаб... **андар** Нишобур омад [16, с.2]. Оли Алӣ **дар** мансаби хилофат рағбати бештар мекарданд [79, с.70]. Хона бипардохт ва ҳаросон ва беором **дар** гӯшае гурехт [316, қ.22, с.304]. **Андар** дӯстони Худой, азза ва чалла, бад - ин чашм нангаранд [83, с.30].

Дар беҳ зи худе назар макун, ғусса махур,

Дар кам зи худе назар куну шод бизӣ! [51, с.219].

Фиристода чун **дар** Хуросон расид... [70, қ.10, с. 164; ниг. инч. қ.2, с.461; қ.4, с.184]. Дод **дар** дасти ӯ мирандае об... [5, с.414; ниг. инч. 167].

Забоншинос Б. Шарифов низ аз ин вижагии унсури ёвари сервазифаи мавриди таҳлил дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ ёдовар шуда овардааст, ки «дар асар ҳамвазифа гаштани пешоянди «дар» бо пешоянди «ба» нисбатан фаровонтар аст. Ин ҳолат дар забони адабии ҳозира, аз ҷумла дар назму насри устод Айнӣ, низ зиёд дучор мегардад ва эҳтимол яке аз сабабҳои синоним шудани онҳо ба он вобаста бошад, ки дар семантикаи «дар» (макон) ва «ба» (сӯй) хешигарӣ, наздикие чой дорад, зеро макон дар сӯе воқеъ мебошад ва сӯй ба маконе мебаррад. Бинобар он серистеъмолии «дар» ба вазифаи «ба» аз ҳамин ҷост» [183, с.185-186].

Вучуди ин вазифаи пешоянди «дар»-ро дар осори асрҳои XV-XVI низ профессор А. Ғаффоров ишора кардааст [108, с.102]. Забоншинос Н. Маъсумӣ бар он аст, ки «дар «Марги судхӯр» на танҳо барои ифодаи макон ва замон омадани пешоянди «дар», балки барои сӯй ва ифодаи объекти суҳан

ба ҷойи «ба» омадани вай низ характернок мебошад. Пешоянди «дар» бо таъкиди сӯй ва дохили макон ба ҷойи «ба» оварда мешавад» [134, с.283]. Профессор Р. Ғаффоров низ дар осори Р. Ҷалил чунин вазифаи пешоянди «дар»-ро мушоҳида карда навиштааст: «Ин пешоянд (дар – К.З.) ғайр аз вазифаи асосии худ – ифодаи макон ва замони воқеъ гаштани амал – бо таъсири анъанаи китобӣ ва забони зиндаи халқ боз ба чанд маънои дигар қор фармуда шудааст. Вай дар адабиёти классикӣ дар ифодаи объекти амал ба маънои сӯй, унвони мурочиат ва муносибат хеле серистеъмол буд. Аммо дар забони имрӯза ба ин вазифа ниҳоят камистеъмол шуда, ҷойи худро ба пешоянди «ба» додааст» [109, с.154].

Аз осори интихобгардидаи даврони муосир маълум гашт, ки чунин шеваи баён пас аз устод Айнӣ тадричан маҳдуд шудааст: Қушбегӣ **дар** атрофи шаҳр барои кофтукови дуддон аскарони савораи амиро... бароварда фиристод [1, с.106; ниг. инч.77].

Аз бесарию бебариям ох, эй ёр,

Ман гумраҳаму чашми ту **дар** роҳ, эй ёр [88, с.515].

З-он якеро гузор **дар** хона,

Курси хуршедро тамошо кун [88, с.534; ниг. инч. с.336].

Дар баъзе мавридҳо дар доираи як мисраъ истифодаи ду шакли ин пешоянд (дар / андар) ба вазифаи пешоянди «ба» омада, ба бисёрии (қасрат) чизе далолат кардааст:

Нигор **андар** нигору лавн **дар** лавн,

Ҳазорон даршуда пайкар ба пайкар [5, с.325].

Доимо маҳбус ақлаш дар сувар,

Аз қафас **андар** қафас дорад гузар [50, с.673].

Маводи дар ихтиёрбуда аз он гувоҳӣ медиҳад, ки дар чунин маврид пешоянди мазкур ба ҳайси миёнванд омада, байни ду калимаи ҳамгун қарор мегирад. Маҳз ҳамин вижагиро забоншинос Ш. Маҳмуд дар заминаи

«Шохнома»-и Фирдавсӣ низ мушоҳида карда чунин навиштааст: «Ҳарфи изофаи «дар» гоҳе ба маънии «ба» ба қор рафтааст. Дар ин ҳолат ҳарфи изофаи «дар» байни ду исм, ки ҳар ду яке ҳастанд, қарор мегирифтааст:

Сипар **дар** сипар бофта дашту роғ,

Дурахшидани теғҳо чун чароғ» [290, с.346].

Ин тарзи ифода дар забони адабии муосири тоҷикӣ, ба назари мо, аз истеъмол берун шудааст.

Ба вазифаи пешоянди «бар» омадани «дар / андар» аз вижагиҳои маъмули осори садаҳои X-XIII маҳсуб меёбад: Барнишасту Бунаср **дар** рикобаш бўса дод ва гуфт... [7, с.341]. ... дастор аз сараш фурӯ гиру **дар** гардан афкан [3, с.124]. Забони таън **дар** вай гушода гардад [41, с.60]. **Дар** болини духтар бинишаст [54, с.126]. Сипоҳи ӯ нофармон гаштанд **андар** Язиди Муовия [61, с.14]. ... тарбияти оқилон **дар** ӯ асар кардааст [92, с.52; ниг. инч. с.112, с.132]. Ва суфе саҳт дурушт **дар** вай бипӯшониданд [316, қ.22, с.306]. Қумла далоиланд бар назар кардан **андар** афъоли вай [83, с.15]. ...Қабои шақоват яке **дар** бараш [91, с.2]. Ҳин, савори тавба шав, **дар** дузд рас... [50, с.571].

Муқоисаи дараҷаи қорбурди пешоянди «дар» ба чунин маъно дар ду даврон аз он гувоҳӣ медиҳад, ки истифодаи он дар давраи муосир нисбат ба осори қадимтар шудааст: Ранги рӯйи ӯ сап-сафед қанда, **дар** болои лабаш донаҳои қалонқалони арақ пайдо шуда буданд [63, с.110]. ...боз ҳарфу хати урусира **дар** гарданамон бор карданд [53, с.99; ниг. инч. с.151, с.155, с.311, с.396].

Эй ёр, наой кӯза **дар** сар бари об,

Як рӯз биёй, ки дигар дарё нест [88, с.447].

Як нуқтаи ҷолиби қорбурди ин пешоянд дар осори ниёгон дар он зоҳир мешуд, ки «дар» бо пешоянди «барои (=бахри)» хусусияти ҳамвазифагӣ зоҳир мекард: Бикӯшиданд **дар** вайронии он, эшонанд, ки насазад эшонро [58, с.70]. Худойи мутаол тарғиб кард эшонро **дар** ҷаҳон [48, с.74]. Он ки **дар** тичорат мегардад аз бозоре ба бозоре [48, с.86]. ... аммо **дар** ин муолиҷат

фалон асбу фалон астар харч шавад [3,116]. ...подшоҳ **дар** фатҳи он қалъа ... чӣ ранҷ дида бошад [47, с.64]. Рағбати **ӯ дар** тамҳиди қавоиди ислом содиқтар аз ҳама рағбатхост [79, с.63]. ... Насиби ман шавад **дар** васл он перохани дигар [51, с.113; ниг. инч. с.203]. Роҳ кардӣ, лек **дар** занни чу барқ... [50, с.662; ниг. инч. с.190].

Забоншинос А. Ғаффоров доир ба ин вижагии истифодаи «дар», ки дар осори асрҳои XV-XVI ба мушоҳида гирифтааст, чунин навиштааст: «Дар насри давраи таҳқиқшаванда муродиф шудан ё ба ҷойи якдигар омадани пешоянди **дар** бо пешояндҳои дигари асли, махсусан, пешоянди **барои** ходисаи маъмул буд. Пешоянди **дар** чун муродифи пешоянди **барои** муносибати ҳолии мақсадро хеле барҷаста ифода кардааст» [108, с.108-109].

Вобаста ба матлаби баёншуда ду нуктаро бояд ёдовар шуд: а) ҳамчун муродифи «барои» истифода гардидани «дар» дар осори қабл аз садаҳои XV-XVI низ вучуд доштааст; б) маълум мешавад, ки дар асрҳои баъд аз XVI чунин майлон идома наёфтааст. Дар маводи аз даврони муосир гирдомада дар ин функсия пешоянди мавриди таҳлил хеле кам ба қор рафтааст: Дигар ман **дар** худ тасмим гирифта будам: бо ҳар роҳе, ки бошад, ба мақарри иззи хеш бояд бозгашт [56, с.145]. Аммо дӯстам **дар** ин қор ба ман ҳамроҳӣ накард... [1, с.13].

Бедаво будай, афсӯс, надонистам ман,

Ҳар тараф **дар** ту давида чу даво, хаста шудам [34, с.147].

Забоншинос А.Мирзоев нақши пешоянди «дар»-ро дар ташаккули ибораҳои феълии замонӣ аз пешояндҳои сермахсул ва серистеъмол ба шумор оварда, се вазифа (муносибати масоҳавӣ; муносибати замонӣ; ва муносибати объектӣ)-и онро мушаххас кардааст [136, с.39].

Сермахсулу серистеъмол будани онро ҳамчун муродифи унсурҳои ёвари дигар дар мисоли намунаҳои зиёд низ метавон тасбит қард. Масалан, дар сарчашмаҳои қуҳан пешоянди «дар» ба вазифаи пешоянди аслии содаи «аз» низ меомад: Рӯди Фурот **дар** Истахр мегузарад [26, с.94; 41, с.67; ниг. инч. с.72]. ...Май гусор **андар** тақуқи шохвор! [51, с.334]. ... Пиёда ҳамерафт **дар**

пеши Гев [70, ҷ.3, с.214; ниг. инч. ҷ.1, с.80]. Эй азми ту боде, ки **дар** матонат... [316, ҷ.22, с.306].

Чунин вазифаро дар осори суханварони муосир, харчанд дар қиёс бо осори ниёгон корбурди маҳдуд дорад, низ метавон мушоҳида кард: ...зеро дар ҳаммоми занона, дар рӯбарӯи акси деворгири малик низ овози модарбузургаш **дар** пеши гӯшаш шунаво садо дода, ба сабру тамкин даъваташ мекард [19, с.67]. Ба ниҳон омаду **дар** пешгаҳи дил чо шуд... [78, с.73].

Дар аввал ҳарфи ман дар пештоқи хона бинвишта,

Сипас аз лавҳи дил бистурда номи ман, саломат бош [78, с.237].

Ҳамин тавр, дар мавридҳои ниҳоят кам «дар» дар осори садаҳои X-XIII ба вазифаи пешоянди «бо» ба кор рафтааст:

Ба пеш - андарун шаҳри Ҳомоварон,

Ба ҳар кишваре **дар** сипоҳи гарон [70, ҷ.2, с.137].

Қадвали чандомади мазкур аз хусуси доираи истеъмол ва шаклу вазифаи пешоянди «дар / андар» дар осори куҳан (дар асоси маводи «Ахтарони адаб») ва қиёсаш бо осори замони имрӯза гувоҳӣ медиҳад, ки он ҳам аз лиҳози шакл ва ҳам аз ҷиҳати бозтоби маъно дар давраи муосир маҳдуд шудааст:

Пешоянд			Рӯдакӣ	Дақиқӣ	Фирдавсӣ
«дар»	сохтор	Дар	72	50	2420
		Андар	41	77	2843
		Ҳамагӣ	113	127	5263
	маъно	Ба	2	3	84
		пайдарҳамӣ; паёпай	–	4	104
		Ҳамагӣ	2	7	188

3.2. Истифодаи пешояндҳо ба вазифаи ҳиссаҳои ёвари нутқи дигар

Аз баррасии вижагиҳои истифодаи пешояндҳои осори садаҳои X-XIII бармеояд, ки онҳо танҳо дар доираи пешояндҳо хусусияти ҳамвазифагӣ зоҳир накарда, афзун бар он дар иҷрои вазифаҳои ҳиссаҳои ёвари дигар низ саҳмгузори кардаанд. Пеш аз ҳама, ин гурӯҳи калимаҳо дар осори манзуму мансури ин даврон ба ҳайси пайвандаҳои пайваस्तкунандаву тобеъкунанда, навъҳои алоҳидаи ҳиссаҳо мавриди истифода қарор доштанд.

3.2.1. Пешояндҳои аслии сода ба вазифаи пайвандаҳо

Илова ба вазифаҳои аслии худ ва бар ивази пешояндҳои дигар ба қор рафтанишон чанде аз пешояндҳо дар садаҳои X-XIII ҳамчун пайвандаҳо низ гардиш доштанд. Онҳо гоҳ дар иҷрои вазифаи пайвандаҳои пайваस्तкунанда ва гоҳ тобеъкунанда мавриди истифода қарор гирифтаанд.

3.2.1.1. Пешояндҳои аслии сода ба вазифаи пайвандаҳои пайваस्तкунанда

Маъноӣ грамматикӣ пайдо кардани унсурҳои ёвари сервазифа ба истифодаи тулонияшон ва дигаршавии сохтори забон вобаста аст. Унсурҳои забоние, ки дастхуши чунин раванди таърихӣ шудаанд, аз маъноӣ луғавӣ маҳрум гардида, майл ба унсурҳои ёвар кардаанд. Чунин таҳаввул якбора ба амал наомада, марҳилаҳои дурударозро тай намудааст. Дар натиҷа, аносири луғавие, ки аз маъноӣ луғавии худ маҳрум шуда, соҳиби маъноӣ грамматикӣ шудаанд, дар навбати худ, ба чуз қорбурдашон ба маъноӣ аслии имкони бо унсурҳои дигари ёвари забон ҳамвазифа шуданро пайдо кардаанд. Масалан, мушоҳидаи забони осори садаҳои X-XIII гувоҳи он аст, ки дар мавқеъҳои **чудогона пешоянди «ба» ба вазифаи пайвандаки пайваस्तкунандаи паиҳами «ва»** (Ва як пашша аз миёни пашшаҳо биёмад, ки аз эшон ҳама ӯ заифтар ва очизтар буд - **ба** як чашм кӯр, **ба** як пой ланг – 59, с.203]), **пешоянди «бар» ба вазифаи пайвандаки «ва»** (Язд ибни Маҳлаб... Аҳвоз

бар Басра бигрифт – 9, с.429]), **пешоянди «аз» ба вазифаи пайвандаки «ва»** (Ва ин «Раҳмон» ва «Раҳим» ду ном аст аз номҳои Худойи азза ва чалла - **аз** он номҳои бузург – 59, с.10; ниг. инч. с.549]) ва Ғ. меомад.

Лозим ба ёдоварист, ки ҳамвазифагии пешояндҳо бо пайвандакҳои пайваस्तкунанда бештар хоси осори кӯхан буда, чунин функсия ба кулли онҳо хос набуд. Агар дар мавридҳои алоҳида ин вазифа ба яке зиёдтар даст дода бошад, ҷойи дигар камтар ва шумораи дастаи сеюми пешояндҳо барои иҷрои ин нишонаи дастурӣ хеле кам мебошад.

Аз маводи осори садаҳои X-XIII гирдомада маълум гардид, ки дар аксар маврид пешоянди «бо» ба вазифаи пайвандаки пайваस्तкунандаи паиҳами «ва» омадааст: Ман **бо** ёрам бирафтем [7, с.76].

Фарқ аст миёни он ки ёраш дар бар,

Бо он ки ду чашми интизораш бар дар [316, ҷ.9, с.25].

... Бӯй бад-ӯ доду мушку анбар **бо** бон [51, с. 142]. Гиё руст **бо** чанд гуна дарахт... [70, ҷ.1, с.27; ниг. инч. ҷ.2, с.34; ҷ.7, с.279; ҷ.8, с.7].

Бояд гуфт, ки беш аз ҳама ба вазифаи пайвандаки пайваस्तкунандаи «ва» омадани пешоянди «бо» беасос нест. Ба назари мо, ин функцияи пешоянди «бо» муштақ аз маънои ҳамроҳии он аст. Яъне, чунонки дар боби пешояндҳои асли таъкид гардид, маънои меҳварии пешоянди «бо» ҳамроҳиро ифода кардани он мебошад. Забоншинос П.Н. Хонларӣ ба чунин вазифаи пешоянди «бо» ишора карда навиштааст, ки «гоҳе (пешоянди «бо» – К.3.) ба ҷои ҳарфи атф (ва) ба кор меравад: Язид ибни ... Аҳвоз бо Басра бигрифт» [284, ҷ.3, с.330].

Оид ба ин виваҷии пешоянди мавриди таҳлил, ки дар сарчашмаҳои классикӣ ба назар расид, муҳаққиқони дигар низ изҳори андеша кардаанд. Масалан, профессор А. Ҳасанзода (Ҳасанов) ба чунин виваҷи истифода гардидани пешоянди «бо»-ро дар осори Абдурахмони Ҷомӣ ишора кардааст [174]. Муҳаққиқ Қ. Рустам низ ба байти зер, ки аз Рӯдакӣ мебошад, ишора карда овардааст, ки «дар мутуни қадим «бо» ба маънии «ва» зиёд ба кор рафтааст:

В-ар-ш бибӯйӣ, гумон барӣ, ки гули сурх

Бӯй бад-ӯ доду мушку анбар **бо** бон [52, с.231].

Дар байти поён пешоянди «бо» ба вазифаи пайвандаки пайвасткунандаи «ва» омада, маънои мисраи аввал «Гиёҳ **ва** чанд гуна дарахт руст» мебошад:

Гиё руст **бо** чанд гуна дарахт,

Ба боло баромад сароншон зи бахт [70, ҷ.1, с.27].

Дар намунаи дигари зер пешоянди «бо» дар иҷрои вазифаи пайвандаки «-у» омада, мисраи аввал ба маънои «Ғуломону хоста барои ту мефиристам» аст:

Ғуломон фиристам-т **бо** хоста,

Нигорони бо чаъди ороста [5, с.258].

Намунаҳои нисбатан камтари онро дар осори адибони муосир низ метавон мушоҳида кард: ...торҳои мӯйсараш **бо** торҳои ришаш монанди тору пуди дар дастгоҳи бофандагӣ бофташуда ба ҳам печида буданд... [1, с.16]. ...илтиҷо доштанд, ки духтарро ғотиҳа кунанд, вале дар сари ин муомила низ сухани бибӣ **бо** писар рост намеомад [71, с.31].

Ба ин тариқ, ба вазифаи пайвандакҳои пайвасткунанда омадани пешояндҳо падидаи даврони қадими забон буда, баъзан дар забони адабии муосири тоҷикӣ низ идома ёфтааст. Аз пешояндҳои аслиӣ, ҳам дар сарчашмаҳои садаҳои X-XIII ва ҳам муосир, бештар пешоянди «бо» ҷойгузини пайвандаки пайвасткунандаи «ва» шудааст.

3.2.1.2. Пешояндҳои аслии сода ба вазифаи пайвандакҳои тобеъкунанда

Як назари иҷмолӣ ба забони осори ниёгон кофист то дарк гардад, ки на ҳамаи ҳиссаҳои номустақили нутқ дар зоҳир кардани маъно ва вазоифи гуногун таносуби ягона доранд. Қисме аз онҳо дорои тобиши маъноии бештар буда, дастаи дигарашон чунин имконро камтар доранд. Масалан, пешоянди «бо», тавре ки дар боло гуфта омад, ба ивази пайвандакҳои пайвасткунанда ғайб шудааст, ҳамвазифагии он бо пайвандакҳои

тобеъкунанда маҳдуд аст. Дар мисоли зер «бо» ба вазифаи пайвандаки тобеъкунандаи «чунонки» омадааст: Чаде буд маро... тафсири Қуръон ... бисёр ёд дошт ва **бо** ин чизҳо покиза сохтӣ [316, ҷ.9, с.25; ниг. инч. ҷ.9, с.25].

Ҳамчунин пешояндҳои дигар низ мисли **пешоянди «чуз» дар вазифаи пайвандаки тобеъкунандаи «агар»** [Чуз ки набошад ҳалол дур бикардан / Баччаи кӯчак зи шири модару пистон – 51, с.141], **«аз / зи» дар вазифаи пайвандаки тобеъкунандаи «чу»** [Зи носуфтагавҳар се духтар-ш буд, / Набудаш писар, духтар афсар-ш буд – 70, ҷ.1, с.137] ва ғ. дар мавқеҳои зарурӣ ин вазифаро ба дӯш гирифтаанд.

Ҳамин тариқ, нишонаи дигари сермаънову сервазифа будани пешояндҳо хусусияти муродифӣ зоҳир кардани онҳо бо пайвандакҳо мебошад. Дар осори садаҳои X-XIII доираи ҳаммаъноии ин гуна унсурҳои ёвар бо пайвандакҳои пайвасткунанда густарда буда, бо пайвандакҳои тобеъкунанда маҳдуд мебошад. Дар осори адибони муосир қорбурди пешояндҳо бар ивази пайвандакҳои пайвасткунанда мушоҳида шуда, ҳамвазифагии онҳо бо пайвандакҳои тобеъкунанда коҳиш ёфтааст.

3.3. Пешояндҳои аслии сода ба вазифаи бандаки изофӣ

Яке аз вазифаҳои меҳварии пешояндҳо ҳамчун воситаи алоқа истифода шудани онҳо дар байни воҳидҳои нисбатан мураккаби забон мисли ибора ва ҷумлаҳо махсуб меёбад. Профессор Ш. Рустамов ба ҳамин хусусияти онҳо ишора намуда таъкид мекунад, ки «пешояндҳо дар алоқаи ғайримувозӣ истифода мешаванд, онҳо калимаҳоеро ба ҳам алоқаманд мекунанд, ки яке аз онҳо асосӣ буда, дигаре ба вай тобеъ мебошад, он калимаҳо аз тобеъкунандаву тобеъшаванда иборат мебошанд» [149, с.24].

Муҳаққиқ А. Сангинов низ дар чараёни баррасии нақши пешояндҳо дар мушаххасшавии маъно чунин навиштааст: «Қайду ишораи лексикографии дигар, ки дар лексикографияи тоҷику форс низ бори нахуст аз тарафи соҳиби фарҳанги «Баҳори Аҷам» ба кор бурда шудааст, ба пешояндҳо (ва баъзан пасоянди «-ро») зич алоқаманд будани баъзе аз маънои калимаҳои забони тоҷикӣ мебошад» [157, с.104].

Маҳз ҳамчун воситаи алоқа истифода шудани пешояндҳо имкониятеро дар пай овардааст, ки бо воситаҳои дигари васлкунандаи забон ҳамвазифаву ҳаммаъно гарданд. Масалан, мушоҳидаи осори куҳан ва даврони муосир гувоҳи он аст, ки пешояндҳо, чунонки қаблан ишора гардид, гоҳо ба ивази бандаки изофӣ (-и) омадаанд. Чунончи, дар ҷумлаву абёти зерин пешоянди «аз / зи» бо ин унсури дастурии забон ҳаммаъно шудааст: Вазир гуфт: «Султон имрӯз халвате кард ва дар ҳар бобе сухан рафт ва муҳимтар аз (-и – К.З.) он - ҳадиси Ҳиндустон, ки гуфт он ҷо марди дурроъапӯш аст ...» [7, с. 321]. Рукни аввал аз (-и – К.З.) шариат китоб аст [83, с. 16]. Мусалмонон аз (-и – К.З.) Мадина ин оят ба эшон навиштанд [48, с.82]. Асрори ботин аз (-и – К.З.) ҳамаи халоиқ ӯ донад [79, с.83]. ... Саранҷом хок аст аз ӯ ҷойгоҳ (ҷойгоҳи ӯ!) [70, ҷ.1, с.433; ниг. инч. ҷ.1, с.37]. Ва аз ҳадди мағриби ӯ ноҳияти Бурҷон аст ва аз вай ҳадди ҷануб (-и – К.З.) ноҳияти Рум аст [82, с.20].

Кӣ ошомад кадуе об аз (-и – К.З.) ӯ сард,

К-аз истиско нагардад чун каду зард? [15, с.85].

Ин сано гуфтан **зи** (-и – К.З.) ман тарки саност,

К-ин далели ҳастиву ҳастӣ хатост [50, с.29].

Забоншинос А. Халилов доир ба ин вазифаи пешоянди «аз» ёдовар шуда таъкид кардааст, ки «барои аниқ кардани вазифаи пешоянди «аз» дар ин ва ё он ибора, пеш аз ҳама, ба мазмуни мантиқи онҳо диққат кардан лозим аст. Агар пешоянди «аз» байни муайяншавандаю муайянкунанда омада бошад, он гоҳ вай дар баробари ифода намудани тобиши ҷудошавӣ ва ё дуршавӣ ба вазифаи бандаки изофӣ низ меояд. Маълум мешавад, ки вазифаи грамматикии пешоянди «аз» аз ҳудуди таърифоти ба он додашудаи китобҳои дарсии грамматикаи забони тоҷикӣ берун баромада, ҳамчун воситаи алоқамандшавии муайянкунанда бо муайяншаванда низ хизмат менамояд» [165, с.71].

Дар осори даврони муосир низ баъзан пешоянди «аз» бо бандаки изофӣ ҳамвазифа шуда, дар қиёс бо осори садаҳои X-XIII ба ин вижагии он камтар мувоҷеҳ мешавем: Аз сарҳади Ҷайхун хабар расид, ки Амри Лайс ба назди амирам расулоне аз маъруфони Нишобур фиристодааст ва ишон иҷозаи убури **аз** (-и – К.З.) рӯдро интизор мекашанд [56, с.208]. Аз оғоз то анҷоми кори анҷуман ҳар кадом **аз** (-и – К.З.) соҳибчамолон масъулияти муҳимро бар дӯш дошт [19, с.359]. Ҳар кадом **аз** (-и – К.З.) фиристодагони миллат... аз толори анҷуман ба сӯяш нигоҳи ишқу илтиҷо доштанд... [19, с.461].

Дар осори куҳан **пешояндҳои «ба»** [На ҳар кас сазовор бошад **ба** садр (*сазовори садр* – К.З.), / Каромат ба чоҳ асту манзил ба қадр – 91, с.128], **«бар»** [Сол **бар** (-и – К.З.) сесаду чихилу шаш буд – 40, с.32; Он айш **бар** (-и – К.З.) эшон мунқаз шуд – 3, с.118; Ин гирифта пойи он, он гӯши ин, / Ин **бар** он мадхушу (*мадхуши он* – К.З.) он беҳуши ин – 50, с.626; Бе зи истеъдод дар коне равӣ, / **Бар** яке ҳабба (*ҳаббаи яке* – К.З.) нагардӣ мӯҳтавӣ – 50, с.671] низ ба вазифаи бандаки изофӣ омадаанд.

Дар осори муосирон ин гуна вазифаи пешояндҳо коҳиш ёфтааст. Ин аст, ки муҳаққиқ А. Халилов низ бо вучуди аз муродифшавии пешоянди «аз» ва пасоянди «-ро» ёдовар шудан, далеле барои пешояндҳои дигар наовардааст.

3.4. Хусусиятҳои корбурди пешояндҳои номии изофӣ ва таркибии номии изофӣ

Забон ҳамчун ҳодисаи ҷамъиятӣ тобеи қонунҳои дохилии инкишоф буда, ҳамвора дастхуши таҳаввул ва дигаргунӣ мегардад. Забони тоҷикӣ низ дар тули се давраи инкишофаш: бостон, миёна ва нав таҳаввулоти гуногунро пушти сар намудааст. Аз ин назар, нақду пажӯҳиши чигунагии ин дигаргуниҳову аломатҳои забонӣ ва анвои он бисёр зарур аст. Дар ин фасл кӯшиш мешавад, ки вижагиҳои корбурди пешояндҳои номии изофӣ ва таркибии номии изофӣ, ки дар заминаи қиёси осори садаҳои X-XIII ва даврони муосир сурат гирифтааст, нишон дода шавад.

Профессор Ш. Рустамов пас аз ба доираи таҳлил кашидани баҳси пешояндҳои таркибӣ ба натиҷае расидааст, ки «... пешояндҳои таркибӣ яке аз масъалаҳои муҳим ва басо мушкили соҳаи забон буда, онро бе дониستاني бисёр масъалаҳои дигари забон ва назарияи он ҳал кардан мумкин нест» [151, с.144].

Мусаллам аст, ки ҳиссаҳои ёвари нутқ аз маъноӣ лексикӣ маҳрум буда, танҳо соҳиби маъноӣ грамматикӣ мебошанд. Дар хусуси ин навъи калимот муҳаққиқ П.Н. Хонларӣ чунин навиштааст: «Ҳуруф калимоте ҳастанд, ки худ ба худ маънии мустақиле надоранд, аммо барои пайвастанӣ ақзои як ҷумла ба якдигар ё нисбат додан ва изофаи калимае ба ҷумла, ё рабт додани ду ҷумла ба якдигар ба кор мераванд» [284, ҷ.3, с.265].

Дар осори садаҳои X-XIII пешояндҳои номӣ низ дар баробари пешояндҳои аслии сода бо маъноӣ зиёд ба назар мерасанд. Забоншиносон оид ба ташаккул ва густариши ин навъи унсурҳои сервазифа чунин ақида рондаанд: «Пешояндҳои номӣ бо калимаи тобешаванда ба воситаи изофат пайваст шуда, бо ин калима якҷоя як воҳид ва ё таркиби яклухти ҷудонашавандаи лексикӣю морфологиро ташкил мекунанд» [112, қ.1, с.389; 284, ҷ.3, 292].

Яке аз пешояндҳои номии изофӣ, ки бо маъноӣ вазифаи хосса дар осори адибони классикӣ ва муосир истифода шудааст, «барӣ» мебошад.

Маводи гирдомада аз он гувоҳӣ медиҳад, ки пешоянди мазкур дар осори даврони мавриди таҳлил бештар ба маъноӣ «назди» омада, бо он хусусияти муродифӣ зоҳир кардааст:

Акнун хуред бодаву акнун зиед шод,

К-акнун барад насиб ҳабиб аз **бари** ҳабиб [51, с.62].

Бари ӯ мумтаҳанро дастгоҳ аст,

Бари ӯ мунҳазимро зинҳор аст [8, с.271].

Чарогоҳ бугзошт Рахш он замон,

Наёраст рафтани **бари** паҳлавон [70, қ.2, с.76; ниг. инч. қ.1, с.223].

Муқоисаи ду даврони корбурди пешоянди номии «бари» далолаткунандаи он аст, ки дар осори адибони муосир ин унсур бештар ба гунаи таркибии худ, яъне «дар (ба; аз) бари» омада, корбурди танҳои он коҳиш ёфтааст: Дилёб сари харсанги **бари** пайроҳа рӯ ҷониби ёрон амонат нишаст [53, с.209].

Ман **бари** ҳамсари худ афтидам

Ва ба чашми сари худ медидам [34, с.95].

Дар мавридҳои алоҳида фурӯгузор шудани пешояндҳои аслии сода пеш аз ин унсури забон равшан мушоҳида мегардад. Масалан, дар абёти поён пеш аз пешоянди номии изофии «бари» пешояндҳои аслии содаи «ба» ва «дар» ҳазф шудааст: Омад **бари** ман. Кӣ? Ёр! Кай? Вақти саҳар... [51, с.201]. Биншин, эй дӯст, **бари** Хайрандеш... [72, с.95].

Корбурди «бози» ба ҳайси пешоянд гувоҳи он аст, ки он бештар барои ифодаи маъноҳои «сӯй», «ҷониб», «зарфият» ва ғ. омада, баъзан ҳаммаъноӣ калимаҳои мазкур мегардад: Пас чун расул **бози** малик шуд ва ин хабар бигуфт, малик саҳт аҷаб дошт [9, с.180].

Чу лашкар шуниданд овози ӯй,

Шуданд аз бари хастагон **бози** ӯй [5, с.304].

Мусаллам аст, ки корбурди пешоянди номии изофии «бози» ба забони адабии ҳозираи тоҷикӣ бегона буда, калимаҳои «сӯйи» ва «ҷониби» ҷойгузини он шудаанд: Маншурии шоир, аз **ҷониби** Фирдавсӣ омадам мегӯянд, бо овози тарсолуд ба арз расонд дарбон... [68, с.132]. Ғаюр ҳам ба худ омада, ... сархам ба **ҷониби** хобгоҳ рафт [71, с.487]. Байнашон аз он вақт сар кард, девори ноаёну сангини нобоварӣ ва дилсардӣ боло шуда, **сӯйи** осмон қад мекашид [19, с.251]. ... Ханда занам, раҳо кунам, **сӯйи** ту ҷони бастаро [78, с.28].

Ба ин тариқ, нуктаи қобили таваҷҷуҳ он аст, ки бархе аз пешояндҳои номии изофии дар осори садаҳои X-XIII мустаъмал ба вазифаҳои хоссашон дар асарҳои адибони муосир матрук гардидаанд. Масалан, дар ҷумлаи поён пешоянди номии изофии содаи «наздики» ба вазифаи «назди» омадааст:

То фириштад ҳар замоне ҳамчунин **наздики** ту,

Бадраҳои пурзари сандуқҳои пурсиёб [8, с.152].

Ё баъзан «назди» бо пешояндҳои номии изофии «пеши; хоси» ҳамвазифа гардидааст:

Ҳунар **назди** эрониён асту бас,

Надоранд шери жаёнро ба кас [70, ҷ.8, с.256].

Дар баробари ин, пешоянди мавриди назар ба вазифаи пешояндҳои номии таркибии изофии «дар назари; ба ақидаи» низ омадааст:

Ин ҳама яксара тамом шудааст

Назди ту, ай бути мулукфиреб [51, с.63].

Дар даврони мавриди таҳлил ба ивази пешояндҳои номии таркибии ғайриизофии «назди ба; қариб ба» омадани пешоянди номии изофии «назди» низ маъмул буд:

Яке тахт будӣ, сараш **назди** мох,

Нишаста бар он гурд Ковусшоҳ [70, ҷ.2, с.408].

Дар байни муҳаққиқон доир ба муайян кардани сурати аслии баъзе унсурҳои ёвари сервазифа, густариш ва мавқеи корбурди онҳо баҳс ба назар мерасанд. Масалан, яке аз пешояндҳои нисбатан қадимтар «батруни»

мебошад, ки дар осори форсии миёна истифода гашта, дар давраи Сомониён, ба хусус дар шеърӣ Рӯдакӣ, ба гунаҳои «батруни» ё «ба руни» дучор мегардад. Лозим ба таъкид аст, ки пешоянди мазкур дар давраҳои баъдӣ матрук шуда, алҳол пешоянди таркибии номии изофии «ба ҷихати» ҷойгузини он шудааст. Муҳаққиқ А. Содиқӣ баъзе андешаҳои забоншиносони дигарро дар мавриди муайян кардани асли ин калима ботил мешуморад. Бино ба андешаи ӯ, муҳаққиқон хангоми забти унсури «батруни» онро бемаъно шуморида, ба шакли «батройи» тасҳеҳ кардаанд. Оид ба масъалаи мазкур А. Содиқӣ чунин ибрози ақида мекунад: «Куллияти касоне, ки ин қисматро нақл кардаанд (бахси Мақдиси оид ба забони нишобуриён ва марвиён – К.З.) «батруни»-ро ба «батройи» тасҳеҳ кардаанд, зеро «батруни»-ро фоқиди маънӣ дидаанд... Аз ҷумлаи ин касонанд марҳум Маликушшуаро Баҳор, марҳум дуктур Забеҳуллоҳ Сафо ва марҳум дуктур Парвиз Нотили Хонларӣ, ки аслан калимаро ба шакли «батройи» нақл кардаву мутазақкири асли он нашудаанд» [276, с.9].

А. Содиқӣ аз таърихи таҳаввул ва табаддули унсури луғавии «батройи» ёдовар шуда исбот намудааст, ки ин калима бо вожаи «батруни» ҳамгун нест. Аз назари муҳаққиқи мазкур «калимаи «батройи» мураккаб аст аз ҳарфи изофа (пешоянд – К.З.)-и «бат» (pat>пахлавии pad>) ва «ро» ва «ё»-и миёнҷӣ ва касраи изофа. «Ро» дар забони форсии миёна барои ифодаи маънии сабабият ва нишон додани баҳравари амали феъл ба кор меравад, монанди **ēd rāy**, яъне «барои ин; ба ин сабаб» ва **čerāy** «чаро?», яъне «барои чӣ?» ин ҳарф бо ҳарфи изофаи **pad** ба сурати навъи ҳарфи изофаи мураккаби густа (қолабҳои пешояндиву пасояндӣ – К.З.) ба шакли **pad ... rāy** низ ба кор меравад ва ҳамин корбурд аст, ки дар форсӣ ба сурати «барои» даромадааст, яъне мадхули ин ҳарфи изофа ба ҷои он ки миёни ду ҷузъи он қарор бигирад, баъд аз он омада ва дар натиҷа як касра ба поёни **padrāy** изофа шудааст. **P** баъдҳо ба **b** бадал шуда пасон аз ҳазфи **d** калима ба шакли «барои» даромадааст. Аммо калимаи «батруни» низ калимаи дигаре ба ҳамин маънӣ аст ва тасҳифи «батройи» нест. Ин калима мураккаб аст аз **pat/d** ва **rōn**, ки

дар форсии миёна ба маънии «чихат», «сӯй», «ҷониб» аст, ки бо касраи изофа ҳамроҳ мешавад ва рӯйи ҳам рафта ба маънии «барои» аст. Муодили ин таркиб дар забони форсӣ таркиби «ба сӯи» аст, ки дар поре аз мутуни қадим ба маънии «барои» истеъмол шудааст» [276, с.9-10].

Муҳаққиқи мазкур ба нақл аз «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ байтеро аз ашъори Рӯдакӣ ҳамчун шоҳид зикр кардааст:

Худ ғами дандон ба кӣ тавонам гуфтан?!

Заррин гаштам ба **руни** симин дандон [276, с.10]!

Пас аз он байтро чунин маънигузорӣ кардааст: «Яъне барои (ба хотири) дандони симин рӯям зард (заррин) шуд» [276, с.11]. Дар «Ашъор»-и Рӯдакӣ дар баробари байти мазкур [51, с.300], боз байтеро бо корбурди ин калима дарёфт кардем:

Чаъдмӯён-т чаъд канда ҳаме,

Бибурида ба **руни** ту пистон [51, с.155].

Тартибдиҳандагони китоб маънои калимаи мазкурро «сабаб, иллат» шарҳ додаанд [51, с.399].

Дар «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ калимаи «руни» ба маънои «бахри» забт шуда, байти шоҳид аз Унсурӣ оварда шудааст [310, с.382]. Таҳиягари матни фарҳанги мазкур дар ҳошияи он аз хусуси гунаҳои мухталифи вожаҳо, сермаъноии онҳо ба таври муфассал маълумоти судманд дода, таҳти ин вожа дар ҳошияи он чунин навиштааст: «Дар АИ ҳам ба гунаи мо шарҳ шуда, ба чуз Унсурӣ боз аз Рӯдакӣ мисол оварда шудааст, дар Мучтабой, СФ, МҶ ва ФҚ ин вожа наёмадааст. Дар ТА **рун** «чунон бувад, ки гӯй: ба сабаби он» маънидод шудааст, дар БҚ **рун** ба маънии сабаб ва боис омадааст» [310, с.382].

Ҳамин тариқ, А. Содиқӣ ишора кардааст, ки пешоянди «рун» реша дар забони паҳлавӣ дошта, дар вожаҳои аз қабилӣ «фарорун» ба маънои «парҳезгор» ва «аборун» ба маънои «гунаҳкор» ба кор рафтааст [276, с.11-13]. Аммо тартибдиҳандагони китоби «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» байтеро, ки дар он унсури «фарорун» ба назар мерасад, оварда, калимаи мазкурро дар

шарҳи калимаи «фирун» зикр кардаанд. Ҳамчунин вожаҳои «баланд; воло» муродифи он [**Фирун** – фарорун, баланд, воло. – 5, с.468] шинохта шудааст:

Ҳасудат дид Баҳроми Фирун,

Назар зӣ ту зи Бирҷиси **фарорун** [5, с.348].

Бояд гуфт, ки «дар пешояндҳои таркибӣ маъноӣ грамматикӣ пешоянди аслий бо маъноӣ луғавӣ пешоянди номӣ зич вобаста мебошад, пешоянди номӣ маъноӣ пешоянди аслиро аниқтар ва пурратар менамояд» [112, қ.1, с.390]. Забоншиносони дигар низ аз хусуси чунин навъи пешояндҳо ёдовар шуда, тарзи ташаккули онҳоро боз ҳам возеҳтар шарҳ додаанд: «Ҳарфҳои изофа ба сабаби корбурди фаровон ва ҳамчунин корбурди онҳо дар маъноҳои мутааддид барои далолат бар мафҳуми аслий заиф шуда, ниёзманди таквиёт мешаванд. Ин таквиёт ба ду сурат анҷом мегирад. Яке он ки ду ё чанд ҳарфи изофа ба ҳам мепайванданд ва дар ҳукми калимаи воҳиде дармеоянд. Дигар ин ки калимаи маънидоре ба ҳарфи изофа афзуда мешавад, ки бо ҳамдигар як ҳарфи изофаи тозае месозанд» [284, қ.3, с.292].

Забоншинос Х. Фаршедвард бар он ақида мебошад, ки дар оғози давраи дарӣ пешоянди аслии содаи «аз» бо ҳамроҳи калимаҳои «баҳри», «пайи» ва ғ. пешояндҳои номии таркибии изофӣ месохтааст ва имрӯз чунин шеваи корбурди пешоянди мавриди назар аз байн рафтааст [281, с.202]. Чунин ҳулосаи муҳаққиқ, бидуни шубҳа, ба забони муосири форсӣ рабт дошта, забони адабии ҳозираи тоҷикӣ аз он истисно аст, зеро масалан, танҳо дар ашъори Лоиқ пешояндҳои таркибии номии изофии «аз баҳри» 68 маротиба ва «аз пайи» 48 бор мавриди истифодаи шоир қарор гирифтааст:

Сӯзи одам дигару ҳукми дами марг дигар,

Мурдан **аз баҳри** ҳама ҳаст, вале зистан нест [88, с.20].

Лаънати ду ҷаҳон бар он кас бод,

К-аз **паи** ганҷу сарвати дунё... [88, с.172].

Ниҳоят, фикри Х. Фаршедвард дар зехни мо андешаеро тавлид мекунонад, ки тибқи он забони тоҷикӣ нисбат ба забонҳои хеши худ (форсӣ,

дарӣ) дар ҳифзи қолабҳои кӯҳани баён нисбатан пойдорӣ зоҳир кардааст. Доир ба пойдор мондани ин гуна қолабҳои бостонӣ профессор А. Ҳасанзода (Ҳасанов) тадқиқоти судмандеро анҷом додааст [172, с.185-200].

Мавқеи корбурди пешояндҳои таркибии номии изофӣ дар осори адибони даврони мавриди таҳлил басо ҷолиб ва қобили мулоҳиза аст.

Абёти шоҳиди зеридаст аз он гувоҳӣ медиҳад, ки пешояндҳои таркибии номии изофии «аз баҳри» ва «аз пайи» дар осори садаҳои X-XIII ба маънои «барои» серистеъмол будааст:

В-ин фажаҳ пир **зи баҳри** ту маро хор гирифт,

Бираҳонод аз ӯ Эзиди ҷаббор маро [51, с.56]!

... Ранг **аз пайи** рух рабуда, бӯ аз пайи мӯ [51, с.213].

Чу ин чор гавҳар ба ҷой омаданд,

Зи баҳри сипанҷӣ сарой омаданд [70, ҷ.1, с.26].

Ки имрӯз ман **аз паи** кини ӯй

Биронам аз ин чиниён хун ба ҷӯй [5, с.297].

Пешоянди таркибии номии изофии «аз бари» дар асрҳои X-XIII ба ду маънои гуногун «аз канори» ва «рӯйи» (болои) мавриди корбурд қарор мегирифт, ки истифодаи он ба маънои дуюм (рӯйи; болои) дар осори давраи муосир, ба назари мо, маҳдуд шудааст:

Фаҳри раҳӣ бад-он ду сияҳчашмакони туст,

К-омад падидаи зери ниқоб **аз бари** ду ҳад [51, с.92]!

Чу он номаи шаҳрерон бихонд,

Нишаст **аз бари** гоҳу ёрон бихонд [5, с.309].

Пешоянди таркибии номии изофии «ба кирдори» ба маънои «ҳаммонанди; монанди» дар осори даврони Сомониён истеъмоли фаровон дошта, дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ бо чунин маъно аз истифода бозмондааст:

Басо дило, ки ба сони ҳарир карда ба шеър,
Аз он сипас, ки **ба кирдори** сангу сандон буд [51, с.77].

Гирифтор 3-ӯ дил шуда ноумед,
Равон ларз-ларзон **ба кирдори** бед [70, қ.1, с.38].

Ба кирдори дирафши ковиёнӣ,
Ба нақши вашшию кӯфӣ саросар [5, с.325].

Тавре ки ба мушоҳида мерасад, пешояндҳои номии изофӣ ва таркибии номии изофӣ дар осори куҳан бо тобиш ва ҷилоҳои вижа гардиш кардаанд. Маълум мешавад, ки пешояндҳо дар оғози ташаккули забони адабӣ нисбат ба забони меъёри имрӯз аз лиҳози маънову вазифаи бар дӯш дошташон ба имтиёзе соҳиб будаанд. Дар ин давра пешояндҳое вучуд доштаанд, ки дар давраҳои баъдӣ аз доираи забони меъёр берун шудаанд.

3.5. Пасоянди «-ро» ба вазифаи пешояндҳо ва бандаки изофӣ

Дучори таҳаввулоти маъноиву шаклӣ гаштани калимаҳои таркиби луғавӣ яке аз омилҳои табиӣ забон ба шумор меравад. Ин дигаргунӣ, пеш аз ҳама, ба ҳодисаҳои айниву зеҳнии забон пайванд мегирад, ки дар тадқиқоти алоҳида ба он таваҷҷуҳ карда шудааст [105; 174]. Яке аз унсурҳои, ки ҳамин равандро паси сар кардааст, пасоянди «-ро» мебошад. Дар баъзе сарчашмаҳо ба се вазифаи пасоянди мавриди таҳлил ишора шуда [105, қ.1, с.305-309], ба вазифаи пешоянд омадани ин унсур сарфи назар шудааст. Бархе аз забоншиносон ба тариқи мухтасар ба чунин вазифаи он таваҷҷуҳ зоҳир кардаанд [132; 252; 256; 275]. Маводи осори садаҳои X-XIII ва давраи муосир собит менамоянд, ки ин пасоянд ба вазифаи пешояндҳо низ истифода шудааст.

Лозим ба ёдоварист, ки мавридҳои корбурд ва вазифаҳои «-ро» яке аз муҳимтарин ва мушкилтарин масоиле аст, ки забоншиносон дар чараёни омӯзишу пажӯҳиши наҳви забони тоҷикию форсӣ бо он мувозеҳ шудаанд. Масалан, тадқиқотҳои анҷомдодаи Ж. Лазар [300], И.К. Овчинникова [223; 224], А.А. Веретенников [197] ва А.П. Видрин [199] гувоҳи равшани он аст. То ҳол каму беш доир ба вижагиҳои пасоянди «-ро» дар забони тоҷикӣ матолибе навишта шуда, вале гардиши таърихӣ он камтар баррасӣ шудааст. Аз тадқиқоти боарзиш ва қобили мулоҳиза, ки дар ин замина сурат гирифтааст, ду мақолаи муҳаққиқи рус И.К. Овчинниковаро махсус таъкид намудан бамаврид мебошад [223; 224]. Пажӯҳиши дигари судманд ба қалами профессор Ж. Лазар мутааллиқ мебошад [300]. Аз назари П.Н. Хонларӣ «ин калима (пасоянди «-ро» – К.З.) дар порсии бостон ба сурати **rādiy** аз решаи **rād** ба маънии «ба иллати; ба сабаби» вучуд дошта ва дар форсии миёна ба сурати «рой» (ё «род»), дар «Позанд» ба сурати «-ро», дар форсии миёнаи монавӣ низ ба шакли «рой» ба маонии «ба сабаби; дар бораи; дар мавриди; барои» ба кор рафтааст» [284, қ.3, с.384]. Ҳамчунин муҳаққиқи мазкур баъзе аз вазифаҳои ин пасояндро дар ғӯйишҳо баррасӣ намудааст [284, қ.3, с.384].

Муҳаққиқ М. Баҳор низ ба сайри таърихи ин унсури ёвари сервазифа таваҷҷуҳ карда мефармояд, ки «-ро» дар паҳлавӣ «рой» аст ва зиёд мавриди истеъмол надорад ва, ғолибан, ба маънои «барои», ки таркибест аз «ба» ва «рой» омадааст» [100, с.233].

Забоншинос М. Боқирӣ оид ба маънову вазифаҳои пасоянди «-ро» дар гузаштаву ҳозира даҳлат карда, ба чунин хулоса расидааст: «Робитаи мафъулӣ дар форсии бостон бо афзуда шудани... сарфӣ ба поёни исм нишон дода мешавад. Дар давраи миёна бо аз байн рафтани системаи сарфи исмӣ ҳолати мафъулии вожа ё аз рӯйи робитаи ҳамнишинии вожаҳо бар рӯйи занҷири гуфтор ва сохти ҷумла мушаххас мешавад ва ё таквожаи «-ро» бад-ин манзур ба қор мерафт. Дар форсии ҷадид низ барои нишон додани ҳолати мафъулӣ аз «-ро» истифода мекунамд ва онро нишонаи мафъул ё мафъули сарех меҳонанд. Таквожаи «-ро» илова бар ин вазифа дар дастгоҳи забон дорои маънӣ ва мафҳуми хос аст. Ин калима «сабаб», «иллат» ва «таваҷҷуҳ» маънӣ медиҳад» [253, с.168].

Дар сурати дуруст наомӯхтани таърихи инкишофи забон муайян сохтани ташаккул ва манзараи кунунии он ғайриимкон аст. Аз ин рӯ, мавриди таҳқиқ ва омӯзиш қарор додани осори назмиву насрии қуҳан дар ошқор сохтани вижагиҳои забонии ҳамон давр басо муҳим ва қобили таваҷҷуҳ аст. Ҳарчанд оид ба вижагиҳои забонии осори садаҳои X-XIII пажӯҳиши зиёде сурат гирифтааст, аммо, чунонки дар боло зикр шуд, ба вазифаи якдигар истифода шудани аносири ёвари сервазифа аз назари муҳаққиқон дур мондааст. Дар намунаҳои зер, ки аз осори садаҳои X-XIII интихоб шудааст, пасоянди «-ро» ба вазифаи пешоянди аслии содаи «ба» омадааст: Он номаи ҷадид фармуд дабири хешро [40, с.32; ниг. инч. с.34]. Ва чун ин расулон пеши Бодон расиданд ва он нома ӯро доданд, Бодон аз он нома саҳт иштофта шуд... [59, с.591; ниг. инч. с.99, с.581]. Гуфт: «Ба Худой, ки аз баҳри динро буд ва далели он, ки нагирифтам як дирам аз дунё ва ин туро маълум аст» [7, с.243, ниг. инч. с.264, с.374, с.60]. Якеро гуфтаи: «Ту кистӣ? Гуфт: «Ман Нӯҳам». Дигарро гуфтаи: «Ту кистӣ»? Гуфт: «Ман Иброҳимам, он зар шуморо

диҳам» [316, ҷ.25, с.10]. **Ўро** хилъат дод [61, с.87, с.91]. **Занро** гуфт: «Дарҳо дарбанд» [83, с. 14]. Ин тафзиле аст, ки Худойи Таоло дод эшон**ро** [48, с.75; ниг. инч. с.71, с.91; 4, с.229; ниг. инч. с.197, с.229, с.131, с.280; 58, с.70; ниг. инч. с.75, с.80; 41, с.59]. Падарам**ро** бигӯй, ки агар чанг мебояд кардан мекун [54, с.134; ниг. инч. с.145]. Султон **ӯро** ниёбату салтанати Ироқ бидод [47, с.70]. Писар**ро** Куръону илм ва адаб омӯхт [79, с.91]. ... **Маро** нугӯй, ки аз чӣ шуда-ст шодӣ сӯк! [51, с.128]. ... Мафармой ҳеч одами**ро** мачарг [5, с. 168]. ... Бади**ро** тани дев ранчур буд [70, ҷ.2, с.175, ниг. инч. ҷ.1, с.217; ҷ.2, с.53, с.250]. ...Канизон**ро** нигини шоҳ бинмой [15, с.58; ниг. инч. с.12, с.303].

Ин унсури ёвар бо чунин вазифа дар осори давраи муосир низ истифода мешавад: Бектош валади Темуртош мусофир**ро** гуфт... [11, с.37, ниг. инч. с.37, с.109].

Дилсардие агар дар ишқ кора кард,

Дамсардии хазон **ӯро** баҳона аст [88, с.220].

Зулмат гумон мабар, ки панаҳ мекунад туро,

Шаб бо ҳазор чашм ниғаҳ мекунад **туро** [46, с.76].

Ҳамвазифа шудани пасоянди «-ро» бо пешоянди «бо» яке аз вижагиҳои дигари маъмули осори куҳан маҳсуб меёбад: Хост, ки эшон**ро** видоъ кунад [79, с.89]. Самак духтари шоҳ**ро** видоъ кард [54, с.126]. ...оҳанге мекунад дилҳои эшон, ки дил он**ро** муҳолиф аст... [59, с.278]. **Маро** машварат кунед ба кори ман-андар [9, с.569]. Якдигар**ро** мусовӣ бошанд [12, с.15; ниг. инч. с.7, с.9]. Пас чизе, ки дуруст наёяд он**ро** муораза кардан [83, с.17]. Аҳли Кӯфа Ҳасан ибни Алӣ ибни Абитолиб**ро** байъат карданд [61, с.90; ниг. инч. с.98, с.128]. Акнун ки муҳолиф мор**ро** мувофиқ шудӣ [67, с.13]. Байъат мекунам **туро** бар он чи расули Худой **туро** байъат кард [48, с.82]. ...мардумон**ро** ҳамсароя ва ҳамхона аст [41, с.70]. ...**Маро** бош то беш аз ин озмойӣ [69, с.394].

Дар ин вазифаи пасоянди «-ро» миёни забони адабии муосири тоҷикӣ ва забони насру назми мутуни куҳан аз ҷиҳати истеъмол ва корбурди он

тафовути ҷиддие дида мешавад, яъне дар сарчашмаҳои адибони муосир ин вазифаи пасоянди мавриди таҳлил ба нудрат истифода шудааст.

Мусаллам аст, ки корбурди пасоянди «-ро» дар чараёни таҳаввули забони тоҷикӣ ба таври ҷиддӣ тағйир ёфта, ниёз ба баррасӣ ва таҳлили дақиқ дар давраҳои мухталифи забони тоҷикӣ дорад.

Ин унсури сервазифа дар дарозии таърих дучори ҳодисаҳои гуногуни овой (хосса коҳиш: **rādiy=po**) ва семантикӣ гардида, дар таркиби ҷумла нақши гуногунро бозидааст. Вақте мутуни адабиёти классикиро аз дидгоҳи забонӣ таҳлил менамоем, бешубҳа, ба падидаҳои таърихӣ бархӯрд мекунем, ки дар айни ҳол матрук ҳастанд. Масалан, дар мутуни гузашта пасоянди «-ро» барои ифодаи мафҳуми «сабаб» омада, имрӯз аз чунин вазифа маҳрум аст. Ё, ба таври дигар, мушоҳидаи осори даврони ҳозира аз он шаҳодат медиҳанд, ки ин пасоянд ба вазифаи пешоянди «барои» тамоман истифода намешавад.

Корбурди пасоянди «-ро» ба ивази пешоянди «барои» дар осори садаҳои X-XIII ба ҳадди вофир буд: Ва суди ин нома ҳар касеро ҳаст [40, с.39]. Пас, ҳар ду Худои азза ва чалларо қурбон карданд [59, с.585]. Ва фурсат ҳамечуст куштани Абумуслимо [16, с.269, с.270]. Ва ин ёдгор ҳамчунин кардам мар Райҳона бинти Ҳасани Хоразмо, ки хоҳандаи ӯ буд [12, с.1]. Бидонидам, ки маро ризқест мақсум [83, с.14; ниг. инч. с.30]. Дил шикаста набояд дошт, ки чунин ҳолҳо мардонро пеш ояд... [7, с.236; ниг. инч. с.34, с.48, с.66, с.80, с.160, с.237, с.246, с.265, с.476, с.515, с.533, с.553, с.561, с.591, с.618; 67, с.19; 76, с.46; 4, с.229; 92, с.115; ниг. инч. с.23, с.119]. Тарсоёнро калисову габраконро оташгоҳ ҳаст [61, с.93; ниг. инч. с.209]. Ва моем ӯро мухлисон [58, с.80; ниг. инч. с.75, с.86]. Пас аз бандагон якеро ба тавфиқи эзидӣ саодатеву иқболе ва давлате падида омад [67, с.2]. Кофирон буданд шуморо душмани рӯшан [48, с.11]. Ва ин маро таҷриба шуд [3, с.109]. Оқилро танҳой ва ғурбат зиён надорад [41, с.64]. Бифармуд то ӯро хилъате некӯ биёварданд [54, с.129]. Султонро мадади осмониву нусрати раббонӣ зоҳир шуд [47, с.45]. Инсоф ӯро паноҳгоҳ аст [47, с.68]. Кори имрӯзро ба фардо маяфкан ҳарчанд

имрӯзро фардоест [43, с.7]. Тухфае сохт хидмати ин ҳазратро [79, с.63]. Салоҳи динро имрӯз нияту фикраш... [8, с.29]. ...Ҳама офарин з-офариниш туро [5, с.172; ниг. инч. с.430].

Дар дастурҳои забони тоҷикӣ, чунонки ишора гардид, вазифаҳои пасоянди «-ро» ба таври иҷмолӣ баён карда шуда, таърихи истифодаи он низ аз ҷониби забоншиносони алоҳида мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Бо вучуди ин, баъзе аз вазифаҳои пасоянди «-ро» дар мутуни алоҳида ханӯз ношинохта монда, ниёз ба таҳлилу тадқиқ дорад. Агар дарки маъно ва вазифаҳои пасоянди мавриди назар дар бархе аз мутуни адабӣ ба осонӣ муяссар шавад, пас дар дастаи дигар касро ба андеша водор мекунад. Масалан, ба ин байти Мавлоно таваҷҷуҳ мекунем:

Ҳадяҳо меод ҳар дарвешро,

То биёбад нутқи мурғи хешро [50, с.22].

Аз маъно ва муҳтавои байт маълум аст, ки пасоянди «-ро» дар мисраи аввал ҳамчун нишонаи пурқунандаи бавосита истифода шуда, ба вазифаи пешоянди содаи аслии «ба» омадааст. Аммо барои ошкоргардии вазифаи пасоянди «-ро»-и байти зер бояд тааммул кард:

Сирри ман аз нолаи ман дур нест,

Лек чашму гӯшро он нур нест [50, с.16].

Ин тааммул, пеш аз ҳама, дар маънои феъли «нест», ки дар мисраи дуюм омадааст, ду вазифаи пасоянди «-ро»-ро ба ёд меоварад: аввал ин ки калимаи «нест» маънои «надорад»-ро медиҳад. Дар ин сурат пасоянди «-ро» ба вазифаи «моликият; тааллуқ; доро будан ба чизе» ва ё ҳамчун тағйирдиҳандаи маънои феъл фаҳмида мешавад. Масалан, забоншинос М. Сидикиён ҳангоми дастабандии вазоифи пасоянди «-ро» чунин гуфтааст: «Ро-и тааллуқ дар ҷумлаҳои меояд, ки феъли он аз масдари «будан» бошад ва битавон бо ҳазфи «-ро» ва тағйири феъл ба феъле аз масдари «доштан» ҳамон мафҳумро аз он дарёфт кард» [275, с.347]. Пас, агар мо дар асоси чунин маънидод маънои байтро шарҳ диҳем, чунин мешавад: «Рози ман аз сӯзу нолаам ҷудо нест, аммо чашму гӯш қудрати дарки ин розро надорад».

Дигар ин ки феъли «нест» маънои «вучуд надоштан»-ро ифода карда, пасоянди «-ро» дар ин маврид ба ивази пешоянди «барои» низ меояд. Маънои байти мавриди таҳлил дар ин сурат ба гунаи зайл фаҳмида мешавад: «Рози ман аз сӯзу нолаам ҷудо нест, аммо қудрати дарки ин роз барои чашму гӯш вучуд надорад». Ҳамон тавр ки мебинем, истифодаи пасоянди «-ро» дар мутуни гузашта дорои ихомии зиёд буда, мушоҳидаи осори даврони ҳозира аз чунин сервазифагиву ғаномандихо ора аст.

Забоншинос Н. Маъсумӣ бархе аз вазифаҳои ин пасояндро маъхуз аз забони классикӣ пиндошта чунин навиштааст: «Дар забони адабӣ пасоянди «-ро» вазифаҳои гуногуни грамматикиро адо мекунад ва як воситаи аз як шакл ба шакли дигар иваз шудани ҳиссаҳои ҷудогонаи грамматикӣ мебошад. Ин, пеш аз ҳама, **таъсири забони адабиёти классикӣ** (таъкид аз мост – К.З.) ва натиҷаи аз тарафи нависанда риоя карда шудани баъзе аз нормаҳои анъанавӣ ҳисоб меёбад. Пурқунандаи бевоситаи суратёфта мазмунан ифодакунандаи пурқунандаи бавосита мебошад. Дар ин гуна тарзи ифода пасоянди «-ро» вазифаи пешояндҳои «ба» ва «дар»-ро ифода мекунад» [134, с.325-326].

Дар ҳақиқат, обишхури чунин навъи баён ба осори асримиёнагӣ ва хосса садаҳои X-XIII рабт дорад. Дар давраи мавриди таҳлил ба вазифаи пешоянди аслии содаи «дар» омадани пасоянди «-ро» ба ҳукми анъана даромада буд: Ва намози шомро бозомад, ки шаби одина буд [7, с.631; ниг. инч. с.115, с.164, с.293, с.344, с.374, с.435, с.467-468, с.481, с.578, с.607, с.611]. Шабро ба бӯстони яке аз дӯстон иттифоқи мабит уфтод [92, с.36]. ... Маргро сар ҳама фурӯ карданд [51, с.87]. Агар шаб расӣ, рӯзро боз гард... [70, ҷ.2, с.250; ниг. инч. ҷ.5, с.457, с.407; ҷ.8, с.275].

Дар осори давраи муосир низ корбурди пасоянди «-ро» ба ивази пешоянди «дар» мушоҳида мешавад: Аммо вайро ҳеч маҷоли қадам задан намонда буд [1, с.36].

Зи ҷо бархост бо тамкини сангин,

Бигуфто: «Ҳар киро шеърӯ шиор аст» [88, с.291].

Чунин шеваи баён дар ин ғазали Фарзона равшан ба чилва омадааст:

Дили озод, чу ту ҳамқафасе нест **маро**,

Чуз ту, эй дур, дигар дастрасе нест **маро**.

Ишқ ҳам ҳавсала мехоҳад, аё қалби лаванд,

Тапише нест **турову** ҳавасе нест **маро**.

На, зи ту шиква намудан ҳама аз ношукрист,

Ғайри ту қотили исинафасе нест **маро**... [78, с.26].

Дар осори куҳан ва давраи муосир ба вазифаи пешоянди аслии содаи «бар» омадани пасоянди «-ро» низ маъмул мебошад: Чун мағзи *ӯ* бидонӣ **туро** дуруст гардад [40, с.37]. Абулаббосро он маълум гашт [16, с.268]. **Ҷро** яке найза зад [61, с.87]. Он чӣ бандаро аз дидаву дониста ва хонда фароз омад [67, с.5]. Тарчумааш бихон то ҳамаро муқаррар шавад [7, с. 165; ниг. инч. с.174, с.305]. Чу бинҳод дил кинаву чангро, / Бихонд он гаронмоя Ҳушангро [70, қ.1, с.48]. Шуморо забони модарии худатон хуш аст, **маро** забони модарии худам [68, с.147]. Осударо пеши худ ҳамин тавр меномид – хуб медонист ва **ӯро** хуш надошт, зеро кампир... [11, с.80].

Туро гуфтам:

Маро куштанд!

Хандидию рақсидӣ [88, с.260].

Ҳар киро санге ба чанг уфтад **маро** гирад нишон,

Зинда бодо пайкари обод дар вайронагӣ [20, с.316; 316, қ.25, с.10; 3, с.110; 41, с.68].

Дар мутуни куҳан ҳамвазифагии пасоянди «-ро» бо пешоянди «аз» хеле роиҷ буд. Маҳз аз ин вижагии пасоянди «-ро» забоншинос М. Баҳор ёдовар шуда таъкид мекунад, ки «... ин маънӣ дар қарни шашуму ҳафтум (XII–XIII мелодӣ – К.3.) хосса дар «Гулистон»-и шайх зиёдтар аз қарни чаҳорум (X мелодӣ – К.3.) омадааст» [251, қ.1, с.418].

Воқеан, корбурди он ҳам дар наср ва ҳам дар назм ба таври муфассал мушоҳида мешавад: То **ӯро** низ ёдгоре буд андар ин чаҳон [40, с.34]. Пас

як**ро** пурсид [16, с.13]. Хон солор**ро** пурсид, ки ҳоли ин мурғ бозгӯй [316, ҷ.25, с.10; 7, с.175; ниг. инч. с.170]. Ва ҳар рӯз таби**ро** мепурсид амир ва вай мегуфт оризаи қавӣ афтод [316, ҷ.25, с.10]. Мардумозор**ро** ҳикоят кунанд, ки санге бар сари солеҳе зад [92, с.76; ниг. инч. с.118, с.140, с.214]. Хоҳиш карданд эшон**ро**, ки маравед ва моро даст мадоред [9, с.194]. Ва гуфт: Ман бутпарастам ва метарсам **онро**, ки вайро намешиносам... [4, с.177; 83, с.372; 58, с.70; ниг. инч. с.81, с.82]. Азудуддавла **ӯро** аз кайфияти он муолича пурсид [3, с.125; ниг. инч. с.106]. Ва дӯсти хеш**ро** узре хоҳам [41, с.76; ниг. инч. с.65]. Фармуд то **ӯро** истикбол кунанд [54, с.127; ниг. инч. с.143]. Қазор**о** асбашон дар роҳ шуд сушт... [15, с.65]. ...Дар ҳеч амал мансаби **ӯ** беш се дам**ро** [2, с.8].

Доир ба ин вазифаи пасоянд забоншинос Н. Маъсумӣ чунин андешаро манзур кардааст: «Дар забони адабиёти классикӣ ва назми ҳозираи тоҷик «-ро» барои ифодаи вазифаи «аз» низ меомад, аммо ба ин вазифа кор фармуда шудани «-ро» дар забони «Марғи судхӯр» дида намешавад» [134, с.327].

Корбурди унсури ёвари зикршударо дар вазифаи пешоянди «аз» метавон дар осори адибони муосир мушоҳида кард: Дар китобе навиштаанд, ки «маслиҳат арзонтарин моли дунёст, ҳар кир**о** бипурсӣ, медиҳад» – мегӯяд савум [11, с.221].

Баҳри шаб**ро** ба рӯз пайвастан

Ту тавон медиҳӣ, вале то чанд [78, с.147].

Маводи аз осори садаҳои X-XIII фароҳамомада бар он далолат мекунанд, ки пасоянди «-ро» дар баробари он, ки ба ивази пешояндҳо омадааст, дар мавридҳои алоҳида бо бандаки изофӣ (-и) низ ҳамвазифа шудааст. Профессор М.Н. Қосимова ин вазифаи пасоянди мавриди назарро «рои изофат» забт карда, бар ин назар аст, ки «**рои изофат** пасоянди **-ро**, ки вазифаи бандаки изофиро адо менамояд: дилро калид=калиди дил, волиро орзу=орзуи волӣ» [131, с.194].

Ҳамин муҳаққиқ дар асари дигараш ба ин масъала тавачҷуҳ карда фармудааст, ки дар насри асри XI «пасоянди «-ро» барои ифодаи муносибати

синтаксисии муайянкунандаву муайяншаванда ва ибораҳои исмӣ истифода мешавад... Ибораҳои туро тавоноӣ, маро орзу, волиро мурод, хонаро тартиб...-ро ба тарзи дигар ба воситаи **бандаки изофӣ ҳам** (таъкиди мо – К.З.) ифода кардан мумкин аст: тавоноии ту...» [128, с.37].

Забоншинос А. Халилов ин вазифаи пасояндро ба доираи таҳлил кашида чунин навиштааст: «...доир ба он вазифае, ки пасоянди «-ро» дар ибораҳои чудоғона, махсусан дар назм ва насри классикӣ, ки муайянкунандаро бо муайяншаванда алоқаманд мегардонад, яъне вазифаи грамматикӣ бандаки изофӣ (-и)-ро адо менамояд, дар ягон асари тадқиқотӣ ва китобҳои дарсии грамматикаи забони тоҷикӣ маълумоте нест ва дахл карда нашудааст. Ҳол он ки матнҳои назму насри ҷи адабиёти классикӣ ва ҷи матбуоти имрӯзаи тоҷик шаҳодат медиҳанд, ки пасоянди «-ро»... ба ивази бандаки изофӣ (-и), яъне ҳамчун алоқамандкунандаи байни муайянкунанда ва муайяншаванда омада метавонад» [165, с.71].

Мо низ ба андешаи забоншиносони мазкур дар хусуси ба ин вазифа истифода шудани пасоянди «-ро» дар осори классикӣ ҳамраъӣ мебошем. Бояд гуфт, ки хусусияти ҳамвазифагӣ зоҳир намудани пасоянди «-ро» бо бандаки изофӣ (-и) дар осори садаҳои X-XIII ба ҳадди вофир аст: Ва **инро** ном «Шоҳнома» ниҳоданд [40, с.36; ниг. инч. с.31]. Ду доира бошад рост якдигар**ро** мувозӣ [12, с.14; ниг. инч. с.9]. Ва... Абумуслим**ро** кор нек шуд [16, с.266]. Чун касе ки ёрон**ро** мунтазир бошад [61, с.86]. Мунтазир мебуд фармон Худой**ро** [58, с.83; ниг. инч. с.70]. Гӯсфандер**ро** пой ба сӯрох шуд [67, с.7]. Дар ин ҷо эшон**ро** ҷой дӯзах бошад [48, с.76]. Ва султон**ро** мақсуд аз эшон Буалӣ буда буд [3, с. 120; 41, с.65; ниг. инч. с.81; 54, с.126; с.134; 47, с.69; 92, с.110; ниг. инч. с.77; 82, с.66; 7, с.237; 316, ҷ.25, с.12]. Амир**ро** дил биғирифт [7, с.232]. Зи кажгӯй сухан**ро** қадр кам гашт... [15, с.26; ниг. инч. с.11, с.136]. Ва чун Парвиз**ро** чашм бар он унвони нома афтод, гуфто:... [59, с.591; ниг. инч. с.168]. Мардумон гуфтанд: мор**ро** ғараз ба табаррук аст, он ҷӣ хоҳад, бидиҳад, дурусте зар бидод ба кароҳияте тамом [4, с.197; ниг. инч. с.229; 51, с.95]. Мар**ро** буд навбат, бирафт он ҷавон... [70, ҷ.10, с.108].

Муқоисаи забони осори муосирон бо маъхазҳои давраи куҳан шоҳиди он аст, ки пасоянди «-ро» дар забони адабии муосири тоҷикӣ аз ин вазифаи худ дур шудааст: Ўаз ин ҷанг дигар чизро интизор буд [56, с.208]. Ўро бибояд кушт, ки ўро тамаъ аз мамлакат ҳама ҷаҳон аст [56, с.306]. Аммо ду-се нафар буданд, ки агар онҳоро ном бо лақаб ё лақаб бе ном нидо мекарданд, девона мешуданд... [11, с.455].

Дар зулмате, ки буд варо ном зиндагӣ,

Фонус ғайри шуълаи оҳе надоштем [46, с.55; ниг. инч. с.16].

Бархе аз дастурнависон корбурди ин пасояндро аз ҷумлаи унсурҳои зоида дар мутуни гузашта пиндоштаанд. Масалан, забоншинос М. Шариат аз хусуси ҳодисаи зоида сухан ронда чунин навиштааст: «Ро, ки баъд аз мафъули бавосита меояд, дар сурате, ки мафъули бавосита дорои ҳарфи изофа аст монанди:

«Ман низ агарчи ношикебам

Рӯзе ду барои маслиҳатро (Саъдӣ)» [289, с.328].

Муҳаққиқи шинохта П.Н. Хонларӣ корбурди пасоянди мазкурро чунин тавзеҳ додааст: «Дар мақома, ки «ро» дар баёни сабабу иллат ба кор меравад, гоҳе барои тақвияти мафҳуми иллоти калимоти дигаре, ки дорои ҳамин маънӣ аст, ба ҷумла афзуда мешавад:

Набид чанд маро деҳ барои мастиро

Ки сер гаштам аз ин зиракиву ҳушёрӣ» [284, ҷ.3, с.397].

Забоншинос М.Баҳор низ диққати худро ба ин вижагии пасоянди «-ро» равона сохта таъкид кардааст, ки «мисол, «ро»-и зойид дар мавориде... ҳочат ба овардани ин ҳарф («-ро» – К.3.) нест ва ин маворид дар кутуби қадим бисёр аст» [251, ҷ.1, с.418].

Ба назари мо, барзиёд ҳисобидани ин пасоянд дар таркиби ибора ба ҳақиқат наздик нест. Шояд муҳаққиқони номбурда дар бархе ҷумлаҳо нобарҷо истифода шудани ин пасояндро дар назар дошта бошанд, ки чунин нуқс дар баъзе навиштаҳои имрӯза низ ба мушоҳида мерасад (масалан, ба ҷойи ифодаи «масъалаи сафарро ба Душанбе» ба тарзи ғалати «масъалаи

сафар ба Душанберо»). Дигар ин ки, қолаби ба ин шабеҳ ханӯз дар сангнавиштаҳои Ҳахоманишӣ дучор мешавад: *Vištāspahya* рӯа – Гуштоспро писар.

Дар баробари ин, забоншиносон боз аз як қолаби баён ёдовар шудаанд, ки дар осори давраи муосир аз он осоре намондааст. Мо ин ҷо корбурди ин пасояндро ҳамроҳ бо унсури «мар» дар назар дорем. Профессор М. Қосимова дар хусуси унсури «мар» андешаронӣ карда, онро ҳамчун пешоянд муаррифӣ кардааст, ки дар сурати бо «-ро» омаданаш (дар осори қадим) тобиши таъкид эҳсос мешавад [129, с.201, с.208, с.242, с.245]. Профессор Ғ. Ҷӯраев аз корбурди ду навъи «мар» дар осори куҳан ёдовар шуда, бо таъя ба луғатномаҳо мансубияти забонии якеро аслӣ (ба маънои ҳиссаҷа ва пешоянд) ва дигареро (ба маънои исм ва шумора) арабӣ пиндоштааст [180, с.129-131]. Лозим ба ёдоварист, ки забоншиносони мазкур оид ба мушаххас кардани вачҳи тасмияи «мар», ки дар осори садаҳои X-XIII бо пасоянди «-ро» омадааст, хомӯширо ихтиёр кардаанд. Дар гузашта танҳо муҳаққиқ М. Баҳор аз хусуси этимологияи он ёдовар шудааст. Бино ба андешаи ӯ, «...ин ҳарф («мар» - К.З.) дар паҳлавӣ ба назари ҳақир нарасида ва зоҳиран аз истилоҳоти Хуросон ва аз лаҳҷаҳои дарӣ бошад ва дар нависандагони Хуросон низ истеъмоли он гоҳе шиддат дорад ва гоҳе заъф... ва маро гумон чунон аст, ки «мар» дар асл аз аломати эҳтиром монанди «ҳазрат ва мавло» ва аз ин дастҳо будааст ва рафта – рафта сурати адот ба худ гирифтааст (Иттифоқан «мор» дар забонҳои оромӣ ба маънии «раис» ва «бузург» аст)» [100, с.234-235]. Забоншинос Р. Зумураддиён, баръакси андешаи М.Баҳор, вучуди ин калимаро дар забони паҳлавӣ таъкид карда гуфтааст, ки «дастурнависон умуман корбурди «мар»-ро барои таъкид намудани бештар донистаанд. Лозим ба ёдоварӣ аст, ки лафзи «мар» бар хилофи тасаввури иддае аз оғози форсии адабӣ падида наёмада, балки дар як папируси паҳлавии мисрии мутааллиқ ба асри ҳафти мелодӣ низ ба кор рафтааст. Аммо ин танҳо мавриде аст, ки дар паҳлавӣ дида шудааст. Дар ин матн лафзи «мар» ба унвони ҳарфи изофа чилуи як номи рӯз ба кор рафта: *mar roč angrān = MAR*

YWM °NGR°N = Дар рӯзи ангрон (анирон). Илова бар ин, лафзи «мар» дар як навиштаи сурёнии форсӣ, ки дар наздики Турфон ба даст омада, ҳашт бор ба кор рафтааст. Ховаршиноси олмонӣ Мюллер бо иштибоҳ онро бо лафзи MR (maʾ) «мор»-и сурёнӣ ба маънои «оқо» ва «сурур» як доништа, ки мусалламан нодуруст аст. Бенвенист... ҳаде задааст, ки ин лафз бояд бо вожаи «мар» ба маънои «шумориш» ҳамреша бошад» [256, с.382]. Ба назари мо низ чунин андешаи ховаршиноси фаронсавӣ дуруст менамояд.

Истифодаи унсури «мар» бо пасоянди «-ро» яке аз вижагиҳои мутуни марбут ба қарнҳои X-XIII буд: Бар замин кӯҳҳои баланд биниҳод, то замин устувор кунад... то... аз он **мар** халқро манфиат бошад ва қут бувад... [9, с.28]. Худой **мар** фариштагони осмони нахустинро бар замин фиристод... [9, с.40]. Дарвеш **мар** он нақду чинсро ба андак замон бихӯрду парешон карду боз омад [92, с.62; ниг. инч. с.273].

Дарахте, ки талхаш бувад гавҳаро,

Агар чарбу ширин диҳӣ **мар** варо [5, с.164].

Ҳамин тариқ, бино бар он чи дар боло матраҳ шуд, пасоянди «-ро» дар гузашта бештар ба ивази пешояндҳо ба кор рафтааст. Муқоисаи осори даврони муосир бо сарчашмаҳои куҳан аз он гувоҳӣ медиҳад, ки тадричан пасоянди «-ро» аз ин вазифаи худ маҳрум монда, дар забони адабии муосири тоҷикӣ қисман дар ин вазифа омадани он мушоҳида мегардад.

Ҳамчунин дар як байт ва ё порчаи мансур пасоянди «-ро» метавонад ду вазифаи дастурии гуногунро дошта бошад.

Муҳимтарин вазифаҳои қорбурди пасоянди «-ро» дар осори садаҳои X-XIII ва даврони муосир, илова бар пасоянд буданаш, инчунин барои ифодаи пешояндҳо, бандаки изофӣ ва ҳодисаи зоиду таъкид ва ғ. омадани он аст.

Хулосаи боби III

Ба ин тариқ, аз таҳлили истифодаи пешояндҳову пасоянди «-ро» дар осори садаҳои X-XIII метавон ба хулосае омад, ки ин гурӯҳи унсури сарфию нахвӣ дар матн на танҳо ба ҳайси барқароркунандаи муносибатҳои

наҳвии байни аъзоҳои ҷумла хидмат кардаанд, балки боз ҳамчун мушаххаскунандаи маъноӣ воҳидҳои наҳвӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Пешояндҳои ин давра аз лиҳози шакли қорбурд ва вазифаашон ба ду гурӯҳ ҷудо гардида, аввалӣ дар як шакли мушаххас дар ифодаи чанд вазифа ва дувумӣ дар чанд мувозӣ дар иҷрои як силсила функция ба қор рафтаанд. Лозим ба таъкид аст, ки гурӯҳи дуюм дар қиёс бо наҳви нахуст аз лиҳози теъдод имтиёз доранд.

Пешояндҳои сермувозӣ дар натиҷаи истифодаи шакли қуҳан ва баъдии онҳо, ё гунаи меъёрӣ бо шакли гӯйишии онҳо ба вучуд омадаанд.

Пешояндҳои сервазифа аз нигоҳи функцияи бар уҳда доштаашон ба ду наҳв ҷудо мешаванд: онҳое, ки дар вазифаи чанд пешоянди дигар омадаанд ва онҳое, ки ба ҷуз дар функцияи пешояндҳои дигар мустаъмал буданашон инчунин дар вазифаи пайвандакҳо низ ба қор рафтаанд. Баъзе вазифаҳои ин гуна унсурҳои ёвар имрӯз дар забони адабӣ пойдор мондааст.

Пасоянди «-ро» дар осори садҳои X-XIII дар иҷрои се вазифа нақш дорад: ҳамчун пасоянди аслиӣ; ба сифати пешоянд; иҷроқунандаи вазифаи бандаки изофӣ.

БОБИ IV

УСУЛҲОИ ИСТИФОДАИ ҒАЙРИМАЪМУЛИ ПАЙВАНДАКҲО ДАР ОСОРИ САДАҲОИ X-XIII ВА ДАВРОНИ МУОСИР

Доир ба истифодаи пайвандакҳо дар заминаи осори назму насри мансуб ба адвори гуногун муҳаққиқони зиёде таваҷҷуҳ кардаанд.

Забон дастгоҳи бисёр печида ва эҷозманде дорад, ки тавонмандихои фаровони худро дар ихтиёри шоир, адиб ва ё ҳар як соҳибзабон қарор медиҳад. Аз ин рӯ, дараҷаи қорбарӣ аз забон ҳамгун сураат нагирифта, ба мизони тавонмандӣ ва завқи ҳар як соҳибзабон вобаста аст. Забони адабии асрҳои X-XIII забони зариф ва сайқалхӯрдае мебошад, ки бо он Рӯдакиву Фирдавсӣ, Саъдиву Мавлоно, Байҳақиву Аттор ва ... изҳори андеша кардаанд. Баъдан дар такомули даврони баъдиинқилобии инкишофи забони адабии муосири тоҷикӣ, ки, бешак, ҳамон забони адабии даврони классикӣ маҳсуб меёбад, хидмати адибоне чун С. Айнӣ, Ҷ. Иқромӣ, Р. Ҷалил, С. Улуғзода, Лоиқ, М. Солеҳ, С. Турсун, Гулрухсор, М. Ғоиб, Гулназар, Баҳманёр, Н. Қосим, Фарзона, Хайрандеш, Озар ва дигарон басо назаррас аст.

Пайвандакҳо пас аз пешояндҳову пасоянди «-ро» аз ҷумлаи куҳантарин унсурҳои ёвари забони тоҷикӣ ба шумор омада, дар тули қариб 3000 сол ба сифати васлқунандаи ҷузъҳои ибораву ҷумла нақши намоён доштанд. Маҳз ҳамин умри тулонияшон сабаби сервазифа гардидани ин гурӯҳи захираҳои сарфию наҳвии забон гардида, ба ин восита имкониятҳои забони ниёгонро вусъат додаанд.

Таҳлили пайвандакҳои осори қарнҳои X-XIII ва қиёсашон бо даврони муосир нишон дод, ки онҳо низ мисли пешояндҳо ба ҷуз вазифаи аслий боз дар иҷрои чанд функцияи дигар мавриди истифода қарор доштанд.

4.1. Пайвандакҳои пайвасткунанда

Аз ҳисоби оморӣ маълум шуд, ки пайвандакҳои садаҳои X-XIII аз забони адабии муосири тоҷикӣ аз лиҳози теъдод он қадар фарқи ҷиддӣ надоранд, вале аз рӯйи вазифа бартарӣ доранд. Метавон гуфт, ки қариб кулли чунин унсурҳои васлкунанда аз нигоҳи мансубияти забонӣ тоҷикӣ буда, бо хусусиятҳои вижаи корбурд ва бар уҳда доштани вазифаҳои ғайриодӣ чи аз осори даврони баъдӣ ва чи имрӯза тафовут доранд.

4.1.1. Пайвандакҳои «ва», «-у» («-ю», «-ву»)

Оид ба тобишҳои маъноӣ ва грамматикӣ пайвандаки пайвасткунандаи «ва» аз ҷониби забоншиносон андешаҳои гуногун ироа шудааст. Муҳтавои кулли ин андешаҳо аз он гувоҳӣ медиҳад, ки дар аксар маврид ин унсури ҳамчун пайвандаки пайвасткунанда тафсир кардаанд. Масалан, забоншинос Н. Бозидов доир ба ин пайвандак чунин андеша дорад: «Дар гурӯҳи пайвандакҳои пайҳам, ки миқдоран зиёд нестанд, серистеъмолтарин ва сервазифатарин «ва» мебошад. Пайвандаки «-у» ҳам дар аксарияти мавридҳо бо «ва» синоним буда, серистеъмолу сервазифа аст. Дар нутқи гуфтугӯӣ доираи истеъмоли «-у» нисбат ба «ва» зиёдтар аст. Пайвандакҳои «ва», «-у» дар таркиби ҷумлаҳои сода ва мураккаб сараъзоҳо ва аъзоҳои пайрави ҷидаи ҷумларо ба ҳам мепайванданд» [101, с.14]. Афзун бар ин, қайд ишораҳо дар бораи унсурҳои ёвари сервазифа ва маонии онҳо дар фарҳангҳо ва луғатномаҳо низ каму беш ба ҷашм меҳӯранд. Масалан, Деҳхудо дар «Луғатнома»-аш дар бораи маъноҳои ин пайвандак бештар бо истинод ба манобеи чун «Онандроҷ» пардохта, маълумоти нисбатан комили судмандро арза доштааст [316, ҷ.49, с.1-9].

Бо таассуф бояд гуфт, ки дар бораи резакориҳои забонии осори суҳанварони дар боло зикршуда то кунун корҳои ҷиддӣ кам сурат гирифтааст. Яке аз ҳамин гуна масоил таҳлили амиқи унсурҳои ёвари сервазифа ба шумор меояд. Муҳаққиқи тавоно Ш. Қадқанӣ зимни тавачҷух ба дараҷаи омӯхта шудани вижаҳои нахвӣ ин забони таърихи хеле

куҳандошта чунин навиштааст: «Дар таҳлили балоғии сохторҳои нахвии забони форсӣ ханӯз ҳеч коре анҷом нагирифтааст» [258, с.31]. Вай дар идомаи фикраш ишора мекунад, ки «Фирдавсӣ ва Саъдӣ ду устоди адаби форсӣ ҳастанд, ки бисёре аз ороостагҳои балоғӣ ва ҳунарии осори эшон ба ҳамин сохторҳои нахвии ба кор гирифтаи онон вобаста аст» [258, с.31].

Чунин андешаи муҳаққиқро ин нукта низ тасдиқ мекунад, ки имкониятҳои баён ва доираи қорбурди унсурҳои ёвар мисли пайвандаки «ва» бепоён аст. Тавонмандии баёни Саъдӣ дар баҳрагирӣ аз сохторҳои сарфию нахвии забони тоҷикию форсӣ бештар мебошад. Баъзе муҳаққиқон ҳини баррасии вижагҳои фарқкунандаи осори адибони алоҳида инчунин ба хусусиятҳои қорбурд ва мавқеи пайвандаки «ва» низ пардохтаанд. Ш. Кадканӣ дар бораи тобишҳои пайвандаки «ва» дар шеъри Саъдӣ чунин навиштааст: «Ҳунари Саъдӣ аз ҳамин «ва»...-ҳои ба назар сода шуруъ мешавад, то печидатарин сохторҳое, ки хонандаро ба шигифт во медорад» [258, с.34]. Мавсуф ҳамчунин бар ин бовар аст, ки «ҳеч кас наёмадааст мутолиаи дақиқ рӯйи ин хусусиятҳои сухани Саъдӣ анҷом диҳад. «Ва»-ҳои Саъдӣ худаш оламе дорад, ки метавонад **мавзуи як рисола** (таъкиди мо – К.З.) бошад» [258, с.34].

Бо назардошти ин мо чиҳати қиёс аз осори садаҳои X-XIII матни «Ғулистон» ва дар мавридҳои ҷудогона китоби «Таърихи Байҳақӣ»-ро интиҳоб карда, умумият ва тафовути пайвандаки «ва»-ро бо осори адибони муосир мавриди омӯзиш қарор додем.

«Ва» аз ҷумлаи пайвандакҳои серистеъмоли забони тоҷикӣ маҳсуб меёбад. Мушоҳидаи осори адибони алоҳида аз он гувоҳӣ медиҳад, ки ин унсури сервазифа дар баробари вазифаи аслии худ боз бар дӯш функсияҳои дигарро низ доштааст. Ин унсури ёвар гоҳе имконро ба суханвар фароҳам овардааст, ки ӯ бо зикри ҷумлаҳои гуногун пайванди маъноии ҷумлаҳоро таъмин мекунад.

Пайвандаки «-у» дар ду байти поёнии Саъдӣ на танҳо ҳамчун унсури васлқунанда, балки ба ҳайси ифодақунандаи музикивияти шеър зоҳир мешавад:

Абру боду маҳу хуршеду фалак дар коранд,
То ту ноне ба каф орию ба ғафлат нах(в)арӣ.
Ҳама аз баҳри ту саргаштаву фармонбурдор,
Шарти инсоф набошад, ки ту фармон набарӣ [92, с.26]!

Дар далели мазкур шаш маротиба пайвандаки «-у» бо гунаҳояш «-ю», «-ву» истифода шудааст. Ҳамчунон ки мулоҳиза мешавад, шоир фақат дар мисраи аввал бо истифода аз ин унсури сервазифа аз такрори чор ҷумла парҳез кардааст (Абру фалак дар коранд; боду фалак дар коранд; маҳу фалак дар коранд; хуршеду фалак дар коранд) ва бад-ин шеваи баён ба кӯтоҳии сухан муваффақ шудааст. Илова бар ин, бо такрори пайвандаки мавриди таҳлил бар музикӣ каломи худ он қадар афзудааст, ки дар сурати набудани он мутантанӣ ва балоғати шоҳиди мазкур сарфи назар хоҳад шуд.

Чунин шеваи баён дар осори адибони муосир низ дар гардиш қарор дорад: Ба зудӣ дастархон густурда ва рӯи он аз нуқлу навои лазизу ширину туршу намакин пур гардид [68, с.163].

Тоҷикистон – Ватанам, ҷон Ватанам, ҷон Ватанам,
Ҷои ту дар дилу дар дидаву дар ҷону танам,
Дашту кӯҳу дамани санги туро сачда кунам,
Хоки зархезу ҳама ганҷи туро сачда кунам [31, с.250].

Дастурнависон зиёда аз сӣ вазифа ва маъноӣ ин унсури сервазифаро дарёфтаанд [112, ҷ.1, с.415-420; 279, с.652; 260, с.206-209; 289, с.320-325; 254, с.176 ва ғ.]. Дар қайдӯ ишораи онҳо дар баъзе мавридҳо ноҳамгунӣ забти маъно ба мушоҳида мерасад. Бинобар ин, дар таъйини маъноҳо ва вазифаҳои ин унсури забон бояд диққати бештар ба он равона карда шавад, ки то кадом андоза пайвандаки «ва» барои комилтар шудани сухани адиб ва бо кадоме аз нишонаҳояш зоҳир шудааст. Диққати андак дар байту ҷумлаҳое, ки ба унвони шоҳид дар дастурҳо ба назар мерасанд, кофист, ки содиршавии

ихтилофи маъноӣ ва номгузориҳои унсурҳои гуногуни забонро дар пиндори онҳо эҳсос кунем.

Лозим ба ёдоварист, ки А. Деххудо дар «Луғатнома»-аш «ва»-и мулозимат»-ро бо «ва»-и тахсисӣ» ном бурдааст. Масалан, дар байти «Чу фардо барояд баланд офтоб, / Ману гурзу майдони Афросиёб [316, ҷ.49, с.3] ин пайвандакро намуна барои «ва»-и тахсисӣ» овардааст. Вале Хайёмпур ин байтро зерини «ва»-и мулозимат» қарор додааст [282, с.187]. Ҳамин тариқ, ҳар муаллиф кӯшиши нишон додани маънои гуногуни пайвандаки «ва»-ро кардааст. Маълум мегардад, ки «ва»-ҳои «мувозина», «муодила» ва «мусовот» – ҳар се тақрибан барои ифодаи як маъно омадаанд, вале соҳибони ин дастурҳо истилоҳҳои мутафовит истифода кардаанд: ...**В**-онон, ки ғанитаранд, муҳтоҷтаранд [92, с.59]. ... **В**-ин нафси ҳарисро шаккар мебояд [92, с.191]. ...Ганҷ бардоштанду мор бимонд [92, с.203-204].

Дар баъзе мавридҳо ин унсур ҳам ба маънои «ҳолия» ва ҳам «тақобул» омадааст. Истилоҳи «ҳолия» маънои «дар ҳоле ки» ва «тақобул» маънои «муқобила»-ро дорад: Озурдани дӯстон ҷаҳл аст **ва** каффорати ямин сахл [92, с.34]. Овардаанд, ки сипоҳи душман бисёр буд **ва** инон андак [92, с.48].

Чунин нуктаи зарифи дастурӣ дар осори давраи муосир низ мушоҳида мешавад, ки осори Баҳманёр, Низом Қосим ва Озар далели равшани он аст: ...сафи ихлосмандонашон рӯз ба рӯз пурра мешуду коста намешуд [11, с.242].

Он якеро ба ифтихор имрӯз

Ҷумла ҳамчону ҳамбадан хонад

В-он дигарро ба ҳилаҳо ҷамъе

Асли ҳамқавми хештан донад [34, с.180].

Наздик расидаему поёни раҳ аст,

В-ин дида ҳанӯз боз сӯи гунаҳ аст [46, с.224].

Бино ба андешаи муҳаққиқон, вазифаҳои пайвандаки мазкур пас аз асрҳои X-XIII низ густарда шудааст. Масалан, Шафеии Кадканӣ байтеро аз

Ҳофиз оварда (Дидаму он чашми дилсиях, ки ту дорӣ, / Ҷониби ҳеч ошно нигоҳ надорад) дар мавриди пайвандаки «-у»-и бакоррафтаи ин байт навиштааст: «Ин «ва» аз он «ва»-ҳои ихтироии Ҳофиз аст. Дар шеъри дигарон онро надидаам ё ба хотир намонда ва ин ҳеч кадом аз маонии маъхуди «ва» дар забони форсиро надорад, бояд онро «ва»-и ҳазф» ва «эҷоз» хонд... «Ва» ба маънии чандин феъл (яъне дар мисоли байти боло – К.З.) маҳзуфи амал мекунад: «дидаму донистаму фаҳмидаму эҳсос кардам ва бар ман мусаллам шуд ва...». Ва ин «ва» дастикам ба ҷои як феъл ва «ки»-и мавсул» (пайвандаки «ки» - К.З.) заминаи далоли дорад: «дидаму донистам, ки чунину чунон аст» ва Ҳофиз бо овардани ин «ва» хеле чизхоро ҳазф кардааст» [258, с.23].

Пайвандаки «ва» дар ташаккули ҷумлаҳои мураккаби пайвасти «Ғулистон» хеле назаррас буда, маҳз ба туфайли ин шеваи истифода сачъҳои ҷолибе падида омада, ҳамчунин дар афзоиши мусиқии каломи шоир нақши боризе гузоштааст: Борони раҳмати беҳисобаш ҳамаро расида **ва** хони неъматӣ бедареғаш ҳама ҷо кашида; пардаи номуси бандагон ба гуноҳи фоҳиш надарад **ва** вазифаи рӯзӣ ба хатойи мункари набурад! [92, с.25; ниг. инч. с.106].

Дар маводи зер сачъҳои ҷумлаҳои мураккаб, ки, бешак, бо кумаки пайвандаки «ва» эҷод шудааст, каломи «паёмбари ғазал»-ро ба авҷи зебои худ расонидааст: Фарроши боди саборо гуфта, то фарши зумурради бигустарад **ва** дояи абри баҳориро фармуда... Дарахтонро ба хилъати наврӯзӣ қабойи сабзварақ дар бар гирифта **ва** атфоли шоҳро ба қудуми мавсимӣ раби қулоҳи шукуфа бар сар ниҳода [92, с.25; ниг. инч. с.292].

Чунин вазифаи пайвандаки «ва» дар «Ғулистон» он қадар фаровон аст, ки таҳлилӣ вақти тулониро тақозо дорад. Ин шеваи корбурди пайвандаки «ва» мавриди истифодаи суҳанварон қарор гирифтааст: Ин шерҳо маҳзари қудрату тавон **ва** неру мебошанд **ва** бо калимаи шоҳу шаҳриёр аз як реша ҳастанд **ва** ба асл ҳар ду намояндаи хуршеданд [56, с.55]. Бухоризодаи кунунӣ дар ҳавои шуҳрату овозаи қароматҳои аҷдоди пуршарафи худ ба

фаъолият пардохтанд **ва** сафи ихлосмандонашон рӯз ба рӯз пурра мешуду коста намешуд. **Ва** рӯзе Нӯшинаи париёри васвосшударо хонданд **ва** аз зарби даму суфашон ду пӯстаки кафшкан қоим гашта... дар хаёл ба қудрату эъҷози худододи эшон шак орад [11, с.241-242]. Мулкбону афсурда буду пӯсту устухон, аммо зинда, зиндаи зиндагии як луъбатаки худсохта **ва** дар роҳи офариниш худро бохта [19, с.301].

Аз мушоҳидаи чунин далелҳо маълум мегардад, ки бо бакоргири аз хунари намоёни адибони классикӣ суханварони муосир низ чунин шеваи баёнро идома бахшидаанд. Профессор А. Ҳасанзода (Ҳасанов) хангоми ба доираи таҳлил кашидани вижагиҳои хунарии Баҳманёр маҳз ба ҳамин нукта ишора карда чунин гуфтааст: «Баҳманёр аз зумраи аҳли қаламест, ки мехоҳад каломаш қолабӣ набошад, таҳти таъсири каломи ғайр қарор надошта бошад, ҳар чи бештар ба фарҳанги мардумӣ ва **ниёгон** (таъкид аз мост – К.З.) таъя карда, аз ҳар кадоми «ин боғҳо» тозасамаре ба даст орад» [175, с.196].

Яке аз маъноҳои пайвандаки «ва» эҷоди ҳазф аст, ки, мутаассифона, дар сарчашмаву луғатномаҳои бароямон дастрас ба он ишора нашудааст, ҳол он ки чунонки таъкид шуд, ин вазифаи «ва»-ро Ш. Кадканӣ дар ашъори Ҳофиз мушоҳида намуда, барои тасдиқи андешааш чанд шоҳидро аз ин шоири тавоно нақл кардааст. Ба назар мерасад, ки чунин вазифаи «ва» дар осори Саъдӣ, аз ҷумла «Гулистон», низ вучуд дорад: Ҷавҳар агар дар халоб уфтад, ҳамчунон нафис аст **ва** ғубор агар ба фалак расад, ҳамон хасис [92, с.290].

Ҳамон гуна ки мулоҳиза мешавад, пайвандаки «ва» дар ин шоҳид сабаби ҳазфи боқии ҷумла шудааст, яъне «мутмаин бош» ва ё ифодаҳои ҳамин мафҳумро дарпайдоранда гардидааст. Яъне, «Ҷавҳар агар дар халоб уфтад, ҳамчунон нафис аст **ва**, мутмаин бош, агар ғубор ба фалак расад, ҳамон хасис аст». Ба ҳар ҳол дар бисёре аз мавқеъҳо ин нишона ба кӯтоҳии сухан кумак кардааст.

Маводи фактологӣ дар ихтиёрбуда аз он гувоҳӣ медиҳад, ки таркиби ҷумлаҳои мураккаби асари мавриди назар, ки бо пайвандакҳои «ва», «-у» алоқаманд шудаанд, на бештар аз ду ҷумлаи содаанд. Ин тарзи баён яке аз

вижагиҳои боризи «Гулистон»-и Саъдӣ мебошад, ки сабки муҷаззи ин асарро таъмин кардааст: Золимеро ҳикоят кунанд, ки ҳезуми дарвешон харидӣ ба хайф **ва** тавонгаронро додӣ ба тарҳ [92, с.81]. Чавонмард, ки бихураду бидихад, беҳ аз обид, ки рӯза дораду бинихад [92, с.292; ниг. инч. с.294].

Ин равандро дар адабиёти муосир низ метавон ба мушоҳида гирифт: Рафикон баъд аз пора карда додани гӯшту равғану пиёз ва сабзӣ ба сайругашт рафтанд **ва** ман дар вазифаи ошпазӣ он ҷо мондам [1, с.48]. Дар натиҷа дар як муддати кӯтоҳ ман рустӣ аз тағоиям бештар аз панҷсад сӯм пул чамъ кардам **ва** ин пул рӯз аз рӯз зиёд мешуд [63, с.67]. Хона андак равшан гардид **ва** Таманно дар айвон суроби ду марди ришдорро дид [64, с.215].

Чунонки маълум аст, дар ҷумлаҳои фавқ пайвандаки «ва» афзун ба вазифаи меҳварии худ инчунин ба мусиқиафзояи ва эҷоди эҷози сухан мусоидат кардааст.

Дар баробари эҷоз, ки бар зебоии калом меафзояд, инчунин дарозоҳангии сухан низ метавонад ба камолёбии он таъсиргузор бошад. Ин тарзи баёнро дар забоншиносӣ бо истилоҳи «итноб» ном мебаранд, ки баръакси ҳодисаи ҳазф аст. Саъдӣ бо дарёфти ин матлаб дар тавсиф ва таҷассуми бахше аз мавзуот устодии беназире аз худ нишон дода, бо овардани «ва»-ҳои пайдарпай ба ин ҳадаф даст ёфтааст. Шеваи баёни адиб, ки бештар поя бар эҷоз дорад, аммо аз рӯйи зарурат итноб низ мавриди истиқболи суханвар гаштааст.

Профессор А. Сатторзода дар шарҳи ин истилоҳ чунин навиштааст: «Соҳиби «Фунуни балоғат ва санооти адабӣ» дар таърифи итноби муҳмал гуфтааст: «Он аст, ки дарозии сухан чандон бошад, ки муҷибӣ малолат ва дилзадагии шунаванда ва хонанда гардад». Аз итноби муҳмал қабл аз ин Шамси Қайси Розӣ дар «Ал-муъҷам» ва Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар «Бадоеъ-ул-афкор» ёд овардаанд ва таъкид намудаанд, ки дар баст аз итноби муҳмал ва истеъмоли алфози ғайримухтоҷ бояд иҷтиноб кард [158, с.274].

Шамси Қайси Розӣ чунин мефармояд: «...ва эғолу такмил ва табиину тафсиру тақсиму иститроду тафреъву ҳар чи аз ин синоат аз баҳри зиёдати

баёне ё рафъи иштибоҳе истеъмол кунад, ҳама аз қабили басати (баргардонкунандаҳои матни ин китоб истилоҳи мазкурро ба шакли нодуруст – «басат» забт кардаанд, шакли саҳеҳи он «баст» мебошад – К.З.) сухан аст. Дар басат (баст – К.З.) низ бояд, ки аз итноби бефоидаю истеъмоли алфози ғайримуҳтоҷ илайҳи иҷтиноб воҷиб донад, чунонки дар амсолаи эғолу такмилу табиин ва ғайри он эрод афтодааст» [146, с.302].

Ҳамчунин дар намунаҳои зер, ки пайвандаки «ва» муқарраран мавриди истиқболи адиб қарор гирифтааст, дарозоҳангии каломро ба дунбол дошта, инчунин ба таҷассуми бахши бештари матлаб пардохтааст: Обид таомҳои лазиз хӯрдан гирифт **ва** қисватҳои латиф пӯшидан **ва** аз ғавоқиҳу машмуму ҳаловат таматтуъ ёфтани **ва** дар ҷамоли ғулому қанзак назар қардан; **ва** хирадмандон гуфтаанд: зулфи хубон занҷири пойи ақл асту доми мурғи зирак [92, с.128; ниг. инч. с.218].

Чунин усули истифодаи «ва» дар адабиёти муосири тоҷик, ба назари мо, бо тақлид ба устодони адабиёти классикист. Масалан, диққати моро қорбасти пайвандаки «ва» дар романи «Ҳайҷо»-и Ёрун Қӯҳзод ба худ ҷалб қард, ки истифодаи бесобиқаи ин пайвандак қасро ба ҳайрат меғузорад. Дар аввал мо фикр қардем, ки ба таври вофир ба назар расидани ин пайвандак танҳо барои баёни ҳодисаҳо ва тавсифҳои ҷудогона бошад, аммо мушоҳидаи комили роман ин андешаи моро мавриди шубҳа қарор дод, зеро қорбурди ин пайвандак сарпои асар ба таври манзараи зайл аст: **Ва** ғавлаву муздури Осиёи Миёна, ихтиёриву маҷбурӣ, дар майдони пахта, қаланд мезаданд **ва** ширкатҳои рус, нисбат ба заминдорони маҳаллӣ, музди бештар меоданд **ва** ҳамин музди бештар, ки боиси ифтихори Русия дар саҳифаҳои матбуот **ва** дар муомилаҳои сиёсиву байналхалқӣ буд, ба хӯрдан расад, ба пӯшидан намерасид **ва** ба пӯшидани расад, ба хӯрдани намерасид **ва** мардуме, ки бе замин **ва** бе қорво мондаанд **ва** муздуроне, ки музди қорашон ба рӯзқорашон қифоя намеқард, ба таҳлуқа афтоданд **ва** садойи эътирозҳо дар хонаҳо **ва** дар саҳроҳо қаланд шуд... [33, с.218].

Чун аз ин дидгоҳ мо ба асарҳои дигари Ҷ. Кӯҳзод назар кардем, маълум шуд, ки чунин шеваи корбасти пайвандаки «ва» танҳо хоси ҳамин асараш мебошад. Ба назари мо, дар роман, ки ҳаёти охири асри XIX тасвир шудааст, маҳз ҷиҳати таърихии воқеаву ҳаводиси зикршуда нависандаро ба ин усули баён водор кардааст.

Дар осори адибони классику муосир камтар ҷумлаҳоеро метавон дучор омад, ки дар онҳо пайвандакҳо ва, хосса, «ва» истифода нагардида бошад.

Калимаҳои дохили таркибҳои муқобилмаъноии осори садаҳои X-XIII ва даврони муосир бештар бо пайвандаки «ва» робита пайдо кардаанд. Профессор Ҳ. Маҷидов оид ба ин ҳодисаи забон чунин андеша дорад: «Паҳлуҳои мухталифи системаи маъноии забон дар сурати... мутақод ё антонимия ниҳоят амиқ ифода ёфтааст... Мутақодҳо ё антонимҳои луғавӣ аз ҳодисаҳои ниҳоят инкишофёфтаи забони тоҷикӣ ба шумор мераванд. Онҳо бо раванди ҳодисаҳои ба ҳам зиди табиат ва ҷамъият робитаи бевосита доранд ва инъикосгари қонунияти ягонагии олам ва муборизаи ба ҳам зидҳои паҳлуҳои мухталифи он буда, он тақодҳои олами воқеиро дар шакли воситаҳои ифоданоки луғавӣ акс мекунанд» [133, с.85].

Шайх Саъдӣ ва адибони муосир аз ин имкони забонӣ ба таври аҳсант истифода кардаанд.

Бештари аносири мутақод дар «Гулистон» ва осори адибони муосир бо кумаки «ва» эҷод шудаанд: – Бахти баландат ёр буду ... орамида, гарму сард чашида, неку бад озмуда [92, с.225].

Нек бошиву бадат гӯяд халқ,

Бех, ки бад бошиву некат бинанд [92, с.117].

Гул ба тороч рафту хор бимонд,

Ганҷ бардоштанду мор бимонд [92, с.203-204; ниг. инч. с.264].

Намунаҳои осори даврони муосир: Тадриҷан тафовути **рӯзу шаб** аз миён сугурда мегашт ва шаҳри заҳматпеша кам-кам рӯ ба оромию осудагӣ меовард [72, с.245]. Дар майдонҳои атрофи шаҳраки Данғара... гӯё аз осмон одам

борида ё аз замин зану мард, пиру кӯдак рӯйида [53, с.303]. ... Ёд овар аз асирафтадоҳоят шоду ношод [55, с.358].

Пасту болои ҷаҳон болои ҳам ғам медиҳад,

Бо ту яксон менамуд ин **пасту боло**, модарам [88, с.281].

Яке аз вижагиҳои забони адибон дар истифодаи такрори унсурҳои луғавию грамматикӣ зоҳир мешавад. Оид ба шарҳи истилоҳи «такрор» дар «Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ» чунин омадааст: «Такрори айни як калима ё иборае, ки дар ифодаи тобишҳои маъноии сухани ғӯянда чун воситаи муассири услубӣ хизмат мекунад» [309, с.309].

Профессор А. Сатторзода ин санъатро чунин забт кардааст: «Такрор дар луғат **вогардонидан** буда, дар истилоҳ он аст, ки **калимаҳоро дар асарҳои адабӣ бозоваранд**» [158, с.115].

Яке аз вижагиҳои муҳимми осори Саъдӣ, бавижа «Гулистон», мусаччаъ ва оҳангнок будани он аст. Шоир бо шеваҳои мухталиф саъӣ кардааст, ки мусиқии сухани худро афзоиш диҳад. Ё барои афзоиши мусиқии сухани худ аз ҳодисаи такрор фаровон баҳра бурдааст. Мушоҳидаи маводи зеридаст аз он далолат мекунад, ки чунин такрорҳо танҳо ба як сатҳи забон рабт надошта, аз унсурҳои хурд то воҳидҳои нисбатан мураккаби забонро фаро гирифтаанд. Яке аз ин шеваҳои корбурди такрор, ки Саъдӣ истифода кардааст, пайвандакҳои «ва», «-у» мебошад.

Дар ин намуна мо шоҳиди такрори бандеки изофӣ мешавем, ки мусиқиафзоии матн, бешубҳа, ба он рабт мегирад: Борони раҳмати беҳисобаш ҳамаро расида ва хони неъматӣ бедареғаш ҳама ҷо кашида... [92, с.25].

Муқоисаи осори садаҳои X-XIII бо муосир моро ба бардоште расонид, ки дар навиштаҳои адибони муосир, ба истиснои он нафароне, ки бо тақлид ба эҷоди классикон баъзан аз чунин шеваи корбурд истиқбол кардаанд, ин тарзи баён маҳдуд шудааст: – Ман, Аршак – шоҳи шоҳон барои сари сағи худ сад дорикӣ шоҳаншоҳӣ мегузорам... Ту, ки Аршак II ҳастӣ, дисаи ночизи ман, вале мухторӣ, кадом яке баргузидаӣ? [11, с.339]

Агар такрори бандаки изофӣ мусикии байни калимаҳоро эҷод кунад, такрори пайвандакҳои «ва», «-у», метавонад дар байни ибораву ҷумлаҳо ин ходисаро падида оварад. Монанди: Ҳамрӯз хӯрдаву арбада кардаву касеро кушта [92, с.152]. Писараш ҳамрӯз хӯрдааст ва арбада кардааст ва хуни касеро рехтаву худ аз миён гурехта. Падарро ба иллати ӯ силсила дар ной асту банди гарон дар пой [92, с.243].

Муқоисаи осори адибони классикиву муосир гувоҳи он аст, ки вақте пайвандакҳои «ва» дар таркиби ҷумлаҳои бо оҳанги мурочиат дошта меояд, тафовут ба назар мерасад. Агар дар осори садаҳои X-XIII пайвандакҳои «ва», «-у» (бо мувозихояш -ю; -ву) муштарак истифода шуда бошад, пас дар осори даврони муосир бештар гунаи «-у» ва «-ву» мавриди қорбурди суҳанварон қарор гирифтааст: Аз рӯйи тахмину мӯлҷари ман тирамоҳ нағзу дурудароз мешаваду табиат қусури бедимоғҳои баҳорро бароварданаш дарқор [84, с.152]. ...Модари бечора нӯх моҳу нӯх рӯзу нӯх соат дар захдон дунёи орзуву умедашро мегардонад [53, с.251]. Тану ҷонам хока сикҳат аст. Бехонаву дар, зану бача тану ҷони қадом мардак сикҳат мешавад [19, с.331]?

Балоғати баён ва муҳассаноти эҷоди адибон на танҳо ба истифодаи унсурҳои луғавӣ, балки аносири грамматикӣ низ вобаста аст. Масалан, намунаҳои дар ихтиёрбуда аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки баъзан калимаҳои ҳамчунин дар осори ин ё он адиби алоҳида тавассути пайвандакҳои «ва» алоқаманд шудаанд. Онро дар илми суҳаншиносӣ бо истилоҳи «муруот-унназир» ном мебаранд. Аз дидгоҳи профессор А. Сатторзода, «муруот-унназир дар луғат риоят қардани монанд буда, дар истилоҳ ҷунун бошад, ки шоир дар шеър чизҳое ҷамъ кунад, ки аз ҷинси якдигар бошанд, ҷун моҳу офтоб ва номи ситорагон ва бурҷҳои осмонӣ ва ҷун тирӯ қамон ва навҳои аслиҳа ва ҷун гулу лола ва навҳои раёҳин ва ҷун булбулу қумрӣ ва ҷинсҳои парандагон ва ҷун лабу ҷашм ва аъзои бадани инсон. Ва ё аз ҷиҳати мушобихат ва мулозимат бо якдигар мутаносиб бошанд, монанди шамъу парвона ва даҳану ғунҷа ва ҷашму нарғис ва қадду сарв ва Лайлию Мачнун ва ғайра» [158, с.138-139].

Дар байтҳои зер Саъдӣ бо истифодаи пайвандаки «ва» калимаҳои ҳамчинсро, ки барои ифодаи узвҳои бадани инсон, ҷойвожаҳо ва ғ. омадаанд, ба ҳам пайванд кардааст:

Овози хуш аз кому даҳону лаби ширин,
Гар нағма кунад в-ар накунад, дил бифиребад.
В-ар пардаи «ушшок»-у «Хуросон»-у «Ҳичоз» аст.
Аз ханҷараи мутриби макруҳ назебад [92, с.115].
Мунъим ба кӯху дашту биёбон ғариб нест... [92, с.164].

Тавонгаронро вақф асту назру меҳмонӣ,
Закоату фитраву иътоқу ҳадйиву қурбонӣ [92, с.251].

Корбурди якҷояи калимаҳои ҳамчинсро бо пайвандаки «ва» дар осори намояндагони муосир низ мушоҳида хоҳем кард: Табиист, ки посбон аз тарси ҷони худ хомӯш монд, касони ношинос даҳону дасту пойи посбонро баста, ўро ба замин ғелонданд [1, с.104]. – А бача, агар соҳиби хонаву дар, молу гов, зану фарзанд бишавӣ, дар ҷӣ ҳол меафтӣ [53, с.18]. Ширинихоро ду каниз дар ду лаълии зарин анбошта, дунболи ў мегаштанд: чавзу мавизу бодому писта... [11, с.414]. ... Синону ханҷару шамшер созад [88, с.28]. Фардо бубин, ки наргису бобунаву ҳино... [78, с.98].

Шавоҳиди зеридасти мансуб ба садаи XIII ва хосса матни «Гулистон» аз он гувоҳӣ медиҳад, ки баъзе калимаҳои охири ҳар як ҷузъҳои ҷумлаҳо ва ё қисман ба ҳамдигар надикталаффуз ва ё ҳамвазнанд. Муҳаққиқон чунин тарзи баёнро бо истилоҳи «тарсеъ» ёдовар шудаанд, ки нақши пайвандаки пайваस्तкунандаи «ва» дар он хеле назаррас аст. Бино ба шарҳи профессор А. Сатторзода, «тарсеъ дар луғат гавҳар ба ришта кардан, дар зар нишондани гавҳар ва ҷуз гавҳар, орогани тоҷ ва камар ва шамшер бо навъҳои гуногуни чавохирот буда, дар истилоҳ он аст, ки адибон дар назм ва наср бахшҳои суханро хона-хона кунанд ва ҳар лафзери ё иборатери дар баробари лафзе ё иборате оваранд, ки дар вазн баробар ва дар ҳарфи охирин мувофиқ ё қариб бошанд [158, с.16]. Дар хусуси ин падидаи забонӣ Шамси Қайси Розӣ таъкид

кардааст, ки «тарсеъ – чавохир дарнишондан аст ва дар саноати сухан калимотро мусаччаъ (кофиядор) гардонидан ва алфозро дар вазну хуруфи хавотим мутасовӣ (баробар) доштан тарсеъ хонанд...» [146, с.270-271].

Лозим ба ёдоварист, ки нақши пайвандаки «ва» дар тавлиди чунин навъи баён қобили мулоҳиза аст: Дар хабар аст аз сарвари коинот **ва** мафхари мавҷудоту раҳмати оламиён **ва** сафвати одамиён... [92, с.26]. Гуфто: «Ба иззати азиму суҳбати қадим, ки дам барнаёрам **ва** кадам барнадорам, магар он гаҳ, ки сухан гуфта шавад ба одати маълуф **ва** тариқи маъруф» [92, с. 34; ниг. инч. с.53, с.36-37, с.235].

Аз рӯйи мушоҳидаи мо маълум шуд, ки чунин тарзи истифодаи пайвандаки «ва» дар заминаи осори муосир бештар ба он нафароне даст додааст, ки кӯшиши ба таври сачъ баён кардани андеша кардаанд. Намунаҳои зер, ки аз Баҳманёр ва Ҷ. Кӯҳзод гузида шудааст, тасдиқи ин даъво мебошад: Танҳо ба ман чунин менамояд, ки зухури ӯ дар фарози Хорбуна **ва** вучуди ман рӯйи ин бистари бегона... [11, с.12]. Лоғару касалманд рафта буд, хузарбу тануманд омада буд [11, с.98; ниг. инч.с.154]. **Ва** лашкар фармони роҳ гирифт, лашкаре, ки илми ҷанг наомӯхтааст **ва** ба кироя гирифтаанд аз туркманҳои сахрогард **ва** форсҳои ғулом **ва** гурезаҳои афғон **ва** тӯдаи элнавкар, ки бӯи борут начашидааст [33, с.28]. **Ва** растаи дӯкону бозорҳо холӣ шуд, – орду биринчу нон ноёб, човаҳои карасин холӣ, шикаму чашми халқ гурусна **ва** девори раҳму шафқат раҳнаву афтида... [33, с.160].

Дар маводи гирдомада пайвандакҳои «ва», «-у» дар осори адибони классикиву муосир бо тобишҳои зиёди маъноӣ корбаст шудаанд. Аммо вазифаи меҳварӣ ва ё аслии онҳо бештар алоқаманд кардани ҷузъҳои таркиб ва ибораву ҷумла аст. Онро метавон ба чунин гурӯҳҳо дастабандӣ кард:

1. Барои барқарории алоқа байни ду ё чанд калима: Маро чун дигарон фазлу адабе нест [92, с.130]. Овоза шуд ба шаҳр, ки дарё дамидааст, / Сарҳӯву побараҳна зи ҳар ҷо дамидааст [92, с.98].

2. Барои рабти байни ду ибораи изофӣ: Ба юмни қадами дарвешон **ва** сидқи нафаси эшон замойими ахлоқаш ба ҳамойид мубаддал гашт [92, с.116].
Ҳангоми гап задан патаки бинияш **ва** лабони тунукаш мепарид... [19, с.353].

3. Барои робитаи байни ду ибораи изофие, ки хусусияти тавсифӣ доранд: Имшабам толеи маймун (ахтари нек – К.З.) **ва** бахти ҳумоюн бад-ин буқа раҳбарӣ кард... [92, с.115]. ...фаввораи майу қажқажои меҳмонони сархуш фикрҳои мағшушро аз сараш дур созанд [11, с.449].

4. Барои иртиботи байни ибораҳои содаву мураккаб: Дареғ омадам тарбияти сутурон **ва** ойинадорӣ дар маҳаллати кӯрон... [92, с.106]. ... пойбараҳнағони Петроград **ва** Маскав барин шаҳрҳои марказӣ ба по хеста, бонки подшоҳиро пахш карда гиранд, дар он вақт, албатта... [1, с.106].

5. Барои алоқои байни ду ҷумла: То рӯз равшан шуд, он торик маблағе роҳ рафта буд **ва** рафикони бегуноҳ хуфта [92, с.100]. Яъне, масалан, чини хеле саҳтгир асар кардааст **ва** фақат ба зарби дуо вайро дафъ намуда, духтарро аз он халос кардан муяссар мешавад [84, с.4].

Вазифаи ин унсури ёвари сервазифа бо ҳамин маҳдуд набуда, фаротар аз он аст. Лозим ба ёдоварист, ки ҳеч гоҳ бо як назари иҷмолӣ кашфи вазифаҳои гуногуни ин пайвандак ошкор нахоҳад шуд. Аз ин рӯ, маҳз тааммули ҷиддӣ ва хондани муқаррари ҷумлаҳо ба кас даст медиҳад, ки маънои он дарк карда шавад. Яке аз чунин вазифаҳо ифодаи маънои «тартиб» аст. Пайвандаки «ва» дар осори садаҳои X-XIII ва хосса «Ғулистон» дар чунин вазифа ба касрат вомехӯрад: Бал аҳшойи модарро бихуранду шикамашро бидаранду роҳи саҳро гиранд... [92, с.242]. Мардиат биозмой **в**-он гаҳ зан кун [92, с.41; ниг. инч. с.76, с.114, с.169, с.126].

Корбурди пайвандаки «ва» дар вазифаи мавриди назар дар осори адибони муосир низ зиёд истифода шудааст: Сонӣ дар оташдон алав карду ба дег равшан андохт **ва** саросема ба гӯштбурӣ машғул шуд [71, с.18]. Дар ҳалқои хешутабор ... рӯй турш мекарду нописандона лаб пеш медамонд **ва** дастони шахшӯли худро... афшонда, аксар ҳангом норозиёна ғут-ғут мекард [71, с.25]. Дилёб ўро дидан замон қаламу дафтар беҳи дараҳти амруд ниҳод

ва ба истиқболаш шитофта бо лаби пурханда хурмаҳо аз дасташ гирифт [53, 195-196]. ...бози давлат якбора ба сараш нишаст **ва** ҳукмрони яккатоз гардид [53, с.244].

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дар сурати кашандаи ин маъно будани пайвандаки «ва» дар мавридҳои алоҳида пеш ва ё пас аз он калимаҳои «пас» ва «сонӣ» меоянд.

Як вазифаи пайвандаки «ва»-ро муҳаққикон ифодаи «истидрок» забт кардаанд. Дар чунин маврид «ва» бар рафъи гумон далолат карда, ба бозёфти чизе ишора мекунад, ки ногуфта мондааст, яъне бо пайвандаки хилофии «аммо, вале» ҳамвазифа мегардад: ...амали подшоҳон чун сафари дарёст. Хатарнок **ва** судманд [92, с.71]. ... дӯстӣ сипарӣ шуд **ва** бо ин ҳама аз ҳар ду тараф дилбастагӣ буд [92, с.202; ниг. инч. с.240, с.96, с.72].

Дар «Таърихи Байҳақӣ» низ истифодаи пайвандаки «ва» ба ивази «вале» мавриди қорбурд қарор гирифтааст: Ман, ки Бунасрам, амонат нигоҳ надоштам ва бирафтаму бо амир бигуфтаму дархостам, ки пӯшида бимонад **ва** намонд [7, 138]. Ин аст Ҳасанак ва рӯзгорашу гуфтораш, ..., ки гуфтӣ: «Маро дуои нишобуриён бисозад **ва** насохт» [7, 240].

Ҳамчунин бояд гуфт, ки дар «Таърихи Байҳақӣ» гоҳо пайвандаки «-у» ба ивази «балки» меояд: Ва ҳар рӯз чанг мебуд... ва бо ҳазору бо ду ҳазор савор... муҳолифон чапу рост метохтанд... [7, 606].

Дар намунаҳои осори суҳанварони муосир ҳам пайвандаки «ва» дар вазифаи пайвандакҳои «аммо, вале» омадааст: Хурушёв ба нови осиеби бадхоҳони Сталин об рехт **ва** онҳое, ки мисли мурда солҳо гунгу хомӯш буданд, якбора забону овоз бароварда, ҳазору як гуноҳро ба ӯ нисбат медоданд [53, с.244].

Як китобест пур аз саҳву хато,

В-аз хатоҳо сабақ омӯхтан аст [88, с.544].

Шунавӣ гоҳ гапи кину ҳасад,

Ин яке нек бигӯяд **в**-он бад [88, с.34].

Байни пушта сафедори изтироболуд

В-аз саропош нур таровид бар ману ту [18, с.149].

Ба назари мо, корбурди ду калимаи муқобилмаъно дар паҳлуи ҳам барои равшан шудани чунин маънои пайвандаки «ва» мусоидат кардааст.

Яке аз вазифаҳои пайвандаки «ва», ки дар осори адабӣ басомади фаровон дорад, истифодаи он ба маънои «дар ҳоле ки» аст. Чунонки қаблан таъкид гардид, онро шартан бо истилоҳи «ва»-и ҳолия» ном мебаранд. Ин пайвандак бо чунин тобиш ба кӯтоҳии сухан мусоидат мекунад. Дар дастури Х. Фаршедвард оид ба ин масъала чунин омадааст: ««Ва» гоҳе ҳарфи рабти ҳампоягии тазод аст ба маънии «вале» ва «дар ҳоле ки». Мисли «ӯ намехост биёяд ва омад», яъне «вале омад»... «ва» гоҳе пайвастагии ҳолат аст, ба маънии «дар ҳоле ки»: ӯ мерафт ва гиря мекард» [279, с.556].

Дар ду намунаи зер ин пайвандак ҳолати чизе ё касеро далолат кардааст: Шабе дар хидмати падар... нишаста будаму ҳама шаб дида бар ҳам набаста ... [92, с.102]. Ҳам дар он ҳафта якеро дидам аз эшон бар бодпое равон **ва** гуломе дар пай давон [92, с.160].

Дар чумлаҳои зерин бошад, «ва» барои баёни мафҳуми «бар муқобил будани ду амр» мусоидат кардааст: ...вакте дар биёбоне роҳ гум карда будам **ва** аз зодмаънӣ чизе бо ман намонда буду дил бар ҳалок ниҳода... [92, с.154]. ... пиёдаи оч... беҳ аз он мегардад, ки буд **ва** пиёдағони хочҷ бодия ба сар бурданду батар шуданд [92, с.244]. Товусро ба нақшу нигоре, ки ҳаст, халқ / Таҳсин кунанду ӯ хичил аз пойи зишти хеш [92, с.103].

Дар «Таърихи Байҳақӣ» низ гоҳе «ва» ба вазифаи пайвандаки тобеъкунандаи «дар ҳоле ки» омадааст: Ва ман дарсоат бирафтам, амирро ёфтам бар карони шаҳр андар боғе фуруд омадаву ба нишоту шароб машғул шуда ва надимон нишаставу мутрибон мезаданд [7, с.306].

Дар осори давраи муосир чунин вазифаи пайвандаки «ва» бештар хоси осори насрӣ мебошад: ...ва нақшҳои булачаби Шоҳак ӯро аз олами гӯрсӯз ба чаҳони дилсӯз бурданд, то даме ки нақшҳо комилтар шуданду лавҳаи хомӯш

гӯё гашт ва ўро даҳшат гирифт [11, с.207]. Дигаре ба хотир овард, ки Шошоро дид, дар гӯшаи бом нишаста **ва** ба осмон чашм дӯхта. Севум ба хотир овард, ки Шошоро дид, ба кучое шитобон **ва** кампири Майса аз пасаш гирён [11, с.216].

Баъзан пайвандаки «ва» барои баёни мафҳуми «дар натиҷа» меояд. Дар «Луғатнома»-и Деххудо ишораи кӯтоҳе ба чунин маънои «ва» дида мешавад: ««Ва» гоҳе маънии алият ва маълулияту маътуф маътуфиллайхро ба ҳам расонад. Чунонки масал аст: як тиру чаноза. Яъне чунон як тир, ки ба сабаби он одаме сохиби чаноза шавад» [316, ҷ.49, с.4].

Аз мушоҳидаи забони осори назму насри садаҳои X-XIII маълум гардид, ки ҳар гоҳе ки ин пайвандак дар ҳамин вазифа ба кор равад, гӯё маънои «дар натиҷа» ва ё мафҳуми ба ҳамин монандро дар пай дорад. Ба таври дигар, гӯё ин таркибҳо ҳазф шудаанду пайвандаки «ва» чунин масъулиятро ба дӯш гирифтааст: Бародарон ҳасад бурданду захр дар таомаш карданд. Хоҳар аз ғурфа бидид, дарича бар ҳам зад. Писар дарёфт **ва** даст аз таом кашид [92, с.48-49]. ...агар дар суҳбати он бадон тарбият ёфтӣ, табиати эшон гирифтӣ **ва** яке аз эшон шудӣ [92, с.51; ниг. инч. 40, с.51, с.71, с.110, с.203].

Дар осори адибони муосир низ чунин хусусияти маънои пайвандаки «ва» мушоҳида гардид:

То ба худ андешаму мизон кунам

Ҳусну кубҳи хеш аз кирдори хеш [88, с.234].

Қустаму пайдо накардам, чӯяду ёбад маро,

Худ бияндешад, ки ин ҳикмат чунин гуфтам чаро? [72, с.69].

Агар мо мисраъҳои ишорашударо ба гунаи «Бояд ба худ андешаму дар натиҷа кирдори худро мизон кунам» ва «Ўро қустаму дар натиҷа пайдо накардам...» забт кунем, матлаби шоирон равшантар хоҳад шуд. Чунонки гуфтем, дар ин қолаби баён таркиби «дар натиҷа» ва калимаҳои ифодакунандаи ҳамин маъно фуруғуздор шуда, кашандаи бори чунин маъно пайвандаки «-у» гардидааст.

Оид ба умумияту тафовути пайвандаки «ва»-ю «-у» забоншинос Н. Бозидов чунин андешаро баён кардааст: «Маълум аст, ки пайвандакҳои **ва**, **-у** дар алоқамандии калимаҳо, ибораҳо ва ҷумлаҳо ҳамвазифа ва синоними ҳамдигар мебошанд. Аммо мисли он ки калимаҳои синонимӣ ҳам дар ифодаи маъною мазмун доимо ва дар ҳар маврид ҷои якдигарро гирифта наметавонанд, ин ду пайвандак ҳам, қатъи назар аз он ки ҳар ду ҳам пайвандакҳои пайваस्तкунандаро ташкил медиҳанд, дар истеъмол аз якдигар фарқ мекунанд, яъне **ва** на ҳамеша ба ҷои **у** омада метавонад» [101, с.26].

Маънои дигари пайвандаки «ва»-ро барои баёни «истиноф» ном бурдаанд. Таҳти ин истилоҳ пайвастанӣ ду ҷумларо дар назар доранд, ки ҷумлаи дуюм аз лиҳози мантиқӣ идомаи ҷумлаи якум набуда, барои оғози матлаби наво ё тозае ба кор меравад: ...аз талаввуни табъи подшоҳон барҳазар бояд будан, ки вақте ба саломе биранчанду дигар вақт ба дашноме хилъат диҳанд. **Ва** овардаанд, ки зарофати бисёр кардан ҳунари надимон асту айби ҳакимон [92, с.65]. Обид таомҳои лазиз хӯрдан гирифт ва ... дар ҷамоли ғулому канизак назар кардан **ва** хирадмандон гуфтаанд: «Зулфи хубон занҷири пойи ақл аст...» [92, с.128; ниг. инч. с.216].

Муқоисаи осори ду давр кушоюндаи ин нуқта аст, ки чунин шеваи корбурди пайвандаки «ва» дар осори давраи муосир маҳдуд шудааст: Дар чунин коре хару асп ба кор намеояд, – бори бисёр бардошта наметавонад, маҳз шутур бояд бошад, ки аз уҳдаи инчунин коре барояд; **ва** харчи роҳ бисту ду миллион рупияи ҳиндӣ мешавад [33, с.204]. Саломпазмонҳо меомаданд, интизор мешуданд ва пешкашҳои овардаашонро месупориданду мерафтанд **ва** дар Арк тараддуду ташвиши гаҳворабинӣ ҳамаи дигар корҳои давлатдориро балғида буд [33, с.4-5].

Пайвандаки «ва» дар мавридҳои ҷудогона ба вазифаи пайвандаки «ё» омадааст: Васфи туро гар кунанд **в**-ар накунанд аҳли фазл... [92, с.39-40]. Овози хуш аз кому даҳону лаби ширин, / Гар нағма кунад **в**-ар накунад, дил бифиребад [92, с.115; ниг. инч. с.90, с.139].

Дар осори мансури садаҳои X-XIII, хосса «Таърихи Байҳақӣ» низ пайвандаки «ва» ба вазифаи пайвандаки «ё» омадааст. Аз рӯйи мушоҳидаи мо, чунин корбурди «ва» байни осори мансуру манзум фарқ доштааст: ...чунонки имрӯзу фардо хама рафта бошад, магар лашкари Ҳиндро, ки бо ман бибояд рафт... [7, с.96]. Мо кореро гирд шудаем, чун аз ин фориг шавем, ин мард панҷу шаш моҳ, то дар дасти шумост, ҳар чӣ хоҳӣ бикун! [7, 237] Ва бар ним фарсанг аз шаҳр Иброҳим пайдо омад бо саворе дувисту сесад... [7, с.585]. ...ёфтам Булфатҳи Бустиро, панҷу шаш ғуломаш аз асб фурӯ гирифта ва мегирист... [7, с.607, ниг. инч. с.631, с.657, с.711].

Намунаҳои дарихтиёрбуда ба вазифаи ҳиссаҳои «албатта» омадани пайвандаки «ва»-ро гувоҳӣ медиҳанд: Нодонро беҳ аз хомӯшӣ нест **ва** гар ин маслаҳат бидонистӣ, нодон набудӣ [92, с.283]. Падар гуфт: «Эй писар, туро дар ин навбат фалак ёварӣ карду иқбол раҳбарӣ ... **ва** чунин иттифоқ нодир уфтад ва бар нодир ҳукм натавон кард! [92, с.172; ниг. инч. с.307]. Шаби торики дӯстони Худой, / Мебитобад чу рӯзи раҳшанда. / **В**- ин саодат ба зӯри бозу нест, / То набахшад Худойи баҳшанда [92, с.307]!

Корбурди пайвандаки «ва», ки ба маънои «албатта» истифода шудааст, як навъ маъноӣ ҳушдор ва огоҳиро эҷод кардааст, ба тавре ки метавон ба ҷойи тамоми ин «ва»-ҳо вожаи «албатта» ё таркиби «албатта огоҳ бош!»-ро ҷойгузин кард. Масалан, байти охири намунаҳои болоро метавон ин гуна ташреҳ кард: «Албатта огоҳ бош, ки ин саодатро то Худой баҳшанда набахшад, наметавон ба зӯри бозу ба даст овард».

Дар ин вазифа корбурди пайвандаки «ва» низ байни осори садаҳои X-XIII ва даврони муосир тафовут ба назар мерасад, яъне дар осори қарнҳои ёдшуда ин пайвандак ба вазифаи ҳиссаҳои «албатта» ҳамроҳ бо унсурҳои гуногуни забон омада бошад, дар осори давраи муосир дар аксари маврид бо пайвандаки «агар» омадааст: ...одати шоҳони қадиму навин ин аст, ки фарзандро то дувоздаҳсолагӣ ба падар нанамоянд, то меҳри ӯ дар қалби падар ҷой нагирад **ва агар** аз қазо кушта шавад... падарро ғаму дардаш сабук ояд [11, с.356]. Аммо ман чунин вонамуд мекардам, ки намебинам **ва агар**

бинам ҳам, ҳамаи ин барои ман муқаррарист! [11, с.434]. **Ва агар** боз биёй ба шикор, / Тифли худро бикунӣ хоки мазор!...» [34, с.94].

Яъне байти охиrho чунин тафсир кардан мумкин аст: «Агар боз ба шикор биёй, албатта тифли худро хоки мазор мекунӣ».

Пайвандакҳои «ва», «-у» ҳамчунин барои ифодаи «фаврият» низ далолат карда, дар он сурат вуқуи амалеро беист пас аз вуқуи амали дигар нишон медиҳад: Ин бигуфту наърае зад **ва** чон ба Ҳаққ таслим кард [92, с.192]. ... малик... хашм гирифтун фармуд, то сиёхро бо канизак устувор бибанданд [92, с.93]. Ин бигуфту бар сипоҳи душман зад ва тана чанд мардони қорӣ бияндохт [92, с.48; ниг. инч. с.281, с.32].

Дар қорбурди пайвандакҳои «ва», «-у» барои ифодаи чунин вазифа байни осори классикиву муосир, ба назари мо, фарқи назаррасе вучуд надорад: Қорӣ-ишқамба бо шунидани ин хабар дартоз ба бонки мазкур мерафту аз он чо пули худро дарҳол, масалан, ба... банк мегузаронид [1, с.180]. Ҳеч вақт касе ба ман амалан нагуфту нафаҳмонду нишон надод, ки шеър чист ва чӣ илме дорад [55, с.230; ниг. инч.с.250].

Вақт омаду рафту сад балоро гузаронд,

Давр омаду сад чабру чафоро гузаронд [44, с.108].

Ҳамчунин дар «Гулистон» байте дучор омад, ки «ва» ба вазифаи пайвандаки тобеъкунандаи «ки» истифода шудааст. Чунин вазифаи «ва» дар қиёс бо вазифаҳои дигараш нисбатан маҳдуд аст:

Дареғо, ки бар хони алвони умр,

Даме хӯрда будему гуфтанд: «Бас!» [92, с.223].

Пайвандаки «ва», «-у» дар ин вазифа имрӯз аз доираи истеъмол берун баромадааст.

Дар осори классикӣ ва даврони муосир пайвандаки «ва» ба маънои «ба тавре ки» ба қор рафтааст. Дар дастуру луғатномаҳои ба мо дастрас ба чунин вазифаи пайвандаки «ва» ишорае нашудааст, дар ҳоле ки намунаҳои зер далели боризи ин андеша аст: Порсоеро дидам бар қанори дарё, ки захми паланг дошт **ва** ба ҳич дору беҳ намешуд [92, с.108]. Фи-л-ҷумла, писар дар

қуввату санъат сар омад **ва** касеро дар замони $\bar{u}$ бо $\bar{u}$ имкони муқовамат набуд [92, с.82; ниг. инч. с.190]. Лекин агар ман рӯзе ду-се бор ҳам бо $\bar{u}$ вомехӯрдм, ин суолу ҷавобҳо такрор меёфтанд **ва** $\bar{u}$ ҳеҷ гоҳ ба воситаи ман аз ёфтани ориятнишини «вазифашинос...» умедашро намоканд [1, с.47]. Падарам ғайб зад. Ба мо гуфтанд, ки бо сарвари ҷамоаи Мазор муросо карда натавониста аз деҳа рафтааст **ва** дар кони сурмаи Рашани Боло кор пайдо кардааст [57, с.190].

Вазифаи дигари пайвандаки «ва» ҷиҳати ифодаи «тахмину тақриб» буда, дар ин сурат бар андозаи тақрибии ҷизе далолат мекунад. Дар чунин вазифа «ва» дар осори садаҳои X-XIII ба гунаи зайл омадааст: Гул ҳамин панҷ рӯзу шаш бошад / В-ин гулистон ҳамеша х(в)аш бошад [92, с.37]!

Дар адабиёти муосир ин вазифаи «ва»-ро пайвандаки «ва ё» ба уҳда гирифтааст: Бегоҳ **ва ё** пагоҳ думболгири ҷӯрааш мешавад, ба водии хомӯшон меравад [23, с.73]. Ман агар ду-се ғазал аз «Девони кабир» **ва ё** ду-се ҳикоят аз «Маснавӣ» қабл аз хоб нахонам...? [11, с.375].

Умри ману ту пеш **ва ё** пас гузарад,

Аз базми ҷаҳон навбати ҳар кас гузарад [88, с.514].

Дар дастурҳо яке аз навъҳои пайвандаки мазкурро ««ва»-и тақобул» ё «муқобила» номидаанд. Ин навъи «ва», ки ба рӯ ба рӯ будани ду ҷиз далолат мекунад, муодили таркиби «дар муқобили» маҳсуб меёбад: Хашми беш аз ҳадд гирифтанд ваҳшат орад **ва** лутфи бевақт ҳайбат бибарад [92, с.276]. Умр барф асту офтоби тамуз, / Андаке монду хоҷа ғарра ҳанӯз [92, с.33]. В-агар бинам, ки нобинову чоҳ аст... [92, с.91].

Ба мисли осори садаҳои X-XIII дар давраи муосир низ ин навъи «ва» дар осори манзуму мансур мушоҳида мегардад: Усто Қамчин ба қадӣ пасту китфони фарох ва гашти бардами Саидмуъмин зехн монда, дар ҳайрат пичирос зад [64, с.85].

Миёни чангҳову оштиҳо

Дили мо қаҳрамони безавол аст [88, с.85]

Пайвандаки «ва» дар мавридҳои хосса ба вазифаи пешояндҳои аслии сода низ омадааст. Бо андаке мулоҳиза ба мисолҳои поён ҳамвазифагии ин пайвандакро бо пешоянди «бо» метавон пай бурд: Чу дар чашми шохид наёяд зарат, / Зару хок яксон намояд барат [92, с.190]. Фарқи шохиву бандагӣ бархост, / Чун қазойи набишта омад пеш [92, с.84; ниг. инч. с.132, с.134].

Ин вижагии пайвандаки мавриди таҳлиро метавон аз осори суханварони муосир низ пайдо кард, фарқ танҳо дар ин аст, ки дар қиёс бо осори классикон доираи қорбурдаш дар чунин вазифа маҳдуд шудааст: ...сад ғуломи ҳинду **ва** канизии ҳинду бағоят некӯрӯй бо либосҳои гаронбаҳо, ... панҷ пили нар **ва** ду пили мода... [11, с.134]. Вале аз часпу талоши пиру ҷавон барои пора ва ё тоқиворе гирифтани аз матоъҳои болои тобут ба афсона табдил ёфт [53, с.134].

Дар ҷумлаи аввал, ки аз осори Баҳманёр интиҳоб шудааст, ба маънои «бо» истифода шудани пайвандаки «ва»-ро ин нукта низ собит мекунад, ки дар айнаи ин ҷумла ба ивази «ва» баъзан пешоянди «бо» низ омадааст. Намунаи дуюмро, ки аз «Гардиши девбод»-и А. Самад мебошад, метавон чунин тафсир кард: «Барои гирифтани пора ва ё тоқиворе аз матоъҳои болои тобут пир бо ҷавон часпу талош кард».

Дар осори садаҳои X-XIII шохидҳои вучуд доранд, ки пайвандаки «ва» ба маънои пешоянди «то» ба қор рафтааст: Пиедае сару по бараҳна бо қорвони Ҳичоз аз Куфа бадар омад [92, с.110]. Ғами мавҷуду парешонии маъдум надорам, / Нафасе мезанам осудаву умре меғузорам [92, с.110].

Дар ҷумлаҳои зерини осори муосирон низ таркиби «сару по»-и аввал барои ифодаи тамоми ҳастии як инсон омада, «сару по»-и дуюм маънои вачоҳату ҳолати яклаҳзаинаи образи тасвиршавандаро ифода кардааст. Агар мо таркиби «сару по»-и аввалро ба шакли «сар то по» забт кунем ҳам, ҳадафи нависанда тағйир нахоҳад ёфт, аммо дар сурати иваз кардани «сару по»-и дувум ба гунаи «сар то по» мантиқ коста хоҳад шуд: О, ту аввал ба сару пои ин як нигоҳ кун. Ба сару пои ман чӣ қор дорӣ? Хӯрданатро дон. Бисёр миннат накун! [64, с.32].

Муҳаққиқон аз хусуси «ва»-и мулозимат» низ ёдовар шуда, он ба гунаи зайл шарҳ ёфтааст: «Мулозимат *a. ملازمت* 1. ҳамроҳ будан; бо касе пайваста ва вобаста будан. 2. ҳамеша дар хизмати касе будан; хизматгорӣ [313, ҷ.2, с.833]. Дар ин вазифа пайвандаки «ва» бар пайваста будани ду чиз ба ҳам далолат мекунад: Ҷам рукъа дӯхтан беҳу илзоми кунчи сабр, / К-аз баҳри чома рукъа бари хоҷагон набишт [92, с.144]. Дуруштиву нармӣ ба ҳам-дар беҳ аст, / Чу фосид, ки чарроҳу марҳамнеҳ аст [92, с.276].

Ба ин тариқ, унсурҳои ёвари сервазифа барои суҳанварон ба ҳайси воситае истифода мешаванд, ки барои ҳадафрасифодаёбии матлаб мусоидат мекунад. Борикандешии адибони садаҳои X-XIII ва давраи муосир аз он гувоҳӣ медиҳад, ки эшон аз моҳият ва тобишҳои маъноии ин гуна унсурҳои забонӣ огоҳии бештаре доштаанд.

Пайвандакҳои «ва», «-у» («-ю», «-ву») дар осори садаҳои X-XIII ҳосса «Гулистон»-у «Таърихи Байҳақӣ» бо маънову вазифаи гуногун аз пурбасомадтарин унсурҳои забонӣ аст.

4.1.2. Пайвандаки «чи»

Суҳанварони асрҳои X-XIII дар таърихи адаби тоҷику форс аз корбарони муваффақ ва ҳунармандеанд, ки аз тавонмандиҳои забони тоҷикӣ нек истиқбол кардаанд. Ҷамин тавонмандиҳо онҳоро аз асри X то кунун садрнишини маснади наср ва шеъри тоҷику форс сохтааст. Бахши зиёди зебоиҳои осори онон ба маҳорат ва ҳунармандии эшон дар услуби баён, тарзи таъбирифаринӣ ва шеваи гузиниши вожагон рабт дорад. Дарачаи ҳунарии осори онҳоро танҳо метавон бо роҳи таҳлили забоншиносӣ муайян кард, зеро адабиёт дар зарфи забон эҷод мешавад.

Адибони давраи муосир низ бо илҳом аз осори даврони классикӣ дар истифодаи сарвати забон, ба хусус унсурҳои ёвари сервазифа, ҳунарнамоӣ нишон додаанд, ки ба доираи таҳлил кашидани онҳо аз манфиат холӣ нест. Дигар ин ки танҳо ба таври муқоиса омӯхтани осори ин ду давр аз доираи

корбурд ва вижагиҳои маъноиву вазифаҳои ҳиссаҳои номустакили нутқ маълумоти мушаххасро хоҳад дод.

Аз рӯи мушоҳидаи мо, дар осори гуногунжанри садаҳои X-XIII, хосса «Шоҳнома» истифодаи пайвандаки пайвасткунандаи паиҳами «чи...чи» бо тобишҳои махсус истифода шудааст. Дар се намунаи зер пайвандаки «чи» ба вазифаи пайвандаки пайвасткунандаи «ҳам» омадааст:

Бурун рафт бо хилъати нӯзарӣ,

Чи бо тоҷу бо тахту ангуштарӣ [70, ҷ.1, с.408].

Чу заррин камарҳои гавҳарнигор,

Чи аз ёраву тавқи богӯшвор [70, ҷ.9. с.362].

Касе зор бигрифт бар тахти оҷ

Чи бар кишвару лашкару гоҳу тоҷ [70, ҷ.5, с.422].

Муоинаву муқоисаи маводи осори давраи муосир бо гузаштаи дур гувоҳи он аст, ки ин пайвандак бештар ба гунаи ҷуфт меояд. Аммо дар осори садаҳои X-XIII, чунонки мушоҳида кардем, ба шакли тоқ омада, ба ҳайси иҷрокунандаи пайвандаки дигар ҷилвагар шудааст.

Пайвандаки мавриди назар дар шоҳидҳои поён ба таври ҷуфт омада, ба вазифаи пайвандаки пайвасткунандаи паиҳами «ҳам...ҳам» омадааст:

Чи кайвон, **чи** хурмуз, **чи** баҳромӯ шер,

Чи меҳру **чи** моҳу **чи** ноҳиду тир... [70, ҷ.4, с.401; ниг. инч. ҷ.2, с.102; ҷ.4, с.332; ҷ.7, с.10].

Дар осори суҳанварони муосир низ ин пайвандак ба вазифаи пайвандаки «ҳам...ҳам» истифода шудааст: Аз ин рӯ, **чи** мардон ва **чи** занон ба гулҳои тару тозаи мо нигоҳ карда, баъзеҳо таачҷуб намуда, баъзеҳо хушҳол шуда мегузаштанд [84, с.112]. «Чисто!» **Чи** номи зебову **чи** номбардори дилрабо! [11, с.324]. Ҳама – **чи** аҳли оила, **чи** ёру рафиқ, **чи** духтур, **чи** хоҳари шафқат ё фаррош... – хуллас,... ҳама гап мезаданду ман не [64, с.412].

Ба кӯю барзан ба ёди арзан кушода кафҳо **чи** мард, **чи** зан,

Кучост дасти мададрасоно, кучост табъи гуҳарфишоно? [88, с.421].

Ҳамчунин «чи...чи» метавонист ба вазифаи пайвандаки пайваस्तкунандаи ҷудоии «хоҳ ... хоҳ» низ ояд:

Чи динору **чи** санг зери замӣ,

Ҳар он гаҳ к-аз $\bar{u}$ н-оядат хуррамӣ [5, с.162; ниг. инч. с.138].

Замон чун туро аз ҷаҳон кард дур,

Пас аз ту ҷаҳонро **чи** мотам, **чи** сур?!» [70, ҷ.9, с.254; ниг. инч. ҷ.10, с.97, с.160].

Дар биёбони хушку реги равон,

Ташнаро дар даҳон **чи** дурр, **чи** садаф.

Марди бетӯша, к-уфтод аз пой,

Бар камарбанди $\bar{u}$ **чи** зар, **чи** хазаф! [92, с.154].

Муҳаққиқон бар ин назаранд, ки «пайвандаки чи...чи дар гурӯҳи пайвандакҳои паиҳам нисбатан каммаҳсул буда, бештар хоси нутқи китобист. Вай алоқаи калимаҳоро бо тобиши таъкид ифода менамояд» [105, ҷ.1, с.316].

Аз намунаҳои фавқ маълум мегардад, ки ҳамроҳ бо «чи...чи» инчунин пайвандаки «ва (-у)» низ метавонад ояд. Ин вижагии корбасти пайвандакҳоро забоншиносон чунин баррасӣ кардаанд: «Пайвандаки ҷуфти ҳам..ҳам, **чи...чи** (таъкид аз мост – К.3.) бо пайвандакҳои ва, - у якҷоя ҳам омада метавонанд. Дар ин сурат пайвандакҳои номбурдаи ҷуфти ҳам...ҳам, чи...чи таъинкунандаи алоқаи синтаксисии аъзоҳои чида ва худи ҷумлаҳо буда, пайвандаки **ва** анҷом ёфтани чидашавии аъзоҳои ҷумла ва ё ҷумлаҳои содаро нишон медиҳад» [105, ҷ.1, с.316].

Чун осори садаҳои X-XIII дар адабиёти муосир низ пайвандаки «чи...чи» ба вазифаи пайвандаки «хоҳ...хоҳ» омадааст: Ақлатро кор фармуда, нағзакак рӯзгордорӣ кун. Ба мардум – **чи** хурданд, **чи** бузург... доим хушмуомила бош [11, с.89].

Оқибат мерасам ба он мақсад,
Ки аз ӯ дар дили ман оташхост.

Чи тақопӯ, **чи** рангбозихо,

Чи задухурд, **чи** кашокашхост [88, с.114].

Агар ду мисраи охири ин абётро дар оғоз монда хонем, дар он сурат ба ивази пайвандаки «хоҳ...хоҳ» омадани «чи...чи» боз равшантар хоҳад шуд.

Аз муқоиса ва муқобалаи пайвандаки «чи», ки дар заминаи осори классикон ва намояндагони муосир чараён гирифт, ба назари мо, тафовути чиддие ба назар намерасад.

4.1.3. Пайвандаки «ё»

Аз гурӯҳи пайвандакҳои пайвасткунанда «ё» дар осори классикон ва адибони муосир ҷойгоҳи хосса дорад. Забоншинос Н. Бозидов доир ба нишонаҳои пайвандакҳои пайвасткунандаи ҷудой чунин навиштааст: «Пайвандакҳои ҷудой аъзоҳои ҷидаи ҷумла ва ё ҷумлаҳои содаро дар таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст ба якдигар алоқаманд менамоянд, ки онҳо якдигарро иваз мекунанд ва ё аз факту ҳодисаҳои номбаршуда имконпазир будани якеро нишон медиҳанд» [101, с.40].

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки пайвандаки «ё» дар осори садаҳои X-XIII дар радифи вазифаи асосияш, дар мавридҳои алоҳида, ба вазифаи пайвандаки пайвасткунандаи паиҳами «ва» омадааст:

Се чизат бибояд, к-аз ӯ чора нест,

В -аз он низ бар сар-т пайғора нест:

Хурӣ ё бипӯшӣ ва ё густарӣ,

Сазад, гар ба дигар сухан нангарӣ [70, ҷ.5, с.6].

Бо ин ҳама бедоди ӯ в -ин аҳди бибунёди ӯ,

Дар сина дорам ёди ӯ ё бар забонам меравад [90, с.144].

Пайвандаки «ё» ба вазифаи «ва» дар осори суханварони муосир низ истифода шудааст: Ин тоифа бешармона ба рӯзноманигорони чаласаводу

мухтоҷ пул доданд, ки аз номашон ё аз «корнамоӣ»-яшон ҷилд-ҷилд китоб эҷод кунанд [53, с.83].

Ба ботин ҳар чи дорӣ ё ба зоҳир,

Худо дода, Худо мегирад охир [88, с.488; ниг. инч. с.533].

Гар бишавӣ ринд, сар пеши касе ҳам макун,

Ҷом барандоз ё соқии мастон бишав [46, с.11].

Пайвандаки «ё» дар мавридҳои ҷудогона бори пайвандакҳои тобеъкунандаро низ кашадааст. Масалан, он дар ҷумлаҳои зерин ба вазифаи пайвандаки тобеъкунандаи «агар» омадааст: Ба ҳама ҷой ғазв кард ва ёронро гуфтӣ, ки Эзид таоло Носириддин Муҳаммад аст, ё на моро ҷӣ ёрагӣ будӣ, ки ин кардӣ [61, с. 170; ниг. инч. с.185]. Гуфтанд, ё Нӯх, биравӣ аз паси кори худ, ё на туро бикушем [48, с.210].

Ва гар на ба парри уқоб-андарем

Ва ё на ба дарёи об-андарем» [70, ҷ.4, с.67].

Муқоисаи забони осори ниёгон ва муосирон аз он гувоҳӣ медиҳад, ки чунин вазифаи пайвандаки мавриди таҳлил дар забони адабии муосири тоҷикӣ маҳдуд шудааст: ...агар ғайрат ба роҳ монад, сола ба яке расидагӣ метавон кард ё на... [11, с.360].

Чанд рӯзам монда ё на дар ҷаҳони бекарона,

Мерасад умрам ба поён мисли поёни фасона [88, с.389].

Ба таври хулоса метавон гуфт, ки пайвандаки «ё» дар аксари маврид ба вазифаи пайвандаки «ва» омада, дар мавридҳои алоҳида иҷрокунандаи функцияи пайвандаки тобеъкунандаи шартии «агар» аст.

4.1.4. Пайвандаки «аммо»

Дар миёни сухансароёни тоҷику форс бузургтарин қасоне тавонистаанд аз нозукӣ, зарофат ва тавонмандии забони ноби тоҷикӣ-форсӣ баҳра бардошта, онҳоро ошкор кунанд, то дигарон ҳам аз онҳо баҳра ҷӯянд. Бешак, муносибати онҳо бо забон ва ошкорнамоии имконоти нухуфтаи он аз

муҳимтарин масоили муассир дар чаззобияти сухани ин адибон аст. Корбурди пайвандаки «аммо» бо маънои гуногун дар осори аҳли адаби классикиву муосир далели ин андешаҳо аст.

Аз рӯи мушоҳидаҳои мо, пайвандакҳои пайваस्तкунанда ҳарчанд дар қиёс бо пайвандакҳои тобеъкунанда дар осори мансуру манзум камтар тобиши маъноӣ зоҳир намудаанд, дар мушаххас баён гардидани матлаби муаллифони осор нақши хоссае доранд. Профессор Ф. Зикриёев ба ҳамин масъала тавачҷуҳ зоҳир карда, яке аз чунин пайвандакҳо – «аммо»-ро дар заминаи осори муосир бо далелҳо асоснок кардааст [115, ҷ.3, с.102-110].

Дар мисолҳои зерин пайвандаки «аммо» ҳамчун муродиф ва ивазкунандаи пайвандаки «лекин; валекин» ҷилвагар шудааст: Ва хуршедро, ки дорем, на бад-он дорем, ки гӯем инро парастем, **аммо** ба ҷойгоҳ он дорем, ки шумо меҳроб доред [316, ҷ.8, с.138]. Бузург меҳтаре аст ин Аҳмад, **аммо** онро омадааст, то интиқом кашад [316, ҷ.8, с.138]. **Аммо** ба эътимоди саати ахлоқи бузургон... дар ин китоб дарҷ кардем... [92, с.42].

Узв гардад мурда, к-аз тан вобурид,

Навбурида чунбад, **аммо** не мадид [50, с.464].

Ин гуна вижагӣ дар осори суханварони муосир низ ба мушоҳида мерасад: – Ҳанӯз аз даҳонат бӯи шир меояд, **аммо** ту худро сисола мегӯӣ? – гуфт Қорӣ-ишқамба [1, с.135]. Мебоист ҳар ду тараф харобу абгор мешуданд,... **аммо** корҳо ҳамааш чаппа гашт... [33, с.258].

Пурнуру гарму зебо

Мулк аст бешумора,

Аммо ба зери гардун

Танҳост Тоҷикистон [34, с.61].

Дар назар хок аст, **аммо** хок нест,

Сарзамини куҳсор аст [23, с.6]!

Бархе аз забоншиносон бар ин назаранд, ки «дар ин гурӯҳ (пайвандакҳои хилофӣ – К.3.) пайвандакҳои **аммо**, **лекин**, **вале** хеле серистеъмол буда,

ҳаммаъно ва синоними ҳамдигар мебошанд. Пайвандаки **аммо**, **лекин** чи дар нутқи гуфтугӯӣ ва чи дар нутқи китобатӣ баробар кор фармуда шуда, пайвандаки **вале** бештар ба нутқи китобатӣ хос аст» [101, с.32].

Дар сарчашмаҳои қарнҳои X-XIII пайвандаки «аммо» ба вазифаи «ё» низ истифода шудааст: Шоҳ Искандар худ ин ҳама донист, мақсуд он буд, ки бидонад, ки ин расул ҳеч донанд, **аммо** на [27, с.94].

Баъзан «валек» барои таъкид пас аз «аммо» оварда шудааст:

Гуфт: «Ин ҷо ҳозирӣ, **аммо валек**

Ман намеёбам насиби хеш нек» [50, с.251; ниг. инч. с.238].

Аз осори даврони муосир намунаеро барои ин вазифаи «аммо» пайдо накардем.

Чунин унсурҳои ёвар дар баробари ба вазифаи якдигар истифода шуданашон ба функсияи пайвандакҳои тобеъкунанда низ истеъмом гаштаанд. Чунончи, дар шоҳиди зерин «балки» ба вазифаи пайвандаки тобеъкунандаи «ба иловаи ин ки» омадааст: Гар ҷаври шикам нестӣ, ҳеч мурғ дар доми сайёд наяфтодӣ. Балки сайёд худ дом наниходӣ [92, с.287].

Ҳамин тариқ, доираи маъноиву вазифаи пайвандаки «аммо» дар осори садаҳои X-XIII фарох буда, вазоифи он дар осори адибони муосир маҳдуд шудааст.

4.2. Пайвандакҳои тобеъкунанда

Тафовути муҳимми пайвандакҳои тобеъкунандаи осори садаҳои X-XIII аз навъи пайвасткунанда дар мансубияти забони онҳо мушоҳида мешавад. Ин гурӯҳи унсурҳои сарфию нахвӣ баръакси пайвандакҳои пайвасткунанда, ки аз калимаҳои аслии тоҷикӣ («-у»/ «-ю», ё) ва иқтибосӣ («ва», «аммо», «вале», «лекин») фароҳам омадаанд, дарбаргирандаи вожаҳои мебошанд, ки асли эронӣ дошта, собиқаи дуву ним-сеҳазорсоларо дар пушти сар доранд. «Ки», «агар», «то», «чу / чун» ва м. инҳо намунаи ин гуна унсурҳои ёвар маҳсуб мешаванд.

4.2.1. Пайвандаки «ки»

Маводи аз осори садаҳои X-XIII ва адибони муосир чамъгардида водор сохт, ки онро ба ду гурӯҳ чудо намоем: а) истифодаи пайвандаки тобеъкунандаи «ки» ба ивази пайвандакҳои пайвасткунанда; б) бо пайвандакҳои дигари тобеъкунанда ҳамвазифа шудани пайвандаки «ки».

Бояд гуфт, ки пайвандаки «ки» дар як маврид ба ивази пайвандакҳои пайвасткунандаи паиҳам омада, дар ҷойи дигар бо пайвандакҳои пайвасткунандаи хилофӣ ҳамвазифа шудааст. Дар ду ҷумлаи зерин пайвандаки «ки» ба вазифаи пайвандаки пайвасткунандаи «ва» омадааст: ...акнун дар санаи хамсин ба Мултон аст дар хидмати Хоча Умед Абдурразок, **ки** чанд сол аст, ки надимии ӯ мекунад [7, с.64]. Сулаймон чун он бидид биғирист ва... се рӯз рӯза дошт, **ки** ҳеч чиз нахӯрд ... ва шаб рӯза бад-он биғушод [22, с.17].

Забоншинос К.Қаландаров пас аз таҳқиқи пайвандаки «ки» дар осори ниёгон чунин навиштааст: «Материалҳои забони тоҷикӣ нишон медиҳанд, ки пайвандаки **ки** маъною вазифаи пайвандакҳои пайвасткунандаро ба таври хеле васеъ иҷро мекунад. Дар мавриди вазифаи пайвандаки **ва**-ро иҷро намуданаш он ҷумлаҳо ба ҷумлаҳои мураккаби пайваст хеле наздик буда, дорои хусусиятҳои пайвастианд. Танҳо як тобиши нозуки таъкидӣ, ки хоси пайвандаки **ки** аст, ба он ҷумлаҳо тобиши тобеият медиҳад» [123, с.33].

Ба назари мо, чунин тобиши пайвандаки «ки» дар ташаккули ҷумлаи пайрави ҳамроҳӣ нақш мебозад, зеро дар ин типи ҷумлаҳо нишонаи тобеияти байни сарҷумла ва ҷумлаи пайрав равшан нест. Маҳз бо назардошти ҳамин дар «ГЗАҲТ» таъкид шудааст, ки «ҷумлаи пайрави ҳамроҳӣ ба маълумоти сарҷумла ягон фикри дигарро илова мекунад ва ё гӯянда ба он муносибати худро ифода менамояд... Маъноии иловагии ҷумлаи пайрави ҳамроҳӣ ба муносибати структурии қисмҳои ҷумлаи мураккаби тобеъ низ алоқаманд аст. Дар ин қолаби ҷумлабандӣ **сарҷумла таркибан ва мазмунан пурра буда, мисли сарҷумлаи ҷумлаҳои пайрави дигар шарҳу эзоҳ талаб намекунад** (таъкид аз мост – К.З.)» [105, ҷ.3, с.146]. Сабаби асосии чунин омил, пеш аз ҳама, ба ивази «ва» омадани пайвандаки «ки» мебошад, ки, мутаассифона, дар ягон сарчашма ишорае нашудааст.

Мо барои ошкор шудани мавриди корбурди пайвандаки «ки» ду ҷумларо аз айни як асари мансуб ба давраи муосир ҷудо намудем. Дар ҳар ду ҷумла «ки» ба вазифаи пайвандаки пайвасткунандаи «ва» омадааст: Аз шахта якбора панҷ-шаш вагонетка қатор шуда мебаромад, **ки** онҳоро як-ду кас аз коргарон тела дода меомаданд [63, с.31]. Аз паҳлуи ҳар як мошин, аз замин қариб як метр болотар зиначаҳои оҳанин дуруст карда шуда буд, **ки** дар болои онҳо якнафарӣ коргар меистод [63, с.89].

Дар байти зерини Фирдавсӣ пайвандаки «ки» ба вазифаи пайвандаки пайвасткунандаи «на» омадааст:

На мо з-ӯ ба мому падар камтарем,

Ки бар тахти шоҳӣ на андарх(в)арем [70, ҷ.1, с.155].

Доираи чунин шеваи баён дар адибони муосир маҳдуд шудааст.

«Ки» баъзан ба вазифаи пайвандакҳои пайвасткунандаи хилофӣ низ омадааст. Аммо дараҷаи ҳамвазифагии он бо ин навъи пайвандакҳо ҳамгуну ҳамсон нест. Ин унсури ёвари сервазифа ба ивази пайвандаки «лекин» камтар буда, дар вазифаи пайвандаки «балки» хеле зиёд аст. Мушоҳидаи ду намунаи поён аз он шаҳодат медиҳад, ки ин пайвандак ба вазифаи пайвандаки пайвасткунандаи «лекин» омадааст:

Саъдии хештанам хон, ки ба маънӣ зи туам,

Ки ба сурат насаб аз Одаму Ҳавво дорам [90, с.214].

Чанд шабҳо ба ғами рӯи ту рӯз овардам,

Ки ту як рӯз напурсидаву нанвохтаи [90, с.271].

Дар осори адибони муосир низ пайвандаки «ки» бо «лекин» ҳамвазифа шудааст. Ҳангоми иҷрои ин вазифа маълум мегардад, ки фикрҳо ва ё амалҳои ба ҳамдигар хилоф дар айни як ҷумла мушоҳида мешавад. Маҳз ба ҳамдигар хилоф будани ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ нишон медиҳад, ки ҳамчун пайвандаки пайвасткунандаи хилофӣ истифода гардидани «ки»-ро эътироф намоем: Ин торҳои заррин нури ҳусни Фариштамоҳ аст, **ки** насиби касе нагашт, бо гуноҳи мо насиби боду борон гашт [11, с.60]. ...рафта-рафта ҷунбиши ангезаи он шӯру шавкери нерӯ бахшид, **ки** на мисли ҳарвақта худ ба худ, балки бо овози шунаво суруд бихонад [53, с.139].

Чунонки ишора шуд, дар осори адибони асрҳои X-XIII истифодаи пайвандаки тобеъкунандаи «ки» ба ивази пайвандаки пайвасткунандаи хилофии «балки» ба ҳадди вофир аст: ...ман эшонро на аз баҳри қавми эшон ҳалок кардам, **ки** эшонро аз баҳри он ҳалок кардам, ки чун сухани ман шунида буданд, дидор хостанд [59, с.33]. Гуфт: «... мо ин Қуръон на аз баҳри он ба ту фиристодем, ки ту худро чунон ранҷа дорӣ,... **ки** аз баҳри он фиристодаем то ту пайваста дар шабу рӯз моро ёд дорӣ... [59, с.763-764; ниг. инч. с.245, с.603]. Муҳаббат на аз таълими халқ аст, **ки** муҳаббат аз мавҳибати Ҳақ аст ва аз фазли ӯ [4, с.255; ниг. инч. с.293]. ...қимати шаккар на аз най аст, **ки** он худ хосияти вай аст [92, с.290; ниг. инч. с.135].

Ин пайвандак на танҳо дар осори мансур, балки дар порчаҳои манзум низ ба ивази пайвандаки «балки» омадааст:

Девонағони беҳушамон хонанд,

Девонагон наем, **ки** мастонем! [51, с. 138; ниг. инч. с.109].

Ман надонам, ки киям, халқ надонад, ки чиям

На ҳамоно, ки бар инсон, **ки** манам, одамиям [5, с.449].

Ҳамон ман на аз пушти оҳарманам,

Ки бо фарру бурз аст ҷону танам [70, ҷ.3, с.282; ниг. инч. ҷ.5, с.141; ҷ.8, с.438; ҷ.9, с.272, с.452; ҷ.10, с.87, с.281].

Бурун омад гуле аз чашмаи об,

Намеғӯям ба бедорӣ, **ки** дар хоб [15, с.70; ниг. инч. с.165].

На аз ин омад ба Оллоҳ, на аз он омад,

Ки зи фирдавси барину з-осмон омад [25, с.197].

В-агар гунаҳ нахоҳад зи мову мо бикунем,

На бандаем Худовандро, **ки** қахҳорем [73, с.71].

Ҷамолат бар сари хубӣ кулоҳ аст,

Ба ном (-и) изад, на рӯй аст он, **ки** моҳ аст [312, ҷ.1, с.550].

Ҷуз ба дасти худ мабуррам пову сар,

Ки аз ин дастам, на аз дасти дигар [50, с.350; ниг. инч. с.596, с.651].

Истифодаи пайвандаки тобеъкунандаи «ки» бар ивази пайвандакҳои пайваस्तкунанда дар осори адибони муосир миқдоран кам бошанд ҳам, намунаи корбурд доранд. Зимни омӯзиши ашъори Фарзона профессор А.Ҳасанзода (Ҳасанов) маҳз ба ҳамин масъала тавачҷуҳ зоҳир карда чунин навиштааст: «Огоҳии хуб доштани шоираро (Фарзона – К.3.) аз адабиёти классикии тоҷик аз ин ҳам фаҳмидан мумкин аст, ки ӯ на танҳо дастаи калони калимаҳои мустақилмаъноро ба чанд маънои дар давраи ҳозира ғайримаъмул мавриди истифода қарор медиҳад, балки ҳатто вожаҳои ёварро низ дар радифи чанд вазифаи маъмули дигарашон боз дар адои функцияҳои

корбаст менамояд, ки онҳо барои забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба тавре гӯё бегона ҳастанд. Ҳоло дар забони тоҷикӣ вожаи *ки*-ро ҳамчун пайвандаки тобеъкунанда мешиносанд..., аммо ин унсури грамматикиро Фарзона ба ҷуз унсури тобеъкунанда буданаш боз ҳамчун пайвандаки пайваस्तкунандаи хилофӣ ба кор бурдааст...» [175, с.188].

Дигарон санг фиканданду ту як шоҳаи гул,

Ман на аз санг, **ки** аз зарбаи гул афтодам [78, с.291].

Аз ашъори Б. Собир байтеро пайдо кардем, ки пайвандаки «ки» ба вазифаи «балки» омадааст:

На аз туам шикояту на аз ту ҳеч хашм,

Ки ман муҳаббати туро чашидаам ба оби чашм [55, с.207].

«Ки» дар осори суҳанварони классикӣ баъзан бо пайвандаки тобеъкунандаи «агар» ҳамвазифа шудааст. Барои ин функсияи «ки» мо дар ихтиёр намунаҳои кофиро дорем. Аммо, бинобар андешаҳои муҳаққиқон, доираи ин раванд оҳиста-оҳиста маҳдуд гаштааст. Масалан, профессор М.Н. Қосимова ҳини таҳлили пайвандаки «ки», ки дар ташаккули ҷумлаҳои пайрави шарт нақш бозидааст, бар ин андеша мебошад: «Пайвандаки «ки» ҷумлаи пайрави шартиро бо сарҷумла низ мебандад, вале дар ин тип ҷумлаҳои ин пайвандак нисбатан камистеъмом аст» [126, с.65]: Ва такрор ва илҳох кард, ҷӣ кардаме, **ки** суҳане рост бигуфтаме... [7, с.520]. ...ба Буст халифате фириштад ва вайро зиёдат некӯӣ бошад, **ки** дар ин хидмат ба кор барад (агар Бақтагин хидмат нишон диҳад! – К.З.)... [7, с.53; ниг. инч. с.252, с.308]. Онро, ки гӯши иродат гарон офаридаанд, чун кунад, **ки** бишнавад? Ва онро, ки каманди саодат кашон мебарад, ҷӣ кунад, **ки** наравад [92, с.307; ниг. инч. с.312].

Ҷӣ кунад банда, **ки** гардан наниҳад фармонро,

Ҷӣ кунад гӯӣ, **ки** очиз нашавад чавгонро? [90, с.10; ниг. инч. с.216].

Дар осори муосирон низ дар мавридҳои ниҳоят кам пайвандаки «ки» ба вазифаи «агар» истифода шудааст. Забоншинос Н. Бозидов ба вазифаи шарт омадани пайвандаки «ки»-ро чунин тафсир кардааст: «Пайвандаки «ки»

барои ифодаи робитаи чумлаи пайрави шартӣ бо сарҷумла ҳам рол мебозад, аммо доираи истеъмоли вай дар ин бобат хеле маҳдуд буда, тобиши шартии он хеле заиф ба назар мерасад» [101, с.48]: – Ошу нони тайёр, **ки** нафорида бошад, – ихтиёраш! Худашба қин! Чӣ гуфтӣ, қиянам? [63, с.60]. Аммо дилам гувоҳӣ меод, **ки** ин шӯхӣ набуд, чизи дигар буд [63, с.75; ниг. инч. с.78]. Ёро хоҳише пайдо шуд, **ки** альон чанд норинчаке дошта бошад,... ин мардуми меҳрбеморро якбора битарконад [19, с.443].

Профессор Ш. Рустамов аз хусуси сервазифагии пайвандаки «ки» ёдовар шуда овардааст, ки «пайвандакҳои сода аз пайвандакҳои мураккаб ва таркибӣ на танҳо аз ҷиҳати сохт, балки бо сервазифагӣ ва абстрактмаъноии худ низ фарқ мекунад. Аз пайвандакҳои содаи пайваस्तкунанда **ва**, аз пайвандакҳои содаи тобеъкунанда **ки** хеле сермаъно ва сервазифа мебошанд» [149, с.25].

Сервазифагии пайвандаки «ки»-ро аз он ҳам дарк кардан мумкин аст, ки он дар баъзе маврид дар осори давраи асримиёнагӣ ба вазифаи пайвандаки тобеъкунандаи «чунонки» омадааст: Сахт савоб ва некӯ дида омадааст ва ... масофат дур асту қавми Ғазнин боде дар сар кунанд, **ки** кор бар мо дароз гардад [7, с.60; ниг. инч. с.451, с.555-556]. ...охири кор чумла кофиронро ба дӯзах фиристанд, **ки** ҳаргиз халосӣ наёбанд [22, с.7]. Ва наърае зад, **ки** дигарон ба мувофақати ӯ дар хурӯш омаданд ва хомони маҷлис ба чӯш [92, с.106].

Бирав, зи таҷрибаи рӯзгор баҳра бигир,

Ки баҳри дафъи ҳаводис туро ба кор ояд [51, с.248; ниг. инч.с.235].

Бисоид мушкин камандаш ба бӯс,

Ки бишнид овози бӯсаш арӯс [70, қ.1, с.279].

Забони ҳама ҳарфгирон бубаст,

Ки ҳарфи бадаш барнаёмад зи даст [91, с.37].

Далелеро дар ихтиёр дорем, ки пайвандаки «ки» ба вазифаи пайвандаки тобеъкунандаи «монанди он ки» омадааст:

Мурооти душман чунон кун, **ки** дӯст,

Ки ўро ба фурсат тавон канд пӯст [312, ҷ.1, с.550].

Маълум аст, ки «чунонки» ба гурӯҳи пайвандакҳои монандӣ мансуб буда, дар ин вазифа пайвандаки «ки» низ омадааст. Дар сарчашмаҳои илмӣ ҳамвазифагии пайвандаки «ки» бо «чунонки» қариб ки зикр нашудааст.

Профессор Д. Тоҷиев таъкид кардааст, ки «ки» низ дар алоҳидагӣ метавонад ҳамчун пайвандаки монандӣ омада, дар ташаккули ҷумлаи пайрави монандӣ нақш бозад [163, с.370]. Ба назари мо, сабаби асосии аз доираи пайвандакҳои монандӣ берун мондани «ки» дар он аст, ки аксари муҳаққиқон ба таҳқиқи осори давраи муосир машғул шуда, сарчашмаҳои асримиёнагиро сарфи назар кардаанд.

Дар ҷумлаи зерини А. Самад «ки» бо пайвандаки «чунонки» ҳамвазифа шудааст: Он вақт аз дур чунин метобад, **ки** сару байни шохаҳо села-села зоғчаву майна аз омад-омади зимистон бедимоғу хомӯш нишастаанд [53, с.77].

«Ки» бо пайвандакҳои тобеъкунандаи замон низ ҳамвазифа мегардад. Доир ба ин масъала забоншинос С. Абдурахимов навишта буд, ки «тарзи дигари муайян намудани... ҷумлаи пайрави замон ба ҷои пайвандаки тобеъкунандаи «ки» синоними он пайвандакҳои «вақте ки», «ҳангоме ки», «ҳамин ки», «замоне ки», «баъд аз он ки», «пас аз он ки» ва ғайраро кор фармудан аст» [95, с.35]. Ба назари ӯ, «пайвандаки тобеъкунандаи «ки» нисбат ба пайвандакҳои тобеъкунандаи дигар аз пурмаъно ва серистеъмолтарин пайвандакҳо ба шумор меравад ва дар ҳамаи ҷумлаҳои пайрав қариб муштарак мебошад» [95, с.34].

Забоншиноси варзида Н. Маъсумӣ аз имкониятҳои пайвандаки «ки» сухан ронда бар он аст, ки «серистеъмолии пайвандаки «ки» дар таркиббандии ҷумлаҳои мураккаб вобаста ба гуногунвазифагӣ ва муштаракӣ синтаксисии он аст. Вай барои ҳама гуна таркиббандӣ қобил

аст...» [134, с.363-364]. Андешаи забоншиноси мазкурро ин нукта низ тасдиқ мекунад, ки, дар ҳақиқат, аксари пайвандакҳои тобеъкунандаи таркибӣ бо пайвандаки «ки» ташаккул ёфтаанд. Масалан, дар ҷумлаҳои зерини осори садаҳои X-XIII «ки» ба ҷойи пайвандаки замони таркибии «он гоҳ ки» ва дар мавридҳои ҷудогона ба ивази пайвандаки замони «чун» омадааст: Ва Олтунтош бо банда нуктае чанд бигуфтааст дар роҳ, **ки** мерондем [7, с.132]. Ва дигар рӯзе Ғозӣ ба даргоҳ омад, **ки** Арёрукро нишонда буданд... [7, с.284; ниг. инч. с.463, с.290, с.320, с.502, с.514, с.586, с.724].

Эй, ки пандам диҳӣ аз ишқу маломат гӯйӣ,

Ту набудӣ, **ки** ман ин ҷоми муҳаббат хӯрдм [90, с.206].

Набинад касе дар самоат х(в)ашӣ,

Магар вақти рафтани, **ки** дам даркашӣ [92, с.117; 70, ҷ.2, с.283].

Ҳамчун муродиф истифода шудани «ки» ба ивази пайвандакҳои замони дар адабиёти классикӣ ба ҳадди вофир аст.

Баъзе маврид «ки» ба вазифаи пайвандаки тобеъкунандаи замони «то» ва ҷойи дигар ба ивази пайвандаки тобеъкунандаи «чу» омадааст: (Ва гуфтаанд, ки давлат афтону хезон бояд, **ки** пойдор бошад... [7, с.692]). Ба нома - дарун гуфт, к-«Аз наррашер / Набошад шигифтӣ, **ки** бошад далер...» [70, ҷ.1, с.396].

Дар ГЗАҲТ низ сервазифагии «ки» таъкид гардида чунин омадааст: «Пайвандаки «ки» пайвандаки асосӣ ва серистеъмоли ҷумлаи пайрави замон буда, дар гуфтугӯ ва забони китобӣ ба таври васеъ кор фармуда мешавад. Ин пайвандак бо се хели ҷумлаи пайрави замон кор фармуда мешавад» [105, ҷ.3, с.136]. Аммо профессор Д. Тоҷиев бар ин назар аст, ки «далелҳои забони адабии тоҷик шаҳодат медиҳанд, ки ин пайвандак дар чор намуди ҷумлаи пайрави замон кор фармуда мешавад» [163, с.406-407].

Пас, маълум мешавад, ки дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ мисли осори садаҳои X-XIII «ки» баъзан ба ҷойи пайвандакҳои замони дигар истифода мегардад, яъне дар сурати бар ивази пайвандакҳои замони «он гоҳ

ки, чун, чу, то» омадани «ки» маъно халал нахоҳад ёфт. Чунонки: Офтоб, **ки** ба зери ин абрҳо даромад, ҳаво якбора хеле салқин мешуд [84, с.80; 1, с.184]. Дашти бечон, **ки** офтоби бераҳми тобистон алафашро тамои сӯхта партофта буд, аз пештара ҳам бенуру бесафотар шуда буд [63, с.94; 11, с.214].

Профессор Ш. Рустамов таъкид мекунад, ки «дар забони адабии тоҷик аз хама бисёртар пайвандаҳои **ки**, **зеро**, **зеро ки**, **чунки**, **азбаски**, **вагарна**, **модоме ки** кор фармуда мешаванд ва бесабоб нест, ки дар аксарияти сарчашмаҳо...ҳамчун пайвандаҳои тобеъкунандаи сабабӣ қайд ёфтаанд» [148, с.64].

Дар осори садаҳои X-XIII намунаҳоеро дар ихтиёр дорем, ки «ки» бо пайвандаҳои тобеъкунандаи сабабии «зеро», «ба (сабаби) иллати он ки» ҳамвазифа шудааст: Гуфт: «Ё Нӯх, ин писари ту на аз аҳли туст, **ки** ӯ корҳои ношоист кард [59, с.289; ниг. инч. с.465]. Хилъат деху афв кун, **ки** марди мухташам аст [316, ҷ.40, с.409]. Пайваста ӯро ба номаҳо молидӣ ва панд медод, **ки** валиаҳдаш буд [316, ҷ.40, с.409]. Ва оби равон аз мо дур монд ва уфтодем ба оби чоҳҳо ва бисёр чоҳ буд ин чо, ки мо будем ба андак масофати шаҳри Сарахс ва он чӣ ях боқӣ буд монда, **ки** натавонистанд овард аз тохтан ва саҳт гирифтани хасмон [7, с.612]. В-ар-ш бибӯйӣ, гумон барӣ, **ки** гули сурх / Бӯй бад-ӯ доду мушқу анбар бо бон [51, с.142; ниг. инч. с.61].

Корбурди «ки»-ро дар чунин вазифа дар осори адибони муосир низ метавон ба мушоҳида гирифт: Вай дар Кармина буд. Аз пойтахт, аз Бухоро, гурехта мегашт, – метарсид, **ки** ӯро ғофил мекушанд [33, с.142]. Насим ба осмони аз хокбориш тираву ғуборолуд дилтангона назар афканд, **ки** вайронаву харобкориҳои разилонро набинад [53, с.330-331].

Таҳлилу қиёси маводи осори асримиёнагӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки «ки» ба вазифаи пайвандаки тобеъкунандаи таркибии тарзи амали «дар ҳоле ки» низ омадааст: Ва раво нест солорони сипоҳ бефармонӣ кунанд, **ки** фарзандонро ин захра набошад ва фариза шуд ӯро фурӯ гирифтанд, ки чун ӯ фурӯ гирифта шуд, Ғозӣ ба салоҳ ояд [7, с.278].

Профессор Ф. Зикриёев ҳини мушаххас кардани воситаҳои алоқаи чумлаи пайрави тарзи амал доир ба имконияти пайвандаки «ки» чунин гуфтааст: «Чумлаи пайрави тарзи амал бо пайвандаки **ки** бо сарчумла вақте алоқаманд мегардад, ки дар таркиби сарчумла калимаи ҳамнисбат омада бошад. Ин лаҳза чумлаҳои пайрав ҳамеша пас аз сарчумла меоянд» [114, с.43]. Далелҳои поён, ки аз осори адибони муосир аст, ин андешаро тақвият медиҳанд: ...даҳонаш чунон аз ош пур мегашт, **ки** дар вақти хоидан ва нафас кашидан донаҳои биринҷ бо оби даҳонаш ҳамроҳ шуда ба рӯйи табақ пош мехӯрданд [1, с.50]. Хона аз партави ситораи сурх чун рӯз равшан мешавад, чунон равшан мешавад, **ки** чашмро хира мекунад ва ман базӯр чашм мекушоям [11, с.7]. Ин чинии чашмборики ақлторик фартури Шохаршақро чунон наққошӣ карда буд, **ки** шоҳи мо фағфури чиниро мемонд, на ориёиро [11, с.446].

Аз осори садаҳои X-XIII мисолҳоеро пайдо кардем, ки пайвандаки «ки» ба вазифаи таркиби «дар натиҷа» омадааст ва доираи чунин шеваи корбурди «ки», ба назари мо, дар забони адабии муосири тоҷикӣ маҳдуд шудааст: Ва низ бояд, ки ин ҳадис ба Бусаҳл нарасад, **ки** аз ман наёзорад ва чашмдорам аз Хоҷа Бунаср [7, с.432]. Ай Булфазл, вазир раъйи некӯ дидааст, магар ин тадбир рост биравад, то ба номи некӯ ба Ҳирот равем, ки набояд, ки халале уфтаду шуғли диле пеш ояд, **ки** ин ачзро боз чӯем [7, с.613].

Ҳамин тариқ, аз муқоисаи корбурди пайвандаки тобеъкунандаи «ки» дар осори садаҳои X-XIII ва муосир маълум гардид, ки дараҷаи корбурди ин пайвандак бо тобишҳои мухталиф дар ин давр ҳамгун набудааст.

Дар осори адибони муосир истеъмоли пайвандаки «ки» ба ҷойи пайвандаки пайвасткунандаи «ва» маҳдудтар буда, ба ивази пайвандакҳои дигар бошад, қариб ки аз истеъмол баромадааст.

Ҳамчунин дар осори садаҳои X-XIII пайвандаки «ки» бо пайвандакҳои хилофӣ ҳамвазифа шуда, чунин функция дар осори адибони муосир маҳдуд шудааст. Ин раванд бо ҳамин ба итмом нарасида, ҳангоми ба ивази пайвандакҳои шартӣ омадани пайвандаки «ки» низ мушоҳида гардид.

4.2.2. Пайвандаки «агар»

Роҷеъ ба маънову вазифаҳои пайвандакҳои забони тоҷикӣ, ки як ҷузъи ҳиссаҳои номустақили нутқро ташкил мекунад, илова ба қайдҳои ишораҳои дар луғатномаҳо тазаққурёфта таҳқиқоти ҷомеа низ сурат гирифтааст [101]. Забоншинос Н. Бозидов доир ба пайвандакҳои шартӣ низ таваҷҷуҳ зоҳир карда, аз хусуси имконот ва вижагиҳои онҳо ёдовар шуда, ба ҳайси пайвандакҳои шартӣ «агар» («гар», «ар»), «агар ки» («гар ки»), «ба шарте ки», «ба шартҳои он ки», «модоме ки», «вақте ки», «то», «то ки», «магар ки», «ки», «дар сурате ки» ва ғ.-ро овардааст [101, с.72-78]. Профессор М.Н. Қосимова ҳангоми баррасии воситаҳои алоқаи ҷумлаҳои пайравии шартӣ инчунин ба имконоти пайвандаки шартии «агар» низ дар рабти аҷзҳои ҷумлаҳо таваҷҷуҳи махсус зоҳир кардааст [126, с.58-66].

Аз байни забоншиносони хориҷӣ П.Н. Хонларӣ дар бораи маъноҳои баъзе пайвандакҳои шартӣ изҳори назар намудааст [284, ҷ.3, с.318-418], Х. Фаршедвард дар бораи сохтор ва гузаштаи таърихӣ иддае аз онҳо матлаберо ироа кардааст [280, с.106-127], М. Абулқосимӣ низ сайри таърихӣ пайвандакҳоро дар даврони форсии бостону миёна нишон дода, нукоти иҷмолиеро аз хусуси баъзе пайвандакҳои шартӣ ва маъноҳои онҳо дар форсии дарӣ овардааст [2249, с.79-90].

Ҳарчанд таҳқиқотҳои бисёре доир ба маънову вазифаи пайвандакҳои шартӣ ва сохтори онҳо сурат гирифтааст, бо вучуди ин наметавон ин масъаларо ҳалшуда пиндошт. Аз ин рӯ, ин ҷо мехоҳем оид ба усулҳои истифодаву тобишҳои маъноии пайвандаки шартии «агар» дар осори садаҳои X-XIII ва давраи муосир ба баъзе нуктаҳои муҳимми ин пайвандак, ки аз назари муҳаққиқон дур мондааст, назари хешро баён намоем.

Бояд гуфт, ки ҷумлаҳои мураккаби тобеи шартии осори садаҳои X-XIII, ки бештар бо пайвандаки шартии «агар» сохта шудаанд, мисли забони адабии муосири тоҷикӣ ҳастанд. Ҳангоми истифодаи ин пайвандак хабари ҷумлаи пайравии он унсурҳои алоҳидаи грамматикӣ ба худ қабул мекунад:

а) Ба хабари ин навъи чумлаҳо бештар пешванди «би-» замима шудаанд: **агар** Худои азза ва чалла он халқро **биёфаринад** ва ин замин **ӯро** диҳад, ман ин замин аз вай **биситонам** ва бо вай ҳарб кунам, то **ӯро** аз рӯи замин **бирамонам...** [9, с.41]. ...**агар** малик **бидонад**, ин занро **бикушад** [9, с.477].

Аз мушоҳидаҳо бармеояд, ки истифодаи «агар» бо корбурди чунин шева дар давраи муосир камтар шудааст: **агар** аз вай (Қорӣ-ишқамба – К.З.) пурсӣ, шояд яке аз хучраҳояшро ба ту ба орият **бидиҳад** [1, с.11]. **Агар** даркор бошад, **бирав**, ягон линга **биёр**, аз барра-баррааш **бигир** [71, с.29].

б) Дар осори қарни X хабари чумлаҳои дар таркибашон пайвандаки «агар» дошта морфемаи «-е / -ӣ» («йо»-и ҳикоят) қабул мекард: **агар** яке аз эшон бор **биниходӣ** ва писаре **омадӣ**, номи **ӯ** Муҳаммад **ниҳодандӣ** ва **гуфтандӣ** [59, с.12]. ...**агар** дар Макка аз мусалмонон якеро масъалае мушкил шуда **будӣ**, **биёмадандӣ** ва аз эшон **бипурсидандӣ...** эшон, чунонки аз пайғамбар, алайҳи-с-салом, **шунда будандӣ**, **бозгуфтандӣ...** ва роҳатҳо **хамеёфтандӣ** [59, с.75]. **Агар** шунда омадиву халифати мо **будӣ** ва он чӣ хоста будем, дарвақт **бифиристондӣ**, мо бо вай ба ҳеч ҳол музояқат **накардемӣ** ва касонеро ки раъй вочиби кардӣ, аз аъёну муқаддамони лашқар **бихондемӣ** ва қасди Бағдод **кардемӣ**, то мамлақати мусалмонон зери фармони мо ду бародар **будӣ** [7, с.53]. ...**агар** **ӯ** пайғамбар аст ва **ӯро** худоест, ки ҳар чи хоҳад кунад, чунон ки **ӯ** гӯяд, **агар** чунин аст, чаро **кӯҳе** зар бо вай наравад, то ҳар ки бад-**ӯ** **бигаравидӣ** **ӯро** тавонгар **кардӣ** ё фариштагон бо **ӯ** **хамерафтандӣ**, то **ӯро** гувоҳӣ **додандӣ**, ки пайғамбар аст [7, с.247].

Дар давраи муосир дар чунин шакл истифода гардидани хабари чунин чумлаҳо аз доираи истеъмом берун мондааст.

в) Аз қарни XI ба баъд хабари чунин чумлаҳо ба гунаи ахборӣ (хабарӣ) омада, дар таркиби худ пешванди шаклсози «ме- / ҳаме-», унсуре «хоҳӣ» ва гоҳо морфемаи «-е / -ӣ» қабул мекарданд: ...**агар** вилояти дигар **хоҳӣ**, то аҳду ливои он ба ту бифиристам [16, с.120]. ... **агар** таърихи арабӣ **хоҳӣ** берун орӣ аз торихи порсӣ, он рӯзҳо [16, с.243; ниг. инч. с.30]. ... **агар** маро

динор будӣ ва ту ҳамчунин то ҳазор байт **мегуфтӣ**, ҳар байтеро ҳазор динор **хамедодаме** [61, с.118].

Бояд гуфт, ки чунин шеваи баён то давраи муосир омадааст: **Агар** сидқан шунидан **хоҳӣ**, ман он қиссаро, чӯраҷон, камтар не, пурра накл **мекунам** [64, с.30]. Чокарон музди кори ўро доданд ва гуфтанд: «ин дастмузди туст, **агар** шоҳи кишвар хунаратро писандид, подоши арзанда **хоҳӣ** ёфт...» [11, с.30]. ...**агар** ба дасти ман **мебуд**, чӣ кор карданро **медонистам** [57, с.44]. **Агар** тарафи Фархор ё Чувак **мерафт**, барои аскарбачаҳо аз магазин... **мегирифт** [53, с.359].

Бо ёрии чунин ҷумлаҳо дар осори ниёгон мафҳуми «орзу» низ ифода карда мешуд. Чунончи, дар осори асри X хабари чунин ҷумлаҳо ба худ морфемаи «-е /- ӣ» қабул менамуд: **Агар** ту фарзанди Одам **будӣ**, туро маргу беморӣ **будӣ** [9, с.79]. ... **агар** он микдор дебои румӣ **будӣ**, бад он баҳо **наярзидӣ** ва мисли он ҳеч ҷой надидам [76, с.38].

Дар мутуни куҳан «агар» ба вазифаи пайвандаки ҷудоии «ё» меомад: Ин неъмат, ки бо мо кардааст, **агар** бо шумо кардааст, **агар** он-к боз ў кардааст [37, с.279]. Ва маро аз ин мамлакат чизе нест, ҷуз ном ва фармонбардорӣ, **агар** фарохӣ бувад, ё ободонии ҷаҳон бо неъматии бисёр ё нархи арзон бувад [9, с.211].

Дар таркиби баъзе ҷумлаҳо такрори пайвандаки «агар» мушоҳида шуда, он бо пайвандаки ҷудоии «ё...ё» хусусияти ҳамвазифагӣ пайдо менамуд. Пайвандаки «агар» дар ин вазифа бо ҷумлаҳои пайрави ҷида такрор омада, мафҳуми таъкиду муқобилгузории ҳодисаву воқеаҳоро ифода кардааст. Дар осори қарни XI, ғолибан, ин гуна ҷумлаҳо, ки дар таркибашон «агар» такрор шудааст, ба маънои шарт омадааст: **Агар** гӯяд: нагардад, маҳол бошад ва **агар** гӯяд: гардад, гӯем чун эҳтиёҷ омад, исми ғано соқит шавад [83, с.33]. Ва пас мушофаҳае дигар аст бо вай дар бобе муҳимтар, ки **агар** андар ин боб суҳан наравад, арза накунад ва пас **агар** равад, ночор арза кунад, то иғроз ба ҳосил шавад [7, с.268].

Маълум мегардад, ки то асри XI таркиби «ё на» ба маънои «агар на» ба кор рафтааст: Қоран гуфт: «Ман туро бози Парвез фиристам, то ба некуй ба тоат ой, **ё на**, бо ту ҳарб кунам ва асир кунамат ва бифиристамат» [9, с.611]. Акнун ин ки гуфтӣ, дуруст кун **ё на** туро уқубате ҳар кадом саҳттар бикунам... [28, с.19].

Дар осори садаҳои X-XIII гоҳ қолаби «агар...ё на» ба маънои «агар...агар на» мавриди истифодаи суҳанварон қарор гирифтааст: Ва андар ниҳодаш он шаҳрест, ки ҳеч душмане қасди он накард ва накунад, ки на маҳзул ва мазмум бозгардад, **агар** худ бозгардад, **ё на** ҳалок шавад [61, с.25].

Дар ин давр, дар радифи ҷумлаҳое, ки дар он пайвандаки «ё на» ба маънои «агар на» меомад, баръакси ин ҳол, яъне қорбурди «агар на» ба маънои «ё на» низ мустаъмал буд: Гуфт: «Ё Ҷабраил, аз ман халқ офаринад, надонам, ки фармон баранд ўро, **агар** на [9, с.42].

«Агар» дар осори садаҳои X-XIII, хосса «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, ба вазифаи пайвандакҳои пайваस्तкунандаи «ё; ё ки; ва ё ки» роиҷ буд:

Шавам, - гуфту - буррам сарашро зи тан.

В-агар баста орам бар ин анҷуман» [70, ҷ.3, с.398].

Ҳар он кас, ки буд андар он боргоҳ,

Гунаҳкор буданд, **агар** бегуноҳ [70, ҷ.2, с.245].

Агар ганҷ пеш ояд, **ар** хоки хушк

В-агар оби дарёву **гар** дурру мушк [70, ҷ.6, с.246; ниг. инч. ҷ.6, с.320; ҷ.7, с.210, с.57].

Лозим ба ёдоварист, ки ба чунин вазифа истифода гардидани «агар» дар давраи муосир маҳдуд шудааст.

Профессор Ш. Рустамов ҳангоми таҳқиқи вижагиҳои забони ашъори Лоиқ оид ба махсусиятҳои қорбурди пайвандаки «агар» тавачҷуҳ зоҳир карда, ҳамвазифагии ин унсури ёварро бо пайвандаки ҷудоии «хоҳ» ишора мекунад. Бино ба андешаи ӯ, «дар баъзе мавридҳо, **ҷунонки дар адабиёти**

классикӣ дида мешавад (таъкид аз мост – К.З.), маънии хилофии чумлаҳои пайрав бо пайвандаки «агар» бо тобиши истисноӣ омехта шудааст ва пайвандаки «агар» ҳамчун муродифи «хоҳ» ба назар мерасад» [150, с.229].

Маводи гирдовардаи мо низ ин андешаи муҳаққиқро дар мавриди дар адабиёти классикӣ вучуд доштани чунин тарзи баён тасдиқ мекунад. Дар намунаҳои зерин пайвандаки «агар» ба вазифаи пайвандакҳои пайваस्तкунандаи «чи... чи» ва «хоҳ...хоҳ» омадааст: Аммо ҳаққи неъматро он чӣ донем, боз бояд намуд, **агар** шунуда ояд ва **агар** наёяд [7, с.560; ниг. инч. с.431].

Бо ҳар кӣ сухан гӯям, **агар** хоҳаму **гар** не,
Аввалсуханам номи ту андар даҳан ояд [51, с. 108].

Ба ҷое ки-тон ҳаст обод бум,
Агар Тур, **агар** Чин, **агар** марзи Рум,
Ҳама некуӣ бодатон пойгоҳ,
Ба равшанравон бодатон ҷойгоҳ» [70, ҷ.1., с.218; ниг. инч. ҷ.1., с.358; ҷ.5, с.353].

Биё, то ҳар чӣ ҳаст аз дасти маҳбуб,
Биёшомем, **агар** захр аст, **агар** нӯш [90, с.183].

Намунаҳои хеле ками истифодаи пайвандаки «агар» ба маънои «хоҳ...хоҳ» дар осори адибони муосир низ ба кор рафтааст:

Зи лабҳои фурӯрафта, зи ожанги пурасрорат,
Агар дурам, **агар** наздик, хонам панди ногуфта [88, с.264].

Ҳосили ҷамъи пайвандакҳои «ва»-ву «агар», ки пайвандаки «ва агар»-ро ба бор меорад, дар мутуни ин даврон ба маънои «агарчи» гардиш дошт: То чунон шуд, ки Иброҳим танҳо нон нахӯрдӣ **ва агар** ду рӯз гурусна бимондӣ [10, с.122]. Фазл гуфт: «Дил машғул мадор, ки ман даристам **ва агар** ҷонам бишавад, то ин кор ба сулҳ рост шавад» [7, с.454].

Пайвандаки мавриди таҳлил дар давраи муосир бо чунин тобиши маъноӣ ба назар намерасад.

Профессор М.Н. Қосимова аз қолаби ташаккули пайвандаки таркибии «ва агар» сухан карда, чунин матлаберо ироа намудааст: «Пайвандаки «агар» бо пайвандаки пайваस्तкунандаи «ва» меояд ва ду алоқаи синтаксиси (пайваस्त ва тобеъ)-ро ифода мекунад. Ин пайвандак (ва агар – К.З.) **дар адабиёти классикӣ ба таври васеъ** (таъкид аз мост – К.З.) қор фармуда мешуд... Аз ҷиҳати маъно аз пайвандаки «агар» фарқ намекунад» [126, с.62].

Дар осори суханварони муосир низ пайвандаки «ва агар», чунонки профессор М.Н. Қосимова таъкид кардааст, ба маънои «агар» омадааст: *ӯ* зинда аст ё на **ва агар** зинда бошад, ба *чӣ* ҳол аст, онҳо наредонистанд [68, с.260]. Забонаш намегашт, бигӯяд, ки *ӯ*... давре нури дидаву дурри ягонаи малики оянда буд **ва агар** қисмат бераҳмӣ намекард, альон *ӯ* маликаи мамлакат буд [19, с.62].

Агар ин шомӣ зулматро сари поён расидан нест

В-агар хуршедро сад сол пиндори дамидан нест,

Ман аз баҳри ту меоям... [18, с.26].

Аз нимаи дувуми қарни ХІ ҷумлаҳои бо пайвандаки «агар» алоқамандгашта бо як вижагии назаррасашон фарқ мекарданд, ки ин нишона зуҳури калимаи «илло» дар таркиби чунин ҷумлаҳо мебошад: **Агар** аз ту қор бастан хезад, худ писандида омад ва **илло** ман он чи шартӣ падарӣ бувад, ба *ҷой* оварда бошам... [28, с.7]. Ва нарду шатранҷ бохтани бисёр одат макун, **агар** бозӣ, ба авҷот боз ва ба гарав бимабоз **илло** ба мурғе ё ба меҳмонӣ ё ба чизе аз муҳаққарот [28, с.27; ниг. инч. с.49]. **Агар** фатҳе ба мурод баромад ва **илло** худро ва он лашқарро аз он мазиқ ба фазо афканад ва ба қазо ризо диҳад [86, с.50]. ...ба ҷабр ин шуғл андар гардани ман ҳамекунанд, **агар** ту хештанро халъ кунӣ ва ба тавъу табарруъ ба ман таслим кунӣ ва **илло** ман настам... [16, с.123].

Аён аст, ки дар чунин маврид «илло» муродифи «вагарна» аст. Дар осори адибони муосир қолаби «агар...илло»-ро дарёфт накардем.

Вобаста ба ин масъала ёдовар шудан бамаврид аст, ки «агар» ба ҳайси чузъи пайвандакҳои дигар низ гардиш дорад. Масалан, пайвандаки «вагарна», ки аз чузъҳои **ва+(а) гар+на** созмон ёфтааст, чунин андешаро собит мекунад. «Вагарна» ҳарчанд пайвандаки пайваस्तкунанда аст, бори маъноӣ, бидуни шубҳа, ба дӯши «агар» мебошад. Аз ин рӯ, пайвандаки пайваस्तкунандаи хилофии «вагарна» ва гунаҳои муҳаффафи он «варна» ва «агарна» дар зимнашон тобиши шартро доранд. Забоншинос Н. Бозидов ба ин нукта тавачҷуҳ карда навиштааст: «Пайвандаки **вагарна** низ аз гурӯҳи пайвандакҳои пайваस्तкунандаи хилофӣ буда, дар таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст ҷумлаҳои содаеро ба ҳам меоварад, ки онҳо бо тобиши маъноии шартӣ бар хилофи ҳамдигар омадаанд» [101, с.39].

Дар осори даврони X-XIII пайвандаки мазкур бо мувозиҳои «в-агарна, ва агар, агар на, ё агар» дучор шуда, барои ифодаи маъноҳои гуногун меомад:

1. Шарте, ки дар оянда иттифоқ меафтад: Хироҷ бифирист, чунонки ҷумлаи олам мефиристад ва муҳолифат макун, **вагарна** ҳарби маро биёроӣ [9, с.623]. Гӯяд, марде ҳавлноқ дидам, ки берун омад пазираи ман ва гуфто: «Бозгард ва **в-агарна** ҳамакнун ҳалок гардӣ» [61, с.60]. ...як соат биёсоянд, **вагарна** бо касе, ки вақти эшон бо вай хуш бувад, ба хилват ҳамабошанд, то офтоб фуру гардад ва гармо бишканад ва он гаҳ берун оянд [28, с.31].

2. Барои ифодаи ҳолати ғайримумкин меояд: Ва аз они ман осон аст, ки бар чой дорам **ва агар надораме**, товон **тавонаме** дод ва он яқсавора ва хурдаи мардум батар, ки бисёр гуфтору дарди сар бошад... [7, с.312]. Зулайхо оҳанги ӯ кард ва Юсуф низ оҳанги ӯ кард, **агар на** он будӣ, ки Юсуф бурҳони Худой – Худои таоло бидидӣ [9, с.171].

Профессор Ш. Рустамов ҳангоми мушаххас кардани асли зуҳур ва тобишҳои маъноии пайвандаки «вагарна» андешаҳои муҳиммеро манзур кардааст, ки хулосаи онро метавон ба таври зайл нишон дод: 1) Пайвандаки «вагарна»... ҷумлаи пайрави сабабро ба сарҷумла бе тобиши маъноӣ тобеъ карда наметавонад; 2) Пайвандаки «вагарна» на танҳо бо пайвандаки муштарақвазифаи «ки», балки бо пайвандакҳои хоси сабабӣ низ синоним

шуда, ин имкониятро бо пайвандакҳои хилофӣ надорад; 3) Пайвандаки «вагарна» аз се ҳисса ва+гар//агар+на иборат мебошад; 4) Агар пайвандаки «вагарна» дар таркиби ҷумлаи пайрави сабаб ояд, дар шакли сиғаи хабарии замони ҳозира-оянда ва ё оянда омада, замони ояндаро ифода менамояд (ба мисли намунаҳое, ки аз мутуни кӯҳан оварда шуд) ва ғ. [150, с.225-232].

Намунаҳои зайл, ки аз осори адибони муосир интихоб шудаанд, андешаҳои ин забоншиносро тақвият медиҳад: Хайрият, ки меъдаатон хунук шуда аз иштиҳо монда будаед, **вагарна** тамоми дунёро нахоида фурӯ мебурдед [1, с.398]. Хайрият, гӯшҳояш буридагӣ буданд, **вагарна** мо ўро гург мегуфтем [11, с.110]. Бешубҳа, одамизодаро дилбастагӣ ба касеву чизе дар дунё маътал мекунад, **вагарна** ними ҷаҳон аз хастагиву дилмондагӣ мемурд [19, с.242].

Дар асри X «агарна» ба маънои «ба ғайр аз он» истифода шудааст: Чун Сайф ба мулк биншаст, аз ҳабашиён ҳеч касро даст бознадошт, магар пирону кӯдакони хурд... ва занон, **агарна** дигаронро ҳама ба шамшер бигузошт [9, с.398].

Дар осори садаҳои мавриди таҳлил сохтори «магар...вагарна» мушоҳида гардид. Дар чунин маврид унсури «магар» барои тақвияти пайвандаки «вагарна» истифода шуда, маънои «эҳтимол» ва «шак»-ро дошт: Пас он буд, ки Илёс дуо кард ва борон бозистод, **магар** меҳтарон баъзеро **ва агар на**, касе награвид [16, с.37].

Дар мавридҳои ниҳоят кам омадани калимаи «магар» бо «вагарна» дар осори адибони муосир бо таҳаввули ҷузъии шаклӣ мушоҳида гашт: Осиебон мурда буд, ба ин суол шояд зани ӯ ҷавобе дошт, ки **магарам** хобида буд, **вагарна** шаб аз ним гузашта буд... [11, с.269].

Дар давраи аввали инкишофи забони адабии тоҷикӣ намунаҳои ҷумлаҳое дарёфт шуданд, ки ҳамроҳ омадани пайвандакҳои «агар...то» ба мушоҳида расид. Дар чунин мавридҳо пайвандаки «то» ба маънои «пас, дар натиҷа» омадааст: Гуфт: «**Агар** гуруснай, **то**-т (то туро – К.3.) сер кунам ва **агар** ташнай, **то**-т об диҳам ва **агар** бараҳнай, **то**-т бипӯшам ва **агар** залилӣ,

азизат кунам ва агар ситамрасидай **то**-т нусрат диҳам ва агар беморӣ, шифо фиристам» [9, с.327]. ...**агар** устувор надорӣ, бипурс аз корвон ва мардумон, **то** эшон ё мардумони он шаҳр, ки ба ту бигаравиданд, то туро бигӯянд, ки ин соъ аз бори ӯ берун карданд» [9, с.189].

Дар баъзе чумлаҳои осори қарнҳои X-XIII қолаби «агар...боре» мушоҳида гардид, ки, ба назари мо, он аз куҳантарин вижагии мутуни ниёгон маҳсуб меёбад. Дар ин ҳолат унсури «боре» ба маънои «пас» ва ҳамчунин барои шарҳи чумлаи пайрав мебошад: **Агар** қасди дидори дигар қас аст, **боре** вақти барнишастан нест [7, с.223]. Чаҳорум, **агар** сабр накунам, **боре** савдову ношакебоиро ба худ роҳ надихам [7, с.379]. Зан гуфт: «**Агар** таом нахӯрӣ, **боре** бибош, то сару рӯят бишӯям, ки саҳт пургарду хок аст» [9, с.131; ниг. инч. с.508].

Дар осори даврони мазкур ин қолаб дар баъзе сарчашмаҳо кам ва дар бархеи дигар зиёд истифода шудааст. Маҳз ба қасрат истифода шудани ин қолаби баён инъикоскунандаи вижагии фарқкунандаи чунин осор маҳсуб мешавад. Масалан, ин гуна тарзи ифода бештар дар «Қобуснома» ба қасрат вомерӯрад: ... **агар** мазоҳ кунӣ, **боре** дар мастӣ макун, ки шарр бештар хезад... [28, с.27]. **Агар** қасеро дӯст дорӣ, **боре** қасеро дӯст дор, ки ба дӯстӣ арзад [28, с.29; ниг. инч. с.30, с.51, с.67, с.76].

Қолабҳои «агар ... низ» ва «агар ... ҳам» ба маънои «ҳатто агар» дар осори садаҳои X-XIII ба маънои таъкиди шарт омадааст: Ёро гуфтанд, **агар** **низ** ту ин корро накардӣ, ин кӯдак **ҳам** подшоҳеро нашоястӣ то бад-ин син нарасидӣ ва ин фарҳанг наёмӯхтӣ [9, с.269]. Овоз омад, ки **агар** чанд бизий **ҳам**, бибояд мурдан [9, с.98]. Ва **агар** бар гурӯҳе вочиб аст, он гурӯҳ **ҳам** ӯст на ман ва агар бар ҳеч қас вочиб нест, мазҳаби мусалмонон аст [9, с.264]. **Агар** қабое додааст **ҳам** пӯшидаанд ва **агар** бараҳна доштааст **ҳам** будаанд [83, с.71].

Дар баробари ин, қолаби «агар...магар» низ мушоҳида гардид, ки он қатъияти амали сарчумларо таъкид карда, ба тахмини мо, то аввалҳои садаи XII вуҷуд дошт: Бар хушк агар воқеае бияфтад, ки мол бишавад, **агар** мол

бишавад, **магар** чон бимонад ва молро иваз бувад, чонро иваз набувад [28, с.52].

Ба ин тариқ, вазифаи пайвандаки «агар» дар осори адибони асрҳои X-XIII фарох мебошад. Масалан, он дар мавридҳои чудоғона ба вазифаи пайвандаки тобеъкунандаи хилофӣ «агарчи» меомад: Чумлаи сухани эшон шарҳи аҳодису Куръон дидам, худро бад-ин шуғл дарафгандам, то **агар** аз эшон нестам, боре худро ба эшон ташаббуҳ карда бошам [5, с.5].

Ба садри бори ту бардорам аз ҷаҳон ҳочат,

Агар ба як лаб нон бошад ба як дам об [316, ҷ.7, с.3208].

Чамани ақро хазонӣ **агар**,

Гулшани ишқро баҳор туй! [51, с.170; ниг. инч. 67].

Дар «Луғатнома»-и Деҳхудо зайли ташреҳи пайвандаки тобеъкунандаи шартӣ «агар» таъкид шудааст, ки он баъзан ба вазифаи пайвандаки тобеъкунандаи замонӣ «вақте ки» меояд:

Агар абрӯш чин орад, сазад гар рӯи ман бинад,

Ки рухсорам пур аз чин аст чун рухсори паҳнона [5, с.147]. Устод Деҳхудо ин байтро ба Кисой мансуб донистааст [316, ҷ.7, с.3208].

Далелҳое дар ихтиёр мавҷуданд, ки «агар» ба вазифаи пайвандаки тобеъкунандаи «ки» омадааст:

Ҳар он карим, ки фарзанди ӯ балода бувад,

Шигифт бошад, **агар** аз гуноҳ сода бувад [51, с.252].

«Агар» дар мавридҳои алоҳида ба вазифаи пайвандаки пайвасткунандаи «ва» истифода шудааст:

Ҳамеша кори ту ғазв асту пешайи ту чиҳод,

Аз ин ду чиз кунӣ ёд хуфта **гар** бедор [69, с.61].

Рӯз май хӯрдану шодиву нишоту тараб аст,

Нофи ҳафта аст **агар** ғарраи моҳи раҷаб аст [2, с.49].

Аз таҳлилу муқобалаи шавоҳиди зеридаст чунин бардошт мешавад, ки истифода ва тобишҳои маъноии пайвандаки «агар» дар ду давраи мавриди қиёс ҳамсон нест. Ин пайвандак дар осори қарнҳои X-XIII аз лиҳози вусъати қорбурд ва тобишҳои маъноӣ густарда буда, дар даврони муосир маҳдуд шудааст.

4.2.3. Пайвандаки «чун / чу»

«Чун / чу» низ ба силсилаи пайвандакҳои тобеъкунандаи сервазифа дохил мешавад. Дар қулли сарчашмаҳои илмӣ ба ҳамгун будани пайвандаки «чун» ва «чу» ишора шуда, ин ду унсуро мувозии айни як пайвандак пиндоштаанд. Аз ин рӯ, он ҳамеша ба гунаи «чун / чу» забт шудааст. Мо низ тобишҳои пайвандаки мавриди назарро ба ҳамин шакл дар осори садаҳои X-XIII ва давраи муосир баррасӣ хоҳем кард.

Ҳангоми қорбасти ин унсури ёвари сервазифа устодони суҳан ба туфайли осори ҳеш имқониятҳои фаровони ин пайвандакро инъикос кардаанд.

Профессор Д. Тоҷиев ба замони зухур ва доираи маъноии ин пайвандак мутаваҷҷеҳ шуда, чунин андешаро матраҳ кардааст: «Пайвандаки «чун» яке аз пайвандакҳои тобеъкунандаи хеле қадим ва сермаъноӣ забони адабии тоҷик мебошад ва дар асоси он якҷанд пайвандаки таркибии забон ба вуҷуд омадааст» [163, с. 378].

Ба назари мо ҳам дар осори қуҳан ва ҳам давраи муосир «чун/чу» бештар тобиши замони пайдо карда, ба вазифаи пайвандакҳои тобеъкунандаи замони «вақте ки; ҳангоме ки; замоне ки» омадааст: Ва **чун** марде бимирад ва агар занаш мар ёро дӯст дорад, ҳештанро бидушад [82, с. 138]. Намози дигар **чун** амир Масъуд ба хидмати даргоҳ омад, Булҳасани Қархӣ бар аср биёмад [7, с.93]. **Чун** ёро бидидам, ваҳшате дар ман падид омад [4, с.326; ниг. инч. с.330, с.296].

Чун туро дид зардгуна шуда,

Сард гардад дилаш, на нобинои [51, с.69; ниг. инч. с.91, с.97, с.137, с.349].

Фаридун **чу** шуд бар чаҳон комгор,

Надонист чуз хештан шаҳрёр [70, ҷ.1, с.123].

Профессор Ш. Рустамов доир ба вижагиҳои «чун / чу» таваҷҷуҳ зоҳир карда, бар он назар аст, ки ин пайвандак хоси забони китобатӣ буда, дараҷаи қорбурди он нисбат ба осори қухан дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ маҳдуд шудааст [148, с.76].

«Чун/чу» дар бархе маврид ба вазифаи пайвандаки тобеъкунандаи замони «ҳамин ки» омада, аз сервазифагии ин унсур шаҳодат медиҳад: Бақои ҳудованд бод, ман банда ҳамеравам, **чун** бар сари шуғл расам, ночора фармонҳо равон шавад... [28, с.221]. ...пиёдаи оҷ **чу** арсаи шатранҷ ба сар мебарад, фарзин мешавад. Яъне беҳ аз он мегардад, ки буд ва пиёдагони хоҷ бодия ба сар бурданду батар шуданд [92, с.244].

Чун бибинӣ маҳраме, гӯ сирри қон,

Гул бибинӣ, наъра зан чун булбулон [50, с.610].

Чу бугзашт пайкон бар ангушти ӯ,

Гузар кард бар мӯҳраи пушти ӯ [70, ҷ.1, с.327].

Яке аз хусусиятҳои «чун / чу» дар вазифаи пайвандаки «ҳамин ки» аз он иборат мебошад, ки дар аксар маврид он дар оғози қумла меояд. Ҳамин вижагӣ бо тобиши маъноии мазкур дар осори аҳли адаби давраи муосир низ ба назар мерасад: **Чун** андаке хомӯшӣ барқарор гашт, мансабдор хитобаташро давом дода ва ба бандӣ ишора карда гуфт [68, с.43].

Чу ёди кишту саҳро мекунам ман,

Хаёлам мешавад абри баҳорон [55, с.113].

Хуршед кай ба ними раҳ истод ногаҳон

Чун дид дар саросари хокат мусибат аст [88, с.50]?

Аз офтоб парешид ғунчаи нозук,

Чу рӯй шиша бар оташ бикард, мешиканад [46, с.77].

«Чун / чу» баъзан ба ивази пайвандаки тобеъкунандаи «монанди он ки» омадааст. Аз рӯйи мушоҳидаҳои мо, аҳли таҳқиқ аз зикри чунин вазифаи пайвандаки мавриди таҳлил худдорӣ кардаанд. Бояд гуфт, ки танҳо дар «ФЗТ» ҳамчун пайвандаки таркибии «монанди он ки» истифода шудани пайвандаки «чун» ишора гаштааст [312, ҷ.2, с.549]:

Ҳаст бар хоҷа пехта рафтан,

Рост, **чун** бар дарахт печад сан [51, с. 153; ниг. инч. с.229].

Тарсӣ, ки касе низ дили ман бирабояд,

Кас дил нарабояд ба ситам, **чун** ту рабой [25, с.89].

Мусаллам аст, ки ҳангоми таснифу таҳлили чумлаҳои мураккаби тобеъ баъзан ба нишонаҳои зоҳирии грамматикӣ пайвандакҳо фирефта шуда, мансубияти чумлаҳои пайрав бо таъя ба ин унсурҳои ёвар муайян карда мешавад, ҳол он ки чунин муносибат дар мушаххас кардани навъи чумлаи пайрав на ҳамеша имкон медиҳад. Масалан, «чун / чу» аз чумлаи унсурҳои ёвари сервазифае маҳсуб меёбад, ки наметавон онро ҳамеша чун пайвандаки замони ва ё сабаби пиндошт. Намунаҳои баргузидаи осори садаҳои X-XIII аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки «чун / чу» дар бархе маврид ба вазифаи пайвандакҳои тобеъкунандаи «зеро ки; зеро; ба иллати он ки; бад-он ҷиҳат ки» омадааст:

Зи ту Сом донам, ки буд мардтар,

Начуст ин шахӣ, **чун** набуд бадғуҳар [70, ҷ.9, с.447].

Ташна **чун** буд сангдил дилбанд,

Хост об он замон ба хандоханд [5, с.447; 7, с.204].

Чун ҷаҳонро назаре сӯи вафо нест ба ашк,

Дидаро сӯи ҷаҳон роҳи назар барбандем [316, ҷ.17, с.404].

Аз дигар хубон ту афзун нестӣ!

Гуфт: «Хомӯш, **чун** ту Мачнун нестӣ» [50, с.26].

Як тафовути «чун / чу» бо чунин вазифа дар осори куҳан ва муосир аз он иборат аст, ки агар дар мутуни куҳан он ба маънои сабаб дар оғозу мобайни ҷумлаҳо ояд, дар давраи муосир бештар дар ибтидои ҷумла мавқеият дорад: **Чун** пурхӯриаш аз ҳад гузашт ва бо хӯрдан сер намешуд, мардум ӯро «Қорӣ-исмати ишқамба» гуфтан гирифтанд [1, с.103]. **Чун** офтоб охири нури дар девори хучра нақш бастаро бозгирифтани шуд, ӯ бархеста берун омад [57, с.177].

Профессор М.Н. Қосимова аз хусуси ба маънои шарт омадани «чун / чу»-ро ба таври зайл шарҳ додааст: «Пайвандаки «чун» сермаъно мебошад. Пайвандаки «чун» дар ҷумлаҳои пайрави замон, сабаб, шартӣ меояд. Ин пайвандак ба маънои шартӣ-замонӣ-сабабӣ **дар адабиёти классикӣ васеъ истеъмол мешавад** (таъкид аз мост – К.З.). Пайвандаки «чун» дар назм ихтисор шуда ба шакли «чу» низ меояд» [126, с.70-71].

Муқоисаи осори садаҳои X-XIII бо маводи давраи муосир чунин андешаи ин муҳаққикро тасдиқ менамояд. Дар ҳақиқат, ҳамвазифа шудани «чун / чу» бо пайвандаки тобеъкунандаи «агар» дар заминаи осори мансуру манзуми классикӣ фаровон ба назар мерасад: Акнун **чун** шунавад, ки кор якрӯя гашт, ба ҳамроҳ ояд [7, с.203].

Морро ҳарчанд беҳтар парварӣ,

Чун яке хашм оварад, кайфар барӣ [51, с.178; ниг. инч. с.63, с.169, с.293].

Хирад чашми чон аст, **чун** бингарӣ,

Ту бе чашм шодон ҷаҳон наспарӣ [70, ҷ. 1, с.25].

Чун зи чоҳе меканӣ ҳар рӯз хок,

Оқибат андаррасӣ дар оби пок [50, с.338].

Дар осори муосирон мавридҳои ба ивази «агар» омадани «чун / чу»-ро камтар мушоҳида мекунем: **Чун** духтарак ба кати бемор наздик мешуд, бар тани нимҷонаш гармии гуворову ҷонбахше медамид. Бемор ба худ меомад ва ҳис мекард, ки марғу зиндагиаш дар дасти ҳамин духтар-духтур аст, агар ўро тарк бикунад, мемирад [20, с.498].

Дар ҷумлаи мазкур пайвандаки «агар», ки дар ҷумлаи дуом омадааст, далели дар вазифаи пайвандаки «агар» омадани «чун»-и ҷумлаи нахустро собит месозад.

Ин гуна вижагии «чун / чу» дар абёти зайл низ дида мешавад:

На! **Чу** мирад ситорае дар арш,

Одаме дар замин шавад ахтар [88, с.58].

Агарчи ғоидабахш аз барои ман сардист,

Чун офтоб бихўрдам, зи об метарсам [23, с.53].

«Чун / чу» дар мавридҳои кам ба вазифаҳои *пайвандакҳои тобеъкунандаи «чунонки»* (Бипўшид Қоран силеҳи набард, / **Чу** боист, кори сипаҳ рост кард [70, ҷ.1, ниг. инч. с.23, с.431, с.328]. Ба хайма дарун марди шамшерзан, / Бараҳна нахусбад **чу** дар хона зан [91, с.70]), *пайвандаки «дар ҳоле ки»* (Туро **чун** падар бошад Афросиёб, / Меҳон банда бошанд аз ин рӯи об [70, ҷ.2, с.455]), *пайвандаки тобеъкунандаи хилофии «дар сурате ки; дар ҳоле ки»* (**Чу** донӣ, ки эдар намонӣ дароз, / Ба торақ чаро барниҳӣ тоҷи оз? [70, ҷ.3, с.199]) ва *пайвандаки тобеъкунандаи «ки»* (В-аз он бугзарӣ, рӯди об аст пеш, / **Чу** паҳнои ў аз ду фарсанг беш [70, ҷ.2, с.88]) низ меояд.

Маводи дар ихтиёрбуда бар он далолат дорад, ки «чун / чу» инчунин ба вазифаи пешоянди «то» низ омадааст: ...шумо мурда бошед ва Худой, азда ва ҷалла, аз шумо хушнуд бувад, беҳтар аз он бувад, ки **чун** зинда бошед ва Худованд нохушнуд бувад ва бар шумо хашмноқ бошад» [59, с.36].

Пои покиза бараҳна ба бәсе,

Чун ба пой андар давидан кашкулаҳ [316, ҷ.17, с.402].

Ҳамин тариқ, хусусиятҳои корбурди «чун / чу» моро ба андешае водор мекунад, ки дар гузаштаи дур, хосса дар мутуни назму насри осори садаҳои X-XIII, имкониятҳои ҷумлаваслкунии пайвандаки «чун / чу» густарда буда, дар даврони муосир зери таъсири омилҳои айниву зеҳнии забон маҳдуд шудааст.

Қаринаи пайвандаки «чун» – «чу» бештар дар осори манзум мавриди истифода қарор гирифта, гунаи «чун» ҳам дар назм ва ҳам наср корбурди фаровон доштааст.

4.2.4. Пайвандаки «то»

Пайвандаки тобеъкунандаи «то» дар радифи чанд унсури ёвари сервазифа дар осори садаҳои X-XIII ва даврони муосир дар ифодаи вазифаҳои хосса мавриди истифода қарор гирифтааст.

Профессор Д. Тоҷиев имконоти ин пайвандакро дар рабти аҷзои ҷумла баррасӣ карда, ба хулосае расидааст, ки он «... яке аз пайвандакҳои қадим ва серистеъмоли ҷумлаи пайрави мақсад ҳам ҳисоб мешавад. Дар асоси он ва пайвандаки «ки» пайвандакҳои таркибии «то ки», «то ин ки» ба амал омадаанд. Маълум аст, ки пайвандаки «то» сермаъно буда, дар забони адабии тоҷик ҷумлаҳои пайрави замон ва мақсадро ба сарҷумла мепайвандад. Фарқ он аст, ки ҷумлаи пайрави мақсад бо ин пайвандак одатан пас аз сарҷумла ҷой мегирад» [163, с.389].

Далелу мадраки дар ихтиёрбуда водор месозад, ки пайвандаки мавриди таҳқиқ аз рӯи вазифа ба ду гурӯҳ тасниф карда шавад: а) ҳамвазифа шудани «то» бо пайвандакҳои пайвасткунанда; б) ба ивази пайвандакҳои тобеъкунандаи дигар омадани он.

Муқоиса ва муқобалаи осори садаҳои X-XIII ва давраи муосир моро ба хулосае водор кард, ки ба ивази пайвандакҳои пайвасткунанда мавриди истифода қарор гирифтани «то» хоси мутуни куҳан буда, дар забони адабии муосири тоҷикӣ бо чунин вазифааш аз доираи истеъмол баромадааст.

Аз маводи гирдомада маълум мегардад, ки «то» дар осори ниёгон бар ивази чанд пайвандаки дигар мавриди истифода қарор гирифтааст. Яке аз вазифаҳои он ҳамчун ивазкунандаи пайвандаки пайвасткунандаи ҷудоии «ё» гардиш доштаниш ба шумор меояд: Ва чунон кард, ки ҳеч хусайне андар Систон намонд **то** ба Хуросон рафтанд ё ба ғурбат ё бидушт эшонро [61, с.335]. Пас аз он ҷо ба қабри дӯзах фуру шудам. Гуфтам: «Ту медамӣ, **то** ман медам, то аз мо кадом ғолиб ояд» [4, с.543; 7, с.165; ниг. инч. с.365].

Вақти он шуд, ки ба дашт ояд товусу тазарв,

То шавад бар сари шах кабки дарӣ шеърсарой [69, с.366].

Кӣ накардаст **то** нахоҳад кард,

Бандагии туро ба чон иқдор [38, с.184].

Дар мавридҳои маҳдуд бо пайвандаки пайвасткунандаи пайҳами «ва» ҳамвазифа шудааст:

Фарқ аст миёни он, ки ёраш дар бар,

То он, ки ду чашми интизораш бар дар [92, с.58].

Профессор М. Мирзоева ин вигагии «то»-ро таъкид карда овардааст, ки он ба туфайли сервазифагӣ пайвандаки «ва»-ро иваз кардааст [137, с.82-83].

Яке аз вазифаҳои меҳварии «то» ба ивази пайвандакҳои замонӣ омадани он аст. Масалан, он дар баъзе мавридҳо ба вазифаи пайвандакҳои тобеъкунандаи «аз бозе ки; то он гоҳ ки; то вақте ки» омада, ибтидои замонро ифода мекунад: Чун дар ин рӯзгор ин таърих кардан гирифтам ва ҳирсам зиёдат шуд бар ҳосил кардан чаро ки дер сол аст **то** ман дар ин шуғлам [316, ҷ.14, с.11]. Пас, агар то ин ё ҳосиде гӯяд, ки асли бузургони ин хонадони бузург аз кӯдакӣ омадааст, хомилуззикри ҷавоби ӯ он аст, ки **то** Эзид, азда зикруху, Одамро биёфаридааст, тақдир чунон кардааст... [7, с. 143]. Қазо чунин буд ва **то** ҷаҳон аст, инчунин будааст... [7, с.519; ниг. инч. с.565, с.575, с.587, с.688].

То ҷаҳон буд аз сари одам фароз,

Кас набуд аз роҳи дониш бениёз [51, с.329].

Мурда нашавад зинда, зинда ба сутудон шуд,

Ойини ҷаҳон чунин, **то** гардун гардон шуд [51, с.249].

Туро **то** сипоҳ дод Лухросбшоҳ,

Ва Гуштосбро дод гоҳу кулоҳ [316, ҷ.14, с.11].

Дар осори адибони муосир низ бо чунин маъно омадани «то» мушоҳида мешавад. Муқоисаи чунин вазифаи «то»-и осори классикӣ бо муосирон аз он гувоҳӣ медиҳад, ки доираи истеъмоли ин унсур тадричан маҳдуд шудааст:

То туй, дар дили ман шӯру наво хоҳад буд,

Дар саропои ту дил бесарупо хоҳад буд [88, с.239].

То ба гардун сухани Наврӯз аст,

Тоҷикистон ватани Наврӯз аст [23, с.17; 78, с.68, ниг. инч. с.399].

Дар осори куҳан «то» ба вазифаи пайвандаки тобеъкунандаи «ҳамин ки» низ омадааст: ...**то** хабар ёфтанд, даҳ-дувоздаҳ фарсанг ҷониби вилояти худ рафта буд [316, ҷ.14, с.14]. ...фурсат ёфтанд ва **то** аҳли Қазвин огоҳ шуданд, бар се фарсанге се бораи қалъае маҳкам бароварда буданд [47, с.289; ниг. инч. с.289].

Чунин вазифаи «то» дар давраи ҳозира матрук гардидааст.

Бояд гуфт, ки «то» дар байни пайвандакҳои тобеъкунанда бо доштани муродифоти бешумори худ фарқ карда меистад. Ба ҳайси далел метавон чумлаҳои зерро овард, ки «то» ба вазифаи пайвандаки тобеъкунандаи «то замоне ки» омадааст. Ҳангоми дар чунин вазифа ба кор рафтани «то» чумлаи пайрав метавонад пеш ва баъди сарчумла ҷой гирад. Аз ин рӯ, агар чумлаи пайрав пеш аз сарчумла омада бошад, пайвандаки мазкур дар аввали чумлаи мураккаби тобеъ ва агар пас аз он бошад, дар мобайн ҷойгузин мегардад: **То** ин қавм сухан бар-ин чумла мегӯянд ва низ орамидаанд, пардаи ҳашмат барнадошта беҳтар [7, с.538]. **То** кор ба зар бармеояд, ҷон дар хатар афкандан

нашояд [92, с.275]. **То** амир Чалил Мансури Манучехрӣ ибни Қобус тоатдору фармонбардор ... ман дӯсти ӯ бошам [316, ҷ.14, с.10]. Амир Сабуктегин гуфт Хуросон қарор нагирад **то** Абуалба Бухоро бошад [316, ҷ.14, с.10].

То зиндаам, маро нест чуз мадҳи ту дигар қор,

Кишту дурудам ин аст, хирман ҳамину шудгор [51, с.258; ниг. инч. с.261].

Тезҳуш **то** наёзмойд бахт,

Ба чунин ҷойгоҳ нагрояд [5, с.339].

Фидои ту бодо тану ҷони мо,

Чунин буд, **то** буд паймони мо [70, ҷ.5, с.354].

Кӯзаи чашми ҳарисон пур нашуд,

То садаф қонё нашуд, пурдур нашуд [50, с.16].

Дар чунин мавридҳо «то» метавонад дар байни аъзоҳои ҷумлаи пайрав мавқеият гирад.

Аз як қайди профессор Ш. Рустамов мусаллам мешавад, ки дар ашъори баъзе шоирони имрӯза мисли Лоиқ чунин имконияти пурвусъати «то» дар робитаи ҷузъҳои ҷумла пайдор мондааст: «Аз имкониятҳои беохири забони адабӣ моҳирона ва нозукона истифода кардани Лоиқ дар мисоли пайвандаки «то» барҷастатар ба мушоҳида мерасад. Дар эҷодиёти ӯ пайвандаки «то» хеле серистеъмол ва сервазифа аст. Серистеъмолии пайвандаки «то» дар осори ин адиб ба ду омили ба ҳам марбут вобаста мебошад. Ин ҳодиса, пеш аз ҳама, ба мазмуни умумии эҷодиёти шоир алоқаманд аст... Сабаби дигари серистеъмолии пайвандаки «то» имкониятҳои дохилии ҳуди ин пайвандак мебошад» [150, с.231-234].

Ҳамвазифа шудани пайвандаки «то» бо пайвандаки тобеъқунандаи «то замоне ки» дар осори адибони муосир низ ба назар мерасад: **То** шумо маро наронеда, ман аз хонаатон, аз хизмататон рафта намехоҳам... [68, с.65]. Ҳаргиз! – такрор кард ӯ, – **То** ман зиндаам, қадами шуми ягон «болшивой» ба

хоки деҳи мо нахоҳад расид [11, с.256]. Эҳе, **то** ту ҳаммом мекунӣ, ки навбати хӯроки чошт меояд [23, с.344].

То забон дорад, ватандор аст ӯ,

То забондор аст, бисёр аст ӯ [55, 14].

То шумо будед андар хоки Рус,

Ҳусни чангал аз шумо буд [88, с.300].

Дар бархе осори таҳқиқӣ ҳамчун муродифи пайвандакҳои «то ки, то ин ки» ба кор рафтани «то» ишора шуда, таъкид мегардад, ки «... онҳо озодона ба ҷойи якдигар истифода шуда метавонанд... Пайвандакҳои **то, то ки, то ин ки** бештар хоси нутқи китобатӣ мебошанд» [101, с.69-70]. Маълум мешавад, ки ба чунин хусусият молик будани «то» хеле барвақт оғоз шуда будааст: Як-як хонҳо бад-ӯ намуданд **то** чумла бидиданд [316, ҷ.14, с.14]. Шогирдон... ҳастанд ҳамагон бар мисоли ту кор кунанд, **то** корҳо бар низом қарор гирад [316, ҷ. 14, с.14].

Ҳар шаб нигаронам ба Яман, **то** ту барой,

Зеро ки Суҳайлию Суҳайл аз Яман ояд [51, с.108; ниг. инч. с.111].

Аз хусуси мавқеи корбурди «то ин ки» Н. Маъсумӣ чунин навиштааст: «Ба ғайри зарурияти услубӣ дар мавриди татбиқ кардани қоидаи азҳамчудокунии таркиби чумлаҳои мураккаб (бо пайвандаки «то ин ки» - К.3.), албатта, аломати вайрон карда шудани нормаи умумии грамматикӣ ва қоидаи пунктуатсионӣ аст. Хусусан дар чумлаҳои мураккабе, ки ҳиссаи пайрав ба сарчумла тобеияти бевоситаи шаклӣ ва мазмунӣ дорад ва тобеияти бевосита низ хислати пайвандаки вай аст, азҳамчудокунии таркиб, бо нияти услубӣ бошад ҳам, бар хилофи қоидаи грамматикӣ мебошад» [134, с.370].

Дар осори суҳанварони муосир низ мисли адибони садаҳои X-XIII «то» бо пайвандаки «то ин ки» ҳамвазифа шудааст:

То расад бӯи вай аз бод, гирифтаи раҳи бод,

Бод бе бӯи вай омад ба ман аз Файзобод [55, с.71].

Ҳадди худ бишнос, эй болопараст,

То наёй боз аз боло ба паст [72, с.43].

Хусусияти ҳамвазифагӣ зоҳир кардани «то» дар осори ниёгон бо пайвандаки тобеъкунандаи «барои ин (он) ки» низ мушоҳида мегардад: Ва аз марг бигрехтанд ва гуфтанд, ки дар ин шаҳр вабо ва беморӣ ва марг бисёр мебошад, боре аз ин шаҳр берун равем, **то** магар мо бинамирем [59, с.69]. Банда он чӣ донад аз хидояти ӯ маъунат ба кор дорад **то** кор бар низом равад [7, с.341].

Маро кард хоҳад ҳаме хостор,

Ба Эрон барад, **то** кунад шаҳрёр [70, ҷ.3. с.207].

Ман барам сандукро фардо ба кӯ,

Пас бисӯзам дар миёни чорсӯ.

То бибинад мӯъмину габру чухуд,

Ки дар ин сандук чуз лаънат набуд» [50, с.672].

Ба вазифаи «барои ин (он) ки» истифода гардидани пайвандаки «то» дар осори адибони муосир низ дида мешавад: Вай доништа... махсус ба овози паст гап зад, **то** пиразан нашунавад, нафаҳмад [64, с.477]. Ба ман як лаҳза чунин намуд, ки ин гуфтаҳои Ғанӣ дар қаъри дилаш кайҳо ба низом даромада, **то** берун шаванд, фурсати муносиб мечустанд... [64, с.527].

Профессор М. Мирзоева ба ҳамвазифагӣ зоҳир кардани пайвандакҳои «ки» ва «то» тавачҷух намуда овардааст, ки «...пайвандаки «ки» метавонад бар ивази пайвандаки «то» истифода шавад, аммо пайвандаки «то» наметавонад ба ҷойи пайвандаки «ки» кор фармуда шавад. Ҳамин хусусияти ин ду пайвандак гоҳо ҳам нигорандагон ва ҳам муҳаққиқонро ба иштибоҳ меандозад, ки пайвандаки «то»-ро ба ҷойи пайвандаки «ки» корбаст намоянд...» [137, с.83]. Ҳамин муҳаққиқ дар мавриди дигар бемонеа ҳамдигарро иваз карда тавонистани пайвандакҳои «то», «то ки», «то ин ки»-ро ишора намудааст [137, с.86].

Дар осори садаҳои X-XIII як вазифаи дигари «то» бар ивази пайвандаки тобеъкунандаи «ки» омадани он аст: Ин миқдор басанда кардем **то** китоб бисёр нагардад [316, ҷ.14, с.10]. Бузург меҳтаре аст ин Аҳмад, аммо онро омодааст **то** интиқом кашад [316, ҷ.14, с.10]. Сайёф мунтазир то бигӯяд **то** сараш бияндозад [316, ҷ.14, с.10]. Чун Сулаймон бимурд як сол буд **то** бар асои худ хуфта ва ҳеч кас надонист, ки вай мурда аст ё зинда [9, с.97]. Пас, Исо гуфт, ки: «Нигоҳ кунед, **то** кист, ки дер гоҳ аст, **то** мурда аст [59, с.205].

Шод буда-ст аз ин чаҳон ҳаргиз

Ҳеч кас, **то** аз $\bar{u}$ ту бошӣ шод? [51, с.82].

Эй шиками хира, ба тойе бисоз,

То нақунӣ пушт ба хидмат дуто [92, с.90].

Бифармуд, **то** аз миёни сипоҳ

Биёмад яке марди доно ба роҳ [70, ҷ.8, с.168].

Пари коҳам ман ба пеши тундбод,

Менадонам **то** кучо хоҳам фитод [316, ҷ.14, с.11].

То алаф чинад, бибинад ногаҳон

Бозии дигар зи ҳукми осмон [50, с.235; ниг. инч. с.44].

Ин гуна вазифаи «то» то даврони муосир боқӣ мондааст: $\bar{U}$ чандин айём поида гашт, **то** Занҷирро дар танҳой дарёбаду гуфтугӯ кунад, вале ба ин мақсади худ низ ноил нашуд [71, с.48]. Сониян, $\bar{u}$ ҳатман ба танқидкунандааш кина мегирад, ҳамеша мавридиро нигарон мешавад, **то** қасосашро ситонад [71, с.95]. Имом Ғазолӣ ин ҳақиқати талхро чун хушдор сабт кард, **то** наслҳои оянда аз он панде гиранд [53, с.271].

Хулоса, маълум мешавад, ки ин пайвандаки муштарақвазифа муддати чаҳор асри даврони асримиёнагӣ доираи истеъмол ва вазифаи фарохро дошта, минбаъд аз баъзе имконоти худ маҳрум мондааст. Унсури ёвари

сервазифа будани пайвандаки «то»-ро ин нукта низ собит менамояд, ки он барои алоқаманд кардани ҷумлаҳои пайрави замон, мақсад ва шарт бо сарҷумла меояд.

4.3. Пайвандакҳо дар вазифаи ҳиссачаҳо

Аҳли пажухиш дар чараёни баррасии вижагиҳои забони осори садаҳои X-XIII ва даврони муосир ба хусусиятҳои корбурди аносири ёвари сервазифа, аз ҷумла пайвандакҳо, тавачҷуҳи кофӣ равона карда бошанд ҳам, баъзе ҷузъиёти корбурди чунин унсурҳои сарфию нахвӣ аз назари онҳо пинҳон мондааст.

Ҳангоми мавриди омӯзиш қарор додани пайвандакҳои даврони мазкур мусаллам гардид, ки онҳо низ дар қатори пешояндҳо баробари истифода ба вазифаи худ боз бар дӯш функцияҳои дигареро низ доштаанд. Бояд гуфт, ки хусусияти сервазифагӣ касб кардани пайвандакҳо эҷоди давраи нави инкишофи забони тоҷикӣ набуда, балки он мерос аз давраи миёнаи инкишофи ин забон аст. Матнҳои гуногунҷанри даврони Сосониён бар он гувоҳӣ медиҳад, ки ин хусусият дар ин давра ривоч гирифта будааст. Як назари сатҳӣ ба маводи «КАБ» метавонад ин иддаоро собит намояд. Чунончи, «ки» ба ҷуз вазифаи пайвандакиаш дар ин даврон боз ҳамчун ҳиссачаи саволӣ ба кор бурда шудааст [30, с.125]. Бо эҳтимоли қавӣ, метавон гуфт, ки хусусияти сервазифагӣ касб кардани ин гурӯҳи унсурҳои ёридиҳанда ба таҳаввулоти ҷиддии забони ниёгонамон, яъне аз сохтори флективӣ ба аналитикӣ гузаштани он робитаи қавӣ дорад.

Агарчи доир ба пайвандакҳо Н. Бозидов [101] ва ҳиссачаҳо А. Халилов [166] тадқиқоти доманадореро анҷом додаанд, аз хусуси ба вазифаи якдигар истифода шудани ин воҳидҳои забон ишорае нашудааст.

Ба вазифаи ҳиссачаҳо истифода шудани пайвандакҳоро дар осори садаҳои X-XIII дар мисоли «агар», «ки» ва «то» мушоҳида намудан мумкин аст.

4.3.1. Пайвандаки «агар». Забоншинос Н.Бозидов ҳангоми таҳлили пайвандаки мавриди назар таъкид кардааст, ки «пайвандакҳои шартиро ҳам мувофиқи маъно ва вазифаашон ба ду гурӯҳ ҷудо кардан лозим аст. Яке, пайвандакҳои хоси шартӣ. Инҳо **агар (гар, ар)** ... буда, танҳо хоси ҷумлаи шартӣ мебошанд. Инҳо ҳамчун пайвандакҳои **яквзифа** ва **якмаъно** (таъкид

аз мост –К.З.) танҳо барои ифодаи алокаи грамматикии чумлаи пайрави шартӣ ба сарчумла хизмат мекунанд» [101, с.72].

Аз абёти дар зер буда маълум мегардад, ки ин пайвандак «яквaziфа ва якмаъно» набуда, мавридҳои ба вазифаи ҳиссаҷаи «кошкӣ» омадани он вучуд доштааст:

Оҳ, **агар** вақте чу гул дар бӯстон ё чун суман,
Дар гулистон ё чу нилфар дар обат дидаме [90, с.337].

То нагардӣ ту гирифтори «агар»,
Ки **агар** ин кардаме ё он дигар [50, с.137].

Чӣ латифаст қабо бар тани чун сарви равонат,
Оҳ, **агар** чун камарам даст расидӣ ба миёнат [92, с.80].

4.3.2. Пайвандаки «ки». Ин пайвандак дар осори манзуму мансури садаҳои X-XIII ба вазифаи ҳиссаҷаи «ҳамоно» мавриди корбасти қарор гирифтааст: Харе зин карда буданд, барнишастам ва бирондам ва албатта, **ки** надониستم, ки кучо меравам [7, с.172; ниг. инч. с.568].

Тақдир, **ки** бар куштанат озарм надошт,
Бар хусни ҷавоният дили нарм надошт [51, с.192].

З-аҳмақон бигрез, чун Исо гурехт,
Суҳбати аҳмақ бaсе хунҳо, **ки** рехт [50, с.281].

4.3.3. Пайвандаки «то». Доираи вазифаи «то» нисбат ба пайвандакҳои дигар густарда буда, он дар як маврид ба вазифаи ҳиссаҷаи саволии «оё» ба қарор рафтааст:

Ки **то** кист ин мард аз Эронзамин,
Ки ёрад гузаштан бар ин дашти кин? [70, ҷ.5, с.219].

Қоӣи дигар барои ифодаи ҳиссаҷаи таъкидии «ҳатто» омадааст: ...фарох шавад, ки эшон ҳама чиз ба сим харидандӣ **то** коху ҳезум [316, ҷ.14, с.14]. Агар роӣи оӣи бубинад, ўро дил хуш карда ояд ба ҳама бо баҳо **то** ба ҳадиси

мол, ки бад-ӯ арзонӣ дошта ояд [7, с.49; ниг. инч. с.59]. ...хон мағлуб шуд ва оқибат аҳлу қавми ӯ **то** занону духтар дар даст омаданд [85, с.107].

Ҳама чаҳон зи ту очиз шуданд **то** дарё,

Надошт ҳеч кас ин қадру манзалат зи башар [69, с.75; ниг. инч. с.19].

М. Муин ҳангоми шарҳи маънои пайвандаки «то» ду шоҳидеро меорад, ки яке ба вазифаи ҳиссачаи таъкидии «зинҳор» ба кор рафтааст:

«Зи соҳибғараз **то** сухан нашнавӣ,

Ки гар кор бандӣ, пушаймон шавӣ» [318, қ.1, с.988].

Ба чунин вазифа ин пайвандак дар осори қарнҳои X-XIII дар чанд мавриди дигар низ ба кор рафтааст:

Ба Сосониён **то** мадоред умед,

Маҷӯед ёкут аз сурхбед [70, қ.10, с.65; қ.9, с.272].

Намонад кас дар ин дайри сипанҷӣ,

Ту низ ар ҳам намонӣ, **то** наранҷӣ [15, с.298].

Ҳақир **то** нашуморӣ ту оби чашми фақир,

Ки қатра-қатра борон чу бо ҳам омад чувт [92, с.51].

Пайвандаки мазкур барои ифодаи ҳиссачаи «ҳамоно» низ мавриди истифода қарор гирифтааст: Алӣ нома ба хатти амир Масъуд, ки эшон надида буданд ба Бӯсаиди дабир дод... набишта буд... чун Наврӯз бигзарад сӯи Ғазнин равем ва тадбири бародар чунонки бояд сохт, бисозем, ки моро аз вай азизтар кас нест **то** ин ҷумла шинохта ояд, иншооллоҳ... [7, с.9; ниг. инч. с.21].

Он яке гуфт: «Эй гурӯҳи макркеш!

То бигӯяд ҳар яке фарҳанги хеш [50, с.630].

Гар оқилу ҳушёрӣ в-аз дил хабар дорӣ,

То одами-г хонанд, варна кам аз анъомӣ [90, с.146].

Ҳамин тариқ, маърифати дурусти тобишҳо ва вазифаҳои гуногуни унсурҳои ёридиҳандаи нутқ дар ифшоии маъноҳои сарбаста ва мураккаби матнҳои мансуру манзуми куҳан мусоидат менамояд.

Хулосаи боби IV

Ҳамин тавр, ба маънову вазифаи мутааддид мавриди истифода қарор доштани пайвандакҳо дар осори садаҳои X-XIII ба он рабт дорад, ки дар ин даврон системаи ин гурӯҳи унсурҳои ёвар инкишоф наёфта буд. Аз ин рӯ, дастае аз пайвандакҳо илова ба вазифаи асосии худ инчунин дар ифодаи калимаву таркибҳои ёрирасони дигар мустаъмал гардиданд. Қойи шубҳае нест, ки бархе аз ин аносири ёвар дар гӯйишҳои ҳамон даврон ба вазифаҳои хосса ба қор рафта, тадричан аз нутқи шифоҳӣ ба забони меъёрӣ ворид гардиданд.

Пайвандакҳои пайваस्तкунандаи дар осори қарнҳои X-XIII мустаъмалро мутобиқ ба вазифаҳои бар дӯш дошташон ба ду даста метавон тақсим кард: а) онҳое, ки ҳам дар вазифаи худ, ҳам дар функцияи пайвандакҳои дигари пайваस्तкунанда гардиш доштанд; б) онҳое, ки ба чуз қорбурдашон дар вазифаи пайвандакҳои пайваस्तкунанда боз бар уҳдашон иҷрои функцияи пайвандакҳои тобеъкунанда воғузур шуда буд.

Пайвандакҳои тобеъкунандаи ин даврон низ аз лиҳози вазифаҳояшон ба ду даста чудо мешаванд: а) онҳое, ки фақат ҳамчун пайвандакҳои тобеъкунанда мустаъмал буданд; б) онҳое, ки ғайр аз вазифаи аслии ба ҳайси пайвандакҳои пайваस्तкунанда низ истифода мешуданд.

Қиёси ин гурӯҳи унсурҳои ёвар дар ду даврон: садаҳои X-XIII, аз як тараф, ва замони муосир, аз тарафи дигар, моро ба бардоште расонид, ки онҳо дар даврони асримиёнагӣ назар ба имрӯза вазифаи бештареро бар уҳда доштанд.

Аз байни маънову вазифаи зиёди ин навъи аносири сарфию наҳвӣ танҳо иддае аз онҳо дар осори адибоне чун Лоиқ Шералӣ, Гулрухсор, Фарзона, А. Самад, Баҳманёр ва м. инҳо пойдор мондааст.

БОБИ V

МАВРИДҲОИ ХОССАИ ИСТИФОДАИ ҲИССАҲОИ ЁВАРИ НУТҚ ДАР ОСОРИ САДАҲОИ X-XIII ВА ДАВРОНИ МУОСИР

Таҳлили корбурди ҳиссаҳои ёвари нутқ дар маъхазҳои қарнҳои X-XIII ва қиёсу муқобалаи онҳо бо осори адбони муосир нишон дод, ки аҳли адаби асримиёнагӣ дар чараёни баёни афкор бо тақозои қонуну қоидаи насру назм матлаби хешро тавре ифода намудаанд, ки ҳам ба ақл, ҳам ба эҳсос таъсир расонида, боиси гӯшнавоз шудани забони осорашон гардидааст.

Муаллифони чунин осор дар раванди баёни андеша фурӯгузор кардани баъзе аъзои ҷумларо зарур шуморидаанд, ҳиссаҳои иддае аз қолабҳои баёнро аз ҳамдигар ҷудо овардаанд, вале чунин амали пешгирифтаи онҳо ба ҳеҷ вачҳ ба услуби ниғоришашон ҳалал ворид накардааст.

5.1. Ҳазфи ҳиссаҳои ёвари нутқ

Ҳодисаи ҳазф дар фарҳангу сарчашмаҳои илмӣ бо истилоҳоти мухталиф забт шудааст. Масалан, дар «Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ» ин ҳодисаи забон бо термини «эллипсис» зикр карда шудааст: «**Эллипсис** (юн. *ellipsis* – афтидан, фурӯгузор шудан). Фурӯгузор шудани унсурҳои ҷудогонаи нутқ, ки онро вобаста ба мазмуну мундариҷаи умумии матн барқарор кардан мумкин аст: Дар кучо мегардӣ ин қадар, қиянам? – Тамощо (П.Т.)...» [309, с.420; ниг. инч. 314, с.215].

Дар баъзе осори илмӣ асримиёнагӣ ин ҳодисаи наҳвӣ бо истилоҳи «эчоз» ифода шудааст: «**Эчоз** – он аст, ки лафз андак бувад ва маънии он бисёр» [146, с.301].

Рисолаи номзадии Ҳ. Олимова ба масъалаи эчоз дар забони адабии тоҷик бахшида шудааст [143], аммо, мутаассифона, муаллиф аз хусуси омилҳои зуҳури чунин падидаи забон, ки дар осори классикон ба қасрат вомехӯрад, ишорае намекунад.

Забон ҳамеша дар ҳоли таҳаввулу тағайюр қарор дорад. Соҳибзабонон барои амалӣ гардонидани эҳтиёҷоти хеш аз калимаҳои таркиби луғавии забон истифода мекунанд. Гоҳо чунин мешавад, ки баъзе унсурҳои забон бинобар доираи танги маъноӣ зоҳир намудан аз истеъмоли мардум бозмонда, ҷойи онро калимаҳои дигар мегиранд.

Ҳиссаҳои номустақили нутқи забони тоҷикӣ низ чунин таҳаввулотро паси сар кардаанд. Дар баъзе мавридҳо аҳли илму адаб пешояндҳоеро, ки қаблан барои ифодаи вазифаи муайян маъмул буданд, бо ҳамин гуна унсурҳои дигари забон иваз кардаанд. Масалан, аз мушоҳидаи забони осори садаҳои X-XIII маълум мегардад, ки пешоянди аслии содаи «ба» дар аксар маврид қабл аз калимаҳои ифодакунандаи замону макон мустаъмал буд. Шавоҳиди зерин тасдиқи ин даъво аст: Ва гӯянд, ки ўро саду панҷох ҳазор савор аст ва ҳаштсад пил, ки **ба рӯзи** ҳарб барнишинанд [82, 42]. Марв шаҳре бузург аст ва андар қадим нишасти мири Хуросон он ҷо будӣ ва акнун **ба Бухоро** нишинад [82, 56; ниг. инч. с.92].

Ба рӯзи неки касон, гуфт, ғам махур зинҳор,
Басо касо, ки **ба рӯзи** ту орзуманд аст [51, с.71].

Қалб паҳлу мезанад бо зар **ба шаб**,
Интизори рӯз медорад заҳаб [50, с.99].

Агар борон ба кӯҳистон наборад,
Ба соле Даҷла гардад хушкрӯде [92, с.238].

Имрӯз истифодаи таркибу ибора ва ҷумлаҳои «ба рӯзи ҳарб», «ба Бухоро нишинад», «ба соле ду бор», «ба рӯзи неки касон», «ба шаб паҳлу задан» ва «ба соле Даҷла хушк мегардад», ки дар таркибашон пешоянди «ба» вучуд дорад, дар назар ғайриодӣ менамояд. Яъне имрӯз пеш аз калимаҳои ифодакунандаи замону макон бештар истифодаи пешоянди «дар» роиҷ аст, ки абёти шоирони забардасти тоҷик – Лоиқу Фарзона далели равшани он мебошад:

Ламъае **дар шабони** зулмонӣ,
Мухбири вақти хештан будӣ [88, с.126].

Дар зимистон оби он гарм аст, гарм,
Фасли гармо сард монанди яхоб [88, с.30].

Дар рӯзи мурдан аммо кафан нест...
Эй вой бар ман, эй вой бар мо! [88, с.248].

Рангам канад, чу бар рухи сабзат ниғаҳ кунам,
Сабзам зи нав, чу ёди ту **дар тирамах** кунам [78, с.286].

Ҳачри туст шӯрангез **дар шаби** афифи ман,
Васли туст шабнамрез дар хаёли раъноям [78, с.279].

Марҳилаи дигари таҳаввули ҳиссаҳои номустақили нутқ аз он иборат аст, ки тобишҳои маъноии онҳо заиф гашта, дар ифодаи онҳо калимаҳои дигар ба гардиш ворид мешаванд. Дар чунин мавридҳо табиати лексикии бархе калимаҳо бо сабаби ривочи вазифаҳои грамматикӣ аз худ зудуда мешавад: Ва ин **аз сабаби** он буд, ки он Шаби меъроҷ... Чибрил, алайҳи-с-салом, пайғомбар, саллалоҳу алайҳро дар бихишт мегардонид [59, с.80]. Ва ин қиссаи Қобил ва Ҳобил гуфта омадаст ба шарҳ ба Сураи ал-моида ва ин ҷойгоҳ ин қадар ба кор мебоист **аз сабаби** меҳнати Ҳобил [59, с.515].

Навиштанд аҳде бар ин ҳам нишон,
Ба пеши бузургону гарданкашон [70, ҷ.1, с.13].

Ҳар шикору ҳар каромоте, ки ҳаст,
Аз барои бандағони он шаҳ аст [50, с.96].

Дар ин ҳол истифодаи пешояндҳо барзиёд чилвагар шуда, боиси ҳазфи онҳо мегардад. Чунончи, дар ҷумлаи мазкур пешоянди «ба» пеш аз калимаи «кучо» ва «барои» пеш аз таркиби «чӣ маро...» ҳазф шудааст: Нақл аст, ки

гуфт: «Марде дар роҳ пешам омад, гуфт: Кучо меравӣ?». Гуфтам: «Ба ҳач»... Шайх мегуфт: «Чӣ маро берун кунед? Гуфтанд: «Ту марди бадӣ, туро берун мекунем...» [4, с.135].

Мавриди таъкид аст, ки на ҳамеша метавон унсурҳои ёвари таркиби ибораву ҷумлаҳоро ҳазф кард. Агар пешоянди «аз»-и таркиби ин ҷумлаҳо ҳазф шаванд, маъмулан ҷумла ё бемаъно мешавад ё маънои дигарро касб мекунад:

Баччаи ўро **аз** ў гирифт надонӣ,
То-ш накӯбӣ нахусту з-ў накашӣ ҷон [51, с.141].

Вагар тозӣ кунам, некӯ набошад,
Ки ҳар касро **аз** ў нерӯ набошад [5, с.221].

Шуморо **аз** ў мужди бисёр бод,
Варо довари додгар ёр бод! [70, ҷ.10, с.154].

Ќавониро фидо кардам, диёрам то ҷавон бошад,
Гузаштам борҳо **аз** ҷон, ки ҷонаш дар амон бошад [34, с.74].

Бояд **аз** шаҳр бурун рафт,
Бояд **аз** шаҳр бурун рафту лаби дарёе
Моҳиёнро ба назар гуфт салом [46, с.189].

Дар шоҳиди зерин низ ҳазф гардидани пешоянди «ба» боиси рӯй додани сакта дар ҷумла хоҳад гардид: Ва Нӯҳ аз паси тӯфон дувист соли дигар халқро **ба** Худои таоло мехонд ва ҳеч бад-ў нагаравиданд ва мардумон ўро дашном ҳамедоданд [59, с.172]. Халқро ба Худой хон ва ҳуччатҳои хеш пайдо кун. Ва ў биёмад ва халқро **ба** Худой мехонд [59, с.181].

Чу он шери капӣ зи кӯҳаш бидид,
Фуруд омад, ўро **ба** дам даркашид [70, ҷ.10, с.118].

Пайҳои меҳр дар раҳи уммед ҳам намонд,

Нури вафо **ба** оташи хуршед ҳам намонд [23, с.53].

Аммо дар аксар маврид ҳазфи пешоянду пайвандакҳо латмае ба маънои ҷумла намезанад. Албатта, дар чунин мавридҳо ҳазфи ин гуна унсурҳои ёвар мутобиқ ба равиши муайян сурат мегирад. Чунончи, пешояндҳои «ба» ва «аз» дар мисолҳои зер бо усули мухталиф дучори ҳазф шудаанд: дар ҷумлаи байти нахуст ба хоители парҳез аз такрор ва риояи вазни шеър (ба дарюза, ба тичорат) муаллиф зарур надонистааст, ки онро бори дуюм истифода кунад; дар шоҳиди баъдӣ шоир дар ҳар ду мисраъ унсури муқобилмаънои «аз», яъне «то»-ро, ки интихоро ифода кардааст, истифода намуда, бо сабаби ворид намудани лакнат ба вазни шеър нахостааст, ки «аз» ба қор равад: Мани банда, умед овардаам, на тоат ва **ба** дарюза омадаам, на (**ба!**) тичорат [92, с.97].

Замин (**аз!**) шаҳр **то** шаҳр болои ӯ,

Ҳамон (**аз!**) кӯҳ **то** кӯҳ паҳнои ӯ [70, ҷ.1, 324; ниг. инч. ҷ.4, с.332].

Ё дар байти зерин бо сабаби дар мисраи аввал омадани пайвандакҳои «чун» шоир такроран овардани онро дар мисраи баъдӣ лозим надонистааст:

Чун бибинӣ маҳраме, гӯ сирри ҷон,

(**Чун!**) Гул бибинӣ, наъра зан чун булбулон [50, 610].

Аз ҷониби забоншиносони алоҳида ҷумлаҳои, ки аъзои алоҳидаашон дучори ҳазф шудааст ва дарки маънои онҳо ба осонӣ муяссар намегардад, ғалат ва ё омиёна пиндошта шудааст. Масалан, М. Баҳор аз хусуси ин масъала сухан карда чунин навиштааст: «Эҷоз ва ихтисор: ва ин ҳамон шеваест, ки дар насри «пахлавӣ» низ дида мешавад, ба ҳақде, ки агар як калима аз иборот ҳазф (партофта) шавад, мучиби фасоди ҷумла ва ихлоли матлаб хоҳад буд ва нависандагони қадими араб низ ин шеvaro риоят мекардаанд ва аз қарни шашум ... нависандагоне, ки зоҳиран ин маъниро айб мешумурдаанд, онро ба василаи овардани алфозу ҷумлаҳои мутародиф ба салиқаи худ ислоҳ кардаанд» [100, с.280].

М. Гунободӣ низ оид ба ҳодисаи ҳазфи калимаҳо андешаронӣ карда, таъкид намудааст, ки «ҳазфи ҳарфи изофаи «дар» аз аввали калимаҳои «зимн» ва «ҳудуд» саҳеҳ нест ва ба ҷои «зимни баҳс» ва «ҳудуди соли фалон» бояд гуфт: «дар зимни баҳс» ва «дар ҳудуди соли фалон». Ҳамчунин ба ҷои «мактаб нарафтани» бояд гуфт: «ба мактаб нарафтани» [255, с.32].

Яке аз нависандагони соҳибсабки муосир Муҳаммадзамони Солеҳ низ аз ин ҳодисаи забон суд ҷустааст, ки фӯрӯгузор шудани пешоянди «бо» ба маънои ҷумла латмае ворид насохта, балки ба кӯтоҳбаёнии андеша замина фароҳам овардааст: Ман мебоист ин сафоро ё бо хуни хеш ва ё **(бо!)** хуни дигарон бармегардондам [56, с.146].

Аммо адибони гузаштаи мо дар мавриди пеш омадани зарурат фӯрӯгузор кардани на танҳо унсурҳои ёварро бамаврид шуморидаанд, балки ихтисор кардани калимаҳои мустақилмаъноӣ таркиби мисраъ ё ҷумларо низ зарур доништаанд. Чунончи, дар мисраи дуҷуми ин байт вожаи «қимат» дар асл мебоист ду бор ба кор бурда шавад, аммо шоир онро бори нахуст зикр намуда, дафъаи дуюм фӯрӯгузор кардааст, вале баёни шоир ҳеҷ ҳалал наёфтааст: Санги бадгавҳар агар косаи зарин шиканад, / Қимати санг наҷфзояду (қимати – К.З.) зар кам нашавад.

Ба тахмини мо, ин ҳодиса ба сабаби роҳ наёфтани сакта ба вазни шеър нахуст дар осори манзум ривож пайдо карда, баъдан дар наср низ зуҳур кард. Ҳазф гардидани ҷузъи ҷумла, чунонки қаблан низ ишора шуд, дар сурати бамавриду барҷо буданаш ба тарзи баёни адиб ҳеҷ гоҳ ҳалал ворид намекунад. Таваҷҷуҳ шавад ба байту ҷумлаҳои зерин, ки ҳазфи пешояндҳо бо чанд сабаб руҳ додааст: 1) пешоянди ҳамшафаташон ба он мусоидат кардааст; 2) феълҳои «равам», «омадам» нишон медиҳанд, ки дар таркиби ҷумла ё байт дар асл пешоянди зарурӣ ҷой дошт: Он чӣ аз Абулқосим мебоияд ситад, маблағи он бинависад ва ба Абдус диҳад, то ўро ба даргоҳ оранд ва **(аз!)** офтоб то соя нагузоранд, то он гоҳ ки мол бидиҳанд [7, с.263]. Аз ин ҷо бирафт **(ба!)** ҷое, ки ҳолӣ буд, он почта аз остин берун кард ва ду-се бор бибӯид [4, с.42]. Рафт **(ба!)** хонае, ки дар он ҷо буд. Гуфт: «Бишри Хофӣ он

чо мебувад?» [4, с.172]. Паси ҳар дурафше дурафше ба пой, Чи **аз** аждахову чи (**аз!**) пайкарҳумой [70, ҷ.5, с.184]. По ниҳам густох, чун (**ба!**) хона равам, По наларзонам, на кӯрона **равам** [50, с.321]. Ва ба ҳеч гуна аз қавмони хешашон (**ба!**) ёд наёмад ва аз эшон наяндешиданд [59, с.467]. Ҷумлаи охир муқоиса шавад бо ин байти Фирдавсӣ:

Ба ёд оядаш меҳри нону намак,

Бар **ӯ** гашта бошад фаровон фалак [70, ҷ.9, с.296].

Чунин тарзи баён дар осори адибони муосир низ ба назар мерасад:

Омадам (**ба!**) хона, дар кушо, модар,

Ассало, модар, ассало, модар [78, с.212].

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки чунин ҳодиса дар доираи баъзе қолабҳои баён ба туфайли таҳаввулҳои забон сурат гирифта, имрӯз шакли ҳазфшудаашон дар гардиш маъмул шудааст. Масалан, феъли «харч кардан» дар оғоз ба сурати «ба харч кардан» маъмул буд: Як динор ба садақа бидихам ва як динор **ба харч кунам** [21, с.471]. Он даҳ ҳазор динор зар, ки аз эшон бистадам **ба харч кунам**, бошад, ки ин роз пӯшида монад [27, с.166].

Дар гузашта низ гоҳе пешоянди «ба»-ро монанди имрӯз аз ин таркиб ҳазф мекарданд: Бемории вай на бисёр хӯрдан... ва илоҷи он **харч кардан** аст на гуруснагӣ кашидан [21, с.313]. Гурӯҳе моли ҳалол **харч кунанд** ба ихлос, валекин ба нақшу нигори масҷид [21, с.312].

Ба назар чунин мерасад, ки минбаъд феъли таркибии номии «харч кардан» бидуни пешоянди «ба» маъмул шуда, гунаи куҳани он – «ба харч кардан» аз истеъмол бозмондааст: Дар муддати ин се сол ҳар иду сайре, ки меомад, дар бурдуовард ба хонаи арӯс аз ман баробари он **харче**, ки падарам ба хонавории ман сарф **карда** буд, пул харч мешуд [105, қ.3, с.82]. ...ва харҷи дорад, дар ин роҳ **харч карда**... [105, қ.3, с.149].

Ҷамчунин феъли «тарк гуфтан», ки дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ маъмул аст, дар оғоз ба гунаи «ба тарк гуфтан» истифода мегардид: Бидон, ки ҳар ки **ба тарки** дунё **бигӯяд** барои изҳори саховат ё ба сабабе дигар ҷуз талаби охират, вай зоҳид набувад [21, с.436]. Фотима **ба тарки** шуғли дунё

бигуфт ва ба ҳукми узлат бо Аҳмад биёромид, то Аҳмадро қасди зиёрати Боязид афтод [21, 270; ниг. инч. с.552].

Баъзан дар осори гузаштагон ба шакли ҳазфшуда гардиш доштани ин феъл мушоҳида мегардад: Чандон, ки маломат дидиву ғаромат кашидӣ, **тарки** тасобӣ **нагуфтӣ** ва гуфтӣ... [92, с.189].

Ҳатто дар айни як ҷумла ду тарзи истифодаи ин феъл ба назар расид: Агар тариқи хурдтар меҳохӣ, **тарки** дунё ва шаҳавот **ба тарки** гуноҳ **бигӯ** [21, с.114].

Аз таҳлили чанд ҷумлаи ғавқ аён аст, ки раванди ҳазфгардии пешояндҳои таркиби чунин аносири луғавӣ ханӯз дар даврони асримиёнагӣ оғоз гардида будааст.

Ба гунаи «тарк гуфтан» истифода шудани «ба тарк гуфтан» имрӯз дар осори аҳли адаб хеле маъмул аст:

Боз як хуршед моро **тарк гуфт**,

Моҳи нав пайдо шуд андар бурчи шом [88, с.115]. Вақте ки бояд **тарк гуфт** ин дори дунёро... [88, с.146]. ... **Тарк гуфтам** ҳама даргоҳу сипоҳ [88, с.185].

Далелҳои дарихтиёрбуда гувоҳи онанд, ки тамоми пешояндҳои аслии сода хусусияти ҳазфшавиро надошта, бештар пешояндҳои «ба», «дар» ва қисман «аз» дучори ин ҳодисаи забонӣ гардидаанд.

Ҳазфи «ба»: Ҳар чи бидидӣ, хостӣ ба каманд гирифтӣ ва хостӣ (**ба!**) муқобара [61, с.45]. Бигашту (**ба!**) дигар сӯ пеши рӯи ӯ ба дар берун шуд [61, с.87].

Аз Эрон чу ӯ кам шуд, акнун чӣ бок,

Наярзанд онон (**ба!**) яке мушти хок [70, ҷ.1, с.412; ниг. инч. ҷ.2, с.225].

Ҳазфи «дар»: ... сафаре дигарам дар пеш аст. Агар он карда шавад, (**дар!**) бақияти умри хеш ба гӯшае бинишинам [92, с.157]. Мавзеи рух шаҳ ниҳӣ, (**дар!**) вайронӣ аст, / Мавзеи шаҳ асб, ҳам (**дар!**) нодонӣ аст [92, с.624]. Биёбон ҳама сар ба сар бингарид, / Ҷуз аз тирагӣ (**дар!**) шаб ба дида надид. / Бад-он меҳрбон Раҳши бедор гуфт, / Ки (**дар!**): «Торикии шаб нахоҳӣ

нухуфт? [70, ҷ.2, с.75]. (**Дар!**) Ҳама шаҳр аз овози чангу рубоб, / Ҳаме хуфтаро сар баромад зи хоб [70, ҷ.2, с.455].

Муҳаққиқи тавоно М. Баҳор ҳини суҳан рондан аз вижагиҳои эҷози осори мансуб ба Саъдӣ ва нишонаҳои он чунин менигорад: «... бунёди каломи порсӣ бар эҷоз будааст ва подшоҳони Эрон дабиронро ҳамвора ба муурооти ин санъат васият мекардаанд ва дар асри исломӣ низ бунёи навиштаи устодони қадими забони порсӣ бар эҷоз будааст ва аз қуруни панҷуму шашум... ҷумлаҳои тавилу итнобҳо ва зикри мутародифот аз луғот, бал ҷумлаҳои мутародиф расм шуд ва дар давраи Саъдӣ қори ин шева ба расвой анҷомида буд... Саъдӣ, ки зери рағбори илҳомот қарор доштааст, якбора русуми пешиниёнро зинда қарда, расми муосирро зери пой сипарда, эҷозро ба саноати лафз ва фасоҳату балоғати зотӣ тавъам сохт, чунон ки агар аз ибороташ қалимае бардорем, қалом аз қоида ва маънӣ аз раванқ бозмонад» [100, с.436].

«Бар» ва «чу» нисбат ба дигар пешояндҳо қамтар дучори ҳодисаи ҳазф гаштаанд:

Ҳазфи «бар»: Сипаҳдори туркон бишуд зердаст, / (**Бар!**) Яке бораи тезтак барнишаст [70, ҷ.2, с.22].

Ҳазфи «чу»: Чу Дастон, ки парвардгори ман аст, / (**Чу!**) Таҳамтан, ки хуррам баҳори ман аст [70, ҷ.3, с.7].

Баъзан ҳазф ҳамчун вижагии намоёни осори иддае аз аҳли адаби гузашта зоҳир мешуд. Чунончи, яке аз хусусиятҳои ашъори Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ дучори ҳодисаи ҳазф шудани пешояндҳо мебошад. Мавлоно, аз як тараф, бо ин равиши баён мушкилии вазни шеърро бартараф қунад, аз ҷониби дигар, ба шеъри худ самимият мебахшад. Дар байтҳои поён шоир мавридшиносона пешоянди «аз»-ро ҳазф қардааст: 3-ин бутон халқон парешон мешаванд, / (**Аз!**) Шаҳвати ронда пушаймон мешаванд [50, с.269]. Ҳайбате биншаста буд бар хосу ом, Пур шуда (**аз!**) нури Худо он саҳну бом [50, с.354].

Ҳазфи пешоянди «ба» низ дар ашъори Мавлоно ҷойгоҳи хосеро дорад:

Ў даруни дому доме мениҳад

(Ба!) Чони ту, не он чаҳад, не ин чаҳад [50, с.145].

(Ба!) Ҳаққи он ҳаққе, ки чонат дидааст,

Ки маро бар байти худ бигзидааст [50, с.173].

Он вазирақ аз ҳасад будаш наҷод,

То ба ботил гӯшу бинӣ (ба!) бод дод [50, с.26].

Чунонки гуфта омад, яке аз омилҳои асосии ҳазф ба забони муҳовараи мардум наздик кардани баёни шоир аст. Масалан, ибораву таркибҳои зерин, ки дар гуфтори мардум имрӯз роиҷ аст, бештар ба гунаи ҳазфшудаашон истифода мегарданд: «(дар!) зиндон кардан», «(дар!) хоб дидан», «(дар!) хоб будан», «(ба!) роҳ баромадан», «(дар!) аввалҳои баҳор», «(дар!) охириҳои шаб» ва ғ. Чунонки мушоҳида мегардад, пешоянди «дар» дар нутқи гуфтугӯӣ бештар ҳазф мешавад. Дар ашъори Мавлоно пешоянди мавриди назар дар баробари пешояндҳои дигари содаи асли дучори ҳодисаи ҳазф шудааст: Ин ҳамегуфту (дар!) рухаш дар айни гуфт / Наргису гулбаргу лола мешукуфт [50, с.305]. Мебибинад (дар!) хоб, чонат васфи ҳол, / Ки ба бедорӣ набинӣ бист сол [50, с.420; ниг. инч. с.180].

Дар баробари забонҳои дигари дунё ба сабаби ниёзҳои наво, ки ба вучуд меояд, забони тоҷикӣ низ аз таҳаввулоти мавҷуда истисно нест. Ин тағйирёбӣ, пеш аз ҳама, аз он иборат аст, ки бо мурури замон дар забон пешояндҳои наво зухур кардаанд. Ташаккули ин пешояндҳо аз як пешоянди содаи асли ва калимаҳои мансуб ба ҳиссаҳои мустақилмаъноӣ забон созмон ёфтааст, ки ин навои унсурҳои забон дар дастурҳо бо истилоҳи «пешояндҳои таркибии номии изофӣ» зикр карда шудаанд. Сохтори аксари ин навои пешояндҳо ба гунаи зайл аст: Пешоянд + исм, сифат, зарф + бандаки изофӣ. Ба мисли «ба сӯи», «ба сабаби», «ба дунболи», «ба шарти», «ба василаи», «дар баробари», «дар радифи», «дар ҳудуди», «дар паҳлуи», «дар миёни», «аз рӯи», «бар асари», «бар рӯи», «бо вучуди» ва даҳҳо таркиби дигар.

Пас аз он ки пешояндҳои таркибии номии изофӣ ба гунаи ғавқ роиҷ шуданд, баъзе ҷузъҳои онҳо, хосса ҳиссаи нахустинашон (пешояндҳои содаи асли), тадричан ҳазф гардиданд: Маро орзуи он аст, ки **(бар!)** **гирди** ҷаҳон бигардам ва ҳар ҷо бирасам, расмҳои нек бинҳам [27, с.7]. Дигарбора расул фиристод **(ба!)** **наздики** Дороб ва гуфт: «Бар худ зиён макун» [27, с.9].

Бори дигар **(бар!)** **гирди** гӯристон бигашт

Ҳамчу он шери шикорӣ гирди дашт [50, с.71].

Яке аз ҳамин гуна пешояндҳо «ба сабаби» аст [...ҳар сол аз ҳазор адад даҳяки ба даҳякхӯрон додашаванда **ба сабаби** мурдан, **ба сабаби** ба мансабҳои калони илмӣ, ки даромадаш ду ҳазор танга ё зиёдтар аз он бошад, расидан, **ба сабаби** бо ихтиёри худ аз баҳри даҳяк гузаштани баъзе даҳякхӯрон сад-саду панҷоҳ адад даҳяк ҳолӣ мешуд – Айнӣ; 105, қ.1, с.87], вале дар осори гузаштагони мо дар радифи шакли комилаш дар мавриди зиёд гунаи ҳазфгардидааш низ гардиш пайдо намуд: Ҷаҳор сол аст, то теғи кин дар ниём нарафтааст ва сад ҳазор сар дар хок рафт **(ба!)** сабаби Маҳпарӣ [54, с.635].

Гоҳе дар доираи айни як матн чунин пешояндҳо ба суратҳои комил ва ҳазфгардида дучор мешаванд. Чунончи, «бар умеди» ва «умеди» дар ҷумлаҳои зерин, ки аз айни як китоб баргузида шудаанд: Надидам чизе некутар аз тавозуъ, ки тавонгар кунад марди дарвешро **бар умеди** савоби Ҳақ» [4, с.266]. Агар маро боди лутф дарҳоҳад ёфт, ин ҳама нокомӣ ва саҳтӣ **бар умеди** он битавонам кашид [4, с.478]. Ва гуфт: «Агар тавба аз бими дӯзах, ё **(бар!)** умеди биҳишт мекунӣ, беҳимматӣ аст. Тавба бар он кун, ки Худоят дӯст дорад» [4, с.493].

Дар ҷумлаҳои зерин пешояндҳои таркибии номии изофӣ ба шаклҳои комил ва ҳазфшуда дар паҳлуи якдигар оварда мешаванд, то муқоиса миёни онҳо осонтар бошад:

Пешоянди «дар миёни / миёни»: Ва **(дар!)** **миёни** шаҳри Ҳадиса ва шаҳри Син андар Дачла уфтад [82, с.31]. Мабодо ҷуз аз некуӣ дар ҷаҳон / Зи ман **дар миёни** кехону меҳон [70, қ.8, с.180].

Пешоянди «дар пеши / пеши»: Ва шабах дар чавҳариён чаве наёраду чароғ (**дар!**) **пеши** офтоб партаве надорад ва манораи баланд бар кӯҳи Алванд паст намояд [92, с.40]. В-олати искоф пеши барзгар / (**Дар!**) **Пеши** сағ каҳ, устухон дар пеши хар [50, с.127]. **Дар пеши** худ он нома чу булкома ниҳам, / Парвин зи сиришки дида бар чома ниҳам [51, с.208].

Пешоянди «ба пеши / пеши»: Иблис бар сурати пире дар роҳ (**ба!**) **пеши** вай омад [21, с.471]. (**Ба!**) **Ҳаққи** шоҳе, ки чуз ӯ маъбуд нест, / (**Ба!**) **Пеши** ӯ зории кас мардуд нест» [50, с.487]. Лаъли майро зи дурчи хум баркаш, / Дар кадунима кун, **ба пеши** ман ор [51, с.111]!

Дар баъзе мавридҳо чузби номии пешояндҳои таркибии номии изофӣ бар хилофи қоидаи боло ҳазф мегардад: Чу баргашт **аз (пеши!)** ӯ, бо Башутан бигуфт, / Ки гурдиву мардӣ нашоҷад нуҳуфт [70, ҷ.6, с.404].

Пешоянди «дар паҳлуи/паҳлуи»: Бикофид беранҷ (**дар!**) **паҳлуи** моҳ, / Битобид мар баччаро сар зи роҳ [70, ҷ.1, с.371]. Ва андар замин деҳҳост **дар паҳлуи** якдигар ва боғҳову бӯстонҳо аз ангурҳо ва киштҳо ва хурмобунон [59, с.315; ниг. инч. с.525].

Пешоянди «ба сӯйи / сӯйи»: Хоча рикобдорро ва маншуру номаро нигоҳ дошт, ки донист, ки носавоб аст ва ҷавоб набишт (**ба!**) **сӯйи** ман ба аскудор [7, с.695]. Ҳама (**ба!**) **сӯи** шоҳи замин омаданд, / Биҳиштанд кажжӣ, ба дин омаданд [5, с.250]. Касе, к-аш дарду беморӣ газояд, / **Ба сӯи** дониши дин кам гарояд [5, с.220].

Пешоянди «ба наздики / наздики»: Бояд ки моли дунё (**ба!**) **наздики** ту чун оби дарё бошад ва дасти ту чун хизонаи Худой таоло бувад [21, с.436]. Чону равон якест **ба наздики** файласуф, / В-арчи зи роҳи ном ду ояд равону чон [5, с.145]. Шунидам, ки оташ бувад подшоҳ, / **Ба наздики** оташ кӣ чӯяд паноҳ? [5, с.157].

Мисолҳои зеридаст шоҳиди онанд, ки аз пешояндҳои номии изофии таркибӣ бештар пешояндҳои «ба» ва «бар» ҳазф шудаанд: Ин ҳурмат, ки шуморо аст (**ба!**) **чиҳати** ўст. Чаро бояд, ки раёсат на ўро бошад? [27, с.105].

Мавриди таъкид аст, ки ҳар кас наметавонад пешояндҳоро баҷову бечо ҳазф кунад. Ба назари мо, дар мутуни илмӣ, ки ниёз ба тафсиру тавзеҳи бештар дорад, беҳтар аст дар ҳама ҳолат аз ҳазфи пешояндҳо худдорӣ шавад. Ғараз аз чунин мулоҳизаронӣ ин аст, ки ҳар падидаи дар забон рухдиҳанда сабаби худро дорад. Бидуни зарурат ҳеҷ кадом воқиди луғавӣ ё сарфию наҳвӣ аз гардиш хориҷ шуда наметавонад.

5.2. Соматизмҳо – унсурҳои меҳварии ҳиссаҳои ёвари нутқ

Дар забони адабии тоҷикӣ як ҳиссаи калони пешояндҳои номии изофӣ дар таркиби худ соматизмҳоро доранд. Сабаби асосии ҳамчун ҷузъи ин гуна пешояндҳо ба қор рафтани калимаҳои марбут ба узвҳо ба зудуда шудани табиати лексикӣ ва имтиёз пайдо кардани вазифаи грамматикӣ онҳо мебошад. Яке аз чунин узввожаҳои маъмул калимаи «рӯ(й)» аст. Вожаи «рӯй» дар матнҳои форсии миёна ба шакли «rōy» ба ҳайси унсури мустақилмаъно ба маънои «сурат» мавриди истифода қарор гирифтааст: *Ud ēdōn paydāg kū Ardaxšīr wirēxt šud u-š rōy ō kust ī Pārs ast ud agar tā 3 rōz grifan nē šāyēd pas az ān grifan nē tuwān* [30, с.44]. / Ясно, что Ардашир бежал и **лицо** его обращено в сторону Парса, и если (его) нельзя будет схватить в три дня, то позже схватить его (будет) невозможно» [30, с.70]. Тарҷумаи тоҷикӣ: Ва чунин пайдост, ки Ардашер гурехта ва ўро **рӯй** ба сӯи Порс аст. Агар то се рӯз гирифтани нашояд, пас аз он гирифтани натавон» [153, с.30].

Ин вожа дар яке аз осори паҳлавии динӣ мавсум ба «Шояст на-шояст», ки русуми суннатҳои динии зардуштиёнро инъикос кардааст, низ ба маънои аслии худ мавриди истифода қарор гирифтааст: *dast ud rōy pad gumēz ud āb šustan* – Дасту рӯйро бо гумез (гов) ва об бояд шуст [36, с.245]. *ēk ēn kū ast kē weh-dēnān ku rōy hame šōyēd* – Яке ин ки муқаррар аст, ки беҳдинон чун рӯй ҳамешӯянд... [36, с.159].

Дар ҷумлаҳои фавқ калимаи мавриди назар ба маънои аслии ҳамчун исми истифода шудааст.

Далелҳои зерин даст қарордошта аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки дар ин давра барои ифодаи мафҳуми «рӯ(й)и», ғолибан, пешояндҳои «abar», «bar», «pad» ва «tar» ба қор рафтаанд: *kadām-ē pārag stānišn, uš tar handām dahišn* – Ҳар қадам пораро бояд бистонанд ва бар рӯи андом (чоӣ) диҳанд [36, с.229]. *ka abar sang-ē bemired* – Чун бар (рӯйи) санге бимиред [36, с.12].

Ба гумони мо, як сабаби аз гурӯҳи калимаҳои мустақилмаъно ба қатори вожаҳои ёвар дохил гардидани унсурҳои луғавии соматикӣ, ба хусус «рӯй» ба серистеъмоли ва сермаъноии онҳо вобаста аст.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ дар вазифаи зикргардида вожаи «рӯ(й)и» ба қор бурда мешавад:

Ё шавад гулчанбаре **бар рӯи гӯр**,

Ё шавад гулдастае аз баҳри ёр [88, с.122].

Набишта-ст **бар гӯри** Бахроми Гӯр,

Ки дасти қарам беҳ зи бозуи зӯр! [92, с.140].

Барои чунин вазифаи вожаи зикршуда намунаҳои зиёдеро аз адибони классикӣ ва муосир метавон овард, аммо ин ҷо бо ишораи як намуна иктифо хоҳем кард:

Дар **рӯи** замин бод ба даст омадаӣ,

Аз **рӯи** замин хок ба сар хоҳӣ рафт [88, с.457].

Дар «Гулистон»-и Саъдӣ мавридҳои ҳазф шудани унсури «рӯ(й)и» ба мушоҳида мерасад: Сагон дар қафои вай уфтоданд. Хост, то санге бардорад ва сагонро дафъ кунад. **Дар замин** ях гирифта буд. Очиз шуд [92, с.183].

Дар марҳилаҳои баъд (хосса осори адибони муосир) дар таркибҳои чун «ба(р) рӯ(й)и» пешоянди содаи аслии «ба(р)» ҳазф шудааст ва унсури «рӯ(й)и» ба танҳои нақши пешоянди номии изофиро анҷом додааст: ...дар замин **рӯи** қолини сурх нишаста буд, зуд шинохт – вай Абумаҳомиди Чавҳарии Заргар буд [68, с.187]. **Рӯи** зин биншаста як зебочавон... [88, с.55]. ... **Рӯи** сахна тарона мехондӣ [88, с.75]. Чун дар интиҳои раҳ **рӯи** аспӣ чӯбинӣ... [78, с.490].

Аз далелҳои оварда ин нукта мусаллам мегардад, ки ҳамнишинии пешоянди «ба(р)» бо вожаи «рӯ(й)и» тадриҷан боиси ҳазфгардии яке аз онҳо («бар») гардида, вожаи «рӯ(й)и» ҳамон маънои «ба(р) рӯ(й)и»-ро дар худ ғунҷоиш додааст.

Муҳаққиқи фаронсавӣ Ж. Лазар ҳосили таркиби унсурҳоеро, мисли «рӯй» ва «пушт» бо пешояндҳои аслии сода, пешояндҳои таркибии номии изофӣ ҳисобида, меафзояд, ки исмҳои ба таркиби ин навъи пешояндҳо воридшуда то ҳадде маъноӣ луғавӣ худро аз даст медиҳанд [301, с.78]: Гиря мекардӣ ниҳон **дар пушти девори** алам, / Бо алам аз марги хешу ақрабо гап мезадӣ [88, с.282].

Ба унвони мисол ибораи «дар пушти девор»-ро метавон таҳлил кард, ки вожаи аслии «девор» аст ва «пушт» ба дараҷае унсури аз маъноӣ луғавӣ маҳрумгардида дарк карда мешавад. Бинобар ин, метавон калимаи «девор»-ро унсури аслии ин ибора ва «дар пушти»-ро навъе аз пешоянди таркибии номии изофӣ пиндошт.

Масъалаи қобили тавачҷуҳ ин аст, ки пешоянди «аз» дар муқоиса бо пешояндҳои аслии содаи «ба», «бо» ва «бар» ҳазфнашаванда мебошад. Аз ин рӯ, дар осори ниёгон таркиби «аз рӯ(й)и» ҳамчун пешоянди таркибии номии изофӣ ҳамвора ба гунаи комилаш мустаъмал буд: В-он гаҳ ўро чашмае **аз рӯйи** равон бидода буд [59, с.613]. Худои азза ва чалла, Қибрил, алайҳи-с-саломро, фармуд, ки: «Бирав ва **аз рӯи** замин чихил газ бардор ва биёвар... [59, с.769]. Аҷалли коинот **аз рӯйи** зоҳир одамист ва азалли мавҷудот сағ...! [92, с.304].

...Чу **аз рӯи** кишвар баромад хурӯш,

Чаҳоне саросар баромад ба чӯш [70, ҷ.1, с.401].

Чунин гуфт бо лашкар Афросиёб,

Ки чун ман гузар ёбам **аз рӯи** об [70, ҷ.5, с.295].

Вожаи «пушт» дар форсии миёна ба сурати «pušt» ҳамчун исм мавриди истифода қарор гирифтааст: Ud hamōyēn u-š ān frazand ī-š andar aškamb dāšt auyād būd ud pad **pušt** ī asp ēdōn čiyōn ēstād pad buland wāng bē griyist [30, с.57]. / Он вспомнил все о ребенке, которого (его жена) носила в чреве, и он как был, сидя на коне, громко заплакал [30, с.79]. Тарҷумаи тоҷикӣ: Ў он фарзандро, ки он зан дар шикам дошт ба ёд овард ва ба пушти асп истоду ба

бонги баланд бигирист [153, с.41]. *gōspandān ku har ēk mōy čānd pat pušt* – Гӯсфандон, ки ҳар якро чанд мӯй бар пушт аст [49, с.3]. *Ud wars wizar dō pušt dārēnd* – Ва мӯйи кушода ба пушт доранд [49, с.5].

Мулоҳиза мешавад, ки дар ин мавридҳо қабл аз вожаи «*pušt*» пешояндҳои «*rad / rat*» ва «*ō*» ба кор рафта, гузариши тадриҷии «пушт» ҳамчун чузъи пешояндҳои таркибии номии изофӣ ба амал омадааст.

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ калимаи «пушт» ҳамчун як узви бадан пиндошта мешавад. Дар ин маврид низ ҳазфи пешояндҳои пеш аз калимаи «пушт» қарордошта боиси дар вазифаи пешоянд ба кор рафтани вожаи «пушт» гардидааст: Дигар арӯси фикри ман аз бечамолӣ сар барнаёрад ва дидаи яъс аз **пушти** пойи хичолат барнадорад ва дар зумраи соҳибдилон мутачаллӣ [92, с.38].

Бад-он гаҳ, ки гирад чаҳон гарду меғ,

Кулу **пушти** чавгон-т гардад ситеғ [5, с.168].

Паноҳи чаҳон буду **пушти** сипоҳ,

Сипаҳдори лашкар, ниғаҳдори шоҳ [5, с.261].

Ба ин тартиб, метавон гуфт, ки вожаи «пушт» ба унвони бахше аз бадан ибтидо барои ишора ба сатҳи пасини ашё (пушти китоб, пушти қоғаз, пушти даст ва ғ.) мустаъмал гардида, сипас барои ишора ба фазои пасини тамоми чиз ба кор рафтааст. Дар пайи ин тағйироти забонӣ тадриҷан маънои исмии калимаи мавриди назар заиф шуда, ба пешоянди номии изофӣ (пушти) табдил ёфтааст.

Вожаи «пахлу» дар форсии миёна ба сурати «*pahlūg*» ҳамчун калимаи мансуб ба исм корбурди фаровон дошт: *gōspand ka kušt ud judāg, ā-š gōšdāg ēdōn baxšišn:...* ***pahlūg*** *mēnōgān xwēš* – Гӯсфанд, ҳангоме ки кушта шавад ва (андомҳои он) чудо (бошад) пас гӯштҳои онро чунин бояд бахш кард:... пахлуӣ аз он минувон [36, с.146].

Дар «ФЗТ» вожаи мазкур чунин ташреҳ шудааст: «Паҳлу – яке аз ду тарафи сина ва шикам, тарафи чап ва рости сина ва шикам, чанб» [312, ҷ.2, с.48].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ вожаи «паҳлу», илова бар он ки ҳамчун исм ба кор меравад, инчунин ҳамчун пешоянди номии изофӣ (паҳлуи) барои ишора ба ҷонибе, тарафе низ истифода мегардад. Дар оғози ташаккули давраи нави забони адабии ҳозираи тоҷикӣ калимаи «паҳлу(и)», ғолибан, бо пешоянди содаи аслии «дар» омада, дар ташаккули пешоянди таркибии номии изофии «дар паҳлуи» нақши бориз гузоштааст: Ва андар замин дехҳост **дар паҳлуи** якдигар ва боғҳову бӯстонҳо аз ангурҳо ва киштҳо ва хурмобунон – пайваста ба якдигар [59, с.125]. Ва турбати Абубакр, разия-л-Лоҳу анҳу, **дар паҳлуи** турбати пайғомбар, салла-л-Лоҳу алайҳи ва саллам, аст ва... ўро ба турбати пайғомбар, салла-л-Лоҳу алайҳи ва саллам, бурданд ва он чойгоҳ **дар паҳлуи** Абубакр, разия-л-Лоҳу анҳу, дафн карданд [59, с.525]. Он чо табле дид **дар паҳлуи** дарахте афканда [259, с.746]. Он гаҳ гуфт: «Ин кист **дар паҳлуи** ту нишаста?» [259, с.632]. Пире **дар паҳлуи** ман нишаста буд [259, с.746]. Бо он мард, ки **дар паҳлуи** ту нишастааст, ду бор гуфт [259, с.746].

Таҳлилу муқобалаи маводи фактологии дар ихтиёрбуда аз он гувоҳӣ медиҳад, ки дар давраҳои минбаъда пешоянди «дар» аз таркиби пешоянди таркибии номии изофии мавриди назар ҳазф шудааст: Ту, ки **паҳлуи** инон нишинӣ, сазои ту ин бошад [259, с.108]. Ман кай чунон дилеро **паҳлуи** худ нишонам, / К-аз новаки ту сад чо бар вай нишон набошад [77, с.336] Чу **паҳлуи** рухат афтам, ниёзи бӯса кунам, / Дуои субҳ умеди иҷобате дорад [77, с.242].

Дар ин маврид низ ду марҳилаи тағйироти пешоянди мазкур ба чашм мерасад: а) Калимаи «паҳлу» ба маънои маҷозӣ (метафора) ба мафҳуми канор гардиш ёфтааст; б) бо ҳазфи пешоянди муқаддами худ (дар, ба) тадричан ҳамчун пешоянди номии изофӣ вусъат пайдо мекунад.

Калимаи «миён» дар форсии миёна ба сурати «*mayān*» ба маънои «камар» (бахше аз бадан) ба кор рафтааст: *Ud zan- ē dast andar garden ī oy obgandan ud zan- ē mayān* оу griftan – Ва як зан даст бар гардани ӯ афкандан ва як зан миёни ӯро гирифтанд [36, с.126].

Илова бар ин, вожаи «*mayān*» ба сурати пешоянди номии изофӣ барои ишора ба фазо ва макони муайян низ мавриди истифода қарор гирифтааст: *se rōz ud se šab mayān ī ataxš ud aburnāyag kas nē widaštan* – Се рӯзу се шаб миёни оташу кӯдак кас набояд бигзарад [36, с.127].

Дар матни «КАБ» низ ин калима ба ҳамин вазифа ду маротиба дучор гардид: *Axtarmārān sālār zamān handāxt ud pad passox ō Ardawān guft kū Māh az Kēwān ud Wahrām rēzēd ō Ohrmazd ud Tīr paywast xwadāy ī mayān ī āsmān aberrahī ī Mihr ēstēd* [30, с.44]. / Главный звездочет рассчитал время и ответил Ардабану: «Луна отдаляется от Сатурна и Марса и приблизилась к Юпитеру и Меркурию, хозяин центра неба стоит выше колесницы Солнца [30, с.70]. Тарчумаи тоҷикӣ: Ахтаршуморон солор тақвим гирифт ва дар посух ба Ардавон гуфт, ки: «Моҳ аз Кевон (Зухал) ва Баҳром рафта ва бо Хурмузду Тир (Аторуд) пайваста ва фармонравои миёни осмон бар партави Миҳр истодааст» [153, с.30]. *Awēsān guft hēnd kū mayān ī ašmā ud awēšān zamīg ī 21 frasang* [30, с.45]. Они сказали: «Между вами и ими расстояние в 21 парсанг [30, с.71]. Тарчумаи тоҷикӣ: Эшон гуфтанд, ки миёни шумову эшон 21 фарсанг замин аст [153, с.31].

Муҳаққиқи шинохта Ҳ. Ризои Боғбидӣ аз калимаи «*maḍyān*» ёдовар шуда таъкид мекунад, ки ин унсур дар забони портӣ (пахлавии ашконӣ) ҳамчун пешоянди номии изофӣ ба назар расида, сурати «*az maḍyān*» бошад, ба ҳайси пешоянди таркибии номии изофӣ гардиш пайдо кард [272, с.117-118].

Ба ин тариқ, бар хилофи мавридҳои пешин дар давраи миёна дар ду вазифа корбаст гардидани ин унсур: яке ҳамчун исм ва дигаре ба унвони пешоянд дар канори якдигар ба чашм мерасад. Ҳ. Ризои Боғбидӣ ишора мекунад, ки «сурати *mayān* дар давраи миёна ба исм *maīḍyana* «камар» дар

эронии бостон бозмегардад, ки худ аз решаи **maidya** ба маънии «миёна; камар» муштақ шудааст». Муҳаққиқи мазкур муътақид аст, ки сурати **maidim** (дар миёни; байни) дар авестоии ҷадид нақши пешоянди ро дошт [272, с.119].

Ба ҳамин тартиб, дар забони адабии тоҷикӣ низ вожаи «миён» дорои чанд маъно буда, дар оғози ташаккули ин забон ҳамчун исм ба маънои «камар, бахше аз бадан» ба кор рафтааст. Дар мисолҳои зер ду вожа: «камар» (камарбанд) ва «миён» дар қанори якдигар ба кор рафтаанд: Юсуфро бичуст, он камар аз **миёни** Юсуф бозкард [59, с.341]. Ва ин ҳадиси Юсуф дуздӣ яке он буд, ки амматаш он камар бар **миёни** ӯ баст, аз баҳри он ки то ӯро ба падар боз надихад [59, с.354].

Илова бар ин, вожаи «миёни» ҳамчун пешоянд низ истифода шудааст. Дар баъзе мавридҳо вожаи «миёни» бо пешояндҳои содаи аслии «дар/андар» ва ғ. васл гардида, ҳамчун пешоянди таркибии номии изофӣ мустаъмал мешуд:

Чунонки хоксириштӣ, ба зери хок шавӣ,
Ниё-т хоку ту **андар миёни** хок огин [51, с.304].

Буд он шӯриш **андар миёни** сипоҳ,
Аз он захми шамшеру гарди сипоҳ [5, с.285; ниг. инч. с.442].

...ва он хона биёварданд ва **дар миёни** ҷаҳон биниҳоданд – он ҷо, ки имрӯз Каъба аст [59, с.27; ниг. инч. с.35]. ...ва ҷои араб ҳама **андар миёни** ин ду халиҷ аст: халиҷи Айла ва халиҷи Ироқ [82, с.19; ниг. инч. с.20].

Бояд гуфт, ки ин пешоянд дар ҳар ду мувозӣ то имрӯз гардиши ғайбдор дорад:

Офтобе **дар миёни** зулмате,
Гулшукуфте дар миёни тирамаҳ... [88, с.191].

Зинда бош, эй дил, ки бо ман созгорасти ханӯз,
Лолае **андар миёни** шӯразорасти ханӯз [88, с.404].

Дар миёни чаҳор деворат

Чашми ман шуд кушода бар дунё [34, с.21].

Болотар аз чашма, **дар миёни** чакалакзорон гуми ачибе будаст, ки мо дар канори он вохӯрдем [71, с.147]. Заврақи бесохибу бар ҳоли худ **дар миёни** укёнуси чӯшон порае кайҳон, лек холиву бечон [11, с.150; ниг. инч. с.427].

Вожаи «сар» дар форсии миёна ба сурати «sar» ба маънои бахше аз бадан истифода гардидааст: Pābag šab- ē pad xwamn did čiyōn ka xwaršēd az **sar** ī Sāsān bē tabēd ud hamag gēhān rōšnīh kunēd [30, с.38]. / Однажды ночью Папак увидел во сне, что солнце засветилось из-за **головы** Сасана и освещает весь мир [30, с.66]. Тарчумаи тоҷикӣ: Бобак шабе ба хоб дид, ки чӣ гуна Хуршед аз **сари** Сосон битобад ва ҳама чаҳон рӯшноӣ кунад [153, с.25].

Ин вожа дар сурати ҳамчун пешоянди таркибии номии изофӣ омаданаш ба ибтидо ва ё оғози чизе ишора мекунад: Jahišn kanīzag **pad sar** ī čāh būd ud āb hame bixt ud čahārprāyān rāy āb hamē dād [30, с.60]. / По предопределению, девушка была у колодца, доставала воду и поила скот» [30, с.81]. Тарчумаи тоҷикӣ: Сарнавиштро духтар ба сари чоҳ буду об мекашонд ва чаҳорпоёнро об меод [153, с.44].

Аз матнҳо пай бурдан душвор нест, ки дар осори забони форсии миёна вожаи «sar» бо пешояндҳои аслии содае ҳамроҳ шуда, пешояндҳои таркибии номии изофие сохтааст, ки пешоянди аслии таркиби онҳо дар даврони баъдӣ аз истифода хориҷ шуданд. Чунончи, дар чумлаи зерин пешоянди таркибии номии изофӣ «ō sarī» ба кор рафтааст. Чузъи «ō» ба ҳайси пешоянди аслии сода дар осори форсии миёна дар алоҳидагӣ мустаъмал буд ва бо пешоянди «pad» (ба) хусусияти ҳамвазифагӣ дошт, аммо баъдан аз гардиш фурӯ монд: Šābūr ka-s dīd ku aswaran hezag az čah hixt ne šāyist xēšm grift ud **ō sar** ī čāh šud ud dušnām **ō** aswārān dād ud guft kū-tān šarm ud nang bawād kē az zan-ē abādyāwandtar ud wad-hunartar hēd [30, с.60]. / Когда Шапур увидел, что всадники не смогли достать ведро, он разгневался, подошел к колодцу и выбранил их, говоря: «Стыд и позор вам, что вы слабее и менее умелы, чем

женщина!» [30, с.81]. Тарҷумаи тоҷикӣ: «Шопур дид, ки саворон сатилро аз чоҳ боло кашида натавонистанд, дар хашм шуд ва ба сари чоҳ рафту саворонро дашном доду гуфт, ки шуморо шарму нанг бод, ки аз зане нотавонтару беҳунартаред!» [153, с.44].

Қобили тавачҷуҳ аст, ки дар оғози ташаккули забони адабии тоҷикӣ дар бештари маврид «бар» қабл аз пешоянди номии изофии «сари» воқеъ мегардид: Ва ин қалъа шахрест **бар сари** ин кӯҳ, ки ҳар рӯзе ҳазор мард ба навбат бораи ин қалъа нигоҳ доранд [82, с.36; ниг. инч. с.139]. ...ва он сурати шере буд карда ва **бар сари** найзае карда буданд ҳамчун шере сиёҳ ва чун бод омадӣ [59, с.553; ниг. инч. с.569]. Ҳасан саххода **бар сари** об афганд [4, с.61; ниг. инч. с.100, с.447].

Маводи дар ихтиёрбуда аз он гувоҳӣ медиҳад, ки пас аз пешоянди «бар» мавқеи дуумро пешоянди «ба» касб кардааст. Масалан, дар тарҷумаи «Тафсири Табарӣ»« пешоянди таркибии номии изофии «бар сари» 177 маротиба, «ба сари» 43 маротиба, «аз сари» 20 маротиба, «дар сари» 2 маротиба ба қор рафтаанд. Дар «Тазкират-ул-авлиё» бошад, «бар сари» 98 маротиба, «ба сари» 27 маротиба, «аз сари» 30 маротиба, «дар сари» 8 маротиба ба назар расид.

Дар осори даврони муосир дар бештари маврид «бар» аз таркиби пешоянди «бар сари» ҳазф шудааст: Дояҳо ин дам **сари** бистари бевазан ғун шуда, парвои доду фарёди ӯ накарда, бечора беваро бозпурсиш мекарданд [11, с.69; ниг. инч. с.181]. Оқибат, вай дар шуълаи чароғи мошини рӯ ба рӯ кабинаи мошини боркашero холӣ диду чолок **сари** роҳ баромад [71, с.218]. Моҳрӯе бинишинад **сари** санге бари ман... [88, с.371]. Бо ҳавас рафт **сари** кӯҳи баланд... [34, с.53].

Аз таҳлили чанд вожаи марбут ба узви инсон ё мавҷудоти дигар маълум гашт, ки онҳо пас аз тағйироти маъноиву грамматикӣ ҳамчун ҷузъи пешояндҳои номии изофӣ ва таркибии номии изофӣ истифода шудаанд. Раванди ҳамчун пешоянд мустаъмал гардидани чунин унсурҳои луғавӣ ҳанӯз дар забони форсии миёна оғоз гардида, сабаби тадриҷан афзудани теъдоди

онҳо ба рӯйдоди таҳаввулот дар сохтори забон вобаста аст. Баъди матрукгардии ҳолатҳои калима (падежҳо) забон ба воситаҳои нави барқароркунандаи муносибатҳои грамматикӣ байни унсурҳои луғавӣ муҳтоҷ гардид ва чунин эҳтиёҷот аз ҳисоби афзудани миқдори пешояндҳои таркибии номии изофӣ рафъ карда шуд.

5.3. Қолабҳои пешояндиву пасояндии бофосила ва бефосила

Хусусиятҳои корбурди қолабҳои пешояндиву пасояндии бофосила ва бефосила яке аз вижагиҳои осори ниёгон ба шумор омада, зуҳури онҳо низ ба таҳаввулотии сохтори забон робитаи кавӣ дорад. Дар осори таҳқиқӣ чунин унсурҳои ёвар бо истилоҳи гуногун зикр гардидааст: қолаби конструкцияи пешоянду пасоянд, таркибҳои пешоянду пасояндӣ, қолиби пешоянду пасояндӣ, қолабҳои пешояндиву пасояндӣ, қолиби пешояндӣ-пасояндӣ, ҳарфи изофаи музоиф, такрори ҳарфи изофа, ҳарфи изофаи мукаррар, ҳарфи изофаи дугона, ҳарфи изофаи таъкидӣ, гурӯҳҳои гусастайии ҳарфи изофа, ҳарфи изофаи зоида [129, с.208-211; 201, с.42-54; 206, с.140-142; 180, с.129-138; 172, с.215-217; 288, с.310-313; 280, с.199-209; 284, ҷ.3, с.302-305] ва м. инҳо.

Муҳаққиқон решаи қолабҳои пешояндиву пасояндиро дар забонҳои эронии давраи миёна ҷустуҷӯ кардаанд [172, с.215-217]. Муҳаққиқ А. Каримов, ки дар атрофи истифодаи пешояндҳои сода дар матнҳои забони порсии миёна таҳқиқот анҷом додааст, ба сифати пасоянд истифода шудани бархе аз пешояндҳоро хоси он гӯйишҳои порсии миёна меҳисобад, ки дар заминаи он забони порсии дарӣ ташаккул ёфтааст [212, с.23].

Аз баррасии осори забонҳои давраи миёна мусаллам мегардад, ки қолабҳои пешояндиву пасояндӣ собиқаи кӯҳани корбурд доштаанд. Масалан, қолаби пешояндиву пасояндии бефосилаи «*abar andar*» (бар андар) дар матни «Динкард» ба маънои «дар» ё «бар» ба кор рафта, дақиқан маънои таъкидро дорад: *u-š še ân hōm dīd ka rust ēstād pad ân wan abar andar âsnânag* – Ва ӯ чун он хумро дид, ки бар он дарахт андар ошӯна руста буд [24, с.69].

Мавриди «*abar bad*» (бар ба) дар матни «Бундаҳишн» омадааст ва ин ҳамон қолаби «бар ба» дар мутуни тоҷикӣ аст: *šiyōn gōwēd kū yazēm wizrī hu-niwixm ī abar bad kamâlī dēwân* – Чунин гӯяд ситоям гурзи некунавохтро бар сари нопоки девон [263, с.126].

Қолаби пешояндии «andar o» (андар дар / дар дар) дар шоҳиди зер муодили «дар андар»-и «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ва чанд матни дигар аст. Лозим ба ёдоварист, ки пешоянди «o» дар порсии миёна ба хайси унсури сервазифа буда, дар баробари пешоянди «rad» сӯй, самти ҳаракатро ифода карданад, инчунин ба вазифаи пешоянди «andar» низ меомад: **Andar o** âb ofted – Дар андар об афтад [294, с.133].

Дар чанд матни паҳлавӣ ду пешоянд «be» (ба) ва «o» (ба) паси ҳам омада (be o / ба ба), барои ифодаи маънои «ба» истеъмом шудааст: ... az dâd ī wēhīh **bē o** dâd ī wattarih awurd – Аз қонуни бехе ба қонуни баде меоварданд. ... **bē o** gannâg mēnōg nimud – Ба руҳ хабис нишон дод. ...az ēn zamīg ... **bē o** dušox oftend – Аз ин замин ба дӯзах меафтанд [261, с.212]. Ба назари Ж. Лазар, оғози пайдоиши ин шеваи баёни хос ба сангнавиштаҳои қарни савум мерасад, ки намунаи онро дар ривояти портии катибаи бузурги «Шопур» забт кардааст: hawar datgirw kard ud **bēh o** pars ânīd ahend – Ҳамагӣ дастгир ва ба Порс табъид шуданд [261, с.216].

Дар матнҳои назму насри куҳан ва бо тақлид ба онҳо дар осори даврони минбаъда мушоҳида мегардад, ки айни ду пешоянд ва ё пешоянду пасоянди гуногун дар як қолаб бо фосила ҷойгир мешаванд: **Пешоянд+калима+пешоянд ё пасоянд**. Ин гуна хусусияти корбурди онҳоро аз ҷумлаҳои зерини осори манзуму мансури садаҳои X-XIII метавон дарк кард: Ва асли ин оташ парастидан **ба** ҷаҳон - **дар** аз эшон хост, ки дар ҳама ҷаҳон мепарастанд [59, с.170]. Ва чунин гӯянд, ки андар ҳама ҷаҳон ҳеч кӯҳ баландтар аз он нест ва мар Ҳавворо **ба** Ҷидда андохт - **бар** лаби дарё аз Макка бар ҳафт фарсанг [59, с.25]. Лоиқи қадри ман он астӣ, ки бо зоғе **ба** девори боғе-**бар** хиромон ҳамерафтаме? [92, с.200]. Дарвешеро шунидам, ки **ба** ғоре-**дар** нишаста буд ва дар ба рӯй аз ҷаҳониён баста ва мулуку ағниёро дар чашми ҳиммати ӯ шавкату ҳайбат намонда [92, с.173]. ...Гаҳ **ба** ҳушёр-**бар** ниҳад занҷир [51, с.116]. ... **Ба** боғ - **андар** зи гулҳо шоҳпар - **бар** [5, с.423]. Ситора **ба** сар-**бар** шигифтӣ намуд... [70, қ.1, с.27]. **Ба** диҷ-**дар** чу оғаҳ

шуданд аз Ҳачир... [70, ҷ.2, с.233]. ...То бичунбад чон **ба** тан - **дар** чун чанин [50, с.111].

Дар чумлаҳои фавқифодаҳои аз+он+аз; ба+чаҳон+дар; ба+Қидда+бар; ба+девор+бар; ба+ғор+дар; ба+хушёр+бар; зи+гул+бар; ба+сар+бар; ба+дид+дар ва ба+тан+дар гоҳ ба касрат ва гоҳ ба нудрат истифода шудаанд.

Ба андешаи профессор Ғ. Ҷӯраев, «...дар таркибҳои наҳвии мазкур пешоянду пасоянд дар ифодаи айни як вазифаи наҳвӣ омада, яке дигареро қувват медиҳад. Лекин доираи истеъмоли ин гуна таркибҳо дар осори хаттӣ якранг нест» [180, с.132]. Дар ҳақиқат, муоинаи маводи дарихтиёрбуда ин андешаи забоншиносро тақвият медиҳад, зеро, чунонки ишора шуд, таносуби қорбасти ин қолаби баён дар осори манзуму мансури давраи мавриди таҳлил ҳамгун нест. Аз рӯи маводи фароҳамомада маълум мешавад, ки мавқеи аввалро аз байни чунин қолаби баён «ба...-бар» касб мекунад. Ҳамчунон бояд гуфт, ки ин қолаб ва қолабҳои ба он монандро мо шартан қолабҳои пешояндиву пасояндии бофосила ном бурдем, зеро дар байни ин ду унсури ёвар ҳатман унсури дигари лексикӣ чойгузин шуда, барои аз ҳамдигар фосила гирифтани пешоянду пасоянд мусоидат кардаанд.

Қолаби пешояндиву пасояндии «ба...-бар» дар осори давраи мавриди баррасӣ зиёд ба қор рафта, он аз рӯи маҳз бо ҷӣ гуна калимаҳо ҳамроҳ омаданаҳ ба ду навъ чудо мешавад.

Дар якҷанд маврид ин қолаб якҷоя бо унсури луғавии узвҳои инсон ё мавҷудоти дигарро ифодакунанда, ки онро забоншиносон бо истилоҳоти гуногуни «узввожаҳо», «андомвожаҳо», «вожаҳои соматикӣ» зикр намудаанд, меояд. Чунончи, дар байтҳои зерин мо истифодаи қолабҳои **ба тан-бар, ба сар-бар, ба чашм-бар, ба дил-бар, ба гардан-бар** ва монанди инҳоро дучор мегардем: **Ба** тан - **бар** яке жандае аз пату... [5, с.71]. ...**Ба** сар - **бар** теғу бар паҳлӯи шангина [5, с.73]. ...**Ба** чашмат - **бар** аз бод ранҷ уфтод [5, с. 163]. ...Гулӯро зи расӣ **ба** сар - **бар** мабар! [5, с. 166]. ...Бияндӯзад **ба** тан - **бар** зиндагиро [5, с.242]. ...Ниҳода **ба** сар - **бар** зи оҳан қулоҳ [5, с.278]. ...Якҷояк **ба** дил - **бар** чу тири хаданг [5, с.365].

Ба пушти мардон - **бар** пора карда захми зирех,
Ба рӯи аспон - **бар** сурх карда хуни муқвад [5, с.418].
Чунки набанданд хармукат **ба** гулӯ - **бар** [5, с.422].

Ҳавои **ӯ ба** дилам - **бар** хама табоҳӣ кард...

Ба гардани маликон - **бар** ба рӯзи бори бузург
Рикоби **ӯ** зад тавқеи кибриёву чалол [5, с.432 - 433].

Ниҳода **ба** сар - **бар** каёнӣ кулоҳ... [5, с.308]. ...Кафида пӯст **ба** тан - **бар**
чу мағзи кафта сафол [5, с.435]. ...Сухан ҳарчи будаш **ба** дил-**бар**, биронд [70,
ҷ.11, с.56]. Дирафше дурафшон **ба** сар-**бар** ба пой... [70, ҷ.11, с.131].

Дар давраи мазкур метавон бо корбурди қолаби мазкур бо ҷонишинҳои
шахсии шахси якуми шумораҳои танҳои **ман**, **ту**, **ӯ** ва нафсӣ-таъкидии **худ**
дар шаклҳои **ба ман-бар**, **ба ту-бар**, **ба ӯ- бар** ва **ба худ-бар** бисёр дучор
гардид: ...Ки фарғандосо бипечам **ба ту-бар!** [51, с.265]. ...Валекин **ба ту - бар**
ихтиёр нест [5, с.373]. ...**Ба худ-бар** оташи дӯзах макун тез [92, с.281]. ... **Ба**
даргоҳи **ӯ - бар** пиёда шуданд [5, с.260]. Дӯст бо қомати чун сарв **ба ман - бар**
бигузашт... [5, с.212].

Мавриди дигари истифодаи чунин қолабҳо ҳамроҳ ба кор рафтани
қолаби номбурда бо воҳидҳои луғавии ифодакунандаи мафҳумҳои мухталиф,
монанди номи ашӣи **ба** ҷангу набард алоқаманд, ҷирмҳои осмонӣ, либосу
матоъ, мафҳумҳои маънӣ, номи ашҳоси алоҳида, номи тоифаҳо, номи шаҳру
кишварҳо ва ғайраҳо мебошад. Чунончи, дар абёти поён мо бо истифодаи
қолабҳои пешояндиву пасояндии **ба сарвбун-бар**, **ба моҳ-бар**, **ба кас-бар**, **ба**
оташ-бар, **ба душман-бар**, **ба шоҳи гул-бар**, **ба чома-бар**, **ба астар-бар**, **ба**
Ҳиндустон-бар, **ба ҳеч осӣ-бар**, **ба яздонпарастӣ-бар**, **ба хун-бар** ва ғ.
дучор мегардем:

Сулсул **ба сарвбун-бар** бо нағмаи куҳан,

Булбул **ба шоҳи гул-бар** бо лаҳнаки ғариб [51, с.52].

Сар-ш расида **ба моҳ-бар** ба баландӣ... [51, с.148]. Вочиби набувад **ба**
кас-бар ифзолу карам... [51, с.206]. **Ба** оташ дарун-**бар** мисоли самандар, / **Ба**

об андарун-**бар** мисоли наҳангон [51, с.296]. **Ба** душман - **бар** аз хашм овоз кард... [51, с.345]. 3-ин аст меҳри ман **ба** маи **сурх-бар**, к-аз $\bar{u}$ ... [5, с.218]. **Ба** сӯи ҳар ду маҳаш - **бар** ду шохи райҳон буд... [5, с.101]. ...Фардо расӣ **ба** давлати обо - **бар**. / Чандин ҳазор умеди банӣ Одам / Тавқе шуда **ба** гардани фардо - **бар** [5, с.112]. ...**Ба** шохи $\bar{u}$ - **бар** дурроҷ гашт вастохон [5, с.187]. Дастанзанон зи сарв **ба** гул - **бар** ҳамепарид... / Барканд мӯҳру дил **ба** бараш - **бар** ҳаметапид [5, с.218]. ...Ки биншаст $\bar{u}$ **ба** хон - **бар** бо каве зуфт... / Сухан боре **ба** хон - **бар** гандумин гӯй [5, с.224]. ... **Ба** аслаш - **бар** бурун овар ту дамро [5, с.233]. ... Ба сирка гӯ **ба** дардаш - **бар** тало кун... [5, с.239]. ... **Ба** яздонпарастӣ - **бар** оганда шуд [5, с.250]. ...**Ба** овардгах - **бар** барафканда хор [5, с.304]. Ба Руму **ба** Ҳиндустон - **бар** бигашт... [5, с.308]. **Ба** ҳеч осӣ - **бар** нӯки найза рост накард... [5, с.419]. **Ба** «Шоҳнома» - **бар** ар хайбати ту нақш кунанд... [5, с.426]. **Ба** чома - **бар** биншастам, ба чой май хурдам... [5, с.432-433]. На **ба** астар-**бар** саворам, на чу уштур зери борам... [92, с.110]. ...Бас сари бетан **ба** хун - **бар** чун ҳубоб [50, с.544].

Қолабҳои пешояндиву пасояндии бофосила ба сурати чуфт мустаъмал гардида, дар байни онҳо вожа ё ибораҳои қарор мегиранд. Дар бархе маврид пешоянд ва чуфти он аз ҷиҳати маъно бо якдигар пайвастагӣ доранд ва, дарвоқеъ, чуфти пешоянд мафҳуми онро такмил медиҳад, аммо батадрич дар тули замон вожаи дувум мафҳуми ҷузъи якумро заиф карда, бори аслии маъноиро ба дӯши худ мегирад.

Муҳаққиқ П.Н. Хонларӣ, ки қолабҳои пешояндиву пасояндиро бо истилоҳи «хуруфи изофаи музоиф» ёд мекунад, таъкид бар он намудааст, ки қолабҳои роиҷ дар осори садаҳои X-XIII мисли «аз...бар», «ба...бар», «бар...андар», «ба...фаро», «ба...фароз», «аз қабилӣ...ро», «аз ҷиҳати ...ро», «барои...ро» ва ғ. мебошанд [284, ҷ.3, с.302-305]. Ҳамон тавр ки мулоҳиза мешавад, ҷузъи якуми қолаби мавриди тадқиқ бештар пешоянди «ба» буда, гоҳе калимаҳои «бар» ва «аз» низ ба унвони пешоянд дар оғози ин тарзи баён омадаанд.

Ба андешаи профессор А. Ҳасанзода (Ҳасанов) дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ин шеваи баён матрук шуда, танҳо дар гӯйишҳои тоҷикӣ маҳфуз мондааст [172, с.215-217]. Ба назари ӯ, «корбурди қолабҳои пешояндиву пасояндӣ яке аз аломатҳои боризи забони порсии дарӣ дар садаи Х ба шумор омада, чанде аз онҳо дар даврони баъдӣ низ идома ёфтанд, доираи корбурди бархе дигар маҳдуд гардид, силсилаи савум маҳчур ё матрук шуд, вале як дастаи онҳо ба ҳамон гунаи пешин ё ба шакли таҳаввулёфта дар гӯйишҳои тоҷикӣ имрӯз низ мустаъмаланд...» [172, с.215].

Дар ин маврид мо низ пайрави андешаи муҳаққиқи номбурда мебошем, зеро далелҳои мавриди таҳлил қарордодаи мо тасдиқкунандаи ин фикр мебошанд.

Аз маводи фактологӣ фароҳамомада маълум гардид, ки дар баробари қолаби «ба...-бар» қолаби пешояндиву пасояндӣ «бар...-бар» низ корбурди зиёде доштааст. Дар байни ин ду унсури ёридиханда, ки яке дар вазифаи пешоянд ва дигаре дар вазифаи пасоянд ба кор рафтааст, калимаҳои ҳам аз ҷиҳати маъно (исми хос, исмҳои ҷинси ифодакунандаи номи асбоби ҷангӣ, номи тоифаҳо, исмҳои маънӣ) ва ҳам аз рӯйи мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ мухталиф (исм, сифат, шумора, масдар, ҷонишин) дар байни «бар...-бар» истифода шудаанд. Ифодаҳои **бар яке-бар, бар қалак-бар, бар фалак-бар, бар халоик-бар, бар пайвастанаш-бар, бар забонаш-бар, бар шаҳон-бар, бар ҷаҳон-бар, бар замин-бар, бар дилкаш-бар, бар торкаш-бар, бар ин-бар, бар овардгоҳ-бар** ва ғайраҳо намунаи ҳамин гуна қолабҳои пешояндиву пасояндӣ мебошанд: ...**Бар** яке - **бар** чанд бифзояд фара [51, с.336]. ...Ки бе май сабр натвон **бар** қалак-**бар** [5, с.366]. **Бар** фалак - **бар** ду шахс пешаваранд... [5, с.59]. ...Ту **бар** халоик - **бар** парри мурдумӣ барҳанҷ [5, с.130].

Чу **бар** пайвастанаш - **бар** дил ниҳодам,

Ва ҳар кас **бар** забонаш - **бар** биронад...

Ба даҳ гуна фузунӣ **бар** шаҳон - **бар**,

Чун ӯ бояд ниғаҳбон **бар** ҷаҳон - **бар**... [5, с.221-222].

...Ки чандон набуд **бар** замин - **бар** гиёҳ...

Наёмад **бар** ин - **бар** бaсе рӯзгор,

Ки омад ба даргаҳ ҳазорон ҳазор [5, с.269].

Ду ҳафта баромад **бар** ин - **бар** диранг... [5, с.288]. Чу рӯяш бидиданд **бар** гоҳ - **бар**, / Чу хуршеди тобанда **бар** моҳ - **бар** [5, с.260]. **Бар** ин - **бар** бигардид чанде ҷаҳон... [5, с.308]. ...Наёмад ҳаме **бар** дилаш - **бар** гарон [70, қ.2, с.348]. Ҳаме рехт **бар** торакаш-**бар** гулоб... [70, қ.7, с.23]. **Бар** овардгаҳ-**бар** саворе намонд... [70, қ.7, с.39].

Дар осори садаҳои мавриди назар мо ҳолатҳои такрор шудани айни як калимаро дар байни чунин қолабҳо мушоҳида намудем. Масалан, дар байти поён ифодаи **падар бар падар-бар** дучор мегардад: К-аз эронӣён дошти ӯ наҷод, / Падар **бар** падар-**бар** ҳаме дошт ёд [70, қ.7, с.434].

Чунонки ишора шуд, гоҳо дар байни чунин қолабҳо ғайр аз исми боз ба кор рафтани ҷонишинҳо низ ба назар мерасанд. Чунончи, дар абёти зерин ифодаҳои **бар ӯ-бар**, **бар хештан-бар** ва **бар ту-бар** ба кор рафтаанд, ки қолаби **бар ӯ-бар** нисбат ба қолабҳои **бар хештан-бар** ва **бар ту-бар** афзалият дорад: ... **Бар ӯ - бар** сипосе бинагзоштам [5, с.169]. Сӯи шоҳ бурду **бар ӯ - бар** бихонд... [5, с.264]. Ту **бар** хештан - **бар** маяфзой ранҷ... / Гузашта **бар ӯ - бар** бaсе рӯзгор [5, с.265 - 268]. ...Ки моҳ аз бар ҳаметобад **бар ӯ - бар** [5, с.326]. ...Гар барзанӣ **бар ӯ - бар** як тори ресмон... [5, с.380]. ...Фиганда табъ **бар ӯ - бар** ҳазор гуна уқад [5, с.417]. Басо гаҳо, ки **бар ӯ - бар** замона кор накард... / Ба гоҳи шона **бар ӯ - бар** тазарв хоя ниҳад... [5, с.433]. Ки **бар** гирди ӯ - **бар** нагаштӣ каманд [5, с.250]. ... **Бар ӯ-бар** ҷаҳонофаринро бихонд [68, қ.7, с.49]. ... **Бар ӯ-бар** зи миҷгон буборид хун [70, қ.7, с.112]. ...Ки айб оварад **бар** ту-**бар** айбгӯй [70, қ.7, с.384]. ...Гузашта сухан **бар** ту-**бар** бишмарам [70, қ.7, с.31]. Начунбад ҳаме **бар** ту-**бар** меҳри ман... [70, қ.7, с.53].

Бояд гуфт, ки дар миёни чунин қолабҳо на фақат калимаҳо, балки ибораҳо низ мавриди истифода қарор гирифтаанд. Масалан, агар дар ҳафт байти аввал дар байни ин гуна қолаб мо истифодаи ибораҳои изофии **чашми**

вай, оини мо, он ду наргиси дилкаш, куҳлаи доғ, дасти ӯ, тани хеш, дасти он бандаро мушоҳида намоем, пас дар ду абёти охир бо корбурди ибораҳои ғайриизофии **симин табак** ва **чойгоҳ куштан** дучор мегардем: Чу дуде **бар** сиёҳӣ чашми вай – **бар**... [5, с.228]. ... **Бар** оини мо - **бар** яке сур кун [5, с.255]. ... Хоса **бар** он ду наргиси дилкаш - **бар** [5, с.342]. ... **Бар** куҳлаи доғаш - **бар** кафшер наронӣ [5, с.446]. ... Ҳама ронд **бар** дасти ӯ- **бар** Шағод [70, ҷ.7, с. 16]. Шавӣ **бар** тани хеш-**бар** комгор... [70, ҷ.7, с.156]. Чу **бар** дасти он банда-**бар** кушта шуд... [70, ҷ.7, с. 163]. ... Чу румӣ чом **бар** симин табак - **бар** [5, с.366]. ... **Бар** чойгоҳ куштанашон - **бар** бихобанид [5, с.217].

Қайд кардан зарур аст, ки теъдоди зиёди ин гуна қолабҳо дар осори аксари аҳли адаби ин давра ба кор бурда шудаанд, аммо, баробари ин, бархе аз онҳо дар ашъор ё осори ин ё он адиб мавҷуд буда, онро аз осори дигарон пайдо кардан ғайриимкон аст. Сабаби ин ҳолат, ба фикри мо, ҳамин аст, ки чунин қолабҳо аз забони гуфтугӯӣ (ҳатто аз лаҳҷаҳо) ба забони адабӣ роҳ ёфтаанд. Ба тахмини мо, баъзеи чунин қолабҳо дар ин ё он лаҳҷа гардиш дошта, қисми дигар дар лаҳҷаҳои дигар мустаъмал буданд.

Қаблан ишора шуд, ки қолабҳои пешояндиву пасояндии дар осори куҳан истифодагардида аз чиҳати дараҷаи истифодашон баробар нестанд: баъзеяшон хеле зиёд, бархе дигар нисбатан зиёд ва гурӯҳе кам дучор мегарданд. Чанд қолаби дар боло таҳлилгардида дар муқоиса бо қолабҳои пешояндиву пасояндии минбаъда бештар мушоҳида мешаванд. Ба ин мисолҳои фаровоне, ки зикр намудем, далел шуда метавонанд. Қолаби пешояндиву пасояндии «ба...-дар» бошад, назар ба чанд қолаби пешина камтар ба кор рафта, дар чойгоҳи сеюм пас аз қолабҳои «ба..-бар» ва «бар...-бар» қарор дорад. Дар баробари ин, қолаби мазкур дар осори мансури ин давр низ истифодаи фаровон дошт. Масалан, мавриди истифода қарор гирифтани қолаби **ба ҷаҳон – дар**, ки дар тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» мушоҳида шуд, далели ин фикр буда метавонад: Ва расми Арабу Аҷам чунон бувад аз паси пайғомбар, алайҳи-с-салом, ҳар он ҳангоме ки вақiate афтодӣ, таърих аз он чо гирифтандӣ, чун Асҳобу-л-фил, чун қаҳтӣ, ки будӣ **ба** ҷаҳон -

дар [59, с.257]. Аммо ин бут парастидан **ба** ҷаҳон - **дар** аз Ҷамшед омад. Ва андар ҳама ҷаҳон ҳеч кас бут напарастида буд, то ба рӯзгори Ҷамшед [59, с.171].

Як вижагии назарраси қорбасти қолаби мазкур дар осори манзум аз он иборат мебошад, ки дар миёни ин ду унсури ёвар бештар калимаҳои ифодакунандаи макон, ба мисли **боғ**, **ҳучра**, **хона**, **гетӣ**, **дӣж**, **дом** ва **дарё** истифода гаштаанд: ...Чу навбахори шукуфта **ба** боғ - **дар** бодом [5, с.399]. Ҷамвора **ба** ҳучра - **дар** чун дев нишастаст, / На ҷомаву на нонаш, на дег, на суфра [5, с.444]. ...Бо ман касро **ба** хона - **дар** маншоно [5, с.448]. ... Маҳу хур аст ҳамоно **ба** боғ - **дар** сарроф [6, с.97]. Ман монда **ба** хона - **дар** пайхаставу хаста... [5, с.189]. **Ба** гетӣ - **дар** аз паҳлавонони гурд... [70, ҷ.1, с.261]. ...**Ба** дӣж - **дар** якеро надодам диранг [70, ҷ. 1, с.393]. **Ба** дӣж-**дар** яке тан набуд, з-он гурӯҳ... [70, ҷ.1, с.391].... **Ба** доми бало - **дар** биёвехтанд [70, ҷ. 1, с.433]. **Ба** дарё-**дар** манофеъ бешумор аст... [92, с.68].

Муоина ва мушоҳидаи далелҳо аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки дар миёни қолаби пешояндиву пасояндии «ба...-дар» бештар ибораҳои исмие ҷойгир шудаанд, ки ҳар ду ҷузъашон исм мебошанд. Дар дастурҳои забони тоҷикӣ қайд шудааст, ки исм нисбат ба ҳиссаҳои дигари мустақили нутқ бештар хусусияти тобеъкуниро дорад. Масалан, дар ГЗАҲТ доир ба ин масъала чунин ишора шудааст: «Исм дар ибора ҳамчун меҳвар воқеъ шуда, ҳамаи ҳиссаҳои мустақили нутқро тобеъ менамояд. Ҷузъҳои тобеъ ба исм бо бандаки изофӣ, пешоянду пасоянд ва алоқаи ҳамроҳӣ вобаста мешаванд. Ибораҳои исмӣ муносибатҳои муайянкунандагӣ, ҳолӣ, пурқунандагӣ ва субъектиро мефаҳмонанд... Ин қабил ибораҳо (ибораҳои исмӣ бо исм – К.3.) муносибати муайянкунандагиро бо тобишҳои гуногун ифода менамоянд» [105, қ.1, с.29]. Лозим ба ёдоварист, ки ин хусусият ба осори даврони классикӣ низ хос аст. Се байти зер далели равшани он мебошад: **Ба** бори намак-**дар** ниҳон кард гурз... [68, ҷ. 1, с.388]. **Ба** бори шутур-**дар** силеҳи гавон... [70, ҷ.1, с.388]. Меҳтарӣ гар **ба** коми шер - **дар** аст... [5, с.20]. ...**Ба** оби барф - **дар** барнеҳ-ш бар дард [5, с.239].

Дар абёти мавриди назар ибораҳои исмии **бори намак, бори шутур, коми шер** ва **оби барф** дар миёни қолаби пешояндиву пасояндии «ба...-дар» истифода шудаанд, ки ҳар ду ҷузъи ибораҳо исманд.

Дар таркиби чунин қолабҳо низ корбурди узввожаҳо фаровон ба мушоҳида мерасанд. Чунончи, дар абёти зайл калимаҳои ифодакунандаи номи узвҳо мисли **пистон, тан, раг, дил, чангол, сар, сурат** ва **каф** дар байни ҷузъҳои қолаби «ба...дар» омадаанд: Шири ғош асту **ба** пистон - **дар** ҷуғрот шудааст... [5, с.71]. Чу захре, ки орад **ба** тан - **дар** гудоз... [5, с.162]. ... **Ба** рағҳо - **дар** мазаррат мар чигарро [6, с.226]. **Ба** дилҳо - **дар** эдун мусаввар шудӣ ту... [5, с.396]. **Ба** чанголи қаҳри ту - **дар** хасми бадди... [51, 297]. **Ба** тан - **дар** ранчу на иллат физояд [5, с.241]. ...Ман ҳамеоям **ба** сар - **дар** чун ғавӣ [50, с.260]. ...Сирри чинсият **ба** сурат - **дар** маҷӯ [50, с.633]. Он яке будаиш **ба** каф - **дар** чил дирам... [50, с.546].

Дар баробари ин, дар дохили қолаби пешояндиву пасояндии мазкур калимаҳои мухталифмаъно ба маънои гуногун омадаанд: ...**Ба** истомҳо - **дар** нишонда гуҳар [5, с.258]. Хоре, ки **ба** ман - **дар** халад андар сафари Ҳинд... [52, с.326]. **Ба** парда - **дар** аст ин суханҳо, бичӯй... [70, ҷ.1, с.348]. ...Ҳасудро чӣ кунам, к-ӯ зи худ **ба** ранҷ-дар аст [90, с.54]. Дуруштиву нармӣ **ба** ҳам-дар беҳ аст... [92, с.276].

Мисли қолаби пешояндӣ-пасояндии «ба...-дар» дар доираи қолаби «ба...-андар» низ воҳидҳои луғавии ифодагари номи узвҳо дида мешаванд: **Ба** дил-**андар** ҳамегузорад тир [51, с.116]. Чун чомаи ашан **ба** тан-**андар** кунад касе... [51, с.277]. ...Яке хок бошад **ба** даст-**андаро** [70, ҷ.1, с.27].

Профессор М. Қосимова ҳангоми баррасии вижагиҳои лексикиву грамматикӣ осори садаҳои IX-X ба чунин қолаби баён таваҷҷуҳ зоҳир карда таъкид намудааст, ки «дар осори асрҳои IX-X қолибҳои пешояндӣ – пасояндӣ хеле серистеъмоланд. Ин қолибҳо бо пешоянду пасояндҳои гуногун сохта мешаванд ва дар шаклдиҳии аъзоҳои пайрави ҷумла хидмат мекунанд» [129, с.208]. Дар баробари ин, муҳаққиқи мазкур аз қолаби баёни «ба...-андар» ёдовар шуда таъкид кардааст, ки он дар осори мансуру манзуми ин давра

бештар барои шаклдиҳии пуркунанда, ҳоли макон, ҳоли замон, ҳоли тарзи амал ва ҳоли сабаб омадааст [129, с.209-210]. Маводи гирдовардаи мо низ тасдиқкунандаи ин фикр аст: **Ба** рашк-**андар** Оҳармани бадсигол... [70, ҷ.1, с.45]. Гар **ба** хоб **андар**, сарат бибрид гоз... [50, с.259]. Пас зад ангуштак, **ба** рақс-**андар** фитод... [50, с.468].

Қолибтарин намунаи ин навъи истеъмоли қолаби пешояндӣ-пасояндӣ, ки бо фосила омада, дар байнашон вожаҳои мухталифмаъно ҷойгир шудаанд, қасидаи панҷоҳусебайтаи Адиб Собирӣ Тирмизӣ мебошад. Радифи шеър пешоянди «андар» буда, ногузир дар қофияи ҳамаи абёт ҳамроҳ бо ин унсур пешоянди дигаре омадааст. Матлаи қасида ин аст: Ҷӣ ҳалқаҳост **бад-он** зулфи тобдор-**андар**, / Ҷӣ ғамзаҳост **бад-он** чашми пурҳумор-**андар** [63, с.135].

Дар осори давраи мавриди таҳлил боз мо бо чунин қолабҳои пешояндиву пасояндии нисбатан маҳдуд дучор мешавем:

Қолаби пешояндиву пасояндии «аз...андар»: ...Гар **зи** дашт-**андар** оварад нахчир [51, с.116]. ...Ту бад-он гаҳ **аз** дарахт-**андар** бигӯй... [51, с.332]. Чу баҳре **зи** тира шаб-**андар** чамид... [70, ҷ.6, с.25]. ...Шаби тира **аз** лашкар-**андар** гузашт [70, ҷ.6, с.215]. **Зи** роҳ-**андар** айвони шоҳ омаданд... [70, ҷ.8, с.318]. **Аз** Антокия-**дар** хабар шуд зи шоҳ... [70, ҷ.8, с.405]. ...В-он ду пистон мехалад **аз** меҳр - **дар** [50, с.128].

Қолаби пешояндиву пасояндии «аз...бар»: Ба мардӣ тани хешро баркашид, / Далер **аз** буни чоҳ- **бар** сар кашид [70, ҷ.1, с.17].

Қолаби пешояндиву пасояндии «бар...дар / андар»: Чу неку шуд он номвар коху дар, / **Бар** айвонҳо - **дар** нишонда гуҳар [5, с.251]. ... Ки бошад **бар** он кишвар-**андар** саре [70, ҷ.6, с.294].

Қолаби пешояндиву пасояндии «дар... бар»: ...Чунон чун Ҷайдари каррор **дар** он ҳисни Хайбар-**бар** [5, с.118].

Қолаби пешояндиву пасояндии «дар... дар / андар»: Шавад номатон **дар** чаҳон-**дар** бузург... [70, ҷ.6, с.166]. Он ки ошиқ нест, ӯ **дар** об-**дар**... [50, с.650]. Ту чу кирмӣ **дар** миёни себ-**дар**... [50, с.389].

Вобаста ба ҳиссаҳои «андар» ва «дар» бояд қайд намуд, ки шакли «андар» назар ба «дар» қадим буда, дар даврони пеш фақат ҳамин шакли пешоянд ба кор мерафт. Вобаста ба ду шакли ин пешоянд ёдовар шудани ҳодисаи таҳриф бамаврид аст, яъне шакли «андар» тадричан муҳаффаф шудааст. Ин чиз низ маълум аст, забон дар муддати дуру дароз мувофиқи қонунҳои дохилии ҳадаш инкишоф ёфта, ба дигаргуниҳои зиёди овозӣ, луғавӣ ва грамматикӣ дучор мегардад. Ҳамин тавр, пешоянди «андар» низ дучори чунин таҳаввулот шуда, минбаъд гунаи «дар»-ро касб кардааст: ...Зи мо **дар** чунин бора-**андар** гурехт [70, ҷ.5, с.317]. Гар нест ба хангоми ато **дар** хатар – **андар**... [38, с.551]. То ки **дар** чохи **ғурур-андар** фитад... [50, с.498]. ... Дар висок, **андар** пайи ӯ медавид [50, с. 187].

Ба ин тариқ, дар осори садаҳои X-XIII қолабҳои пешояндиву пасояндии зиёде вучуд доштанд, ки онҳо дар радифи пешоянду пайвандакҳо барои барқарор шудани муносибатҳои мухталифи грамматикӣ байни калимаҳо хидмат кардаанд. Маҳз бо ёрии онҳо як калима бо унсури луғавии дигар васл гардида, алоқаи байни воҳидҳои луғавӣ устувор шудааст.

Қолабҳои пешояндиву пасояндии даврони мазкур аз нигоҳи дараҷаи истифода ягона нестанд: иддае хеле зиёд, бархе нисбатан бисёр ва ҳиссае ниҳоят кам мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Калимаҳои дар байни чунин қолабҳо бақоррафта аз ҷиҳати мансубияти забонияшон тоҷикӣ буда, дар мавридҳои хеле кам унсурҳои луғавии забонҳои дигар (монанди арабӣ) аз рӯйи зарурат ба кор бурда шудаанд. Ҳамчунин аксари воҳидҳои луғавии дар байни чунин қолабҳои пешояндиву пасояндӣ истифодагардида аз лиҳози мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ бештар ба исм тааллуқ дошта, миқдори дигари онҳоро вожаҳои ғайриисмӣ ташкил кардаанд.

Чунонки дар оғоз таъкид гардида буд, дар баробари қолабҳои пешояндиву пасояндии бофосила қолабҳои пешояндиву пасояндии бефосила низ қорбурди ба худ хос доранд. Дар дастури таърихӣ осори ба сабақшиносӣ бахшидашуда ва таърихи забони форсӣ аз хусуси чунин қолабҳо ишорае

нарафтааст. Дар чунин қолаб ду пешоянд паёпай мавриди истифода қарор гирифтаанд: пешоянд+пешоянд+калима. Дар «Шоҳнома» ду пешоянд - «дар» ва «андар» ба сурати «дар андар» ҳамагӣ дар панҷ маврид ба қор рафтааст: Мар он подшоро **дар андар** сарой / Яке бӯстон буд бас дилкушой [70, ҷ.1, с.69]. Баҳорест хуррам **дар андар** биҳишт, / Ҳама хок анбар, ҳама зарр хишт [70, ҷ.1, с.189].

Аз забоншиносон ба чунин қолаби баёни Фирдавсӣ доктор Х. Мутлак таваҷҷуҳ карда, чунин андешаронӣ намудааст: «Шояд ҳам «андар сарой» ба маънии «андарунӣ» бошад ва он чо ки «дар андар биҳишт» омадааст, «дар андар» қайди мураккаби такрорӣ дар баёни таъкид бошад ба маънии саросар, тамоман, бакуллӣ» [283, с.61].

Корбурди қолаби пешояндиву пасояндии бефосилаи «дар андар» ба ҷуз «Шоҳнома» дар мутуни дигар низ ба мушоҳида расид: Яке боғ будаш - **дар андар** сарой, / Бари қасри шаҳ чун биҳиште ба ҷой [66, с.217].

Ба ин тариқ, истифодаи «дар андар»-ро метавон як вижагии намоёни давраи мазкур ба шумор овард, ки дар осори даврони баъдӣ чунин гунаи корбурди ин қолаб ба мушоҳида нарасид. Вижагии дигари «дар андар» ин аст, ки ҳар ду пешоянд тобеи калимаи баъдии худ мебошанд.

Қолаби пешояндии «дар ба» низ яке аз қолабҳои мустаъмали «Шоҳнома» буда, бо мухтаассоташ аз қолабҳои боло фарқ мекунад: Наистода кас пеши **ӯ-дар ба** ҷанг, / Начустанд бо **ӯ** яке ному нанг [70, ҷ.2, с.96].

Дар байти фавқ пешоянди «дар» мутааллиқ ба калимаи «пеш» буда, ба зарурати вазн (дар пеши **ӯ** = пеши **ӯ** дар) пас аз он омадааст ва ё ин ки дар қолаби пешояндиву пасояндии бофосилаи «ба...-дар» (Наистода кас (ба!) пеши **ӯ-дар ба** ҷанг), бинобар ҳамин зарурат, ҷузъи аввали ин қолаб (пешоянди «ба») ҳазф шудааст (ба пеши **ӯ** – дар): Чаҳе жарф диданд, сад боз роҳ, / Яке чархи гарданда буд **дар ба** чоҳ [66, с.186].

Дар ашъори баъзе адибони муосир, мисли Б. Собир корбурди чунин қолаб гоҳе мушоҳида мешавад:

Дар бар-бари Элокаш

Рақсидани бедаш бас [55, с.115].

Дар «Маснави маънавӣ»-и Ҷалолуддини Балхӣ қолаби «бо бар» танҳо як маротиба истифода шудааст:

Хоса тақлиди чунин беҳосилон,

Хашми Иброҳим **бо бар** офилон [50, с.133].

Чунонки мушоҳида мешавад, басомади корбурди пешоянди «бар ба» дар осори шоирони сабки хуросонӣ бештар аст. Ба назари мо, сабаби асосии корбурди чунин қолаб аз ҷониби шоирони давраи Сомонӣ яке аз ҷиҳатҳои фарқкунандаи забон осори ин даврон аст.

Забоншинос М. Абулқосимӣ аз хусуси қолаби пешояндиву пасояндие, ки бо фосила меоянд, чунин навиштааст: «Ғоҳе як исм бо ду ҳарфи изофа ҳамроҳ мешудааст, ки яке аз ҳуруф пеш ва ҳарфи дигар пас аз исм қарор мегирифтааст. Дар ибтидо баёни як исм бо ду ҳарфи изофа барои нишон додани таъкид будааст, аммо андак-андак шоирон дар шеърӣ худ бавижа маснавӣ аз ин равиш (қолаби пешояндиву пасояндӣ – К.З.) барои эҷоди вазн баҳра мегирифтаанд. Баёни ду ҳарфи изофа бо ҳичо ва маънии хос вазни шеърро комил мекард. Албатта, имрӯз ташҳиси ин ки дар кучо ду ҳарфи изофа барои таъкид ва дар кучо барои муруоти вазн ба қор рафта, амре душвор аст» [249, с.284].

Бояд гуфт, ки ин хулосаи муҳаққиқ ба қолаби пешояндиву пасояндии бефосила низ тааллуқ дорад. Агар дар осори қуҳан (монанди абёти Фирдавсӣ, Фарруҳӣ, Унсурӣ ва дигарон) таъкид ва тақвияти маъно мавриди назари асосии шуаро бошад, дар намунаҳои осори минбаъда мақсуди шоирон тақлид аз пешиниён ва ҳалалдор нақардани вазни байт мебошад.

Нуктаи дигар ин аст, ки дар қолаби пешояндиву пасояндӣ (пешоянд+калима+пешоянд ё пасоянд) дар мутуни манзуму мансур, ғолибан, маънои ҷузъи дуҷум (пешояндҳои ба ҳукми пасоянд даромада ё ҳуди пасояндҳо) дар назар гирифта мешавад. Масалан, қолаби «ба сар - бар» ва «ба диҷ - дар» (намунаҳои дар боло зикршуда) ба сурати «бар сар» ва «дар диҷ» маъно мешавад, аммо дар соҳти ду пешоянди бефосила

(пешоянд+пешоянд+калима), ки мурод тақвият ва таъкиди маъноӣ ҳар як аз онҳост, ин хусусият эҳсос намешавад, яъне дар ин сурат ҳар кадом пешояндро бо калимаи алоқаманди онҳо оварем, маъно ва занҷираи наҳвии сухан халал нахоҳад ёфт. Барои намуна, дар ин мисраи байти Фирдавсӣ: «Баҳорест хуррам **дар андар** бихишт» ба ду сурат «Баҳоре хуррам дар бихишт аст» ва «Баҳоре хуррам андар бихишт аст» ва ё мисраи Дақиқӣ: «Басе меҳтарон пеши ту - **бар ба** пой» ба ду тарз «Басе меҳтарон пеши ту **бар** пой» ва «Басе меҳтарон пеши ту **ба** пой» забт кунем ҳам, маъно вайрон нахоҳад шуд.

Нуктаи дигари ҷолиб он аст, ки қолабҳои пешояндию пасояндӣ дар шеваҳо низ қорбурди фаровон дорад. Масалан, профессор В.С. Расторгуева ҳини омӯзиши гурӯҳи лаҳҷаҳои Хучанду (Ленинобод) Конибодомӣ шеваи шимол аз хусуси қолаби «ба...катӣ» ёдовар шуда (Ба қошук-катӣ гирит – Конибодом; ба чой-катӣ хӯрит – Хучанд), таъкид мекунад, ки чунин тарзи баён ба гӯйиши минтақаҳои мавриди назар хос аст [231, в.3, с.36].

Бо тақия ба маводи фактологӣ зеридаст метавон ҳаде зад, ки вижагии нодири ду пешоянди бефосила дар осори асримиёнагӣ идомаи як қоидаи маъмули забони форсии миёна буда, ду намуна аз ин қолаби пешояндҳо («бар ба» ва «дар андар») дар навиштаҳои паҳлавӣ истифода шудааст.

5.4. Робитаи аносири ёвари сервазифа бо гўйишҳои забони тоҷикӣ

Дар солҳои охир забоншиносони тоҷик ба омӯзиши вижагиҳои луғавии гўйишҳои тоҷикӣ ва робитаи онҳо бо забони осори ниёгон ҷиддан камар баста, натоиҷи таҳқиқи хешро дар шакли рисола, фарҳангнома ё мақолоти гуногун ироа кардаанд. Масалан, таҳияи «Фарҳанги гўйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ», ки аз ҷониби забоншиносон М. Маҳмудов, Ғ. Ҷӯраев ва Б. Бердиев сурат гирифтааст, яке аз иқдоми муҳим дар ин самт аст. Бояд гуфт, ки «ин фарҳанг дар навъи худ яке аз ҷомеатарин атласҳои гўйишҳои тоҷикии шоҳаи ҷанубӣ аст» [311, с.9].

Дар фарҳангномаи мазкур мураббон дар радифи унсурҳои луғавии мустақилмаъно маводи ғанӣ ва гаронбаҳои мансуб ба аносири ёвари тоҷикиро гирд овардаанд, ки он аз меҳнати сангину заҳмати дерини эшон гувоҳӣ медиҳад.

Дастоварди дигари забоншиносии тоҷик дар усули таҳқиқи қиёсӣ ва муқоисавӣ-таърихӣ буда, он ба омӯзиши робитаи забони сарчашмаҳои илмиву адабии садаҳои асримиёнагӣ бо маводи гўйишҳои забони тоҷикӣ пайванд гирифтааст. Дар сарғаҳи ин навъи пажӯҳиш профессорон Д. Саймиддинов, Ш. Кабилов, А. Ҳасанзода (Ҳасанов), С. Раҳматуллозода ва дигарон қарор доранд. Аз муҳаққиқони мазкур профессор А. Ҳасанзода (Ҳасанов) доир ба масъалаи мавриди назар таҳқиқоти алоҳидаеро ба нашр расонидааст, ки дар он масъалаҳои алоҳаи унсурҳои луғавӣ ва бархе қолабҳои сарфию наҳвии осори садаҳои X-XIII бо шоҳаи Фарғонаи ғарбии гўйиши шимолӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст [172]. Як бахши таҳқиқоти мазкурро иртиботи унсурҳои ёвари сервазифаи қарнҳои зикргардида бо осори ниёгон ва пайдормонии онҳо дар гўйишҳои шимолӣ ташкил кардааст.

Профессор А.Л. Хромов ҳангоми таҳқиқи шеваи Мастҷоҳ ба вижагиҳои қорбасти унсурҳои ёвари гўйиши минтақаи мазкур низ тавачҷуҳ зоҳир кардааст. Ҳадафи меҳварии ин тадқиқот нишон додани маъноҳои

грамматикии унсурҳои ёвар буда, чанбаи муқоисавии онҳо сарфи назар шудааст [246, с.67-69, с.165].

Забоншинос Р. Шодиев ҳини таҳқиқи гӯйишҳои минтақаи Кӯлоб диққати хешро ба унсурҳои луғавии алоҳида равона сохта, калимаҳои гӯйиширо ба доираи таҳлил кашидааст, ки хоси ин минтақа мебошанд [185, с.159-200].

То он ҷое, ки мо иттилоъ дорем, то ҳол оид ба робитаи тобишҳои маъноии унсурҳои ёвари сервазифаи осори садаҳои X-XIII бо гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ, ба ҷуз қайдҳои иҷмолӣ, кӯвишҳои ҷиддӣ ба назар намерасанд. Ҳадафи ин бахши рисола низ ба ҳамин нуқта нигаронида шудааст.

Дар ин фасл кӯшиш шудааст, ки дараҷаи пойдормонии унсурҳои ёвари сервазифаи садаҳои X-XIII, ба хусус гӯйишҳои ҷанубӣ, мавриди баррасӣ қарор гирад.

Таҳлил ва қиёси қорбурди калимаҳои мансуб ба ҳиссаҳои номустақили нутқ, ба хусус пешояндҳои осори садаҳои X-XIII, бо гӯйишҳои ҷанубии тоҷикӣ нишон дод, ки аз ин ҷиҳат байни онҳо робитае ба мушоҳида мерасад. Масалан, пешоянди содаи аслии «ба» дар осори давраи асримиёнагӣ ба вазифаи пешояндҳои «бар» (Баромад **ба** санги гарон санги хурд, / Ҳам ону ҳам ин санг бишкаст хурд [70, ҷ.1, с.52]; Агар дар он **ба** хилофати ақидати аҳли суннат ... ҳикояте бошад... [79, с.64], «барои» (Мани банда, умед овардаам, на тоат ва **ба** дарюза омадаам, на тичорат [92, с.97]; Гар дирам дорӣ, газанд орад **ба** дин / Бифкан ўро, гурми дарवेशӣ гузин! [51, с.335], «бо» (Пас, Абубакр наълайни расул, салавоту-л-Лоҳи алайҳи, нек кард ва **ба** якдигар мерафтанд, то бад-он кӯҳи Савр расиданд [59, с.174]; **Ба** ҳам нишастанд ва шароб хӯрданд [7, с.148], «дар» (Майи лаъл пеш ору пеши ман ой / **Ба** як даст ҷому **ба** як даст чанг! [51, с.130]; Ман қавми хешро гуфтам то **ба** даҳлез биншинад [316, ҷ.11, с.394], «то» (В-аз ҷунон бонги баланду наъраҳо, / Ки **ба** миле мерасид аз вай садо [50, с.367]; ва «аз» (Ниҳоне, ки дорад, ки гӯяд ба мо / Ҳама ҷораи он бичӯяд **ба** мо [70, ҷ.5, с.448]; Ба хонае,

ки андар он хона мардеву хуке ва шере бошад ва **ба** мард хирад хостанд ва **ба** хук-орзуй ва **ба** шер-хашм [7, с.103]; Ҳар рӯз **ба** нав ёри дигар менатавон кард! [51, с.84] истифода мешуд.

Имрӯз дар гӯйишҳои чанубӣ чунин хусусияти истифодаи пешоянди мазкур гоҳе ба мушоҳида мерасад: Тоҷикъш **ва** (гунаи гӯйишии пешоянди «ба», ки ба вазифаи «аз» омадааст – К.З.) қърғъз-ъш фавқ надоштан [Қлб. – 311, с.75].

Пешоянди содаи аслии «бар» ба вазифаи «барои» (шакли гӯйишиаш «бари») ҳам дар осори садаҳои X-XIII ва ҳам гӯйишҳои чанубӣ мушоҳида мешавад: Гар оҳуст **бар** мард мӯи сапед / Туро ришу сар гашт чун барги бед [70, ҷ.1, с.236]. Ҳеч чиз **бар** ӯ пӯшида нест [48, с.73]. **Бар** кас маписанд, он чӣ ба худ написандӣ [47, с.73].

Дар гӯйишҳои чанубӣ: **Бари** ҳамиқа кор чъшъм-ъм нохуна шидаст [Хум.]. Наму **бари** гулако купрук – ай [Гх. – 311, с.87].

Лозим ба ёдоварист, ки вазифаҳои алоҳидаи баъзе пешояндҳои аслии сода то имрӯз дар шеваҳои чанубиву шимолӣ маҳфуз мондаанд. Масалан, яке аз пешояндҳои аслии содаи серистеъмол дар нутқи хатгӣ ва шифохӣ – «аз» мебошад, ки дар шеваи чанубӣ ба гунаи «ай» истифода мешавад [311, с.46]. Яке аз вазифаҳои ин унсур дар осори садаҳои X-XIII барои ифодаи макон омадани он буд (Чу **аз** Машриқ ӯ сӯи Ховар кашад... [70, ҷ.1, с.30]. ...Ба як так давид **аз** Бухоро ба Вахш [5, с.80], ки дар гӯйишҳои чанубии забони тоҷикӣ низ ин унсур барои ифодаи маънои мазкур серистифода аст: Тамоку-ра **ай** Панҷакент оварда бѣдан (Лш.); **Ай** хъде ки Шехмизон омадестай [Бм. – 311, с.46].

Ин пешоянд дар осори садаҳои X-XIII, барои ифодаи замон фаровон мавриди истифода қарор гирифтааст: ...оғоз кардем ин китобро андар сифати Замин дар соли сесаду ҳафтоду ду **аз** ҳичрати пайғамбар, салавот-ул-лоҳи алайҳ [82, с.9]. ...**Аз** сари урдибиҳишт то буни обон [51, с.141].

Дар гӯйишҳои ҷанубӣ низ пешоянди мазкур барои ифодаи маънои мавриди назар истифодаи васеъ дорад: **Ай** ҳафсолаги-му кор мекънем (Яр.); **Ай** рузе һъкъмат умад аһвол-му нағз шид [Каҳ. – 311, с.46-47].

Далелҳои мавҷуда гувоҳӣ медиҳанд, ки пешоянди содаи аслии «аз» дар осори куҳан ва гӯйишҳои ҷанубӣ барои ифодаи таъинот низ истифода шудааст: Куҳангашта ин дostonҳо **зи** ман / Ҳаме нав шавад бар сари анҷуман [70, ҷ.2, с.342]. Як тозиёна хӯрдӣ бар ҷон **аз** он ду чашм / К-аз дарди ӯ бимондӣ монанди зардсеб [5, с.40].

Намуна аз гӯйишҳои ҷанубӣ: **Ай** ть мьтаҳам нестъм (Ёл). **Ай** ҳаму авқот камтар те [Ҳак. – 311, с.47].

Барои ифодаи сабаб ба кор рафтани вожаи мавриди таҳлил дар осори даврони ёдшуда ва ҳам гӯйишҳои ҷанубӣ роиҷ аст: Ва пайғомбар, алайҳи-с-салом, дилтанг ҳамебуд **аз** сухани он кофирон [59, с.645]; ...кас натвонад будан **аз** сахтии гармои ӯ... [82, с.11].

Намуна аз гӯйишҳои ҷанубӣ: **Ай** тарс-а гьрехтъм (Каҳ.); **Ай** тарса чувозак мекашъм [Нд. – 311, с.47].

Қиёсу муқобалаи забони осори садаҳои X-XIII ва гӯйишҳои тоҷикӣ нишон дод, ки истифодаи пайвандакҳо ба вазифаи пешояндҳо низ ҳодисаи дирӯзи наздик набуда, гузаштаи тулонӣ дорад. Чунончи, дар осори садаҳои X-XIII як вазифаи вожаи «магар» ифодаи эҳтимол буд: ...Бибошед, то **магар** тавба кунад ва бозгардад [59, с.75].

Дар «Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» ҳангоми шарҳи ҳиссаҳои «магар» (қаринаи гӯйишияш-магарам // магарем // магарим // магаръм // магам) муаллифон таъкид кардаанд, ки ин унсур ба вазифаи калимаи модалии «шояд» ба кор меравад: (Ачай мьн ай нав дандон бьбьрора, ба (баъд) гав зана **магам** [Каҳ. – 311, с.429].

Таносуби истифодаи унсурҳои ёвари сервазифаи осори садаҳои X-XIII бо гӯйишҳои тоҷикӣ ба хусус ҷанубӣ ҳамгун набуда, бархе аз онҳо дар гузашта доираи корбурди васеъ дошта баъдан маҳдуд шудаанд. Ин ҳодиса акси худро низ дорад, яъне бархе аз вазифаҳои ҳиссаҳои номустақили нутқ

дар гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ ба назар мерасанд, ки пайдо кардани онҳо дар осори садаҳои X-XIII ғайриимкон аст.

Хулосаи боби V

Ба ин тариқ, унсурҳои ёвари сервазифа дар осори ниёгон, ба хусус маъхазҳои садаҳои X-XIII ба таври яқраи мустаъмал набуда, гоҳ ба таври комилу мушаххас ва гоҳ дар шакли ҳазфшуда мавриди истифода қарор доштанд.

Пешояндҳои таркиби иддае аносири луғавии марбут ба феъл то дараҷае дучори ҳазф гардидаанд, ки шакли ихтисоршудаи онҳо минбаъд ба ҳайси шакли меъёрӣ маъмул гардида, гунаи ибтидоии онҳо қомилан аз ёдҳо фаромӯш гардиданд.

Пешояндҳои таркибии номии изофии дар осори садаҳои X-XIII мустаъмал аз лиҳози гунаи қорбурдашон ба ду навъ: шакли муқаррарӣ ва мувозии ноқис ҷудо мешаванд.

Қолабҳои пешояндиву пасояндии осори қарнҳои X-XIII аз нигоҳи шакли истифодашон ба ду навъ: бефосила ва бафосила тақсим гардида, аз лиҳози дараҷаи қорбурд серистеъмол ва камистеъмол мешаванд.

Чанде аз ин гуна аносири ёвар ба ҳамон шакли қуҳан ё сурати таҳаввулёфта дар гӯйишҳои муносири тоҷикӣ, ба хусус ҷанубӣ то имрӯз гардиши фаъол доранд.

ХУЛОСА

Осори хаттии манзуму мансури садаҳои X-XIII инъикоскунандаи беҳамтои вазъи инкишофи забони адабии форсӣ-тоҷикӣ ба шумор рафта, ба туфайли қиёси онҳо бо сарчашмаҳои даврони баъдӣ метавон умумияту тафовути ин забонро дар муддати тулонии мавҷудияташ муайян намуд.

Баррасии вижагиҳои қорбурди унсурҳои ёвари сервазифаи маъназҳои қарнҳои X-XIII ва даврони муосир моро ба чунин хулосаҳо водор сохт:

1. Аз назари таҳлил гузаронидани қорбурди вожаҳои ёвари сервазифа нишон дод, ки ин гурӯҳи унсурҳои сарфию нахвии забон низ дар радифи воҳидҳои мустақилмаънои нутқ роҳи пурпечухами ташаккул ва таҳаввули шакливу маъноиро паси сар намуда, аксари онҳо дар тули қорбурди наздик ба сеҳазорсолашон аз яквазифагӣ ба сервазифагӣ майл кардаанд [8-М; 15-М].

2. Ин гуна захираҳои сарфию нахвии забон дар матн нақши шоиста дошта, дар ҳолати дуруст дарк карда нашудани маънову вазифаи онҳо мазмуну муҳтавои матн низ ғалат ташреҳ дода мешавад. Чунин вожаҳо танҳо дар доираи матн хусусиятҳои маъноиву вазифавии нав ба нав зоҳир намуда, мақому мавқеъашон ба ҳаддест, ки қорбурди нобарҷояшон ё иваз қардани яке ба дигаре боиси комилан дигар қардидани нахӣ қумлаи пайрави таркиби қумлаҳои мураккаб хоҳад шуд [3-М; 7-М].

3. Теъдоди чунин аносири ёвар дар даврони пешазмелодӣ (сангнавиштаҳои Ҳахоманишӣ) бо сабаби нақши аввалдараҷа доштани ҳолати қалимаҳо (падежҳо) қам буда, баъдан бинобар рӯй додани таҳаввулот дар сохтори забони ниёгон, азбайнравии категорияҳои ба забонҳои флективӣ хос мисли падеж, қинсияти грамматикӣ ва м. инҳо миқдори онҳо аз ҳисоби аз маънои луғавӣ маҳрумқардии қалимаҳои мустақилмаъно (ба хусус қонишину қарфҳо) ва бар уҳдашон воғузоршавии маъноҳои грамматикӣ афзуд. Аллақай дар даврони Сосониён дар қатори пешояндҳои асли қилсилаи қалони пешояндҳои номӣ ва таркибии номии изофӣ ба вучуд омаданд. Чанде

аз пешояндҳои дар сангнавиштаҳои Ҳахоманишӣ гардишдошта дар даврони баъдӣ матрук шуда, бар ивази онҳо ҳамин гуна унсурҳои нави ёвар зухур намуданд [9-М].

4. Пешояндҳои забони форсии миёнаро аз лиҳози мавқеи корбурдашон метавон ба се навъ дастабандӣ кард: пешояндҳои пеш аз калимаҳои ҳамроҳашон оянда, баъди он истифодаёбанда ва дар ҳар ду мавқеъ корбурдшаванда. Чунин пешояндҳо бештар дар вазифаи якдигар мустаъмал буда, ҳамчун ивазкунандаи ҳиссаҳои ёвари дигар ба кор рафтани онҳо кам мушоҳида мегардад.

5. Хусусияти сервазифагӣ пайдо намудани ин навъи аносири луғавӣ ҳанӯз дар забони форсии бостон оғоз гардида, баъдан дар забони форсии миёна бештар ривоч гирифт. Чунин вижагиро дар аҳди бостон метавон дар вазифаҳои пешванд, пешоянд ва пасоянд мавриди истифода қарор доштани иддае аз унсурҳои сарфию наҳвӣ ва дар даврони Сосониён ривочёбии ин майлон мушоҳида намуд. Баъзан дар бархе ҷумлаҳои форсии миёна ду адади чунин унсури ёвар ба кор рафта, яке ба ҳайси пешоянд ва дигаре ҳамчун пешванд нақш дорад [30-М].

6. Дар доираи пайвандакҳо низ аз даврони бостон то қарнҳои асримиёнагӣ таҳаввулоти шакливу маъноӣ рух дода, вазифаи куҳанашон бар дӯши унсурҳои ёвари дигар воғузур шуда, ҳуди онҳо (амсоли пайвандаки *hуа*-и бостон > бандаки изофии -i) ба гунаи комилан таҳаввулёфта ҳамчун васлкунандаи аҷзои ибораву ҷумла вазифаи нав касб карданд [14-М].

7. Унсурҳои ёвари сервазифаи дар осори хаттии қарнҳои X-XIII мустаъмал аз лиҳози доираи вазифа ба ду навъ: яквазифа ва сервазифа ҷудо гардида, унсурҳои сервазифа, дар навбати худ, аз ҷиҳати дараҷаи корбурд ба хелҳои камистеъмол ва серистеъмол тақсим мешаванд [2-М].

8. Чунин гурӯҳи вожаву таркибҳо аз нигоҳи шакли истифода ба ду навъ: якмувозӣ ва сермувозӣ дастабандӣ шуда, хели нахуст дар як шакли мушаххас ва дувумӣ дар ду ё беш аз он дар иҷрои чанд вазифа мавриди истифода қарор доранд: баъзеяшон ба ҷуз вазифаи асосияшон инчунин дар функцияи чанд

хели айни як ҳиссаи нутқи ёвар (мас., пешоянд ё пайвандак), қисме дар вазифаи чанд гурӯҳи унсурҳои ёрирасон (мас., пешоянду пайвандаку ҳиссача) корбаст гардидаанд. Чунин вижагии онҳоро метавон ҳам дар сангнавиштаҳои Ҳахоманишӣ, ҳам осори хаттии даврони Сосониён ва ҳам маъхазҳои садаҳои X-XIII мушоҳида намуд [4-М].

9. Пешояндҳои дар вазифаи пайвандакҳо истифодашавандаи дар осори асрҳои X-XIII дарҷёфтaro метавон ба се навъ дастабандӣ намуд: а) танҳо бар ивази пайвандакҳои пайваस्तкунанда мустаъмал; б) иҷроқунандаи вазифаи пайвандакҳои тобеъкунанда; в) дар функсияи ҳар ду навъи пайвандакҳо бақорраванда. Аз байни ин се вазифа дар осори адибони имрӯза ба функсияи аввал қорбурдшавии пешояндҳо пойдор мондааст [19-М].

10. Дар чанд мувозӣ ба қор рафтани ин гурӯҳи вожаву таркибҳои ёрирасон ҳоси забони осори хаттии қарнҳои X-XIII буда, онҳо дар даврони минбаъда, ба хусус ҳозира, фақат дар як шакл дар гардиш қарор доранд. Сабаби сермувозигии иддае аз ин гуна унсурҳои ёвари асли дар маъхазҳои қухан ба истифодаи шаклҳои қухан ва баъдии онҳо ё бинобар қорбурди якҷояи гунаҳои меъёрӣ ва шифоҳияшон робита дорад. Дар доираи пешояндҳои таркибии номӣ ҳодисаи мувозиноқӣ дар натиҷаи қорбурди онҳо ҳам дар шакли қорил ва ҳам ба гунаи ҳазфи яке аз қузъҳо (қисли «ба наздиқи» / «наздиқи») рӯй додааст [10-М].

11. Чанде аз пешояндҳо (қоранди «аз», «ба», «бар») дар садаҳои X-XIII ба қуз вазифаи ақосияшон боз ба ҳайси ивазқунандаи бандақи изоқии «-и» ба қор рафтаанд. Аз байни пешояндҳои фавқ дар давраи имрӯза «аз» дар қунин вазифа пойдор мондааст [11-М].

12. Аз қиёсу муқобала маълум гардида, қи бархе аз пешояндҳои дар қарнҳои X-XIII мустаъмал (қун «бози», «батруни») дар даврони баъдӣ матрук шудаанд [13-М].

13. Дар радиқи пешояндҳои гуногунсоҳтор дар осори садаҳои X-XIII пасоянди «-ро» низ дар иҷрои вазифаи чанд пешоянд (қисли «аз», «ба», «дар», «бо», «бар») ва унсури грақматиқии диғар (қоранди бандақи изоқии

«-и») гардиш дошта, аз байни ин гуна вазоиф ҳоло бештар ба ҳайси ҳамвазифаи «аз» ба кор меравад. Дар ашъори шоироне чун Фарзона корбурди «-ро» ба функсияи «дар» низ ба мушоҳида расид [1-М].

14. Муқоисаи иддае аз пешояндҳо дар ду даврон: садаҳои X-XIII ва ҳозира нишон дод, ки онҳо дар гузашта бештар ба шакли пешоянди номии изофӣ ба кор рафта, ҳоло ҳамчун пешояндҳои таркибии номии изофӣ маъмул гаштаанд. Ин гуна пешояндҳо дар ҳар ду даврон дар иҷрои вазифаи чанд пешоянди таркибии номии изофӣ дар гардиш қарор доранд [33-М].

15. Аз лиҳози дараҷаи корбурд пешояндҳои таркибии номии дар осори ин даврон мустаъмал дар як сатҳ қарор нашошта, баъзе басо серистифода, бархе камтар ва дастаи сеюм ниҳоят банудрат ба кор рафтаанд. Муқоисаву муқобала нишон дод, ки дар байни ин гуна унсурҳои сарфию наҳвӣ аз ҳама беш «ба сари» мавриди истифода қарор дошт.

16. Ҷараёни ташаккули пешояндҳои таркибии номӣ аз ҳисоби баҳамоии пешояндҳои аслӣ ва калимаҳои мустақилмаъно дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ривож дошта, дар форсии муосир рӯ ба инқироз ниҳодааст [13-М].

17. Хусусияти ҳамвазифагӣ доштани ҳиссае аз пешояндҳо боиси ҳаммаъно гардидани онҳо низ шудааст. Дар байни ин гуна унсурҳои ҳаммаъно метавон ду ҳолатро мушоҳида намуд: бархе аз онҳо ҳам дар даврони гузашта, ҳам муосир дорои чунин хусусият буда, ҳиссаи дигар танҳо дар асрҳои миёна ба ин вижагӣ молик буда, ҳоло аз он маҳрум гардидаанд [16-М].

18. Замони ташаккули қолабҳои пешояндиву пасояндӣ мансуб ба аҳди Сосониён буда, маънои аслӣ тавассути яке аз ҷузъҳо ифода ёфта, ҳиссаи дигар нақши таъкидӣ дорад. Бархе қолабҳои пешояндиву пасояндии қадим тадричан ба таҳаввулоти сохторӣ дучор гардида (мисли *rad...rāy* > барои), ҳамчун пешоянди номии изофӣ истифода гардиданд [26-М].

19. Ин навъи қолабҳои сарфию наҳвӣ аз ҷиҳати дараҷаи истифода ҳар хел буда, яке басо серистеъмол («ба...бар», «бар...бар»), дигаре камтар («аз...андар», «аз...бар», «дар...бар») дар гардиш қарор доштанд [5-М].

20. Вожаҳои таркиби ин гуна қолабҳо ба ду навъ: а) аз омехтаи калимаҳои соматикиву ғайрисоматикӣ ташаккулёфта; б) танҳо аз ҳисоби калимаҳои ғайрисоматикӣ бунёдшуда чудо мешаванд.

21. Пайвандакҳои пайвасткунандаву тобеъкунандаи дар маъхазҳои хаттии қарнҳои X-XIII дарҷёфта аз лиҳози мансубияти забонияшон тафовут дошта, дар байни гурӯҳи нахуст дар қатори вожаҳои аслии тоҷикӣ («-у» / «-ю» / «-ву») инчунин иқтибосҳои арабӣ («ва», «аммо», «вале», «лекин») низ ҷой доранд, вале сарчашмаи навъи дуҷум танҳо аносири эронисл мебошанд (амсоли «ки», «то», «зеро», «чун\чу»...) [12-М; 34-М].

22. Пайвандаки «ва»-ро, ки аз забони арабӣ ба форсӣ-тоҷикӣ иқтибос шудааст, ниёгон дар иҷрои беш аз сӣ вазифа ба қор бурда, он дар осори алоҳидаи садаи XIII, мисли «Гулистон»-и Саъдӣ на танҳо ҳамчун унсури рабтдиҳанда, балки ба ҳайси мусиқиафзо низ мустаъмал буд. Чунин вижагии ба он шабеҳ дар замони муосир дар осори адибоне чун Ёрун Кӯҳзод («Ҳайчо») маҳфуз мондааст [12-М].

23. Вазифаи бархе аз пайвандакҳо чун «-у» дар садаҳои X-XIII вусъатнок буда, ба сифати пайвандакҳои пайвасткунандаи пайҳам ва хилофии «вале» ва «балки» низ мустаъмал буд, ки ин гуна вазифааш дар давраи ҳозира низ боқист [5-М].

24. Ҳар ду навъи пайвандакҳои дар осори қарнҳои X-XIII мустаъмал аз рӯйи вазифаашон дар баробари фарқ инчунин умумияти зиёде доранд: ҳам навъи пайвасткунанда, ҳам тобеъкунанда ба ҳайси ивазкунандаи ҳамдигар ба қор рафта, дарк накардани вазифаи онҳо дар матн боиси қачравӣ дар ташреҳи мазмуни он мегардад [13-М].

25. Дар ҷумлаҳои ин даврон ба ҷойи пайвандаки пайвасткунандаи пайҳам истифода шудани навъи ҷудоии он («ё»-«ва»); бар ивази хели ҷудой истифодагардии навъи хилофияш («аммо»-«ё»); дар вазифаи пайвандаки ҷудой қорбурди пайвандаки тобеъкунанда («агар»-«ё»); дар функцияи пайвандаки хилофӣ қорбасти пайвандаки тобеъкунанда («ки»- «балки») ва ғайраҳо бисёр мушоҳида гардид [17-М].

26. Пайвандакҳои тобеъкунандаи дар садаҳои X-XIII гардишдошта аз рӯйи доираи вазифаҳои бар уҳда дошташон ба ду навъ чудо мешаванд: а) онҳое, ки бар ивази ду-се пайвандаки тобеъкунандаи дигар ба кор мераванд (монанди «чун / чу»); б) онҳое, ки дар иҷрои аксари пайвандакҳои тобеъкунандаи дигар омадаанд (амсоли «то», «ки»).

27. Аз байни пайвандакҳои тобеъкунанда се адади онҳо («ки», «агар», «то») мутаносибан дар вазифаи ҳиссачаҳои «кошки», «ҳамоно» ва «ҳатто» мавриди истифода қарор гирифтаанд [4-М].

28. Дар чараёни истифодашон қисме аз ин гуна унсурҳои сарфию наҳвӣ дар ибтидо дар ду шакл: гунаи комил ва ҳазфгардида ба кор рафта, бо гузашти айём мувозии ба ҳазф дучоршудаи онҳо дар истифода имтиёз пайдо намуд ва дар давраи имрӯза ба ҳайси шакли меъёрӣ пазируфта шуд [10-М].

29. Ҳиссае аз пешояндҳо ва қолабҳои пешояндиву пасояндии дар осори садаҳои X-XIII мустаъмал ҳоло ба чун шакли меъёрии забон дар гӯйишҳои тоҷикӣ, ба хусус чанубӣ ба гунаҳои хосса пойдор мондаанд [6-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

Таҳлили корбурди унсурҳои ёвари сервазифаи осори манзуму мансури садаҳои X-XIII нишон дод, ки бо вучуди аз ҷониби аҳли пажухиш ишора ёфтани вижагиҳои алоҳидаи ин навъи захираҳои сарфию наҳвии даврони асримиёнагӣ ин масъала ба таври муфассалу мушаххас ба риштаи таҳлил кашида нашудааст. Аз ин рӯ, диссертатсияи мазкур дар ин роҳ иқдоми нахустин маҳсуб гардида, дар он доираи маъно ва вазифаи мутааддиди ин навъи унсурҳои ёвар дар заминаи маводи фаровони маъхазҳои хаттии гуногунжанри қарнҳои X-XIII ба таври комил мавриди баррасӣ қарор дода шуда, он бо даврони баъдии инкишофи забони тоҷикӣ, ба хусус муосир муқоиса карда шудааст ва ба ин восита умумияту тафовути корбурди онҳо ошкор гардонида шудааст.

Бардоштҳои аз таҳлили масъалаи мазкур бадастомада водор сохт, ки барои истифодаи амалии он тавсияҳои зерин пешниҳод карда шаванд:

1. Нукоти назариявии дар диссертатсия матраҳгардидаро метавон ба унвонҷӯёни дараҷаҳои илмӣ ва муҳаққиқони баъдӣ дар омӯзиш ва таҳқиқи таърихи унсурҳои сарфию наҳвӣ пешниҳод намуд.

2. Натиҷаҳои пажухиш метавонад дар оянда баҳри такмил ёфтани маводи монографияҳои ба грамматикаҳои муосиру таърихӣ инчунин лаҳҷашиносии таърихӣ бахшидашуда мадад расонад.

3. Дар заминаи пажухиши мазкур метавон минбаъд китобҳои дарсии таърихи забони тоҷикӣ (аҳди бостон, миёна ва нав), васоити таълимӣ доир ба гузаштаи дури аносири ёвари сервазифа таълиф кард.

4. Бардоштҳои аз таҳлили аносири сарфию наҳвии сервазифа дастрасгардида дар ҷараёни таҳияи луғатномаҳои тафсирий, решашиносӣ ва грамматикӣ истифода хоҳанд шуд.

5. Маводи дар диссертатсия мавҷударо метавон ҳангоми омода намудани маҷмуаи машқҳо аз сарфу наҳви забони тоҷикӣ, таҳияи маводи таълимӣ-методӣ аз практикуми забони тоҷикӣ ба кор бурд.

6. Натиҷаҳои аз пажӯҳиш дастрасшуда дар ҷараёни тадриси фанҳои забони адабии тоҷикӣ (бахши сарфу наҳв), таърихи забони адабии тоҷикӣ, лаҳҷашиносии таърихӣ, инчунин грамматикаи муқоисавӣ-таърихӣ метавонад истифода гардад.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ

І. Сарчашмаҳо

1. Айнӣ, С. Марги судхӯр [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: Маориф, 2015. – 208 с.
2. Анварӣ. Девони ғазалиёт [Матн] / Анварӣ. Тадвини Алӣ Муставфӣ. – Техрон, 1386. – 360 с.
3. Арӯзӣ, Н. Чаҳор мақола [Матн] / Н. Арӯзӣ. Тасҳеҳи Муҳаммад Муин. – Техрон: Амири кабир, 1369. – 277 с.
4. Аттор, Ф. Тазкират-ул-авлиё [Матн] / Ф. Аттор. Таҳия, танзим ва баргардони матн М. Оқилова. – Хучанд, 2009. – 700 с.
5. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ [Матн]. Таҳияи матн ва луғоту тавзеҳот аз Худой Шарифов ва Абдушукур Абдусатторов. – Душанбе: Адиб, 2007. – 480 с.
6. Байҳақӣ, А. Таърихи Байҳақӣ [Матн] / А. Байҳақӣ. Бо тасҳеҳи Алиакбари Файёз. Чопи аввал. – Техрон: Интишороти Ҳурмус, 1387. – 10 + 990 с.
7. Байҳақӣ, А. Таърихи Байҳақӣ [Матн] / А. Байҳақӣ. Таҳиягари матн, муаллифи муқаддима, ҳавошӣ ва феҳристҳо Сайфуллоҳи Муллоҷон. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 774 с.
8. Балхӣ, У. Девон [Матн] / У. Балхӣ. Бо кӯшиши Муҳаммад Дабири Сиёқӣ. Чопи дуюм. – Техрон: Китобхонаи Санойӣ, 1363. – 320 с.
9. Балъамӣ, А. Таърихи Табарӣ [Матн] / А. Балъамӣ. Бо муқаддима ва тавзеҳоти Н. Қаҳҳорова, М. Умаров ва дигарон. Ҷилди I. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 655 с.
10. Балъамӣ, А. Таърихи Балъамӣ [Матн] / А. Балъамӣ. Тасҳеҳи Маликушшуаро Баҳор. – Техрон: Интишороти Вазорати фарҳанг, 1341. – 726 с.
11. Баҳманёр. Сармаддеҳ. Шоҳаншоҳ (маҷмуаи ҳикояҳо ва роман) [Матн] / Баҳманёр. – Душанбе: Адиб, 2013. – 472 с.

12. Берунӣ, А. Китоб-ут-тафҳим ли авоиلى саноат-ит-танчим [Матн] / А. Берунӣ. Тасхеҳи Чалолуддини Хумойй. Чопи чаҳорум. – Техрон: Хумо, 1367. – 600 с.
13. Бухорой, А.А. Ҳидоят-ул-мутааллимин фи тиб [Матн] / А. А. Бухорой. Тасхеҳи Чалол Матинӣ. – Машҳад: Интишороти Донишгоҳи Машҳад, 1344. – 425 с.
14. Варовинӣ, С. Марзбоннома [Матн] / С. Варовинӣ. Тасхеҳи Абдулваҳҳоби Қазвинӣ. – Техрон, 1327. – 309 с.
15. Ганчавӣ Н. Куллиёт (Хусраву Ширин) [Матн] / Н. Ганчавӣ. – Душанбе: Адиб, 2012. – 353 с.
16. Гардезӣ, А. Зайну-л-ахбор [Матн] / А. Гардезӣ. Ба хатти кирилӣ баргардони Қодири Рустам. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 416 с.
17. Гардезӣ, А. Зайн-ул-ахбор [Матн] / А. Гардезӣ. Бо муқобала ва тасхеҳи Абулҳай Ҳабибӣ. – Техрон: Интишороти бунёди фарҳанги Эрон, 1347. – 548 с.
18. Гулназар. Туву хубиву раъноӣ (гулчини ашъор) [Матн] / Гулназар. – Душанбе: Адиб, 2010. – 408 с.
19. Гулрухсор. Сакарот. Роман. Чопи аввал [Матн] / Гулрухсор. – Душанбе: ЭР-граф, 2009. – 398 с.
20. Гулрухсор. Шуъла дар санг (гулчини ашъор) [Матн] / Гулрухсор. – Душанбе: Адиб, 2011. – 384 с.
21. Ғаззоли, М. Кимиёи саодат [Матн] / М. Ғаззоли. Тасхеҳи Аҳмади Ором. – Техрон, 1333. – 290 с.
22. Ғаззоли, М. Насиҳат-ул-мулук [Матн] / М. Ғаззоли. – Душанбе: Ирфон, 1993. – 141 с.
23. Ғоиб, М. Сояи нур (маҷмуаи шеърҳо, қиссаҳо, ҳикояҳо, ҳаҷвияҳо ва мақолаҳо) [Матн] / М.Ғоиб. – Душанбе: Адиб, 2014. – 472 с.
24. Динкарди ҳафтум [Матн]. Тасхеҳ, овонависӣ ва нигориши форсии Муҳаммадтақӣ Рошиди Муҳассил. – Техрон: Пажухишгоҳи улуми инсонӣ ва мутолиоти фарҳангӣ, 1389. – 302 с.

25. Домғонӣ, М. Девон [Матн] / М. Домғонӣ. Тасҳеҳи Муҳаммад Дабири Сиёқӣ. – Техрон: Китобфурушии Заввор, 1338. – 401 с.
26. Ибни Балхӣ. Форснома [Матн] / Ибни Балхӣ. – Техрон: Асотир, 1384. – 245 с.
27. Искандарнома [Матн]. Ба кӯшиши Эрачи Афшор. – Техрон: Интишороти бунгоҳи тарҷума ва нашри китоб, 1343. – 417 с.
28. Кайковус, У. Қобуснома [Матн] / У. Кайковус. Бо эҳтимоми Ғуломҳусайн Юсуфӣ. – Техрон: Интишороти бунгоҳи тарҷума ва нашри китоб, 1345. – 329 с.
29. Кайковус, У. Қобуснома [Матн] / У. Кайковус. Таҳия, пешгуфтор ва тавзеҳоти Мирзо Муллоаҳмад ва Меҳрӣ Шарофова. – Душанбе: Маориф, 2016. – 240 с.
30. Книга деяний Ардашира сына Папака [Текст]. Транскрипция текста, перевод со среднеперсидского, введение, комментарий и глоссарий О.М. Чунаковой. – Москва: Наука, 1987. – 163 с.
31. Коллектив. Гулбонги истиқлол (баёзи назми муосири тоҷик) [Матн]. – Душанбе: Адиб, 2011. – 272 с.
32. Корномаи Ардашери Бобакон / Бо эҳтимоми М. Машкур. – Техрон, 1369. – 342 с.
33. Кӯҳзод, Ҷ. Ҳайҷо. Роман. Нашри мукамал [Матн] / Ҷ. Кӯҳзод. – Душанбе: Адиб, 2015. – 416 с.
34. Қосим, Н. Биё, дилро ба барги гул бипечонем [Матн] / Н. Қосим. – Душанбе: Адиб, 2018. – 384 с.
35. Лукук П. Катибаҳои Ҳахоманишӣ [Матн] / П. Лукук. Тарҷумаи Бозило Халхолӣ. – Техрон: Фарзон, 1382. – 207 с.
36. Маздопур, К. Шояст на-шояст (овонависӣ ва тарҷума). Матне ба забони форсии миёна [Матн] / К.Маздопур. – Техрон, 1369. – 341 с.
37. Майҳанӣ, А. Асрор-ут-тавҳид [Матн] / А. Майҳанӣ. Бо эҳтимоми Забехуллоҳи Сафо. – Техрон, 1332. – 468 с.

38. Масъуд, С.С. Девон [Матн] / С.С. Масъуд. Ба эҳтимом ва тасхеҳи Маҳдӣ Нуриён. – Исфаҳон, 1364. – 380 с.
39. Мирсаид, Б. Сафинаи Баҳром [Матн] / Б. Мирсаид. – Хучанд: Ношир, 2022. – 218 с.
40. Муаммарӣ, А. Муқаддимаи «Шоҳномаи Абумансурӣ» [Матн] / А. Муаммарӣ. Тасхеҳи Муҳаммад Дехқонӣ. – Техрон: Нашри най, 1394. – 45 с.
41. Муншӣ, Н. Калила ва Димна [Матн] / Н. Муншӣ. Тасхеҳи Мучтабо Минуй. – Техрон: Амири кабир, 1382. – 290 с.
42. Наршаҳӣ, А. Таърихи Бухоро [Матн] / А. Наршаҳӣ. – Душанбе: Дониш, 1979. – 121 с.
43. Насавӣ, М. Нафсат-ул-масдур [Матн] / М. Насавӣ. Тасхеҳи Амирхусайни Яздигурдӣ. – Техрон: Нашри Техрон, 1370. – 204 с.
44. Насрулло, К. Дар оғӯши хазонрез (маҷмуаи шеърҳо) [Матн] / К. Насрулло. – Душанбе: Адиб, 2018. – 256 с.
45. Нишобурӣ, А.А. Қисаси Қуръони маҷид [Матн] / А.А. Нишобурӣ. Бо эҳтимоми Яҳё Маҳдавӣ. – Техрон: Донишгоҳи Техрон, 1347. – 305 с.
46. Озар. Шарқ нозуксуханист. (Маҷмуаи ашъор) [Матн] / Озар. - Душанбе: Адиб, 2019. – 240 с.
47. Ровандӣ, М. Роҳат-ус-судур ва оят-ус-сурур [Матн] / М. Ровандӣ. Тасхеҳи Муҳаммад Иқбол ва Мучтабо Минуй.– Техрон: Амири Кабир, 1364. – 360 с.
48. Розӣ, А. Равз-ул-чинон ва равҳул-чанон фи тафсир-ил-Қуръон [Матн] / А. Розӣ. Тасхеҳи Муҳаммад Ҷаъфари Ёҳақӣ ва Муҳаммад Маҳдии Носеҳ.– Машҳад: Нашри Остони Қудси Разавӣ, 1364. – 570 с.
49. Рошид, М. Занд баҳманяси [Матн] / М. Рошид. – Техрон: Муассисаи мутолиот ва таҳқиқоти фарҳанг, 1370. – 160 с.
50. Румӣ, Ҷ. Маснавии маънавӣ [Матн] / Ҷ. Румӣ. Таҳия, танзим ва баргардони матн Баҳриддин Ализода ва Алӣ Муҳаммадии Хуросонӣ.– Техрон: Нашри замон, 2001. – 728 с.

51. Рӯдакӣ, А. Ашъор [Матн] / А. Рӯдакӣ. Таҳияву тадвини матн бо муқаддима ва луғоту тавзеҳот аз Расул Ҳодизода ва Алии Муҳаммадии Хуросонӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. – 416 с.
52. Рӯдакӣ, А. Девони Рӯдакӣ [Матн] / А. Рӯдакӣ. Таҳийя, тасхеҳ ва сарсухану ҳавошии Қодири Рустам. – Душанбе: Бухоро, 2015. – 334 с.
53. Самад, А. Гардиши девбод (роман) [Матн] / А. Самад. – Душанбе: Маориф, 2017. – 512 с.
54. Самаки айёр [Матн]. Тасхеҳи Парвиз Нотили Хонларӣ. – Техрон: Нашри Донишгоҳи Техрон. – 1343. – 346 с.
55. Собир, Б. Замини модарӣ [Матн] / Б. Собир. – Хучанд: Ношир, 2018. – 410.
56. Солеҳ, М. Девори Хуросон [Матн] / М. Солеҳ. – Душанбе: Адиб, 2005. – 452 с.
57. Сорбон. Куллийёт [Матн] / Сорбон. Ҷилди 4. – Душанбе: Эҷод, 2009. – 440 с.
58. Сурободӣ, А. Тафсири Сурободӣ [Матн] / А. Сурободӣ. Тасхеҳи дуктур Парвиз Нотили Хонларӣ. – Техрон: Бунёди фарҳанги Эрон, 1353. – 720 с.
59. Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» (дар як китоб ва ҳафт мучаллад) [Матн]. Таҳия, тавзеҳот ва таълиқоти Н.Ю. Салимов, Н.Ш. Зоҳидов, Н.И. Ғиёсов, А.А. Ҳасанов, А. Самеев. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 822 с.
60. Таърихи Систон [Матн]. Тасхеҳи Маликушшуаро Баҳор. – Техрон, 1314. – 430 с.
61. Таърихи Систон [Матн]. Таҳияи матн, муқаддима, тавзеҳот ва феҳристҳо аз Муҳаммадюсуф Имомов ва Абдушуқри Абдусаттор. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 352 с.
62. Тирмизӣ, А. С. Девон [Матн] / А.С. Тирмизӣ. Бо тасхеҳи Аҳмад Ризо. – Техрон: Некхирад, 1385. – 310 с.
63. Толис, П. Тобистон [Матн] / П. Толис. – Душанбе: Адиб, 2009. – 128 с.

64. Турсун, С. Мунтахаби осор [Матн] / С. Турсун. – Душанбе: Адиб, 2013. – 560 с.
65. Турсунзода, М. Ҳамеша бо ватан. Шеър ва дostonҳо [Матн] / М. Турсунзода. – Душанбе: Адиб, 2001. – 408 с.
66. Тӯсӣ, А. Гаршоспнома [Матн] / А. Тӯсӣ. – Душанбе: Адиб, 2011. – 480 с.
67. Тӯсӣ, Н. Сиёсатнома [Матн] / Н. Тӯсӣ. Бо кӯшиши Муҳаммад Қазвинӣ. – Техрон, 1334. – 564 с.
68. Улуғзода С. Фирдавсӣ (роман) [Матн] / С.Улуғзода. – Душанбе: Адиб, 1988. – 272 с.
69. Фаррухӣ. Девон [Матн] / Фаррухӣ. – Техрон, 1350. – 311 с.
70. Фирдавсӣ, А. Шохнома (Ахтарони адаб) [Матн] / А.Фирдавсӣ. Чилдҳои 1 – 10. – Душанбе: Адиб, 2007 – 2010.
71. Фирӯз, Б. Агар вай мард мебуд: Повестҳо [Матн] / Б. Фирӯз. – Душанбе: Адиб, 1987. – 384 с.
72. Хайрандеш. Ҳамешабахор [Матн] / Хайрандеш. Китоби аввал. – Хучанд: Ношир, 2020. – 208 с.
73. Хусрав, Н. Девони ашъор [Матн] / Н. Хусрав. Ба кӯшиши Маҳдии Суҳайло. Чопи аввал. – Техрон, 1339. – 410 с.
74. Хусрав, Н. Сафарнома [Матн] / Н. Хусрав. Тасҳеҳи М. Ғанӣ. – Берлин, 1341. – 326 с.
75. Хусрав, Н. Чомеъ-ул-ҳикматайн [Матн] / Н. Хусрав. Чопи дувум. Ба кӯшиши Муҳаммад Муин. – Техрон, 1363. – 20 + 362 с.
76. Хусрав, Н. Осори баргузида [Матн] / Н. Хусрав. – Хучанд, 2003. – 143 с.
77. Хучандӣ, К. Девон [Матн] / К. Хучандӣ. Таҳия ва тасҳеҳи матн аз Абдучаббори Суруш ва Саидумрон Саидов. – Хучанд: Андеша, 2011. – 632 с.
78. Хучандӣ, Ф. Девон (панҷсад ғазали дилангез) [Матн] / Ф. Хучандӣ. – Душанбе: Хуросон, 2014. – 540 с.

79. Ҳамадонӣ, Р. Ф. Қомеъ-ут-таворих [Матн] / Р.Ф. Ҳамадонӣ. Тасхеҳи Муҳаммад Мударриси Занҷонӣ. – Теҳрон: Нашри иттилоот, 1364. – 520 с.
80. Ҳидоят, С. Занду ҳуманисн ва Корномаи Ардашери Попакон [Матн] / С.Ҳидоят. – Теҳрон, 1342. – 300 с.
81. Ҳолот ва суханони Шайх Абӯсаид Абулхайр [Матн]. Бо кӯшиши Эрачи Афшор. – Теҳрон, 1341. – 289 с.
82. Ҳудуд-ул-олам мина-л-Машрик ила-л-Мағриб [Матн]. Таҳиякунандаи матн ва муаллифи пешгуфтор А. Ҳасанов. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 587 с.
83. Ҳучвирӣ, А. Кашф-ул-махҷуб [Матн] / А.Ҳучвирӣ. Тасхеҳи Жукувский ва муқаддимаи Қосим Ансорӣ. – Теҳрон, 1380. – 400 с.
84. Ҷалил, Р. Табиби ман [Матн] / Р. Ҷалил. – Душанбе: Маориф, 1981. – 155 с.
85. Ҷувайнӣ, А. Таърихи ҷаҳонгушойи Ҷувайнӣ [Матн] / А. Ҷувайнӣ. Ба саъю эҳтимом ва тасхеҳи аллома Қазвинӣ. – Машҳад, 1312. – 310 с.
86. Ҷурфодиконӣ, А. Тарҷумаи Таърихи Яминӣ [Матн] / А. Ҷурфодиконӣ. Муқаддима, таҳия, таҳшия, таълиқот, луғот ва феҳристи Н.И. Гиёсов. – Хучанд: Ношир, 2013. – 420 с.
87. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ [Матн]. Ҷилди 2. – Душанбе: Дониш, 1982. – 231 с.
88. Шералӣ, Л. Куллиёт [Матн] / Л. Шералӣ. Ҷилди 1. – Душанбе: Адиб, 2008. – 560 с.
89. Шерозӣ, С. Ғазалиёт [Матн] / С. Шерозӣ. Тасхеҳи Муҳаммадалии Фурӯғӣ. – Теҳрон, 1313. – 590 с.
90. Шерозӣ, С. Куллиёт [Матн] / С. Шерозӣ. Аз рӯи нусхаи тасхеҳшудаи Муҳаммадалии Фурӯғӣ. – Теҳрон: Қақнус, 1371. – 630 с.
91. Шерозӣ, С. Бӯстон [Матн] / С. Шерозӣ. – Теҳрон: Интишороти байналмилалии Алҳудо, 1371. – 463 с.
92. Шерозӣ, С. Гулистон [Матн] / С. Шерозӣ. Бар асоси тасхеҳ ва таъби шодравон Муҳаммадалии Фурӯғӣ (бо маънии вожаҳо ва шарҳи ҷумлаҳову

байтҳои душвор). Муратгиб ва баргардони матн Обиди Шакурзода. – Душанбе, 2009. – 345 с.

93. Шерозӣ, С. Ғазалиёт [Матн] / С. Шерозӣ. – Душанбе: Адиб, 2014. – 480 с.

II. Осори илмӣ

A) Ба забони тоҷикӣ

94. Абдуқодиров, А. Забон ва услуби Мирзо Турсунзода [Матн] / А. Абдуқодиров. – Душанбе: Дониш, 1988. – 155 с.

95. Абдурахимов, С. Пайвандаки «ки» дар ҷумлаи пайрави замон [Матн] // Мактаби советӣ / С. Абдурахимов. – 1960. – №3. – С.34-36.

96. Абдурахимов, С. Ибораҳои исмии забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / С. Абдурахимов. – Душанбе: Дониш, 1973. – 166 с.

97. Абдурахимов, С. Ибораҳои ҷонишинӣ [Матн] / С. Абдурахимов. – Душанбе, 1979. – 76 с.

98. Асозода, Х. Таърихи адабиёти тоҷик (давраи нав) [Матн] / Х. Асозода. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2014. – 672 с.

99. Атобуллоев, С. Ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар дар забони адабии тоҷик [Матн] / С. Атобуллоев. – Душанбе, 1975. – 207 с.

100. Баҳор, М. Сабкшиносӣ (талхис) [Матн] / М. Баҳор. Баргардони Ш. Ф. Исрофилниё, Н. Саркоров. – Душанбе: Бухоро, 2012. – 570 с.

101. Бозидов, Н. Пайвандакҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Н. Бозидов. – Душанбе: Маориф, 1985. – 104 с.

102. Бухорой, М. Ш. Нигоҳе ба адабиёти тоҷикии садаи бист [Матн] / М.Ш. Бухорой. – Душанбе: Пайванд, 2006. – 456 с.

103. Ваҳҳобов, Т. Вазъи амалкарди забони тоҷикии адабӣ (солҳои 20-30-и садаи ХХ) [Матн]. Китоби II. – Хучанд, 2014. – 328 с.

104. Гадоев, Н. Хусусиятҳои луғавию семантикии воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ (рисола) [Матн] / Н. Гадоев. – Душанбе, 2019. – 334 с.

105. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн]. Ҷилди 1. Фонетика ва морфология. – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.; Ҷилди 2. – Душанбе: Дониш, 1986. – 372 с.; Ҷилди 3. – Душанбе: Дониш, 1989. – 224 с.

106. Гулназарова, Ж. Б. Таснифоти маъноии феъл дар «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] / Ж. Б. Гулназарова. – Душанбе: Шуҷоён, 2011. – 168 с.

107. Ғаффоров, А. О. Муродифоти пешояндҳои асли (дар асоси маводи Бадоеъ-ул-вақоеъ)-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ [Матн] // Маводи конференсияи илмӣ олимони ҷавони Тоҷикистон. Ҷавонон ва ҷаҳони андеша (Маҷмуаи илмӣ) / А.О. Ғаффоров. – Душанбе: Хумо, 2005. – С. 359-364.

108. Ғаффоров, А.О. Хусусиятҳои грамматикӣ ва маъноии ибораҳои феълӣ дар забони адабии тоҷик (дар асоси маводи осори мансури асрҳои XV-XVI): дисс. докт. илмҳои филол: 10.02.01 [Матн] / А.О. Ғаффоров. – Душанбе, 2021. – 359 с.

109. Ғаффоров, Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил [Матн] / Р.Ғаффоров. – Душанбе: Дониш, 1966. – 226 с.

110. Додихудоев, Р. Х. Таърихи забони тоҷикӣ [Матн] / Р.Х. Додихудоев, Л. Г. Герсенберг. – Душанбе: Маориф, 1988. – 215 с.

111. Додобоева, Б. Ифода ёфтани муносибатҳои маконӣ (сӯй ва масоҳа) ба воситаи пешояндҳои номӣ [Матн] // Очеркҳо оид ба филологияи тоҷик. Ҷ.6 / Б. Додобоева. – Сталинобод, 1958. – С.107-135.

112. Забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн]. Қисми 1. Лексикология. Фонетика. Морфология. – Душанбе:Маориф, 1982. – 461 с.; Қисми 2. Синтаксис. Китоби дарсӣ барои факултети филологияи мактабҳои олии. – Душанбе: Маориф, 1995. – 336 с.

113. Зеҳнӣ, Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ [Матн] / Т.Зеҳнӣ. – Душанбе: Дониш, 1987. – 234 с.

114. Зикриёев, Ф. Ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ва монандӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Ф. Зикриёев. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 124 с.

115. Зикриёев, Ф. Куллиёти осор [Матн]. Иборат аз се чилд. Чилди сеюм / Ф. Зикриёев. – Душанбе: Маориф, 2021. – 592 с.
116. Исматуллоев, М. Оид ба ҳоли хилоф [Матн] // Мактаби советӣ / М. Исматуллоев. – 1970. – №11. – С.20-23.
117. Исматуллоев, М. Очеркҳои грамматикӣ оид ба ҳолшарҳкунандаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик (ҳоли макон ва замон) [Матн]. Қисми I. / М.Исматуллоев. – Душанбе: Ирфон, 1971. – 175 с.
118. Исматуллоев, М. Очеркҳои грамматикӣ оид ба ҳолшарҳкунандаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик (ҳоли тарзи амал ва микдору дараҷа) [Матн]. Қисми II / М. Исматуллоев. – Душанбе: Маориф, 1986. – 128 с.
119. Кабириов, Ш. Равобит ва ҳамнишинии воҳидҳои забон дар занҷираи гуфтор: дисс. докт. илмҳои филол: 10.02.22 [Матн] / Ш. Кабириов. – Душанбе, 2022. – 319 с.
120. Камолиддинов, Б. Роҳҳои гуногуни ифодаи як муносибати ҳоли дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] // Забоншиносии тоҷик / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Дониш, 1984. – С.110-120.
121. Камолиддинов, Б. Масъалаҳои баҳсноки забони тоҷикӣ [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Деваштич, 2003. – 134 с.
122. Камолиддинов, Б. Сухан аз баҳри дигарон гӯянд [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Дунёи дониш, 2015. – 400 с.
123. Қаландаров, К. Баъзе хусусиятҳои грамматикӣ пайвандаки «ки» [Матн] // Мактаби советӣ / К. Қаландаров. – 1978. – №8. – С.31-35.
124. Қаландаров, К. Ташаккул ва тақомули ҷумлаҳои мураккаби тоҷиб дар забони адабии тоҷик (а. X-XIX) [Матн] / К. Қаландаров . – Душанбе: Шарқи оод, 2004. – 463 с.
125. Қосимӣ, М. Таъсири ҳуруфи изофа дар маънои афъоли форсӣ [Матн] // Номаи Паҷуҳишгоҳ / М. Қосимӣ. – Душанбе. – 2006. – №13-14. – С.5-26.
126. Қосимова, М. Ҷумлаи пайрави шартӣ дар забони адабии тоҷик [Матн] / М. Қосимова. – Сталинобод, 1961. – 88 с.

127. Қосимова, М. Оид ба баъзе вазифаҳои калимаи «балки» [Матн] // Масъалаҳои забони тоҷикӣ / М. Қосимова. – Душанбе, 1967. – С.22-30.
128. Қосимова, М. Очеркҳо оид ба синтаксиси ҷумлаҳои содаи насри асри XI (дар асоси материали «Сиёсатнома», «Қобуснома» ва «Сафарнома») [Матн] / М. Қосимова. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 216 с.
129. Қосимова, М. Таърихи забони адабии тоҷик [Матн] / М. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 490 с.
130. Қосимова, М. Структура ва семантикаи ҷумлаҳои содаи насри асри XI [Матн] / М. Қосимова. – Душанбе: Ротапринт ДДТ ба номи В.И. Ленин, 1986. – 86 с.
131. Қосимова, М. Осори мунтахаб [Матн] / М. Қосимова. – Душанбе, 2022. – 288 с.
132. Қўрғонов, З. Мавқеи як пасоянди сервазифа дар осори садаҳои X-XIII [Матн] // Номаи донишгоҳ (силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ) / З. Қўрғонов. – Хучанд, 2017. – №1 (50). – С.144-149.
133. Мачидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик (луғатшиносӣ) [Матн]. Ҷилди 1. / Ҳ. Мачидов. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 255 с.
134. Маъсумӣ, Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 2011. – 385 с.
135. Мирбобоев, А. Муқаддимаи филологияи эронӣ [Матн] / А. Мирбобоев. – Душанбе, 2015. – 326 с.
136. Мирзоев, А. Ибораҳои феълӣ ва ҳозираи забони адабии тоҷик [Матн] / А. Мирзоев. – Душанбе: Дониш, 1972. – 255 с.
137. Мирзоева, М. Муродифоти грамматикӣ муносибатҳои сабабу мақсад дар забони адабии тоҷикӣ [Матн] / М. Мирзоева. – Душанбе, 2013. – 108 с.
138. Мирзозода, С. Таҳаввули таърихии баъзе феълҳои забони яғнобӣ [Матн] / С. Мирзозода // Номаи пажухишгоҳ (мачмуаи мақолот). – 2002. – №2. – С. 95-103.

139. Назарзода, С. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гаройиш ва дурнамо. Монография [Матн] / С. Назарзода. – Душанбе: Дақиқӣ, 2013. – 270 с.
140. Назарзода, С. Пояҳои гузариши забони миллӣ [Матн] / С. Назарзода. – Душанбе: Эр – граф, 2016. – 272 с.
141. Ниёзмуҳаммадов, Б. Баъзе масъалаҳои забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Б. Ниёзмуҳаммадов. – Душанбе: Ирфон, 1965. – 92 с.
142. Ниёзмуҳаммадов, Б. Забоншиносии тоҷик [Матн] / Б. Ниёзмуҳаммадов. – Душанбе: Дониш, 1970. – 386 с.
143. Олимова, Ҳ. Эҷоз дар забони адабии тоҷик [Матн] / Ҳ. Олимова. – Хучанд, 2014. – 172 с.
144. Олимҷонов, М. Хусусиятҳои сохториву маъноии калимаҳои мураккаб дар назми Бедил [Матн] / М. Олимҷонов. – Хучанд: Нури маърифат, 2022. – 392 с.
145. Раҳмон, Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат. Китоби 1 (Ба сӯйи пояндагӣ) [Матн] / Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 516 с.
146. Розӣ, Ш. Қ. Ал-муъҷам [Матн] / Ш. Қ. Розӣ. – Душанбе: Адиб, 1991. – 464 с.
147. Рустамов, Ш. Дар бораи як намуди ҳоли макон [Матн] // Мактаби советӣ / Ш. Рустамов. – 1967. – №9. – С.16-20.
148. Рустамов, Ш. Ҷумлаҳои мураккаб бо пайрави сабаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1968. – 124 с.
149. Рустамов, Ш. Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 90 с.
150. Рустамов, Ш. Забон ва замон [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Ирфон, 1981. – 256 с.
151. Рустамов, Ш. Мушкилоти синтаксис [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Маориф, 1988. – 344 с.

152. Саймиддинов, Д. Вожашиноси забони форсии миёна [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2001. – 310 с.
153. Саймиддинов, Д. Адабиёти паҳлавӣ [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2003. – 232 с.
154. Саймиддинов, Д. Форсии бостон [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2007. – 190 с.
155. Салимов, Н. Марҳалаҳои услубӣ ва таҳаввули анвои наср дар адабиёти форсу тоҷик (асрҳои IX-XIII) [Матн] / Н. Салимов. – Хучанд: Нури маърифат, 2002. – 400 с.
156. Саломиев, М. Вижагиҳои луғавӣ ва маъноии забони ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV (рисола) [Матн] / М. Саломиев. – Душанбе: Дониш, 2020. – 228 с.
157. Сангинов, А. Доир ба алоқои калимаҳо дар фарҳанги «Баҳори Аҷам» [Матн] // Забоншиносии тоҷик / А. Сангинов. – Душанбе: Дониш, 1976. – С.101-108.
158. Сатторзода, А. Такмили бадеи форсии тоҷикӣ [Матн] / А. Сатторзода. – Душанбе: Адиб, 2011. – 330 с.
159. Сиёев, Б. Очерк доир ба таърихи феълӣ забони адабии тоҷик [Матн] / Б. Сиёев. – Душанбе: Дониш, 1968. – 167 с.
160. Сиёев, Б. Таърихи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ [Матн] / Б. Сиёев. – Душанбе, 1972. – 235 с.
161. Тоҷиев, Д. Доир ба сермаъноии ҷумлаҳои пайрав [Матн] // Мактаби советӣ / Д. Тоҷиев. – 1970. – №1. – С.12-15.
162. Тоҷиев, Д. Ҷумлаҳои мураккаби тобеи бепайвандак [Матн] // Мактаби советӣ / Д. Тоҷиев. – 1971. – №10. – С.22-25.
163. Тоҷиев, Д. Осори мунтахаб [Матн] / Д. Тоҷиев. – Душанбе: Деваштич, 2005. – 484 с.
164. Халилов, А. Калимасозӣ бо изофат [Матн] / А. Халилов // Мактаби советӣ – 1960. – № 5. – С. 26-30.

165. Халилов, А. Вазифаҳои грамматикӣ бандҳои изофӣ (-и) дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / А. Халилов. – Душанбе: Дониш, 1969. – 120 с.
166. Халилов, А. Ҳиссаҷаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / А. Халилов. – Душанбе: Дониш, 1977. – 120 с.
167. Хоҷа, Давлатбек. Ташаккул ва таҳаввули илми забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна [Матн] / Давлатбеки Хоҷа. – Душанбе: Диловар, 1998. – 152 с.
168. Хоҷаев, Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI [Матн] / Д. Хоҷаев. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. – 343с.
169. Хоҷаева, М. Таҳқиқи услуби осори адабӣ [Матн] / М. Хоҷаева. – Хучанд: Омор, 1994. – 229 с.
170. Ҳалимов, С. Осор (аз асрҳои IX-X то ибтидои асри XX. Васоити таълим) [Матн] / С.Ҳалимов. Ҷилди II. – Душанбе: ҶДММ «Суфра», 2022. – 595 с.
171. Ҳамроқулов, Х. Пешоянд ва пасояндҳои шеваи Дарбанд [Матн] // Очеркҳо оид ба филологияи тоҷик. Ҷ.6. / Х. Ҳамроқулов. – Сталинобод, 1958. – С.136-147.
172. Ҳасанов, А.А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию наҳвии осори садаҳои X-XIII дар ғӯйиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ) [Матн] / А.А. Ҳасанов. – Хучанд: Нури маърифат, 2003. – 253 с.
173. Ҳасанов, А. Таърихи забони тоҷикӣ [Матн]. Иборат аз ду қисм. Қисми 1 / А.Ҳасанов. – Хучанд: Нури маърифат, 2004. – 66 с.; Қисми 2. – Хучанд: Нури маърифат, – 2005. – 76 с.
174. Ҳасанов, А. Унсурҳои ёвари сервазифа дар осори Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] // Маводи ҷамъиши байналмилалӣ «Ҷойгоҳи Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ дар муколамаи фарҳангҳо (Хучанд, 3-4 ноябри соли 2014)» / А. Ҳасанов. – Хучанд: Нури маърифат, 2014. – С.460-473.
175. Ҳасанзода, А. Асолати забон ва маҳорати баён [Матн] / А. Ҳасанзода. – Хучанд: Ношир, 2018. – 516 с.

176. Ҳомидов, Д. Топонимияи водии Кешрӯд (таҳлили лингвистӣ-таърихӣ) [Матн] / Д. Ҳомидов. – Душанбе, 2014. – 168 с.
177. Ҳочиев, С. Забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX [Матн] / С. Ҳочиев. – Душанбе: Дониш, 1987. – 167 с.
178. Ҳусейнов, Х. Забон ва услуби «Одина»-и устод Айнӣ [Матн] / Х. Ҳусейнов. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 256 с.
179. Чалолова, Ф. Афкори забоншиносӣ дар «Ғиёс-ул-луғот»-и Ромпурӣ [Матн] / Ф. Чалолова. – Хучанд: Нури маърифат, 2012. – 162 с.
180. Ҷӯраев, Ғ. Забони ман – чаҳони ман [Матн] / Ғ. Ҷӯраев. – Душанбе: Эр – граф, 2016. – 160 с.
181. Ҷӯраева, С. Вижагиҳои маъноиву сохтори воҳидҳои фразеологӣ дар таърихномаҳои садаҳои X-XIII [Матн] / С. Ҷӯраева. – Хучанд, 2022. – 328 с.
182. Шакурӣ, М. Ҳар суҳан ҷоеву ҳар нукта мақома дорад [Матн] / М. Шакурӣ. – Душанбе: Ирфон, 2005. – 400 с.
183. Шарифов, Б. Хусусиятҳои морфологии «Бадоеъ-ул-вақоъ»-и Восифӣ [Матн] / Б. Шарифов. – Душанбе: Дониш, 1985. – 232 с.
184. Шарифова, Ф. Таҳаввули ҷумлаи содаи забони тоҷикӣ. Қисми 1 [Матн] / Ф. Шарифова. – Душанбе, 2012. – 224 с.
185. Шодиев, Р. Пажӯҳиши этнолингвистии ғӯйишҳои минтақаи Кӯлоб (таҳқиқи таърихӣ ва ҳамзамонӣ) (рисола) [Матн] / Р.Шодиев. – Душанбе, 2022. – 304 с.
186. Шокиров, Т. Адиб, забон ва услуб [Матн] / Т. Шокиров. – Душанбе: Адиб, 2001. – 175 с.
187. Эшнӣёзов, М. Шеваи Ҳардурӣ [Матн] / М. Эшнӣёзов. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 230 с.
188. Эшнӣёзов, М. Диалектологияи тоҷик [Матн] / М. Эшнӣёзов. Қисми 1. – Душанбе, 1977. – 113 с.; Қисми 2. – Душанбе, 1979. – 193 с.

189. Юсупов, Ш. Хусусиятҳои морфологии «Чомеъ-ут-таворих»: дисс. док. аз рӯи ихтисос (доктори фалсафа (PhD)): 6D020500 [Матн] / Ш.Юсупов. – Душанбе, 2020. – 145 с.

Б) Ба забони русӣ

190. Абдурахимов, С. Словосочетание с именем существительным в современном таджикском литературном языке: автореф. дис... канд. филол. наук. 10.02.02 [Текст] / С. Абдурахимов. – Душанбе, 1973. – 24 с.

191. Акимова, И.И. Морфология русского языка: учеб. пособие [Текст] / И. Акимова. – Хабаровск: Изд-во Хабар. гос. техн. ун-та, 2003. – 178 с.

192. Аксененко, Б. Н. Предлоги английского языка [Текст] / Б.Н. Аксененко. – Москва: Изд. лит. на иностр. яз, 1956. – 320 с.

193. Алияри, Ш. М. Пространственные значения предлога «по» в русском языке и способы их передачи на персидский язык [Текст] / Ш.М. Алияри, Ш.М. Ноканде // Молодой учёный. – Москва, 2014. – №4 (63). – С.1180-1184.

194. Баринаова, И. В. Семантика предлогов, выражающих временные отношения в современном английском языке: автореф. дис... канд. филол. наук [Текст] / И.В. Баринаова. – М., 1999. – 26 с.

195. Бурханова, Г.С. Сопоставительный анализ составных предлогов в английском и таджикском языках: дис... канд. филол. наук [Текст] / Г. С. Бурханова. – Душанбе, 2005. – 155 с.

196. Величко, А.В. Выражение пространственных отношений [Текст] // Книга о грамматике. Русский язык как иностранный / А.В. Величко. – Москва, 2009. – 360 с.

197. Веретенников, А. А. Об одной парадигматической инновации в современном персидском языке (некодифицированная функция послелого – ра) [Текст] // Вопросы языкознания / А.А. Веретенников. – 1994. – №3. – С.134-139.

198. Всеволодова, М.В. Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке [Текст] / М.В. Всеволодова, Е.Ю. Владимирский. – Москва, 2009. – 430 с.
199. Выдрин, А. П. Прямое дополнение и сложные глаголы в современном персидском языке: грамматический и лексикографический аспекты [Текст] / А.П. Выдрин. – СПб, 2006. – 154 с.
200. Газизова, Л.В. Пространственные динамические предлоги со значением «движение из исходного пункта» в английском языке: дис... канд. филол. наук [Текст] / Л.В. Газизова:.. – Уфа, 1999. – 149 с.
201. Гаффаров, Р. Сравнительное изучение предложно-последложных конструкций в таджикских говорах [Текст] // Вопросы диалектологии и истории языка / Р. Гаффаров. – Душанбе: Дониш, 1984. – С.42-54.
202. Гаффаров, А.О. Глагольные словосочетания с первичными предлогами в «Бадоеъ-ул-вакоеъ» Зайниддина Восифи: автореф. дис... канд. филол. наук [Текст] / А.О. Гаффаров. – Душанбе, 2000. – 23 с.
203. Грамматика русского языка. В двух томах. Т.1. [Текст]. – Москва: Изд. АН СССР, 1960. – 719 с.
204. Джамshedов, П. Проблема глагольной типологии (время и вид) [Текст] / П. Джамshedов. – Душанбе: Дониш, 1984. – 240 с.
205. Джураев, Р. Грамматическое описание языка «Asrar ut-tavhid» таджикского персидского памятника XII в: автореф. дис... канд. филол. наук [Текст] / Р. Джураев. – Душанбе, 1964. – 19 с.
206. Джураев, Р. Предложно-последложная конструкция в таджикском литературном языке ранних периодов [Текст] // 5 межвузовская научная конференция по иранской филологии (тезисы докладов) / Р. Джураев. – Душанбе, 1966. – С.158-159.
207. Джураев, Р. Очерки по истории грамматики таджикского и персидского языков [Текст] / Р. Джураев. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 171 с.

208. Иосифи, Р.Ф. Изучение персидских предлогов с точки зрения семантики при особенном изучении пространственных предлогов [Текст] / Р.Ф. Иосифи. – Тегеран: Университет Тарбиат Модарес, 2008. – 230 с.

209. Камалова, А.Р. Первичные предлоги таджикского языка и их функциональные эквиваленты в английском языке: автореф. дис... канд. филол. наук [Текст] / А.Р. Камалова. – М., 1971. – 19 с.

210. Камалова, Г. Грамматические особенности языка прозы XVI века (на материале «Маджма-ут-таворих»): автореф. дис... канд. филол. наук [Текст] / Г. Камалова. – Душанбе, 1973. – 26 с.

211. Каримов, А. Первичные предлоги в среднеперсидском языке: автореф. дис... канд. филол. наук [Текст] / А. Каримов. – Душанбе, 1970. – 19 с.

212. Каримов, А. Предлог APAR в среднеперсидском языке [Текст] / А. Каримов. – Душанбе, 1972. – 47 с.

213. Касимова, М. Н. Синтаксис простого предложения таджикской прозы XI в: автореф. дис... д-ра филол. наук [Текст] / М. Н. Касимова. – Душанбе, 1979. – 41 с.

214. Кенджаев, Ю. Лексические и словообразовательные особенности «Таърихи Байхаки» Абулфазла Байхаки: автореф. дис... канд. филол. наук [Текст] / Ю. Кенджаев. – Хучанд, 2004. – 30 с.

215. Кориёв, Ш.З. Морфологическое описание языка памятника XII-XIII вв. «Самак-е айар» [Текст] / Ш.З. Кориёв. – Москва, 1969. – 294 с.

216. Лазар, Ж. Обжий язык иранских земель и его диалекты по текстам X-XI в н.э. [Текст] // Народы Азии и Африки / Ж.Лазар. – 1961. – №4. – С.176-181 с.

217. Мирзаджанова, М.К. Семантика предлога at и глагольные сочетания с предлогом at [Текст] // Вестник Таджикского национального университета. Серия: Филология / М.К. Мирзаджанова. – Душанбе, 2008. – №2 п/№ 61. – С.94-96.

218. Мирзо, Хасан Султон (Султонов М. Б.). Становление и развитие персидского-таджикской научной терминологии [Текст] / Мирзо Хасан Султон. – Душанбе: Дониш, 2008. – 392 с.

219. Мирзоев, А. Глагольные словосочетания с временными отношениями в современном таджикском литературном языке: автореф. дис... канд. филол. наук [Текст] / А.Мирзоев. – Душанбе, 1967. – 25 с.

220. Молчанова, Е.К. Основные вопросы синтаксиса средноперсидского языка: дис... канд. филол. наук [Текст] / Е. К. Молчанова. – Москва, 1966. – 298 с.

221. Мохаммади, М.Р. Предлоги «по» и «с» в русском языке и способы их передачи на персидский язык [Текст] / М.Р. Мохаммади, Х. Изанлу. – Тегеран: Университет Тарбиат Модарес, 2003. – 210 с.

222. Неменова, Р. Предлоги в таджикском языке [Текст] / Р. Неменова. – Сталинабад, 1954. – 38 с.

223. Овчинникова, И.К. Функция послелога «ра» в современном литературном персидском языке [Текст] // ТИЯ АН СССР / И. К. Овчинникова. – 1956. – №6. – С.356-392 с.

224. Овчинникова, И.К. Использование послелога «ра» в произведениях таджикских и персидских классических авторов (XI-XV вв.) литературном персидском языке [Текст] // ТИЯ АН СССР / И. К. Овчинникова. – 1956. – №6. – С.392-409 с.

225. Овчинникова, И.К. Русско-персидский словарь [Текст] / И.К. Овчинникова, Г.А. Фуругян. – Москва, 1965. – 370 с.

226. Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки [Текст] / С.Н. Соколов. – Москва: Наука, 1979. – С.129-227.

227. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки [Текст] / В.С. Расторгуева, Е.К. Молчанова. – Москва: Наука, 1981. – С.6-145.

228. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки [Текст] / В.А. Ефимов, В.С. Расторгуева, Е.Н. Шарова. – Москва: Наука, 1982. – С.5-230.

229. Пичхадзе, А.А. Союзный инфинитив в роли сентенциального анктанта в древнерусском [Текст] // Вопросы языкознания / А. А. Пичхадзе. – 2019. – №4. – С.72-84.
230. Раджабов, Н.Ф. Предлоги и послелогои в немецком языке [Текст] // Вестник педагогического университета / Н.Ф. Раджабов. – Душанбе, 2014. – № 4 (59). – С. 343-389.
231. Расторгуева, В.С. Очерки по таджикской диалектологии. Выпуск 3 [Текст] / В.С. Расторгуева. – Москва: Изд-во АН СССР, 1956. – 190 с.
232. Расторгуева, В.С. Очерки по таджикской диалектологии. Выпуск 4 [Текст] / В.С. Расторгуева. – Москва: Изд-во АН СССР, 1961. – 222 с.
233. Расулов, С.М. Именные словосочетания в таджикской поэзии конца XIX и начала XX вв: автореф. дис... д-ра филол. наук [Текст] / С.М. Расулов. – Душанбе, 2019. – 47 с.
234. Розенталь, Д.Э. и др. Современный русский язык [Текст] / Д.Э. Розенталь, И.Б. Голуб, М.А. Теленкова. – Москва: Айрис-пресс, 2003. – 448 с.
235. Рубинчик, Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка [Текст] / Ю.А. Рубинчик. – Москва, 2001. – 329 с.
236. Саймиддинов, Д. Лексика среднеперсидского языка: автореф. дис... д-ра филол. наук [Текст] / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 1998. – 45 с.
237. Саломов, М.К. К языковые особенности газели поэтов в XII-XIV веков (фонетическая, семантическая, лексическая и фразеологическая структура языка газели): дис... д-ра филол. наук [Текст] / М.К. Саломов. – Душанбе, 2018. – 266 с.
238. Смирнова, Л.П. Система предлогов в языке «Таърихи Систан» [Текст] / Л.П. Смирнова. – Сталинабад: Изв-е АН Тадж.ССР. вып. 1., 1958. – С. 65-83.
239. Смирнова, Л.П. Язык «Тарих-и Систан» (грамматика, лексика): дисс... канд. филол. наук [Текст] / Л.П. Смирнова. – Л., 1964. – 493 с.

240. Собирова, М. Семантическая характеристика предлогов в талковом словаре современного таджикского языка: автореф. дис... канд. филол. наук [Текст] / М. Собирова. – Душанбе, 1974. – 22 с.

241. Султанов, Р.С. Особенности языка Саади по его «Галестану» [Текст] / Р.С. Султанов. – Баку, 1951. – 247 с.

242. Таджиев, Д.Т. Способы связи определения с определяемым в современном таджикском литературном языке [Текст] / Д.Т. Таджиев. – Сталинабад, 1955. – 69 с.

243. Узбекиов, С.В. Лексика и фразеология говора таджиков Андарак: автореф. дис... канд. филол. наук [Текст] / С.В. Узбекиов. – Худжанд, 2007. – 26 с.

244. Хасанов, А. Лексические особенности «Худуду-л-олам»: автореф. дис... канд. филол. наук [Текст] / А. Хасанов. – Душанбе, 1986. – 22 с.

245. Хоркашев, С.Р. Лексико-семантический и морфологический анализ предметной лексики в южных и юго-восточных говорах таджикского языка: автореф. дис... д-ра филол. наук [Текст] / С.Р. Хоркашев. – Душанбе, 2015. – 52 с.

246. Хромов, А.Л. Говоры таджиков Матчинского района [Текст] / А.Л. Хромов. – Душанбе: Дониш, 1962. – 250 с.

247. Шахобова, М.Б. Подчинительный союз «ки» в современном таджикском литературном языке: автореф. дис... канд. филол. наук [Текст] / М.Б. Шахобова. – Сталинабад, 1954. – 25 с.

В) Ба забони форсӣ

248. Абулқосимӣ, М. Таърихи мухтасари забони форсӣ [Матн] / М. Абулқосимӣ. – Техрон, 1378. – 139 с.

249. Абулқосимӣ, М. Дастури таърихии забони форсӣ. Чопи шашум [Матн] / М. Абулқосимӣ. – Техрон: Самт, 1387. – 420 с.

250. Баручанӣ, О.А. Забони дарӣ [Матн] // Номаи порсӣ / О.А. Баручанӣ. – Техрон, 1378. – №1. – С.61 – 83.

251. Баҳор, М. Сабкшиносӣ ё таърихи татаввурӣ насри форсӣ. Ҷ.1-3. [Матн] / М.Баҳор. – Техрон: Заввор, 1386. – Ҷ.1. – 496 с.; Ҷ.2. – 436 с.; Ҷ.3. – 440 с.
252. Бобосолор, А. Корбурдҳои хоси «-ро» дар бархе муносиби форсӣ [Матн] // Адаби форсӣ / А. Бобосолор. – Техрон, 1392. – №1. – С.181-196.
253. Боқирӣ, М. Таърихи забони форсӣ. Чопи 20 [Матн] / М. Боқирӣ. – Техрон: Қатра, 1390. – 397 с.
254. Гевӣ, Ҳасан. Дастури забони форсӣ [Матн] / Ҳасан Гевӣ, Ҳасан Анварӣ. – Техрон: Фотимӣ, 1390. – 260 с.
255. Гунободӣ, М. Ҳазфи ҳуруфи изофа [Матн] // Нашри дониш / М. Гунободӣ. – Техрон, 1366. – С.32-36.
256. Зумураддиён, Р. Нақши «-ро» ва таҳаввули он дар таърихи забони форсӣ [Матн] // Маҷаллаи Донишқадаи адабиёт ва улуми инсонии Машҳад / Ризо Зумураддиён. – Машҳад, 1378. – №3-4. – С.375-384.
257. Исмоилӣ, М. Қавоиди сохти созайии форсии бостон дар катибаи Бесутун [Матн] // Маҷаллаи забоншиносӣ / М. Исмоилӣ, Ф. Ҳасанпур. – 1360. – С.93-109.
258. Кадканӣ, М.Ш. Муסיқии шеър [Матн] / М. Ш. Кадканӣ. – Техрон: Огоҳ, 1372. – 731 с.
259. Кишоварз, К. Ҳазор соли насри форсӣ [Матн] / К. Кишоварз. – Техрон, 1371. – 618 с.
260. Қариб, А. ва диг. Дастури забони форсии панҷ устод [Матн] / А. Қариб ва диг. – Техрон: Ҷаҳони дониш, 1380. – 276 с.
261. Лазар, Ж. Ҳарфи изофаи «п» (д) ра (d) ва «бе» bē (ō) дар форсӣ ва паҳлавӣ [Матн] // Шаклгирии забони форсӣ / Ж. Лазар. Тарҷумаи Маҳастии Баҳринӣ. – Техрон: Ҳурмус, 1386. – С.209-221.
262. Лазар, Ж. Дастури забони форсии муосир [Матн] / Ж. Лазар. – Техрон: Ҳурмус, 1389. – 21+334 с.

263. Маздопур, К. Вожа ва маънои он аз форсии миёна то форсӣ [Матн] / К. Маздопур. – Техрон: Пажухишгоҳи улуми инсонӣ ва мутолиоти фарҳангӣ, 1390. – 510 с.
264. Машкулиддинӣ, М. Дастури забони форсӣ [Матн] / М. Машкулиддинӣ.–Машҳад, 1374. – 470 с.
265. Муин, М. Изофа [Матн] / М. Муин. – Техрон, 1363. – 255 с.
266. Муқаддам, О. Ҳуруфи изофа [Матн] / О. Муқаддам // Забон ва забоншиносӣ. – 1388. – №1. – С.75-100.
267. Муқаддам, О. Мафохим ва амалкардҳои ҳолати сарфӣ [Матн] / О. Муқаддам // Нашрияи пажухиши адабиёти муосири ҷаҳон. – 1389. – №23. – С.167-178.
268. Муҳаққиқ, М. Бархе аз истилоҳоти идорӣ ва девонӣ дар «Таърихи Байҳақӣ» [Матн] // Таърихи Байҳақӣ. Бо тасҳеҳи Алиакбари Файёз / М. Муҳаққиқ. – Техрон: Интишороти Ҳурмус, 1387. – С.887-914.
269. Раҳбар, Х.Х. Ҳуруфи рабт. Пажухишҳои дастурӣ [Матн] / Х.Х. Раҳбар. – Техрон, 1349. – 79 с.
270. Раҳбар, Х.Х. Дастури забони форсӣ [Матн] / Х.Х. Раҳбар. – Техрон: Саъдӣ, 1367. – 543 с.
271. Рашшод, А. Чанд лафзи муравваҷи пашту дар «Таърихи Байҳақӣ» [Матн] // Таърихи Байҳақӣ. Бо тасҳеҳи Алиакбари Файёз / А. Рашшод. – Техрон: Интишороти Ҳурмус, 1387. – С.915-936.
272. Ризой, Б.Ҳ. Дастури забони портӣ (пахлавии ашконӣ) [Матн] / Б.Ҳ. Ризой. – Техрон: Нашри осор, 1381. – 220 с.
273. Рой, Қ. Луғоти туркӣ, муғулӣ, ва чинӣ дар «Таърихи Байҳақӣ» [Матн] // Таърихи Байҳақӣ. Бо тасҳеҳи Алиакбари Файёз / Қ. Рой. – Техрон: Интишороти Ҳурмус, 1387. – С.937-955.
274. Сафо, З. Таърихи адабиёт дар Эрон. Ҷилди 1. Чопи шашум [Матн] / З. Сафо. – Техрон: Фирдавс, 1363. – 820 с.

275. Сидикиён, М. Пажухише дар дастури забон форсӣ (-ро) ҳарфи нишонаи ниҳод (фоил) [Матн] // Маҷаллаи Донишкадаи адабиёти Донишгоҳи Техрон / М. Сидикиён. – Техрон, 1354.–№2. – С.345-351.
276. Содикӣ, А. Батруни, батройи, баройи [Матн] // Номаи фарҳангистон / А. Содикӣ. – Техрон, 1382. – С.9-16.
277. Содикӣ, А. Касраи изофа ба ҷои «ки»-и мавсулӣ [Матн] // Фарҳангнависӣ / А. Содикӣ. – Техрон, 1395. – № 11.– С.3-7.
278. Фардинпур, Н. «Магар» дар ғазалиёти Ҳофиз [Матн] // Кайҳони фарҳангӣ / Н. Фардинпур. – Техрон, 1382. – №202. –С.68-70.
279. Фаршедвард, Х. Дастури муфассали имрӯз (бар пояи забоншиносии чаид) [Матн] / Х. Фаршедвард. – Техрон: Сухан, 1382. – 703 с.
280. Фаршедвард, Х. Дастури таърихии забони форсӣ [Матн] / Х. Фаршедвард. – Техрон: Заввор, 1387. – 375 с.
281. Фаршедвард, Х. Ҷумла ва таҳаввули он дар забони форсӣ [Матн] / Х. Фаршедвард. – Техрон: Амири кабир, 1390. – 556 с.
282. Хайёмпур, А. Дастури забони форсӣ [Матн] / А. Хайёмпур. – Табрез: Ситуда, 1384. – 290 с.
283. Халлоқӣ, М.Ҷ. Ёддоштҳои «Шоҳнома». Ҷопи дувум [Матн] / М.Ҷ. Халлоқӣ. – Техрон, 1391. – 605 с.
284. Хонларӣ, П. Н. Таърихи забони форсӣ [Матн] / П.Н. Хонларӣ. Ҷилди 1. –Техрон, 1365. – 415 с.; Ҷилди 3. – Техрон, 1365. – 494 с.
285. Хонларӣ, П.Н. Дастури таърихии забони форсӣ [Матн] / П.Н. Хонларӣ. – Техрон, 1382. – 310 с.
286. Ҳумоюнфаррух, А. Дастури ҷомеи форсӣ [Матн] / А. Ҳумоюнфаррух. – Техрон: Муассисаи матбуоти илмӣ, 1364. – 1207 с.
287. Ҳусайнӣ, С. Забони гуфторӣ дар давраҳои мухталифи таърихи Эрон (аз ҳамлаи муғул то инқилоби Машрута) [Матн] / С.Ҳусайнӣ. –Техрон: Маркази таҳқиқоти садоу симо, 1352. – 687 с.
288. Шамисо, С. Куллиёти сабқшиносӣ. Вироиши дувум (ҷопи ҷаҳорум) [Матн] / С. Шамисо. – Техрон: Митро, 1393. – 750 с.

289. Шариат, М. Дастури забони форсӣ [Матн] / М. Шариат. – Техрон, 1371. – 459 с.

290. Шафей, М. Шохнома ва дастур [Матн] / М. Шафей. – Техрон: Нил, 1343. – 400 с.

Г) Ба забонҳои хориҷӣ

291. Back, M. (1978). Die Sassanidischen Staatsinschriften. Acta Iranica 18. Leiden: E.J. Brill.

292. Blochet, E. (1905). Études de grammaire Pehlevie. Paris: Librairie Oriental Et Americane.

293. Boyce, M. 1975. A Reader in Manichaean Middle Persian and Parthian (Acta Iranica 9), Leiden: E.J. Brill.

294. Brunner, Ch. j. (1977). A syntax of Western Middle Iranian. Delmar-New York: Caravan Books.

295. Dhabhar, E.B., 1913 The Pahlavi Rivāyāt Accompanying the Dādīstān I Dinik, Bombay

296. Gignoux, Ph. (1991). Les Quatre Inscriptions du Mage kirdīr, Textes et Concordances. Studia Iranica-Cahier 9. Paris: L'association pour l'avancement des études Iraniennes.

297. Gignoux, Ph., A. Tafazzoli. (1993). Anthologie de Zādspram: édition critique du texte Pehlevi. traduit et commenté. Studia Iranica. Paris: Cahier 13. Association pour l'avancement des études Iraniennes.

298. Hudson – Williams, T. A short Grammar of old Persian. Cardiff: the university of WALES Press Boards, 1963.

299. Kent, R. 1953. Old Persian: Grammar, Texts, Lexicon, New Haven, Connecticut: American Oriental Society.

300. Lazard, G. (1975). Le preverbe moyen-perse bē/ba. Acta Iranica 5. Leiden: E.J.Brill, 1-13.

301. Lazard, G. (1963). La langue des plus anciens monuments de la prose persane, KLINSIECK, Paris. – 535 p.

302. MacKenzie, D.N. (1990). «When is a postposition not a postposition». Proceedings of the First European Conference of Iranian Studies, Part 2, Middle and New Studies. Rome: 487-495.

303. Minorskiy, V. Addenda to the Hudud al – Alam. Cambridge. Reprinted from the BSOAS, 1955, XVII \2. P. 250-270.

304. Monier-Williams, M. 1899. A Sanskrit-English Dictionary, Oxford: The Clarendon Press.

305. Nyberg, H.S. (1964). A manual of Pahlavi, part I: Texts. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

306. Nyberg, H.S. (1974). A manual of Pahlavi, part II: Glossary. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

307. Salemann, C. (1930). A middle Persian grammar. Bombay: British India Press, Mazgaon.

308. Sundermann, W. (1973). Mittelpersische und Parthische Kosmogonische und Parabeltexte der Manichaer. Berlin: Akademie-Verlag.

III. Фарҳангномаҳо

A) Ба забони тоҷикӣ

309. Бобомуродов, Ш. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ [Матн] / Ш. Бобомуродов, З. Мухторов. – Душанбе, 2016. – 428 с.

310. Тӯсӣ, А. Луғати фурс [Матн] / А. Тӯсӣ. Муқаддима, таҳия, таълиқот, ҳошия, луғот ва феҳристи Нурулло Ғиёсов. – Хучанд: Нури маърифат, 2015. – 492 с.

311. Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ [Матн]. Мурағтибон: М.Маҳмудов, Ғ.Ҷӯраев, Б.Бердиев. Муҳаррири масъул А.Мирбобоев. – Душанбе, 2012. – 946 с.

312. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX) (ибора аз ду ҷилд) [Матн]. Ҷилди 1. – М.: СЭ, 1969. – 951 с.; Ҷилди 2. – М.: СЭ, 1969. – 949 с.

313. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ [Матн]. Ҷилдҳои 1-2. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ, 2008.–950+945 с.

314. Ҳусейнов, Х. ва диг. Луғати терминҳои забоншиносӣ [Матн] / Х. Ҳусейнов, К. Шукурова. – Душанбе: Маориф, 1983. – 256 с.

Б) Ба забони форсӣ

315. Амид, Ҳ. Фарҳанги форсӣ [Матн] / Ҳасан Амид. – Техрон: Роҳи рушд, 1389. – 1088 с.

316. Деххудо, А. Луғатнома [Матн] / А. Деххудо. Ҷилдҳои 1-50. – Техрон: Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, 1328.

317. Камолӣ, М. Фарҳанги корбурдии ҳуруфи изофаи фаронса. Чопи аввал [Матн] / М. Камолӣ. – Машҳад: Сухангустар, 1389. – 412 с.

318. Муин, М. Фарҳанги форсӣ. Ҷилди 1 [Матн] / М. Муин. – Техрон: Чопхонаи сипехр, 1371. – 1472 с.

319. Муин, М. Фарҳанги форсӣ. Давраи дучилдӣ. Ҷилди 1 [Матн] / М. Муин. – Техрон: Одно, 1381. – 1102 с.; Ҷилди 2. – Техрон: Одно, 1381. – 1103 – 2148 с.

320. Ҳасандӯст, М. Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ [Матн] / М. Ҳасандӯст. Ҷилди 1, 1383. – 451 с.; Ҷилди 2, 1393. – 587 – 1410 с.; Ҷилди 3, 1393. – 1411 – 2080 с.; Ҷилди 4. – Техрон: Фарҳангистони забон ва адаби форсӣ, 1393. – 2081 – 2955 с.

IV. Сомонаҳои интернетӣ

321. <https://skysmart.ru/articles/russian/razryady-predlogov>

322. <https://onlinetestpad.com/ru/tests/prepositions>

323. <https://allinweb.ru/bez-categoriya/40012/>

324. <https://easyspeak.ru/tag-predlogi>

325. <https://cyberleninka.ru/article/n/sistema-morfosintaksicheskikh-tipov-russkih-predlogov>

326. <https://puzzle-english.com/directory/prepositions-of-place>

327. <https://www.englishdom.com/blog/znaj-raznicu-hto-zhe-postavit>

328. <https://cyberleninka.ru/article/n/antropotsentrizm-prostranstvenno-vremennyh-predlogov-na-materiale-ispanskogo-yazyka>

329. <https://www.linguacontact.ru/predlogi-i-poslelogi>

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи шомили ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҚОА-и Федератсияи Россия:

[1-М] Курғанов, З.Д. Мавқеи як пасоянди сервазифа дар осори садаҳои X-XIII [Матн] // Номаи донишгоҳ (силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ) / З.Д. Курғанов. – Хучанд, 2017. - №1 (50). – С.144-149.

[2-М] Курғанов, З.Д. Вусъати вазифаҳои ҳиссаҳои номустақили нутқ дар асри XIII (дар заминаи «Гулистон» - и Саъдӣ) [Матн] // Ахбори ДДХБСТ (силсилаи илмҳои гуманитарӣ) / З.Д. Курғанов. – Хучанд, 2018. - №1 (74). – С.110-116.

[3-М] Курғанов, З.Д. Як усули хосаи баёни «Таърихи Байҳақӣ» (дар заминаи унсурҳои ёвари сервазифа) [Матн] // Номаи донишгоҳ (силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ) / З.Д. Курғанов. – Хучанд, 2018. - №2 (55). – С.177-183.

[4-М] Курғанов, З.Д. Як вазифаи муҳими пайвандакҳо дар осори садаҳои X-XIII [Матн] // Ахбори ДДХБСТ (силсилаи илмҳои гуманитарӣ) / З.Д. Курғанов. – Хучанд, 2018. - №3 (76). – С.129-134.

[5-М] Курғанов, З.Д. Вазифа ва маъноҳои пешоянду пайвандакҳо дар «Маснавии маънавӣ» – и Ҷалолуддини Румӣ [Матн] // Ахбори ДДХБСТ (силсилаи илмҳои гуманитарӣ) / З.Д. Курғанов. – Хучанд, 2019. - №4 (81). – С.96-104.

[6-М] Курғанов, З.Д. Робитаи аносири ёвари сервазифаи осори садаҳои X-XIII бо гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ [Матн] // Ахбори ДДХБСТ (силсилаи илмҳои гуманитарӣ) / З.Д. Курғанов. – Хучанд, 2020. - №1 (82). – С.150-156.

[7-М] Курғанов, З.Д. Вижагиҳои корбурди баъзе аз ҳиссаҳо дар осори адабиёти форсии тоҷикии садаҳои X-XIII [Матн] // Ахбори ДДХБСТ (силсилаи илмҳои гуманитарӣ) / З.Д. Курғанов. – Хучанд, 2020. - №3 (84). – С.121-128.

[8-М] Курғанов, З.Д. Таҳаввулоти сохтори пешояндҳо дар забонҳои аҳди бостон ва миёна [Матн] // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ / З.Д. Курғанов. – Душанбе, 2020. - №3 (86). – С.49-54.

[9-М] Курғанов, З.Д. Таҳаввулоти маъноии пешоянди «аз» дар забони тоҷикӣ [Матн] // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ / З.Д. Курғанов. – Душанбе, 2020. - №6 (89). – С.30-35.

[10-М] Курғанов, З.Д. Ҳодисаи ҳазфи унсурҳои ёвари сервазифа дар осори садаҳои X-XIII [Матн] // Ахбори ДДХБСТ (силсилаи илмҳои гуманитарӣ) / З. Курғанов. – Хучанд, 2021. - №1 (86). – С.104-114.

[11-М] Курғанов, З.Д. Мухтасаре аз таърихи тадқиқи пешояндҳо дар забони тоҷикӣ [Матн] // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав (силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ) / З.Д. Курғанов. – Бохтар, 2021. - №1/1 (83). – С.74-76.

[12-М] Курғанов, З.Д. Андешаҳо оид ба вазифаҳои пайвандаки «ва» дар «Гулистон»-и Саъдӣ [Матн] // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав (силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ) / З.Д. Курғанов. – Бохтар, 2021. - №1/2 (86). – С.29-32.

[13-М] Курғанов, З.Д. Тобишҳои маъноии пешояндҳои номӣ дар ашъори Рӯдакӣ ва ҳамасрони ӯ [Матн] // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон / З.Д. Курғанов. – Душанбе, 2022. - №3. – С.68-74.

[14-М] Курғанов, З.Д. Мухтасаре аз хусуси сайри таърихии вожаи «ки» [Матн] // Ахбори ДДХБСТ (силсилаи илмҳои гуманитарӣ) / З.Д. Курғанов. – Хучанд, 2022. - №3 (92). – С.102-111 (Бо ҳаммуаллифии профессор А. Ҳасанзода).

[15-М] Курғанов, З.Д. Муқоисаи ду маъноии грамматикӣ унсурҳои ёвари сервазифа дар осори садаҳои X-XIII ва давраи муосир [Матн] // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон / З.Д. Курғанов. – Душанбе, 2023. - №3. – С.66-75.

[16-М] Курғанов, З.Д. Муқоисаи маонӣ ва вазифаҳои пешоянди «ба» дар осори садаҳои X-XIII ва давраи муосир [Матн] // Паёми Донишгоҳи давлатии Данғара / З.Д. Курғанов. – Данғара, 2023. - №1(23). – С.318-326 с.

[17-М] Курғанов, З.Д. Муқоисаи маонӣ ва вазифаҳои пайвандаки «агар» дар осори садаҳои X-XIII ва давраи муосир [Матн] // Ахбори ДДХБСТ (силсилаи илмҳои гуманитарӣ) / З.Д. Курғанов. – Хучанд, 2023. - №2 (95). – С.105-112.

II. Дар маҷмуа ва нашрияҳои дигар:

[18-М] Курғанов, З.Д. Вазифаҳои унсурҳои ёвари сервазифа дар «Луғатнома» – и Деҳхудо [Матн] // Камоли одамӣ / З.Д. Курғанов. – Хучанд: Меъроҷ, 2016. – С.298-312.

[19-М] Курғанов, З.Д. Унсурҳои ёвари сервазифа дар «Гулистон»-и Саъдӣ [Матн] // Маҷмуаи чақидаи мақолоти конфронси байналмилалии шарқшиносӣ, таърих, адабиёти форсӣ ва бузургдошти Саъдии Шерозӣ / З.Д. Курғанов. – Ереван: Yerevan state university, 2016. – С.9.

[20-М] Курғанов, З.Д. Ҳиссаҳои «магар» дар як рисолаи маҷхулмуаллиф [Матн] // Ошени меҳр / З.Д. Курғанов. – Хучанд: Меъроҷ, 2016. – С.107-113.

[21-М] Курғанов, З.Д. Тобишҳои маъноии ҳиссаҳои номустиқили нутқ дар «Гулистон»-и Саъдӣ [Матн] // Паёми Суғд / З.Д. Курғанов. – Хучанд, 2016. – С.97-101.

[22-М] Курғанов, З.Д. Сервазифагии пасоянди «-ро» дар осори садаҳои X-XIII [Матн] // Сунъи беҳин / З.Д. Курғанов. – Хучанд, 2017. – С.232-238.

[23-М] Курғанов, З.Д. Корбурди пайвандакҳо ба вазифаи ҳиссаҷаҳо [Матн] // Маҷмуаи чақидаи (фишурда) мақолоти дувумин ҷамоиши байналмилалии шарқшиносӣ (Ҳиндустон (Олигарх) / З.Д. Курғанов. – Ҳиндустон, 2017. – С.4.

[24-М] Курғанов, З.Д. Корбурди пайвандакҳо ба вазифаи ҳиссаҷаҳо [Матн] // Забон рукни тоат. Китоби нухум / З.Д. Курғанов. – Душанбе: Пойтахт, 2017. – С.198 – 204.

[25-М] Курғанов, З.Д. Тобишҳои унсурҳои ёвари сервазифа дар як асари ахлоқӣ [Матн] // Шамси маърифат / З.Д. Курғанов. – Хучанд: Ношир, 2017. – С.133-141.

[26-М] Курғанов, З.Д. Маъноҳои унсурҳои ёвари сервазифа дар «Луғатнома» - и Деххудо [Матн] // Чашмаи бовар / З.Д. Курғанов. – Хучанд:Нури маърифат, 2017. – С.214-226.

[27-М] Курғанов, З.Д. Нақши як пасоянди сервазифа дар осори садаҳои Х-ХIII [Матн] // Суханшиносӣ / З.Д. Курғанов. – Душанбе, 2017. - №3. – С.66-74.

[28-М] Курғанов, З.Д. Як манбаи муҳимми зикри аносири ёвари сервазифа [Матн] // Забони рукни тоат / З.Д. Курғанов. – Душанбе, 2020. - №12. – С.87-93.

[29-М] Курғанов, З.Д. Андешаҳо оид ба маънову сохтори пешояндҳо дар забонҳои аҳди бостон ва миёна [Матн] // Забон – меҳвари дониш / З.Д. Курғанов. – Хучанд: Дабир, 2021. – С.63-72.

[30-М] Курғанов, З.Д. Аз хусуси як ҳодисаи савтӣ дар калимаҳои ёвар (дар заминаи маводи осори садаҳои Х – ХIII) [Матн] // Забон – рукни тоат (маҷаллаи илмӣ) / З.Д. Курғанов. – Душанбе, 2022. - №13. – С. 100-109.

[31-М] Курғанов, З.Д. Андешаҳо оид ба вазифаҳои пайвандаки «ва» дар «Гулистон» – и Саъдӣ [Матн] // Забон – ҳастии миллат (маҷмуаи мақолаҳои конференсияи байналмилалӣ «Рушди забони адабии тоҷик дар замони истиқлол: мушкилот ва дурнамо» 15 – уми июни соли 2022) / З.Д. Курғанов. – Душанбе: ДМТ, 2022. – Қисми 1. – С.124-128.

[32-М] Курғанов, З.Д. Аз таърихи таҳаввули маъноии пешояндҳои номӣ [Матн] // Забони рукни тоат / З.Д. Курғанов. – Душанбе, 2023. - №14. – С.115-123.

[33-М] Курғанов, З.Д. Тобишҳои маъноии як пайвандаки сервазифа аз аҳди бостон то давраи муосир [Матн] // Забон дорӣ – ҷаҳон дорӣ / З.Д. Курғанов. – Хучанд: Ношир, 2023. – С.255-265.

[34-М] Курғанов, З.Д. Аз хусуси як пайвандаки шартии сервазифа дар осори садаҳои X-XIII ва давраи муосир [Матн] // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ «Масъалаҳои мубрами суханшиносӣ дар ҳавзаҳои илмӣ ва адабии Осиёи Марказӣ» / З.Д. Курғанов. – Хучанд: Нури маърифат, 2023. – С.356-362.